

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

6

1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Саид АҲМАД
Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)
Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТУЛА
УЙҒУН
Улмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Ҳаср

Иброҳим РАҲИМ

ДИЛХИРОЖ

Қисса

— «Дилхирож»ни тингласам, иккимиз бирга кечирган ҳаёт кўз олдимдан бир-бир ўтади, — деди Бобонор. — Бизнинг умримиз ҳам шу куйдан андоза олгандек...

Шеър

Анвар ИСРОИЛОВ

БҮЮК ГАНЖИНАДИР КҮҚДАГИ ҚУЕШ

Шеърлар

...Олам шу экан-да, шу экан ҳаёт,
Мен учун ишқ шу қадар буюк — Сўз дейман.
Ғойиб суйгунларнинг гўзал сафида
Сен борсан-ку, ахир, Қорақўз дейман.

Публицистика

Иван МУНАЕВ

ҚАРДОШЛИГИМИЗ САРЧАШМАЛАРИ

Экономика, маданият, фан ва санъатдаги, шунингдек турмуш тарзидаги, дунёқарашдаги ўзаро қардошлик алоқалари бузилмаслиги янги инсон — совет кишии шаклланишининг мустаҳкам асосидир. Ҳаёт социалистик жамият тараққиётида ушбу ҳодисанинг орқага қайтариб бўлмайдиган жараён эканлигини исботлади.

Жуманиёз Жабборов

БИР БУТУНЛИКДА ЖАҲОН

Тенг ёритгайдир куёш

Тенг ёритгайдир куёш ободни ҳам, вайронни ҳам,
Тафтига олгай текис саҳрони ҳам, уммонни ҳам.

Кулди гулзор, ташрифингдан ярқираб кетди жаҳон,
Шуълавор этдинг, куёшим, ерни ҳам, осмонни ҳам.

Гар табиатда бу янглиғ оқибат бор, меҳр бор,
Сен-чи, тарк этдинг, нигор, шафқатни ҳам, эҳсонни ҳам.

Сенсизин ўтган нафас менга асрлардан йирик,
Бунча сабрим лол этар хушёрни ҳам, ҳайронни ҳам.

Бор умидим, дил уйин равшан этурсан бир куни,
То унутгим бир умр армонни ҳам, ҳижронни ҳам.

Ким бу дунё кўп мураккаб, вақт деган олий ҳакам
Имтиҳон этгай, ахир, донони ҳам, нодонни ҳам.

Яхшилик қилмоққа бел боғлар жаҳонда яхшилар,
Шул ниятга бахш этиб виждонни ҳам, имконни ҳам.

Сўзларим дил гавҳаримдир, йўғрилибдир нур билан,
Топмагайсан унда сен кажликни ҳам, бўҳтонни ҳам.

Бизга ибратдир заминда боғ яратган боғбон,
Ундирур бир меҳр ила шамшодни ҳам, райҳонни ҳам.

Ушбу шеърнинг матлаи устодлардандир сабоқ,
Этиқод этгай равонбахш шеърни ҳам, дostonни ҳам.

Ёнмоқдадир

Кузда ранглар базм этиб, гулхан мисол ёнмоқдадир,
Боғу гулшан, дов-дарахт қирмиз ва ол — ёнмоқдадир.

Тоғлар узра нухра қор осмонда мовий мавжлар,
Заъфарондир дашту туз, сувлар зилол ёнмоқдадир.

Меваларким, боғ аро минг тусдаю минг таъм билан,
Истеъмол этганда, қонда худди бол ёнмоқдадир.

Епирай, жаннатми бу ё бир сеҳргар санъати,
Офтоб ранг растасин ёзмиш ҳалол ёнмоқдадир.

Оппоқ-оппоқ шуълалар ўрлар уфқлар бағридан,
Пахтамиз бу, кўксида минг бир савол ёнмоқдадир.

Тунда боқдим, парпираб юлдузли осмон ўртанур,
Шунча юлдуз сарвари олтин ҳилол ёнмоқдадир.

Севги барқ ургай баҳор, дерлар, азалдан то абад,
Нега кузда кўнглимиз ошуфтаҳол ёнмоқдадир?

Гар ҳаёт ҳукми шу эрса, не учун ёнмас юрак,
Ишқ аро фикр ўртаниб, ҳатто хаёл ёнмоқдадир.

Кўп бепарво боқмагил, кўнглим, бу ёнмоқ олдида,
Эй ақл, бонг ур бугун, мовий Орол ёнмоқдадир.

Аслида, дунё ўзи ўт ичрадир, ҳайрат нега,
Ҳар нафасда банду-банду, хол-хол ёнмоқдадир.

Лек бу дунё ичра бор мангу шараф — мангу олов,
Таъзим айланг қошида, аҳли камол, ёнмоқдадир.

Бўлма маҳрум бул муқаддас шуъладан, кўнглим, сира,
Офтоб бошлар уза то безавол ёнмоқдадир.

Бир умр дарс бўлғуси

Бир совуқ сўздан кўнгили кўзгусида дарс бўлғуси,
Бул ўзин билган кишига бир умр дарс бўлғуси.

Мисра ҳам жуфт бўлса шеър ичра топар ўз қадрини,
Икки кафт бир-бирга теккан чоғида қарс бўлғуси.

Балки номақбул сўзимдан кўнглингиз ичра гумон,
Ошиқ аҳлини кечирмоқ ҳам, ахир, фарз бўлғуси.

Яхши сўз, бир илтифотингиз кутиб умрим кечар,
Биз томондан бир умр сизга шу хил арз бўлғуси.

Севги — минг қирра жавоҳир, билмагай андозани,
Ҳар кўнгилда ишқ деган минг шаклу минг тарз бўлғуси.

Бор умидим, бир боқиб, бағримда ёққайсиз кўёш,
То жаҳон борича сиздан бу кўнгили қарз бўлғуси.

Бир бутунликда жаҳон

Бир бутунликда жаҳон: тун бор, саҳар ҳам ундадир,
Офтоб — кундузлари, оқшом қамар ҳам ундадир.

Одамийким, бахт дея жавлон урар меҳнат билан,
Гарчи мағлублик бўлар, аммо зафар ҳам ундадир.

Боғлагай бизни жаҳонда ишқ-муҳаббат риштаси,
Бордир аччиқ ҳажр ўти, васлу самар ҳам ундадир.

Гоҳ фикрда барқарор, гоҳо хаёлда сарбаланд,
Билки, собитлик билан тинмас сафар ҳам ундадир.

Эй улуғ инсон, вужудингда табиат қудрати,
Ҳам ҳаётбахш севгию мудҳиш қадар ҳам ундадир.

Гоҳ қуюнлар ларзақору гоҳ насим эсгай кулиб,
Шул сабаб сахро яшар, гулшан шаҳар ҳам ундадир.

Гулдураб сойлар келур шиддат-ла тоғлар бағридан,
Унда тўфон азми бор, ширин-шакар ҳам ундадир.

Бир нафас ҳайрат билан боқдим жаҳон асрорига,
Умру ижодингга сўз, мангу асар ҳам ундадир.

Эҳтимол

Бир майин шаббода эсди. Сиз томондан, эҳтимол,
Бир хабар олмоқчидирсиз биз ёмондан, эҳтимол.

Қалбимизда жилваланди ногаҳонда шуълалар,
Боқдингиз ё биз томон юксак довондан, эҳтимол.

Мавж уриб қонларда орзулар, табассум бизга ёр,
Кўнглимиз дунёси кенг тортди жаҳондан, эҳтимол.

Оҳ десам, оҳим қорайтирган эди юлдузни ҳам,
Бунча тез учмас эди ўқ ҳам камондан, эҳтимол.

Хайрият, етмиш қулоғингизга дарду ҳасратим,
Бу — юракдан талпиниб, этган фиғондан, эҳтимол.

Яхшилик дунёси кенгдир, эзгуликнинг сўнгги йўк,
Бунча шафқат барчаси сиз меҳрибондан, эҳтимол.

Дилда дард бор, интилиш бор, шубҳа бордир, бор қувонч,
Бул бари севги аталмиш имтиҳондан, эҳтимол.

Навоий газалига мусаммас

Кўларим лолдир кўриб, бўстон қизил, сориг, яшил,
Неки бўстон, дашт ила майдон қизил, сориг, яшил,
Йўк, тамомий ер билан осмон қизил, сориг, яшил,
Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳарён қизил, сориг, яшил.

Эсди шўхчан бир насимким сарвақад ул моҳдин,
Энди сиз ақл истаманг мен мубтало гумроҳдин,
Худ Юсуфдек чиқмоғим душвордир бул чоҳдин,
Гулшан этдим ишқ саҳросин самуми оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳайрон қизил, сориг, яшил.

Етти ранг тинмай оқур ул водию бул водидин,
Тинмиш идроким қулоғи шунча ранг фарёдидин,
Сақланинг: бор мавжудод, аччиқ оҳимнинг бодидин,
Шишадек кўнглимдадир гулзори ҳуснинг ёдидин
Тобадоннинг аксидек айвон қизил, сориг, яшил.

Ҳолатим бундоқлиги ширин висолидин эрур,
Фикратимда балқиган тенгсиз мисолидин эрур,
Лаб зилоли, қош ҳилоли, чеҳра олидин эрур,
Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Кўзларимнинг олдида даврон қизил, сориг, яшил.

Қон била қирмиз бўлибдир бу кўнгилким, ғамзада,
Турфа туғёнлар била ёнгай яна ҳар лаҳзада,
Тўрт фасл шиддатланур пайваста қалққан ларзада,

Лаългун май тутки, олтин жом бирла сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Қисматимда зору танглик бордур беҳад ва лек,
Энди дунё кўзларимга тордур беҳад ва лек,
Кўнглим ичра заҳмлар бисёрдур беҳад ва лек,
Фақр аро бирранглик душвордур беҳад ва лек,
Хирқада тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.

Бул жилолардин, Ниёз, бир яхши ахбор истама,
Яркираб сўнгра саробдин мавжи анҳор истама,
Парларин бир лаҳза ёйган кабкдин сор истама,
Эй Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил.

Дўстлар

Севги ичра ҳолингиз ҳеч бўлмасин танг, дўстлар,
Севги — бу мангу жасорат, бахт учун жанг, дўстлар,
Дилда севи кўзгагай минг завқу оҳанг, дўстлар,
Айтайин мен ишқ достонимни, тингланг, дўстлар,
Бу кўнгил асрорини кўнгилдан англанг, дўстлар.

Офтобким, рўбарў ўйнаш тилар кўзгу билан,
Севгидан кўнглим қуши шўх талпинур орзу билан,
Унда шодлик тошқини уйқаш ширин қайғу билан,
Ишқ тўлдирди ҳаётим мазмунин ёғду билан,
Ҳам умр гулзорига бахш этди ишқ ранг, дўстлар.

Турфа туйғу кўп жаҳонда, севгига йўқ иқтибос,
Унда юксак фикр бордир, унда жўшқин эҳтирос,
Истасам кўкларга парвоз этмоғим минг бора рост,
Ёрнинг меҳрини сиз офтоб билан айланг қиёс,
Яшнаган кўнглимни шўх гулшанга тенгланг, дўстлар.

Бу жаҳоннинг кор-борин кўзларим равшан кўрар,
Кўзларим олдида дўстларнинг жамоли хуш турар,
Эзгулик ҳам элга хизматдан ҳаётим гуркурар,
Бахту иқболим садоқат ҳам вафодан барқ урар,
Шу сабаб кўнглимни кўзгусида йўқ занг, дўстлар.

Қайда бахт бор, соядек боргай қошинда бир ғами,
Қайда аҳд бор, гоҳ жафожўлик бўлур ишқ ҳамдами,
Ишқ қадрин сарбаланд тутгай камолот одами,
Севги инсоний саодатдир, гўзаллик олами,
Сиз уни нохуш, совуқ еллардан асранг, дўстлар.

Ишқ қадрин хўб билур дарду фироқин ютса ким,
Ишқдан ҳар лаҳзада бир яхши маъно кутса ким,
Энг оғир чоғларда ҳам идрок йўлини тутса ким,
Бахтлидир ишқ имтиҳонидан йиқилмай ўтса ким,
Бўлмагай ҳамроҳ надомат, оҳу аттанг, дўстлар.

Жонимдадир

Бул кеча бир моҳтоб жонимдадир,
Осмонман, офтоб жонимдадир.

Ақлу одоб, ҳусни зебо бир жаҳон,
Сўзларидан инқилоб жонимдадир.

Ҳеч жаҳоннинг ганжига йўқ эҳтиёж,
Парпираб бир дурри ноб жонимдадир.

Қонларимда минг баҳор тўлқин урар,
Ифтихордан печу тоб жонимдадир.

Эй муҳаббат, қандайин қудратсан, айт,
Ҳар нафас минг изтироб жонимдадир.

Қийнама, эй гул, менга қалбингни оч,
Ҳар саволингга жавоб жонимдадир.

Бунчалик мафтунлигим айб айламанг,
Ҳам гуноҳу ҳам савоб жонимдадир.

Кўзларин ҳар боқиши сирли итоб,
Бул итоблардан китоб жонимдадир.

Бунча бахтимни сароб этма, ҳаёт,
Сенга дилдан шул хитоб жонимдадир.

Мустазод

Барқ урди баҳор базм тузиб, гул билан лола,
нурланди ҳаволар,
Гўёким оқур дашт уза юз рангли шалола,
кўзғалса саболар.

Ҳар ғунчаю ҳар гулни қуёш бағрига олмиш,
жон меҳрини солмиш,
Ул бўлса агар она мисол, бул бари бола —
гул, майса, гиёлар.

Анҳор гупурар, шовқинида қанча ғалоғул,
ҳар томчиси минг гул,
Қанду асали эл тилида мадҳу рисола,
дил ичра зиёлар.

Яйранг табиат кўксида сиз тинчу омонда,
бу бахтли замонда,
Меҳнат била, ишқ бирла одам етди камола
ҳам топди сафолар.

Қизларни кўринг, давра қуриб баҳс этадурлар,
куй, рақс этадурлар,
Уйнар эшилиб, белга урар соч тола-тола,
кўзларда вафолар.

Хушбў таралиб, боғу чаман масту мутарро,
булбул тили бурро,
Шабнамми ё булбул кўзидан баргдаги жола,
тўлқинли наволар.

Сақланг бу гўзал боғу ҳаёт саҳнини обод,
инсонни этинг шод,
Кўз тегмасин асло бу тиниқ ҳусну жамола,
шўх янгра, садолар.

Юртим, сенга бу шонли баҳор мангу буюрсин,
бағринг аро турсин,
Меҳримни тутай сизга этиб чинни пиёла,
эй ақли расолар.

Хосият Бобомуродова

КЎЗИМДАН ЁШ ЭМАС, ОЛОВ ТЎКИЛАР

* * *

Фурсат, қўлларингда қани игна-ип,
Юракнинг чокларин нега тикмайсан?
Кундан кунга чуқур тортмоқда яра,
Хотира, хотира, нега чўкмайсан?

Бахтли бўлмагандек юрак ҳеч қачон
Ва уни ҳаттоки кўрмагандек туш,
Кел, бу гал ишонма хотираларга,
Кўриб турибсан-ку, қучоғинг бўм-бўш.

Юрак, унинг номи бағрингдан чизги,
Вафо чаманига ёғдимикин қор?!
Сен нега ёнимда йиғлайсан, севги,
Бўм-бўш юрагимда сенга нима бор?

Учган қушларингни излама, фурсат,
Елкаларга ортмоқ бўлма энди юк.
Ишқ дарди оғирдир ёлғиз одамга,
Яхшиси юракнинг чокларини тик.

Уч кун

Уч кун...
Эҳтимол ҳеч нарса эмас сиз учун,
Умр китобида уч нуқтали қайд,
Тўйиб ухлайдиган учта узун тун,
Балки, уч иш куни — қизгин ё лоқайд.

Уч кун...
Уч марта ёнаман қуёш билан тенг,
Дафтаримга қонли уч шеър битаман.
Кўксимда ловиллаб кечади уч тун,
Дунёданмас, учта кундан ўтаман.

Уч кун...
Сизнинг кўзларингиз илғамаслар ҳам,
Уч алвон япроқнинг хазон бўлганин.
Уч тола сочимни оқлаганин ғам,
Уч тун оҳларимдан азон бўлганин.

Уч кун...
У сиз учун оддий уч кун бўлади,
Мен учун аламнок уч кун бўлади.
Утиб ҳам ўтмаган уч йил бўлади,
Орамингда энди уч йул бўлади.

Куз туркумидан

* * *

Ниҳоят тугади кўкнинг бардоши,
Нафрат, ўч барини йиғди-ю, охир,
Сиқилган кўксидан томди кўз ёши,
Эригандай бўлди бағрининг тоши...

Менинг ҳам бардошим битай деб турар,
Кўп ситам қилмагил, бағрим сўкилар,
Билки, мен дардимни тўқар бўлсам, гар,
Кўзимдан ёш эмас, олов тўкилар.

* * *

О, кўрқаман босмоқдан ногоҳ,
Ерда ётган тилла баргларни:
Улар — ахир, куз қилган гуноҳ,
Улар — новдаларнинг дардлари.

Улар бир вақт ям-яшил эди,
Хиёнатдан тушди узилиб.

Кўксимдаги оғир хотирлар,
Шул барглардай ётар эзилиб:

Ўтма юрак йўлларида, дўст,
Ўтинаман ҳолимни сўрма.
Ногоҳ босиб олмоғингдан кўрк,
Хазон тўла бағримга кирма...

* * *

Япроғим, сени ҳам унутишдими,
Атрофингда тинмай ўргилган еллар?
Бир тавоф қилмоқнинг куйида ёниб,
Умид билан сенга чўзилган қўллар?

Сени деб тупроққа ботган илдиэлар,
Наҳотки, шунчалар айрилди осон?
Сени деб дунёга келган новданинг
Вужудида тугадими ҳаяжон?

Унутдими сени, бағрим, юлдузлар,
Ёлғонмикан чорлаб, термилишлари?
«Танҳо ошиғингман», — деб ёнади ой,
Қайга кетди унинг ширин тушлари?

Кўй энди, сарғайиб ўксима, япроқ,
Ҳали изларингдан унар куртаклар.
Сени унутганинг барчасига у,
Айттириб кўради минг бир эртақлар.

* * *

Эй ҳижрон фаслининг сўнги чечаги,
Не орзулар билан келдинг жаҳонга?
Тегрангда хазонлар йиғлаган чоғи,
Сен не умидларни жойладинг жонга?

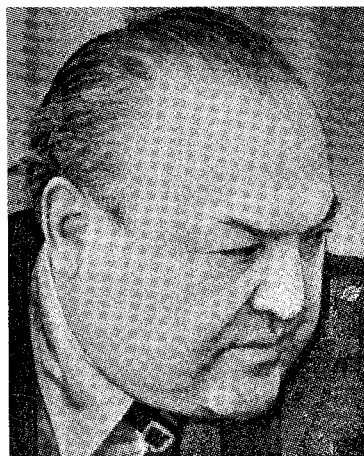
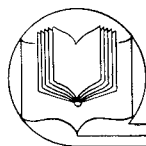
Яшашдан умидинг борми, митти жон,
Қуёш узоқлашар сендан кун-бакун.
Совуқдан совуқроқ бўлиб отар тонг,
Аёзлар бағрида қимтинади тун.

Алданган маъшукнинг фарзанди каби,
Нечун куз фаслида очилдинг, ғунча?
Ҳидларинг изламас бахтнинг жуфт лаби,
Қучоғига олмас қудратли кимса...

Қаерда меҳрсиз кўкарган чаман,
Ҳали эртанг аро қорлар ёғади.
Бошингга савдолар тушгайдир ёмон,
Соғинчга қоришган зорлар ёғади.

Не қилолгай ёлғиз онанг — шу замон,
Қуёш ҳам бошингни турмаса силаб.
Билмайин ўсасан меҳрнинг таъмин,
Ғунчам, муҳаббатни олмаслар тилаб...

...Қуёшнинг дармони қуриётган чоқ —
Куз фаслида нечун юз очдинг, чечак?!

Иброҳим Раҳим

Дилхироқ

Қисса

Қандайдир номаълум шарпа Бойхонбоевнинг ширин уйқусини бузди. Шоша-пиша чироқ ёқиб, полда ётган конвертга кўзи тушди. Уни очиб қўйидаги сатрларни ўқиди: «Икки марта қаҳрамонлик сенга нима учун керак? Овора бўласан. Аввал бирининг ҳисоб-китобини қилсанг-чи!.. — Бойхонбоев кўзларини ишқалаб, хатни чироққа яқинроқ олиб борди-да, давомига тикилди. — Мабодо салгина виждонинг бўлса кўксингдагиларни ёрликлари билан дарҳол олий маҳкамага элиб бер!»

— Ё товба-а!.. Вой шайтон-эй... — Бойхонбоев ёқасини ушлади.

— Э, ёронлар, қўрқма шайтондин,

Шайтон чиқди бу кун инсондин, —

деб зап тўғри айтган экан-да, бир пайтлар...

Бойхонбоев хаёлга чўмди.

«...Душманларнинг қўли бор бунда. Обрўймни кўролмайдиган душманларнинг иши бу! Мени лақиллатиб бўпсанлар! Бу обрўлар осонликча келганми?! Шундай катта рўзғор ўзича ташкил қилинибдими?! Уни йўқдан бор қилган мен бўлмай ким? Райхоннинг илгари нимаси бор эди? Биттаю битта кўзга кўринган иморати — мачит. Яккаю ёлғиз маълумотли кишиси — мачит мулласи. Энди-чи?! Районда биттаю битта хароба иморат қолди — бу ўша собиқ мачит. Яккаю ёлғиз маълумотсиз киши — у ҳам бўлса ўша собиқ мачит мулласи. Ҳамма қошоналар менинг давримда бунёд бўлганини ким ҳам билмайди. Пахта ҳосилдорлиги жиҳатидан бизнинг олдимизга тушадиган борми? Шу обрўларни ўз ихтиёрим билан йўққа чиқарар эмишман. Бекор айтибди муттаҳамлар... Шу сабил юмалоқ хатлар ёмон бўляпти-да! Не-не одамларнинг бели синмади бу чаён дастидан. Мени ҳам балога гирифтор қилаёзди-ку, бу бало. Дўстлар ўртага тушмаса, ҳолим нима кечарди. Аноним хатлари етмагандай, энди бунақасиям чиқипти...»

Қабулхона эрталабданоқ лиқ тўлган. Ҳамма тезроқ иш битиришга уринар, ичкари эшикнинг очилишига интизор эдилар. Бойхонбоев одамлар билан бош силкиб сўрашди-да, меҳнаткашлар депутатлари Олтинқалъа район совети ижроия комитети раиси кабинетига кириб кетди. Қабул учун навбат кутиб ўтирган кишилар уҳ тортиб, бир-бирларига қараб қўйдилар.

— Салом, раис! — деди Бойхонбоев ўрнидан туриб унга пешвоз келган Азаматовга. — Бу шикоятчилар сизни ишлатгани кўядими, йўқми? Каллаи саҳарлаб шунча одам кабинетингизни штурм қияпти...

— Ишимиз шунақа, ижрочимиз.

Бойхонбоев райижроком раиси кўксига олтин юлдузга тикилиб қолди. Азаматов негадир олтин юлдузнинг бир ўзини тақиб олганди.

— Шошилишч юмушингиз борга ўхшайди, қулоғим сизда,— деди у Бойхонбоевга юзланиб. Сўнг рўпарасида ўтирган кишига изоҳ берди,— кечирасиз, ўртоқ Бойхонбоев ўта зарур бўлмаса, бизни безовта қилмайдиган одам. Бу кишининг ишини битириб, кейин суҳбатни давом эттирамиз.

— Меҳмон ким бўладилар? — сўради Бойхонбоев ҳадиксираб.

— Танишиб қўйинг, меҳмонимиз республика халқ контролидан... Ҳашарчилардан ариза тушган экан,— деди Азаматов.

— Биз ҳашарчиларни ҳамиша бошимизга кўтарамиз,— ҳозиржавоблик қилди Бойхонбоев Азаматовга юзланиб. Кейин, «Сизга бирор имзосиз хат тушмадимми?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, нотаниш меҳмондан истиҳола қилди.

— Йўлим тушиб, бу томонларга келиб қолган эдим, сизни бир кўриб ўтай дедим,— изоҳ берган бўлди Бойхонбоев.

— Жуда яхши қилибсиз, бирпас ҳордиқ чиқаринг,— мулозамат қилди райижроком раиси.

— Ҳордиқ қайда дейсиз, ишлар тикилиб ётибди,— кўзғалди Бойхонбоев. У хайр-хўшлашиб кабинетдан чиқаётганида Азаматов секин сўради:

— Бизга хизмат бормиди?

— Кейинги гал,— дея Азаматовнинг кўзига маъноли қараб қўйган Бойхонбоев қабулхонага чиқди. Унинг кўнгли тинчий бошлаган эди. Агар бирон жиддий гап бўлса Азаматов бир учини чиқарарди, албатта. Олтинқалъа район партия комитети биринчи секретарини эса учратолмади. Баротбеков командировкада экан. Район милиция идорасида ҳам ҳеч ким ҳеч нарса қидираётгани йўқдай, шаҳар навбатчисининг телефони ҳам оғзига талқон солиб олгандай жим. Прокуратура идораси эшигига эса катта кулф осиб қўйилган, «ҳамма пахтада» деган ёзув турибди.

Яна қаерга бориб, кимларга йўлиқишни билмаган Бойхонбоев «ёвуз хат»ни ёғимлаганича ўз қишлоғига жўнади. Қишлоқ йўли ниҳоятда тикилинч эди. Колонналар пахтазорга одам олиб боряпти, юкини бўшатганлари эса далалардан қайтяпти. Колонналар орасида бораётган Бойхонбоев йўл бўйида қўшни раис — Ҳаким полвонни учратди. Машинасини унинг олдига бурди. Икки бети қип-қизил, билакларининг томирлари қамчидай бўртиб турган полвон «ҳорманг, бор бўлинг»лардан кейин сўради:

— Бу колонналар ҳам сизга боряптими? Артистлару докторлар озлик қилдимми?

— Қайси артистлар? — ҳайрон бўлди Бойхонбоев.

— Ой туғса ҳам, кун туғса ҳам сизга бўляпти-ку. Опера ва балет нозанинлари ҳам сизнинг далангизда пахта терармиш.

Бойхонбоевнинг назарида Ҳаким полвон унга ҳасад қилаётгандай туюлди. «Ҳасадгўйлиги қолмади-қолмади-да» деб ранжидию, кулимсираб, ҳазиломуз жавоб қилди:

— Оқбилак нозикбаданлар нима терарди. Уларни шийпонлардан нари юбормайман. Менга студентлар бор бўлсин, оғиримни ўшалар енгиб қияпти.

— Оқбилагу нозикбаданларни дала шийпонида йўрғалатадиган бўлсангиз, биз ҳам бенасиб қолмайлик, — ҳазиллашди Ҳаким полвон.

— Битта шарти бор,— деди Бойхонбоев кулумсираб.

Ҳаким полвон қўлини кўксига қўйди:

— Жоним билан, қандай шарт?

— Ҳасадгўйликни шу жойга ташлаб борасиз, хўпми?

Ҳаким полвон қаҳқаҳлаб кулиб деди:

— Сизга кирадиган тикан менга кирсин. Менинг устозим бўласиз.

Унинг самимий, чин дилдан гапираётганига ишонч ҳосил қилиб, юмалоқ хатга бу одамнинг алоқаси бўлмаса керак, деган хулосага келди Бойхонбоев.

— Ҳа, ҳа... Сиз устозларга содиқ одамсиз,— деди у суҳбат мавзусини ўзгартириб.— Айтгандай, қўшни, бугун неча фоиз берасиз?

— Икки яримни қоралаб турибман. Ҳашарчилар панд бермасалар, учга чиқсак ажаб эмас.

— Нобоп ҳашарчиларни юборишиптими?

— Жужуқлар билан косиблар ойни олиб беришармиди менга. Кела солиб, қаерда ётамин, ошхона қани, дейишади. Ферма мудирини ўшаларнинг кетида...

Уй-ўйлаб борар экан, Бойхонбоевнинг кўз олдига тўсатдан Бобонорнинг сиймоси пайдо бўлди-да, «тунги воқеанинг қаҳрамони ўша» деган иштибо кўнглига келди. Бобонордан гумонсирашга унда асослар бор эди.

Бобонор колхозда экономист-бухгалтер. Хўжаликнинг тармоғи кенг, кўлами катта, олди-бердиси кўп бўлса ҳам Бобонорни чалғита олмасди. Уни ўз ишининг пири дейишарди. Шу одати дастлаб Бойхонбоевга маъқул келган бўлса керак, ҳадемай бош бухгалтерликка кўтариб қўйди. Аммо бора-бора раис уни кўрганда бурни жийирадиган одат чиқарди. Бобонорнинг «темир дафтари...» Ҳа, шу «темир дафтар» эгаси бошига не не савдоларни солмади... Айниқса, у бош бухгалтерликни ҳам ўз зиммасига олганидан кейин танга, ҳатто тийинларни ҳам тафтиш қиладиган бўлди. Ерда ётган мих учун ҳам, ўша жой хўжаси зиммасига қарз ёзди. Унинг «темир дафтари»да олари борлардан кўра, берари борлар кўп эди. Бойхонбоевнинг елкасига ҳам анчагина «боқиманда» ортиб қўйилганди. Районга, областга, ҳатто Тошкентга ортиб юборилган мева-чева, совға-саломлар, машина ҳақи, бензин пули, шофёрлар, дастёрлар хизмати — ҳамма-ҳаммасини пулга чақиб, Бойхонбоев зиммасига юклаган эди...

Бобонор ўрта бўйли, қорачадан келган, зуваласи пишиқ йигитлардан бўлиб, аслида камгап, ҳамкасбларининг тили билан айтганда, «оғир карвон» одам бўлгани учун биров билан ади-бади айтишиб ўтирмасди. Ичимдагини топ, бўладиган гапни айт, деб безрайиб турадиган, фақат «темир дафтар»ни титкилайдиган Бобонор тўғрисида Бойхонбоевга арз қилмаган хўжалик ходими қолмади.

Бобонорнинг бу «хасис» лиги тўғрисида қишлоқда ҳар ким ҳар хил гап чиқарди. Биров унга «нон емас» деб лақаб қўйса, бошқалар «зиқна», «нокас» деб мазахлади. Бойхонбоевнинг хотини уни тўғридан-тўғри «бахил» деб атади. «Бахилнинг боғи кўкармас. Шунинг учун тирноққа зор, бефарзанд ўтяпти», деб гап тарқатди. Шу хил гапларнинг таъсири биланми, Шоди Ширмой: «ўзинг ҳам емайсан, бировга ҳам едирмайсан. Бирорта ҳажвчининг қўлига тушиб қолсанг борми, «Собака на сене» асарининг янгича қаҳрамони бўласан,— деди дангал. — У ҳам майли-я, Қутбиканинг чангалидан ҳазир бўл. Бир чанг солса борми, иккала кўзингни бирдан ўяди!»

...Бобонор электрон ҳисоблаш машинаси билан сўзсиз гаплашиб ўтирган эди, касбдоши Шоди ширмой шошилиб кириб қолди.

— Бека келяпти!..

— Келса нима бўпти,— дея пинак бузмай ишида давом этаверди Бобонор.

— Айтдим-қўйдим. Ана, ўзлари билан гаплаш.

Шоди ширмой дарҳол ғойиб бўлди.

Қутбикека кабинетга елдай кирди-да, Бобонорнинг қаршисида тўхтади.

— Раис қайси гўрдан шунча қарз бўла қолибди?! — деди у шанғиллаб.

Бобонор раиснинг хотинини рўпарасидаги курсига таклиф қилди-да, «ЭХМ» билан «суҳбат»ни давом эттираверди. Қутбикека тушундики, бу «харсанг тош»ни силжитиш қийин. Бека қўлидаги тўлов ордерини Бобонорнинг олдига ташлади.

— Ўз хўжайинингдан шунча пул ушлаб қолишга уялмадингми, ноинсоф?! — деди у баттарроқ жазаваси тутиб. — Ҳозироқ кассирга айт, ушлаб қолганини тезда уйимга элтиб берсин!

— Келинойи, кечирасиз, бу иш қўлимдан келмайди,— деди Бобонор хотиржамлик билан. — Устав — мен учун дахлсиз қонун!

— Холдорнинг куни бошинга тушмаса қўймайман! — дея Қутбикека эшикни шарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

Қутбикека ғойиб бўлгач, Шоди ширмой кириб келди.

— Қойилман, биродар, осон қутулдинг,— деди тиржайиб. Аммо Қутбикека ташлаб кетган тўлов ордерларини кўриб лабини тишлаб қолди-да, кўшимча қилди,— бу ишининг таги зил... Сенга ачинапман, биродар.

Бобонор «ЭХМ» аппаратиغا керакли «топшириқ»ни бериб қўйиб, Шоди ширмойга салмоқлаиб деди:

— Ачинганинг рост бўлса, кассага бориб қарзингни тўлаб қўй. Номингга ёзилган тўлов ордерлари ўша ерда турибди.

Шоди бирдан қизариб кетди, ўзини билмаганга олиб:

— Ҳазилингни қўй, биродар, менда қарз нима қилсин? — деди.

— «ЭХМ» алдамайди. Фермада боқтирган тойчоғинг, сўқимларининг харажатларини ҳисоблаб берди. Чиқими минг бир сўму қирқ етти тийин. Қарзни вақтида тўла-масанг болалаб кетади...

— Инсофсиз экансан-ку, ўртоқчилик ҳам шунақа бўладими?

— Колхоз Уставини ўқимаган бўлсанг, қайта-қайта ўқиб ол!

— Амалда йўқ Уставни пеш қилаверма, пешонанг ёрилади. Қутбиканинг гапи озлик қилдими сенга. Ташқарида эшитиб турувдим, Холдорнинг қисматини бекорга эслатгани йўқ...

Шоди ширмой Бобонор билан айтишиш фойдасиз эканини билиб, Бойхонбоевни излаб кетди. Уни кўчада учратиб, кечгача бирга олиб юрди, бирни ўн қилиб қулоғига қўйди.

— Яхшиси, у билан ўзингиз гаплашинг,— деди ниҳоят ғйбатини якунлаб.

— Бўпти, боравер,— Бойхонбоев унга жавоб бердию, ўша заҳоти қайта чақириб олди. — Менга қара, кўз-қулоқ бўлиб тур...

Бойхонбоев идорага бориб, Бобонорнинг кабинетига кирди. Бош бухгалтер «ЭХМ» ҳисоблаб чиқарган рақамлар устида бош қотириб ўтирган эди. Раиснинг шахсан кириб келиши Бобонорни ҳайратга солди. Бойхонбоев ҳамиша уни ўз ҳузурига чақириб, хоҳ идорада, хоҳ кўчада, хоҳ далада бўлсин, тик туриб гаплашарди. У Бобонорнинг рўпарасидаги курсига ўтириб, оҳиста гап бошлади:

— Каромат кўрсатувчи машина қалай ишляпти? Хунаридан ўзинг розимисан, Бобонор?

— Сизга минг раҳмат, раис. Ишларимиз аъло кетяпти. Нақ самолёт олиб бергандай бўлдингиз...

Бойхонбоевнинг пешонаси тиришди.

— Шунинг учун осмонда учиб юрибман дегин?! Тилинг бурро бўлиб кетибдими, Бобонор?..

— «ЭХМ»да каромат кўп экан,— раиснинг киноясига эътибор бермай деди Бобонор. — Хўжаликни бошқариш хусусида кўп яхши маслаҳатлар беряпти бу машина.

— Хўш? — сўради раис ҳамон бошиқлик билан. — Маслаҳатларини эшитайлик-чи.

— Масалан, пахта теримида ҳашарчи ишлатишнинг турган-битгани зарар. Ҳам колхозга, ҳам давлатга. Ҳашарчининг ўзига ҳам, деяпти. Колхозимиз қишлоқларида ишга яроқли бир минг тўққиз юз етмиш олти одам яшайди. Шуларнинг тўрт юз етмиш олти нафарини майда-чуйда юмушларга чиқариб юборсак, бир минг беш юз жуфт қўл пахта териши мумкин. Эллик килодан норма белгиланганида ҳам ҳар куни етмиш беш ярим тонна пахта терилади. Шу иш бўляптими? Қаёқда?! «Ҳашарчилар териб беради», деб юришипти. Сабаби: терим ҳақи жуда оз! Колхозчининг қўли чақа кўрмаяпти.

— Маслаҳат бериш осон...— деб қўйди раис.

— Ташкил қилиш қийин демоқчисиз. Тўғри. Аммо барчани ҳаракатга солувчи битта омил бор. Терим ҳақини оширайлик. Кейин оила пудратига тўлиқ ўтиш керак. Ҳеч бўлмаса бригада пудратига кўчайлик. Ишлар юришиб кетади...

Бойхонбоев асосий гапга ўтишга ошиқди-да, Шоди ширмойнинг «сигнал»ини аниқламоқчи бўлди.

— Терилган ҳосил билан заводда пулланган пахта ўртасидаги фарқни ҳам ҳисоблай оладими машинанг? — деди у хўмрайиб. — Ҳисоблай олса, ўтган йилгисини аниқлаб бер-чи.

«Шоди лаънати бу хабарни ҳам раисга етказибди шекилли...» Шу хаёл калласига келган Бобонор:

— Тайёр. Аммо икир-чикирлари ҳали аниқ эмас,— деди.

— Аниқлаганингдан гапир! — деб Бойхонбоев қатъий талаб қилди.

— Аниғи шуки,— деди Бобонорнинг бардоши тугаб. — Терилгани билан транспортда ташилгани ўртасида от билан туяча фарқ бор. Ноаниғи шуки, завод кассаси билан колхоз кассаси ўртасида бир қоп червон дайдиб юрибди. Қаерларда? Кимларда? Бу ёғи «ЭХМ»га қоронғи.

Бойхонбоев, ҳарчанд жаҳли қистаса-да, қатъий чора топишга ожиз эди. «Ўзингдан чиққан балога — қайга борасан давога,— хаёлан режа туза бошлади у.— Бобонор «совет граждани ҳуқуқи» деган қонунни мендан кўра яхшироқ билади. Аввалги даврлар бўлса-ку, ўзим билардим-а. Яхшиси...»

Бойхонбоев ҳозирча уни ўз ёнидан ҳам, «ЭХМ»дан ҳам нарироқ силжитишни лозим топди.

— Бир вақтлар ота касбига ишқибоз эдинг,— деб гап ташлади раис. — Ҳозир ҳам ўша фикрдамисан?

Бобонор ерга тикилиб қолди. Бойхонбоев унинг кўзига қадалиб туриб яна сўради:

— Хўш?!

— Аввалги аланга ўчди,— деди Бобонор аста.

— Ким ўчирди?

— Ўзингиз.

— Нима-а?! — Бойхонбоев кафтларини икки тиззасига уриб деди,— оғзингга мағиз солган бармоқни тишлайсанми?!

— Қани ўша мағиз? — деди Бобонор раисга тик қараб.

— Отангнинг орзуси катта эди,— насиҳатомуз давом этди раис. — Мен унга қаҳрамонлик унвони ваъда қилувдим. Бўлмай қолди. Бир бор масала қўйдим ўтмади, иккинчи гал мендан кўра зўрроғи илиб кетди. Кейинги сафар «хамиртуруш» етмади. Бу ёғига арава тортмай қўйди. Ажаб эмас, от босмаган изларни той босса!..

Бобонор ё, ҳа, ё йўқ демади.

* * *

Бобонорнинг отаси Ҳайдарали Райҳонда номи чиққан подачи эди. Кейин уни колхоз фермасига қўйдилар. Ферма мудирлигига кўтарилди ҳамки, унинг номи «подачи»лигича

қолаверди. Унинг кичкина Бобонорини эса «подачининг ўғли» дейишарди. Чиндан ҳам Бобонор отаси кетидан эргашиб, пода боқишиб катта бўлди. Аммо ўқигандан ўққан яхши, деганларидай, Бобонор қўлида гувоҳномаси бўлмаса ҳам «зоотехник»ликка қизиқиб қолди. Зеҳнли болани Бойхонбоев қўярда-қўймай Тошкентга ўқишга юборди. Бобонор бухгалтерлик илмини ўрганиб, қишлоғига қайтди-да, сидқидилдан ишга киришди. «Хўжалик мулки нари-бери бўлишига йўл қўймайди менинг бухгалтерим», деб қувониб юрарди Бойхонбоев. Лекин Бобонорнинг барчани баравар тергаши, ҳатто катта хўжайинни ҳам назар-писанд қилмай қўйиши натижасида аҳвол мураккаблаша борди. Пахта таннархини тобора камайтириш, тежаб-тергаб сарфлаш учун курашиш охир-оқибатда Бобонор учун қимматга тушди.

— Дефолиацияни тўхтатиш керак! Пахтакорга кони зарар! — деди у авиаотряд учун тўланадиган авансни тўхтатишни талаб қилиб.

Бойхонбоев ҳам бутифоснинг зарарини яхши биларди. Аммо, истаса ҳам, дефолиациядан воз кеча олмади. Раис кўнмагач, Бобонор «ҳеч бўлмаса арзонроқ, зарари камроқ дори ишлатилсин», деди. «Юқори розилик бермайди», деб рад этган Бойхонбоев шартномага қўл қўйди ва ҳамма гектарлар ҳисобидан дефолиация пулини авиаторлар ҳисобига ўтказиб юборди.

Августнинг кети, сентябрнинг бошларида Олтинқалъа қишлоқ хўжалик аэродромида пайдо бўлган авиаотряд дефолиация операциясини Райҳон далаларидан бошлади. Бундай оперативчиликка Бойхонбоевнинг ўзи ҳам рози эмасди. Негаки, ҳали пахталар кўм-кўк, онда-сонда очилиб тургани билан хом кўсақлар жуда кўп, қолаверса, бўлиқ ғўзаларнинг тепа шохлари энди гулламоқда эди. Учувчилар «тўхта» деган гапга қулоқ солармиди. Буйруқ — уларга қонун. Эрта тонгда пайдо бўлган «пўлат қушлар» қишлоқ яқинидаги механизациялашган бригада пахтазори устида пайдо бўлди-да, кетларидан сариқ из қолдириб парвоз қила бошлади. Сарғиш из шамолда атрофга тараларкан, қишлоқни бадбўй, нафасни бўғувчи сассиқ ҳид қоплади.

Буни ҳаммадан аввал дала кезиб қайтаётган Ихлосхон Ҳайдарова сездди. «Мелкоптофосдан қутилдик, деб севинган эдик. Ундан баттарига — бутифос балосига учрадик», алам билан ўйлади ўзини гаранг бир ҳолатда сезаётган Ихлосхон. Уйига келганида ҳам кўнгли айниб, боши айланиб қусгиси келаверди. «Бошқоронғилик яна кўзғадими... муддати ўтди-ку» ажабланди у. «Айрим ҳомиладорларда учраб турадиган ҳолат» деб, юпатмоқчи бўлди қишлоқ врачлари.

Бобонор хотинини бир аҳволда кўриб кўрқиб кетди: «Нима бўлди сизга?!»

Оила бу йил энг катта шодлик — тўнғич фарзанд кутмоқда эди. Бобонор хотинининг бошини ушлади. Иситмаси баланд эди. Энтикиб яна сўради:

— Сизга нима бўлди?!

— Ҳеч нарса. Бурнимга кириб қолган қўланса ҳид кўнглимни безовта қияпти. Ихлосхон тўхтовсиз қўса бошлади.

— Бутифос!.. — қичқирди ғазабланган Бобонор. — Бутифосдан заҳарланибсиз шекилли?!.

— Йўқ, — деди Ихлосхон. — Ҳомиладорликдан бу. Врачнинг гумони шунақа.

Ихлосхоннинг қусишлари тўхтамади.

«Бу врач нимани биларди. Қишлоққа биладиган врачни юбормайдилар» деди-да, Бобонор шошилич ёрдам сўраб Олтинқалъа касалхонасига телефон қилди. Айни бир вақтда, республика санитария-эпидемиология идорасига телеграмма йўллади: «Райҳонда дефолиантлардан одамлар заҳарланди. Тезда бутифос ишлатиш таъқиқлансин — турган битгани заҳар ва одамга зарар».

Бу сигналнинг оқибати шу бўлдики, Ихлосхонни касалхонага олиб кетдилар. Республика санитария-эпидемиология хизмати вакиллари эса авиаотрядга жарима солди. Аммо дефолиация тўхтамади. Сарғиш чанг далалар устини қоплаб, симоб бўлиб пастга тўкилиб, теварак-атрофга сассиқ ҳид таратишда давом этди.

— Авиаотрядга жарима солдириб неча пуллик обрў топдинг?! — деди Бойхонбоев Бобонорга пичинг қилиб. — Ахир улар ўзимизга ҳамиша керакли одамлар-ку. Қайта кирадиган эшикни қаттиқ ёпиб бўлмайди.

Бобонор район касалхонасидан ниҳоятда хафа бўлиб қайтган ва аламини кимдан олишни билмай турганди. Касалхонада унга хотинини кўрсатмадилар. Ихлосхон эрига икки энлик хат чиқарди: «Фарзандимиз ўғил экан. Минг афсуски, бизга насиб қилмади. Кўргулик...»

Бойхонбоевнинг унга қилган таънаси ортиқча бўлди, ҳатто, ўлганнинг устига чиқиб тепгандай, оғир ботди. Бобонор шу заҳоти унинг ёқасидан ушлаб, хун тўлатгиси ҳам келди. Афсуски, одам фарзанди каттами, кичикми — маблағ билан баҳоланмайди ва Бобонор илк фарзандининг ўлимини пулга чақиб, хун тўлатадиган одам эмас. У Бойхонбоевга чақчайиб қаради-да, борлиқ аламини бир сўз билан тўкиб солмоқчи бўлди:

— Қотил!..

— Ким қотил? — Бойхонбоев ҳайрон бўлиб сўради.

Бобонор ундан юзини ўгирди ва «кўз очмаган фарзандимни ўлдирдилар» деб хўнграб юборди.

Бойхонбоев Бобонорнинг хотини Ихлосхоннинг касалхонада ётганидан хабардор бўлса ҳам, унинг тўнғич фарзанди дунё кўрмай туриб ҳалок бўлганидан беҳабар эди. Бобонорнинг ҳўнграб йиғлашидан англадики, унинг ҳомиладор хотини бирор бахтсизликка учраган. Кейинроқ унга маълум қилишларича, Райҳонда чанглатиш вақтида заҳарланган одам биргина Ихлосхон эмасди. Чанглатиш давом этарди, бинобарин, кимдир бу нохушликни тўхтатиши керак эди.

— Бутифос одамларни хонавайрон қияпти-ку, тўхтатинлар! — деди Бобонор райкомнинг биринчи секретари Баротбековга учраб. Баротбеков қаёққадир шошилиб турган эканми, уни ўзидан нари қилиш мақсадида бўлса керак, Азаматовга йўлиқиши кераклигини айтди. «Бу иш билан ўша киши шуғулланади», деди.

Азаматов эса бу масалада насиҳатга ўтди.

— Ақлинг борми ўзи, шундай қайноқ кампанияни тўхтатадиган аҳмоқ қаёқда?! Яхшиси, ўзларингга эҳтиёт бўлинглар.

— Утган йили ҳам «Эҳтиёт бўлинглар», дедингиз. Барибир неча киши жигар касалига учради, — деди Бобонор. — Қичима ҳам кўпайиб кетди. Сарик касали кўпайгани ҳам шунинг оқибати...

Азаматов энди пўписага ўтди.

— Ваҳимачи экансан-ку. Бу ҳақда қайғурадиган сендан бўлак кимса йўқми?! Бор, ишингни қил, Бойхонбоевга ўзим кўнғироқ қилиб қўяман.

Бойхонбоев Бобонорни идорада учратиб:

— Ақлингни еб қўйдингми, — деди дўқ аралаш. — Райком, райижроком билан ҳазиллашиб бўладими. Сен Райҳонга етмасдан Баротбеков билан Азаматов менга кўнғироқ қилди. Умримда эшитмаган гапларга сен туфайли дучор бўлдим. Ҳеч бўлмаса энди кўзингни оч, тагин бўйнингн узилиб кетмасин!..

— Бўйнимни узиб бўлдилар, — деди Бобонор ичидан зил кетиб.

Бойхонбоев Бобонор тақдири масаласида арғамчини узун ташлади. Бироқ бу «нон-кўр» «тегишли хулоса» чиқармади. Бойхонбоев «ўжар» Бобонорнинг таъзирини бериб қўйиш учун қатъий буюрди:

— Бош бухгалтерликни дарҳол Шодибойга топшириб, ферма мудирлигига ўт. Агар у ёқмаса, эртадан далага чиқ. Табелчилик қиласан.

Бобонор молбоқар бўлиб фермага борди ва хаста отасига кўмаклаша бошлади. Уғли ўз қўлтиғига кирганидан Ҳайдар ота беҳад қувонди. Ферма тартибга тушади, деган умидда ҳисоб-китобни ҳам унинг зиммасига юклади.

Фермадаги аҳволдан Бобонорнинг лабига учуқ тошди. Бу даргоҳ бедарвоза бўлиб қолган эди.

— Дадажон, бир гап сўрасам оғир ботмайдими? — деди Бобонор.

— Сўрайвер, бўтам.

— Қорамоллар туёғи...

Уғлининг нима демоқчи эканини билган Ҳайдар ота:

— Унисига қисинма, бўтам, — деди. — Раиснинг амри шунақа. Бойхонбоевнинг ҳўкизлари сут беради, ҳўрозлари тухумлайди, гўштга топширилган новвослари ҳам кушхонага етмай Райҳонга қайтиб келаверади...

Бобонор ҳайрон бўлиб отасига қаради.

— Алаҳсираётганим йўқ, бўтам, — давом этди чол. — Бор гапни айтяпман. Мени Райҳондаги ана шу нохушликлар еб битиряпти. Андишалик одамлармиз-да!.. Мени қўявер, бўларим бўлди, сен ўзингга эҳтиёт бўл. Тагин Холдор жиянимнинг кунига солиб қўйишмасин...

* * *

«Холдорнинг қисмати» деган ибора райҳонликлар учун дўзах азобидай оғир ва мудҳиш тушунча эди. Холдор Райҳонга бош бухгалтер бўлиб келганида ёшгина, кўзга яқин йигит эди. Гапирганда ҳаммани ўз оғзига қаратадиган ширинсухан бу йигит, не ҳодиса юз бердики, давраларга қўшилмайдиган, йиғинларга қатнашмайдиган, одамлардан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди.

Ҳайдар ота идорадаги хуфиёна гаплардан узоқда эди, аммо жиянининг умумхалқ мулкига қаттиққўллигини, бу одати бора-бора раисга ёқмай қолишини биларди. Лекин «Холдорнинг иши пухта, ўзига гард юқтирмайди», деб ўзига таскин берарди. Кунлардан бир кун Холдор хусусида Ҳайдар отани ҳам сўроққа тутдилар. «Бош бухгалтер Холдор фермадан неча кўй олди?..» Ҳайдар ота: «Ёлғонни йўндирганларни топиб беринлар!» дейишдан нарига ўтолмади. Райҳонга комиссия устига комиссия кела бошлади. Холдор Аҳмедовнинг «босган изи»ни тафтиш қилдилар. Шуниси қизиқки, кеча тинчиган гап эртасига янгидан кўзғалиб турди. «Тушунтириш хати» ёзавериб Холдорнинг тинкаси қуриди.

— Мени тинч қўясизларми, йўқми. Амалим керак бўлса олинглар, кетмон чопганим яхши! — деди Холдор Бойхонбоевга. Бойхонбоев унга ўша заҳоти жавоб қилмади. Аммо эртаси ёнига қаҳириб юпатган бўлди:

— Масала ҳал. Райком секретари Баротбеков билан гаплашдим. Партком секретарлигига кўтарамиз сени.

Холдор Аҳмедов: «Гуноҳим йўқ экан, унда тухматчиларни жазолаш керак», деган эди, яна юпатишди: «Анонимчини қаёқдан қидирасан?» Шундай қилиб уни колхоз бошланғич партия ташкилоти секретарлигига сайладилар-у, «анонимчилар» тинчимоди. Охир-оқибатда Холдор Аҳмедовни ишдан бўшатдилар. Партиядан ўчирдилар. Иши судга тушганмиш, бугун-эрта қамалармиш... Миш-мишлар унинг дармонини қуритди, «ёлғон! тухмат!» деб ёзмаган жойи қолмади. Ҳақсизлик охири уни қулатди...

Буни қаранг, қавм-қариндош, дўст-биродарлар уни дафн қилиб қайтган эдиларки, марказдан хушхабар келди: «Холдор Аҳмедов бегуноҳ экан, партия сафига тиклашибди...»

Ҳайдар ота ўғлининг ҳам шундай кулфатга дучор бўлишидан кўрқарди. У оғирлашиб ётиб қолди ва кўп ўтмай ҳаётдан кўз юмди.

— Фермани қабул қил, азамат,— деди Бойхонбоев Бобонорни чақириб. — Уша аввалги гапим-гап!

— Қўлимдан келмайди,— рад этди Бобонор ерга қараб.

— Нега? Бир оддий подачи эплаган ишни сен уддалаёлмайсанми?

— Уддалай олмайман, — деди Бобонор раисга дангал. — Раҳматлик отам ҳўкиздан сут, кўчқордан кўзи оларкан, хўрозларни тухумлатаркан. Унақа хўнар менинг қўлимдан келмайди.

Бойхонбоев қаҳ-қаҳа уриб, кабинетни бошига кўтаргудай кулиб юборди.

— Оббо, сен-эй, сутдан суяк чиқардинг-ку! Насриддин афандининг тушига ҳам кирмайдинган топилдиқни қайси гўрдан олдинг?

— Топилдиқ эмас, ҳақиқат!

Бойхонбоев бунақа «сузонғич новвос»ларни кўп кўрган, ҳаммасига ҳам ўзига мос бошвоқ топиб кўшга кўшган. Бобонор ҳам ўшаларнинг биттаси-ю, феъли ўзгачароқ; олдидан келганни тишлаб, орқасидан келганни тепади. Асов. Унга ниҳоятда эҳтиёткорлик керак.

— Сен ҳақиқатчи одамсан,— деди Бойхонбоев ширинсуханлик билан. — Отанг раҳматлик ҳам ўта ҳақиқатчи эди. Бузоқнинг ҳаққи бор, деб сигир сутини ичмасди. Шундоқ одам «замон сенга боқмаса, сен замонга боқ» деб иш тутди. Отангнинг қилмишларини кўзгама, гўрида тинч ётсин...

Бобонор лабини тишлаб қолди. У раиснинг таклифига кўнишдан ўзга чора тополмади...

Кунлар, ҳафталар колхоз фермасида осойишта ўтди. Аввал қандай тартиб ўрнатилган бўлса шундай давом этаверди. «Исёнчи йигит ҳовуридан тушди», — деб ўйлади раис ўзича мамнун бўлиб. Бу хаёл калласидан аримаган ҳам эди:

— Фермани ёпайлик,— деди Бобонор раис ҳузурига кириб. — Иқтисодий жиҳатдан катта зарар. От топганни эшак ямлаяпти. Пахтанинг пулини ҳам чорва йўқ қилиб юборяпти.

— Жинни бўлма, Бобонор,— деди унга беписанд қараб раис. — Гоҳ дефолиация керакмас, гоҳ фермани йўқот, дейсан...

— Қаранг,— унинг гапини кесди Бобонор. — Бир литр сут бир сўмга тушяпти. Битта тухум қиймати ярим сўмга етди. Бир кило гўштнинг таннархи чайқовчи қассоб баҳосидан ҳам ошди. Буларнинг ҳаммаси колхоз кассасини ўпириб кетяпти-ку!

— Ташвишланма, азамат,— юпатди энди раис. — Катта рўзғор тарозисининг ўз посангиси бор: биридан келган зарарни иккинчиси ёпиб кетаверади. Пахта ҳар қанча юкни кўтаради!

Бобонор қараса, тортишувдан фойда йўқ. У баҳсни бас қилди. Бойхонбоев эса мағлуб йигитга мағрур қараб қўйди...

Орадан сал вақт ўтмай, унинг олдига раиснинг машинасида Шоди ширмой келди. «Ҳормабор бўл, гўшт, сутга барака» каби азалий сўрашувлардан сўнг Шоди ширмой ферма ишини сўроқлай кетди:

— Такаларинг сут беряптими, хўрозларинг бехато тухумляптими?

Бобонор хушёр эмасми, ўша заҳоти сўровга мос, ўзига хос жавоб қилди:

— Ҳўкизларни ҳам соғяпмиз. Новвослардан ҳам кўзи оляпмиз... Айрим сўқимларимиз қушхоналардан аввалгидай бутун қайтяпти. Аммо червонларнинг борди-келдисини кўролмаяпман.

— Офарин! Минг офарин! — деди Шоди ширмой. — Бойхонбоевга худди мана шу кўрсаткичларинг маъкул тушди-да. Бошингга бахт куши қўнди сенинг, биродар. Ихлосбонудан катта суюнчи олавер...

Шундан кейин Шоди ширмой Бобонор номидан қандайдир анкета тўлдириб кетди. «Нимага?» деб сўраса, Шоди ширмой, «Кейин хурсанд бўласан», деб тиржайди. «Волга»га минаркан, яна қувнаб гап қотди:

— Омад ёр бўлсин сенга, биродар!

Ҳақиқатан ҳам унга омад ёр бўлдими, ёки Бойхонбоев билан Шоди ширмой қўллаб юборишдими, йил якунида унинг фермаси Олтинқалъанинг карвонбошиси бўлиб қолди.

Орадан уч ой ўтмай, Бойхонбоевни Тошкентга чақирдилар-да, «пахтадан юқори ҳосил олгани, энг кўп гўшт-сут етказгани, хўжаликнинг барча план ва мажбуриятларини тўла-тўқис бажаргани учун» кўксига юлдуз тақиб қўйдилар. Бундан ҳам юксак обрў бўладими?! Янграган гулдурос қарсақлардан залда ўтирган Бобонорнинг қулоғи қоматга келди, лекин ўзи қарсақ чалмади. «Елғонни ҳам рост қилиб юборса бўларкан» деб ёқасини ушлади. Бойхонбоев қувончини ҳеч қаерга сиғдиrolмай ўтирар, аҳён-аҳёнда теvarак-атрофга кўз қирини ташлаб қўярди. Назарида, гўё залдаги барча қора кўзлар унинг кўксигадаги юлдузга боқаятгандай эди. Баногоҳ энг орқа қаторда ўтирган Бобонорга кўзи тушди. Бобонор гўё одамлардан яшириниб, нимадандир номус-ор қилгандай бурчакка қисилиб, букчайиб, кўзини яшириб олган эди. «Ажаб, нимадан уялади? Хурсанд бўлиб, бошини баланд кўтариб ўтирмайдими. Ахир, бегона одам эмас, унинг раиси қаҳрамон бўлди-ку!»

Йиғилиш тугаши ҳамон таниш-билиш, ошна-оғайнилар Бойхонбоевни қуршаб олдилар. Бировлар уни қучоқлаб ўпар, яна бировлар қўлларини маҳкам қисиб қутлардилар. Табрикловчилар орасида Бобонор кўринмади. Унинг олдига Бойхонбоевнинг ўзи борди: ферма мудирини бу тананга бежиз олиб келибдими, ўз улушини кўтарсин-да.

Бойхонбоев ферма мудирини Бобонорни машҳур рестораннынг қошона залига бошлаб кирди: «эришимиз керак бўп қолди...» деди.

«Эриш» ҳам бор бўлсин — узоқ-яқиндаги амалдорларнинг ўласи еб-ичиши Бобонорнинг бир йиллик рўзғори бюджетини ўпириб кетди. Бойхонбоевнинг ўрнатган тартиби бўйича бундай сарф-харажатларни ё омбор мудирини, ё ферма бошлиғини, баъзан экспедитор, гоҳ қолхоз кассирини кўтарарди. Бу галгиси ферма мудирини зиммасига юкланди.

— Буёғи қандоқ бўлди? — сўради Бобонор зиёфатдан кейин.

Бойхонбоев, шуни ҳам билмайсанми бефаҳм, дегандай жавоб қилмади. Бобонор такрор сўраганидан кейин:

— Фермадан чиқариб оларсан, азамат, — деб қўйди унинг елкасига қоқиб.

Бундай одамларни виждонсиз, деб кўринг-чи, тилингизни кесишга тайёр. Виждонсиз бўлса, бошқа биров виждонсиздир, аммо у, «опке-опке, бер-бер» деб қисталанг қилиб турган таъмагир виждонсиз эмас. «Беривор!», «Олиб кетаверинглар» дейдиганлар эса, «Берганга беради» дейдилар. Ҳатто кунларнинг бирида Бойхонбоевдай одам бош бухгалтерга «хўжаликни яхши юритиш учун арра бўлиш керак: санга-манга! Манга-санга!» деб ўз оғзи билан айтганини Бобонор ўз қулоғи билан эшитди.

Райхонликлар характериға сингиб кетаётган «янги» одат Бобонорнинг энсасини қотирса ҳам у қачон ва қаерлардан келиб қолганини билолмай, кейинги пайтларда унинг бошини қотираётган шу хил ножўяликларга жавоб тополмай гаранг эди. «Санга-манга! Манга-санга!» арраси қачон, қаердан чиқди ва уни кимлар чиқардилар? Бунақа одатни импорт қилиб олиб келдиларми? Уни экспорт қилиб юбориши мумкин бўлган буржуйлар мамлакатадаги корчалонлар «санга-манга!» дейишигина биладилар. Демак, «санга-манга! Манга-санга!» иллатини нафсибузуқ ўзимизникилар чиқараёптилар.

Рестораннынг қошона залидаги зиёфат натижасидан Бобонорнинг тела сочи тик бўлди. «Бундан чиқди қаҳрамонлик унвонини Бойхонбоев ҳалол меҳнати эвазига эмас, менга ўхшаш лақмалар орқасидан олибди-да. Уят! Номус! Бир кунмас, бир кун буни юзимга солсалар, Райхонда бош кўтариб юра олармидим?! «Бу кунингдан ўлганинг яхши» демайдиларми?! Номус ўлимдан баттар! Номусга қолган одам кўчага чиқолмай, бировга кўринолмай яккамоҳов бўлади...»

Бобонор ишининг бу даражага боришини кутмаган эди. Бу ҳақда ўйласа юраги орқага тортиб кетадиган бўлди. Уни ўнгида безовта қилган нохушликлар боши ёстиққа тегиши билан тушига ҳам кирди. Сигирлар хўкиз бўлиб қолганмиш. Эчкилар така бўлиб қолибдилар-да, «энди сенга сут берадиган аҳмоқ йўқ», деб ўйноқлаб юришганмиш. Боқувдаги қўйлар исён кўтаришиб, қўтонни тарк этишибди. Ҳаммадан ҳам болалар боғчасининг жужуқлари уни изтиробга солишибди. Болалар бармоқларини найза қилишиб: «Ҳей, ноинсоф, нега сут ўрнига сув ичирдинг, қоринларимиз тарвуз бўлиб кетди-ку!» дейишармиш. Уларнинг орасида она қорнида нобуд бўлган ўғли ҳам бор эмиш...

* * *

Ихлосхон техник китоблар, турли жадвалларни айвонда ёйиб ўтирганди, Бойхонбоевнинг «Салом, отинча!» деган овозидан чўчиб тушди.

— Вой ўлай, сезмай қолибман! — деди Ихлосхон саросималаниб. — Чой тайёр, қани юқорига ўтинг.

Бойхонбоев ёзувларга зимдан синчиклаб боқди. Улар «юмалоқ хат» ҳарфларига сира ўхшамасди. У шубҳасини сездирмаслик учун дарҳол гапни бошқа ёққа бурди.

— Ие, турсунчи қизим, энди конструктор бўлмоқчимисиз?

— Терим машиналарининг тилига тушунолмаяпман. Минг уринсам ҳам агрегатим тоза термаяпти. Айб ўзимдами, машинадами, шуни билгим келяпти.

Раиснинг назарида Ихлосхон «юмалоқ хат» воқеасидан бахабардай эди. Шундай бўлса-да, у синчковлик билан тикилди. Ихлосхон бир пиёла чой узатаркан, кўзлари бежороқ, бирор ташвиши бор одамдай бесаранжон кўринди.

— Уша масала нима бўлди? — сўраб қолди аёл дабдурустан.

— Қайси масала? Юмалоқ хат можаросими? — деди шошиб Бойхонбоев.

— Қанақа юмалоқ хат? Мен пахтани кўчат қилиб экиш масаласини гапиряпман. Бир-икки гектар, йўқ деганда ярим гектарга... Мактаб болаларини, ҳашарчиларни доимий сафарбарликдан қўтариш йўли ўша. Биттаю битта йўл...

«Мен нима ташвишдаю бу ниманинг ғамида» ижирғанди Бойхонбоев. Кейин ташвишли оҳангда:

— У индиннинг иши. Бугунги ташвишлар озми?! — деди.

Ихлосхон бўш келмади:

— Бобонор акам ҳам бу режалар келажакнинг иши деяпти. Лекин эртанги иш бугундан бошланади-да.

— Икир-чикири кўп, харажати катта. Тўғриси, ақлим бовар қилмаяпти. Иситгичхоналар, кубик ясовчи аппаратлар керак, деяпсиз. Эҳ-ҳэ...

— Чигирткадан қўрққан экин экмайди, деб ўзингиз айтган эдингиз шекилли?! Ҳеч бўлмаса ярим гектар, чорак гектарда синаб кўрайлик...

Бу ҳақда баҳслашиш Бойхонбоевнинг юрагига сиғмас эди. У тезроқ мақсадга кўчиш ниятида сўради:

— Уша синов неча пулга тушади, Бобонор ҳисоблаб бермадимми? Айтмоқчи, унинг ўзи қаерда?

— У кишининг жонкуярлигини биласиз-ку, кеча-кундуз фермадан бери келмайди. Шу кунларда эса сут соғувчилар билан Холмирза бригадасида пахта тераётганмиш.

— Кеча-кундуз ўша ёқда, дедингизми?

— Уйга жуда кам келади.

— И-е, и-е... Тинчликми? — ҳайратланди Бойхонбоев. — Сизга кўнгилсиз бўлиб қолгани йўқми тагин. Ешлик — бебошлик, дейдилар. Даладаги ҳашарчи студент қизлардан биронтаси бошини айлантариб қўймадимикин, ишқилиб. Бармоғининг учида бедана юриш қиладиган балериналар ҳам ўша ёққа кетдилар.

— Балериналар қай ишни битириб беришар экан?!

— «Ҳаммамиз пахтакормиз!» деган шиор кўтариб келишибди. Бир арава дарангдурунглари ҳам бор. Симфоник оркестр шаҳарга қайтиб кетаверсин, уйинчиси билан ҳофизлари қолса кифоя, десам, кўнишмади. Райҳондаги маданият саройини бўшатиб берармишман. Кундузи пахта териб, кечаси концерт қўярмишлар.

— Яхши бўларди...

— Бе! Концерт берадиган вақтми? Яхшиси бир кило бўлса ҳам пахта теришсин!

— Бобонор акам санъатни жуда яхши кўрадилар-да!

— Бобонорга худо берди денг? Соғин сигирлари у ёқда қолиб, балетга юз ўгириб кетмасайди!

Ихлосхон унинг бу гапларига ҳам эътибор бермагандай эди. Аёлнинг авзойидан билдики, ҳар қанча гап бўлса ҳам эрининг шаънига гард юқтиргиси йўқ. «Эр-хотин бир жон, бир тан, тиллари ҳам битта экан», деган фикр кўнглидан ўтди раиснинг.

— Эрингизнинг оёқ олиши бежо...

— Ҳазиллашяпсизми?! — Бойхонбоевга энди аччиқланган қиёфада қаради Ихлосхон.

Раис эса Ихлосхонга яқинроқ сурилди.

— Бир гап-п... — чайналди у.

Ихлосхон унинг кўзларига тикилиб индамай ўтираверди. Бойхонбоев бармоқлари билан столни чертиб қўйди-да, уй бекасига маънодор боқиб, аста сўради:

— Бобонорга эътибор бердингизми?

— Пахта терими бошланганидан бери кам кўришамиз, нимади?

— Кайфияти жуда паст. Кўзларига кўзингиз тушдимми?

— Нималар деяпсиз?

— Мободо уруғ-аймоғида бир қайнови кам одам йўқмиди?

— Бўлмаган гап! — юраги зириллаб кетди Ихлосхоннинг.

— Мен ҳам ишонмайман, лекин айтдим-қўйдим, — деди-да, Бойхонбоев ўрнидан турди. У эшик олдига боргач қўшимча қилди, — ҳарҳолда бепарво бўлманг. Фарзанди дунё кўрмай оламдан ўтгандан бери телба бўлиб юрибди.

Ихлосхон ғалати гапларнинг тагига етолмай, анча ўйланиб ўтирди. «Нима учун Бойхонбоевнинг пайтавасига қурт тушиб қолди... — Кейин эри тўғрисида ўйга ботди. — Кейинги вақтда кечалари алланималарни гапирди. Тушида ҳам маъруза қиладиган одат чиқарди. Ферма ишлари оғирлик қилдими, ёки ўша — бутифос касофати туфайли қорнимдаёқ нобуд бўлган фарзанд доғи уни тинч қўймаяптими?! Ўзи билан ўзи гаплашади. Бир куни уйқусида алаҳсибми, «зангни ювиб бўлармиди?! Ювиш-ювиш... қаёқдан чиқди?! — деб қичқириб юборди. Нима бўлди, деб сўрасам, ҳеч деб қўяқолди. Ишқилиб, тинчлик бўлсин...»

Бобонор, дарҳақиқат, ўзи билан ўзи гаплашиш «касали»га йўлиққан эди. Ҳамма нарсани ичга солавериш соппа-соғ, табиатан индамас одамни ҳам диққинафас қилиб юборишини Бобонор ўз ҳаётида синади. Натижа шу бўлдики, унинг асаблари таранг

тортилди, сал нарсадан ўзини босолмай қоларди. Бировга айтиб бўлмаса. Кимга айтсин? Бу қоғозларга райҳонликларнинг ўзлари қўл қўйган. Демак, уни жон-жаҳди билан ҳимоя қиладилар. Олтинқалъа раҳбарлари ҳам шуларнинг гапини дейди. Қинғир ишнинг қирқ йилдан кейин ҳам қийғи чиқиши рост. Аммо қирқ йил кутиб ўтирсинми? Ўз вақтида нега айтмадинг, деб балони ўзингга ёпиштиришлари аниқ. Шундай ҳол рўй бердики, Бобонор ўз вақтида ростини гапиролмай доғда қолди. Лоқайдлик, андиша ўзига душман эканини Бобонор энди англапти. Минбар қутиб ўтирмай, ўша вақтда шартта-шартта айтса бўлмасмиди...

Алам ва пушаймондан ўзини йўқотаёзган Бобонор ҳар куни кечқурун балериналар орасида ўралашиб юрарди...

Эрининг ярашмаган бу қилиғини орқаворотдан эшитгач, Ихлосхоннинг хўрлиги келди. «Не-не йигитлар муҳаббат изҳор қилиб, ортидан югуриб юришмаганмиди! Кимга, нимага ўчакишади?! Балки, бефарзанд ўтаманми, деб умидсизланыпгандир. Ҳали ёшим ўтиб кетгани йўқ-ку!»

Райҳонда уларнинг турмушини ҳавас қилмаган одам кам эди. «Узукка кўз бўлиб тушган» Ихлосхон билан Бобонор оиласи ҳақида фақат яхши гап айтиларди. Олди-қочдиларга чидай олмаган аёл кечқурун эрини излаб бориб, балериналар билан рақс тушаётгани устидан чиқди.

Ихлосхон Бобонорни четга тортиб, ғазабини яширолмай сўради.

— Омонат дафтардаги пул билан виждонингизни ҳам балериналарга совға қилиб юбордингизми, бойвачча?!

Бобонор хотинининг шаштидан билдики, Ихлосхон бемаҳалда дала шийпонига бекорга келмаган. Ундан ҳеч бир сирни яшириб бўлмаслигини тушунгач, Бобонор ростига кўчди:

— Ишлар чаппасига айланди, хотин! Газеталарни ўқияпсан-ку!..

Ихлосхон эрининг кўзларига ҳайрон тикилди-да, эътироз билдирди:

— Сизнинг тўғрингизда ҳеч қандай гап йўқ...

— Йўқликка йўқ, аммо виждон-чи?! — деди-да, йигит кўксига муштлади. — Мана бу кўкракни тешиб чиқай деяпти!..

Ихлосхон ҳеч маҳал унинг кўзларида бунчалик аланга кўрмаган эди. Эрининг кўзлари исёнкор ловуларди...

* * *

— Ҳазилингни, қўй, Бобонор! Мана бу хатингни қайтариб ол! — деди тўсатдан Бойхонбоев уни хилватда учратиб. Кейин кулимсираб қўшимча қилди, — ноумид шайтон, «ол, кулим» деворса, сен ҳам қаҳрамон бўлиб кетсанг ажаб эмас. Азаматов, ҳатто райкомнинг биринчиси Баротбековга ҳам қармоқ ташлаб қўйганман.

— Қанақа қармоқ?

— Сеникими шу? — Бойхонбоев имзосиз хатни унга узатди. — Райҳонда сендан бошқа журтат қиладиган одам йўқ.

Бобонор анонимкани қўлига олиб ўқиди-да, кулиб юборди. Бойхонбоев айбдорга ҳиммат кўрсатган бўлиб:

— Ўзинг ёзгани ўз қўлинг билан йиртиб ташла, азамат! — деди.

Бобонор яна қаттиқроқ кулди:

— Боплабди, ҳақ гапни ёзибди. Аммо имзо қўймапти, кўрқоқ экан...

— Нималар деяпсан, Бобонор?

— Демак, шу қилмишларни биладиган мендан бошқа одам ҳам бор экан-у, юзингизга айтолмай юраркан.

Бойхонбоевнинг мошгуруч бўлиб қолган қалин қошлари паст-баланд бўлиб кетди. «Йўқол!» деворгиси келди-ю, ўзини аранг қўлга олиб насиҳат қилди:

— Эсингни йиғиб ол, Бобонор, жинни бўлма!

— Эс-хушим жойида, ҳаром билан ҳалолни ажратиб турибман, — деди Бобонор ҳеч тап тортмай. — Сизни ҳам обдан таниб олдим: фирт фирром экансиз.

Бойхонбоевнинг тоқати тоқ бўлиб ўшқирди:

— Оғзингга қараб гапир, андишасиз! Нодон!

— Андиша ҳалол одамнинг вабоси экан. Отам ўлимидан кейин шуни яхши тушундим, — деди овози қалтираб Бобонор. — Мушт кетди ўйини жонимга тегди...

Бобонор билан юзма-юз суҳбатдан кейин Бойхонбоев ўзини кўярга жой тополмай қолди. Унда ички ғалаён бошланди. «Эҳ, Бобонор!.. Ноинсоф Бобонор, «мушт кетти» ўйини жонига текканмиш. Жинни! Ҳа, қип-қизил жинни! Жиннингизга бир кириб чиқмагунча бундайларнинг эси жойига тушмайди...»

Бобонор раисни қидириб юрган Шоди ширмойни кўчада учратиб, ёқасидан маҳкам ушлади. Шоди ширмой ранги кесак бўлиб шовқин солди:

— Менда нима қасдинг бор, ёқамни қўйвор!

Бобонор эса янада маҳкам қисиб, Шодини деворга тақаб олди-да, кўзига тикилиб сўради:

— Бойхонбоев устидан ёзган юмалоқ хатингга нима учун имзо қўймадинг? Раис билан орамизни бузиш учунми? Мана энди мақсадингга етдинг. Бойхонбоев ўшани мендан кўряпти!

Шоди ширмой қизариб-бўзариб кетди, нафас ўтмай, жони кўзига кўрингач:

— Кечир... ме-ни... бир-родар,— дея хириллади.

— Кечирмайман! — деди Бобонор ўшқариб. — Қўрқоқлигингни кечиролмайман. Ҳақ гапни ёзибсан-ку, имзо чекишдан нега кўрқасан?!

Бобонор қараса, Шоди чиндан ҳам ўлиб қоладиган. Ёқасини сал бўшатган эди, унинг кесак юзи аста-секин ўз ҳолига кела бошлади.

— Ахир ҳақ гапни ёзган бўлсам ёмонми? — деди у оёғи қалтираб.

— Суриштириб қолгудай бўлсалар шу гапни очиқ айтишни унутма, хўпми?

Шодининг хўп дейишдан ўзга чораси йўқ эди...

Бойхонбоев «ашаддий душмани»га қарши режалар тузиб ўтирган паллада уни райкомга чақариб кетдилар. Биринчи секретарь Баротбеков, ҳамма ишларини тўхтатиб қўйиб, шахсан уни кутмоқда эди. Бойхонбоев кабинетга кириши ҳамон у салом-аликни ҳам насия қилиб:

— Райҳондаги ари уясини ким кўзгади?! — деди.

— Иш бор жойда мажаро чиқиб туради. Бобонор арз қилгандир-да. Унинг думини қаттиқроқ босиб эдим...

— Бу ерда, дўстим, бошқача мажаро бор. Милициядан, прокурордан, халқ контролидан келганларни бир амаллаб тинчитиб эдим. Буниси Тошкентдан...

— Яна ўша: «еб кетди, ичиб кетди», деган имзосиз хатларми?

— Қаёқда, сени олий ўнвон ўғриси деяпти. Мен эса ҳаромхўр эмишман. Қачон, қаердан нима олганим, ҳатто курортга боришимда чўнтагимга неча пул солиб қўйганинг, орқамдан одам юбориб у жойда зиёфатлар ташкил қилганингни аниқ ёзипти. Мабодо ўзинг уюштирган эмасмисан буни?!

— Шикоятни ёзган одам ғирт жинни-ку! Жинниларнинг уйдирмалари ҳам инobatга ўтаверадими?

Баротбеков жонланиб кетди.

— Жинни дейсанми? Коммунист Бобонор Ҳайдаров жинни бўлиб қолганми?

— Албатта жинни! Буни врачлар ҳам тасдиқлайди. Ҳозир хазонрезги пайти эмасми, шундай дард кўзийди. Фақат уни ҳужжатлаштириш — руҳий касалликлар шифохонасида даволатиш керак.

Баротбеков сал енгил тортиб, телефонга қўл чўзди.

Шундай кунларнинг бирида район партия комитетининг биринчи секретари Ихлосхонни йўқлатди. Белгиланган вақтда кириб келган аёл таклиф қилинган юмшоқ креслога чўкди. Баротбеков махсус хатни сектор одамига бериб юбориб, Ихлосхоннинг қаршисига келиб ўтирди. Қабулхона бекаси — машинка чиқиллатиб ўтирган аёл икки стакан чой билан қанд келтириб қўйди.

— Шоколадига қарздормиз, — деди Баротбеков Ихлосхонни чой ичишга таклиф қиларкан.

— Чақиртирган экансиз, — деди Ихлосхон ноқулай аҳволдан чиқиш учун.

— Сиз районимизнинг илғор фикрли коммунист аёлларидансиз, — дея гап бошлади Баротбеков. — Бу йил ҳам пахта теримига мактаб ўқувчиларини сафарбар қиял-миз. Шундан қутулишнинг иложи йўқмикан?

— Битта йўли бор, — деди Ихлосхон чақнаб. — Тажриба йўли — деҳқон-форма йўл.

— Очиқроқ гапиринг? — қизиқиб қолди Баротбеков.

Ихлосхон давом этди:

— Пахтачиликни ҳам индустрия асосига кўчириш керак.

— Ана холос, деҳқон-форма қаёқдаю, индустрия қаёқда?!

— Пахтачиликнинг ярмидан кўпи техника зиммасида. Озгинаси қолди холос. Демокчиманки, чигитни теплицада ундириб, ғўзани иссиқликда катта қилиб олиш керак. Кубик тувакчада. Уни сабзавотчилар ишлатадиган машиналарда ясаб, карам кўчати ўтқазадиган тракторларда кўчат қилиш мумкин. Лекин... раисимиз Бойхонбоевга тушунтиролмаппман. Тушунсаям нуқул бош қашлаб қўйяпти.

Баротбеков, «Зап боппладингиз-да, унинг шунақа одати бор» дея ха-холаб кулиб юборди.

— Агротехника жиҳати ҳам яхши, иқтисодий томони ҳам фойда келтиради, — давом этди Ихлосхон. — Энг муҳими, партия олдимизга қўйган жадаллаштириш программаси пахтачиликда ҳам жорий бўлади. Пахтани пахтакорнинг ўзи эплаб кетади. Ҳашарчилар биздан, биз ҳашарчилардан қутуламиз. Ўқувчи болалар билан студентлар-ку, тинчгина билим олишаверади. Мен атайлаб «малик»чиларнинг даласига бориб келдим...

Баротбеков, хўш, натижаси қандай, деган маънода унинг кўзларига тикилди.

— Кубик-тувакчалар гўнг билан тупроқ қоришмасидан ясалиб, ичида чигити билан

иссиқхонага қўйилса тез униб чиқади, — деб ўз фикрини исботлашга тушди Ихлосхон. — Кўчат далага юз йигирма даража иссиқлик запаси билан апрелда экилади. Унгача ёғин-сочин мавсуми ўтиб кетади. Иқтисодий фойдаси ҳам катта. Биринчи озуқа, ягана керакмас. Бир галги культивация ҳам керакмас. Бир сув, бир чопиқдан кейин ғўза шонага киради. Кўчат қилинганида ғўза барглаб қолган бўлади-да. Бир ой-ярим ой эрта пишади. Теримни августда бошлаб, октябрнинг бошида тамомлаш мумкин.

— Айни кўнгилдаги гап, лекин майда иш экан-да, — деди Баротбеков. — Аввал озроқ жойда тажриба қилиб кўриш керак шекилли?

Ихлосхоннинг кўнгли кўтарилиб кетди.

— Менга теплица ажратса, кубик ясайдиган машина берса, рассадка агрегати буюртма қилса, ҳаммасини ўзим синовдан ўтказаман, — деди руҳланиб. — Японияда бутун сабзавотни рассадка-кўчат йўли билан етиштиришар экан. Бизда ҳам пахта экинни рассадкага кўчирса ҳамма ташвиш даф бўларди.

— Бўпти, ўйлаб кўрамиз, маслаҳатлашамиз, — деди Баротбеков аёлга сирли тикилиб. Қувониб қайтган Ихлосхон ўзини нақадар катта кулфат кутаётганини билмасди.

Бобонор кечаси уйида тунамади, эрталаб ҳам нонуштага келмади. Ихлосхон «Иши кўпайиб кетди, бечоранинг, — деб ўйладию, негадир, юрагидан ғашлик аримади, аксинча, ташвиши кучайди. — Хабар олсаммикин, ўзи келиб қолармикин?» Ҳадеганда Бобонор келавермади. Эшикни қулфлаб, калитни ҳар кунги жойига яшириб қўйди. «Ошхонада таоми тайёр, газга қўйса бирпасда исийди, чойи термосда».

У шошганича далага — ишига борарди. Кўчада кўринган одамларнинг айримлари Ихлосхонга ажабланиб қараб қўйишарди. Ихлосхон уларга эътибор бермасликка ҳаракат қилар, аммо кўнглидаги номўълум ташвиш кучайгандан-кучаярди. Мактаб олдидан ўтиб бораётган чоғида, муаллималардан бири унинг йўлини тўсиб, безовта сўради:

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди Ихлосхон унга саволчан тикилиб.

— Бобонор акамларга нима бўлди?

Ихлосхон шошиб қолди:

— Нима бўпти?

— Янглишмадиммикин... — деди муаллима. — Балки бошқа одамдир. Лекин, назаримда, худди Бобонор акамларнинг овози эди.

— Аниқроқ гапирсангиз-чи!

— Кечаси кўчамиздан панжарали машина ўтди. Ичида кимдир: «Қўйвор мени, қўйвор деяпман!» деб бақирди. Югуриб кўчага чиққунимча машина узоқлашди. Аммо «Мен соппа-соғман! Соппа-соғ!»... деган овоз баралла эшитилиб турди. Худди Бобонор акамларнинг овози. Янглишмадиммикин? Янглишганим рост бўлсин...

Ихлосхон шартта орқасига қайрилиб, зинғиллаганича колхоз идорасига етиб борди. Дастлаб йўлиққан Шоди сирмойдан Бобонор акасини суриштирган эди, «фермада бўлсалар керак» деди. Фермага етгунча Ихлосхоннинг қулоғи қоматга келди. Кўринган одам ундан кўнгил сўрарди. Ферма қоровули аниқроқ жавоб берди.

— Хўрозлар илк бор қичқираётган палла эди, — деди у. — Ҳамма уйқуга кетган қора тунда мотор овози келди. Қарадим. Машина мудиригимиз идорасига рўпара бўлди. Ичкаридан: «Нега менга тушов соласизлар?» деган шовқин эшитилди. Чироқ ёруғида оқ халатли одамлар кўринди. Чироқ ўчгач, машина ҳам ғойиб бўлди. Эрталаб эшитсам, мудиригимиз тўсатдан ақлдан озиб қолганмиш. Уни жиннихонага олиб кетишганмиш.

Бошига тушган бу зарбадан Ихлосхон нима қиларини билмай ўтириб қолди. Не ҳодиса юз берганига унинг ақли бовар қилмасди. «Бу ўтиришим нимаси — ҳаракат қилмайманми, Бобонорнинг мендан бошқа кими бор?!»

Ихлосхон югуриб-елиб колхоз раиси қабулига борди.

— Бобонор акамни қаёққа жўнатдингиз?! — деди у ўпкаси тўлиб.

Бойхонбоев Ихлосхон учун жавоб-муомалани ўйлаб қўйганди.

— Қийин бўлди. Сизга ҳам, менга ҳам, — деди у бошини икки қафти орасига олиб. — Фалокат оёқ остида экан, қизим. Билсангиз, бир томонимни Бобонор кўтариб турарди. Начора, фалокат оёқ остидан чиқди, қизим.

Ихлосхоннинг назарида Бойхонбоев чиндан ҳам ачинаётгандай эди.

— Нима қилиш керак? Қандай маслаҳат берасиз?

— Маслаҳат? Маслаҳат... — деб қошини керди Бойхонбоев. — Менинг ҳам бошим қотди. Докторлар тузатамиз, дейишяпти. Қўлимиздан келганча ҳаракат қиламиз, кўп куюнаверманг, соғлиғингизни ўйланг, ҳали ёшсиз...

«Ҳали ёшсиз?!» Шу гап Ихлосхоннинг юрагига шубҳа солди. Раиснинг ўшанда Бобонор ҳақида суриштиргани, соғлиғи ҳақида ғалати гаплар айтгани ёдига тушди. Узи қаттиқ киришмаса бўлмаслигига кўзи етди.

* * *

«Асабий касалликлар шифохонаси»нинг дарвозаю деразалари тақа-тақ берк эди. Айланма деворлари симтикон билан ўралган. Фақат бир жойда кичик форточка очи-

либ-ёпилиб турибди. Ташқи дунё билан бўладиган алоқа шу тешик орқали олиб борилади. Ихлосхон тақиллатган эди, навбатчи аёл кўринди.

— Келинг, — деди у минғирлаб.

— Райҳонда пахта тераётган ҳашарчи врачларингиздан бир қоп салом олиб келдим, опа, — деди Ихлосхон табассум билан.

Навбатчи аёлнинг чеҳраси очилди, ўрнидан туриб форточкага рўпара бўлди-да, кўли билан дарвоза томонга ишора қилди:

— Хув анави ёқдан келинг.

Навбатчи аёл чарм қопланган, оқ рўжа тўшалган диванга Ихлосхонни таклиф этди-да, пиёлада чой узатди.

— Бизникиларнинг аҳволи қалай? Молхонада ётишганмиш, деб эшитдим, — сўради навбатчи. — Синглим ўша ерда. Буйраги касал. Ҳаммамиз хавотирдамиз.

— Йўқ, йўқ, хавотир бўлманг, — Ихлосхон уни тинчлантирди. — Уларни ҳозир клубга кўчирганмиз.

— Хайрият!

— Қайтиб боргач, синглингизни топиб оламан. Иссиқ-совуғидан ўзим хабардор бўлиб тураман, — деди Ихлосхон.

— Барака топинг. Бу ерга бирор юмуш билан келдингизми?

Энди мақсадга кўчиш учун йўл очилгандай эди.

— Бошимга ташвиш тушди. Ёрдам беринг, — деди Ихлосхон ялиниш оҳангида. — Кечаси эримни шу ерга олиб келишган. Бобонор Ҳайдаров...

— Ҳа, ҳа... Кечаси Райҳондан олиб келишувди.

— Менинг эрим соппа-соғ-ку?!

— Э, синглим, одамнинг ичидагини ташидан билиб бўлмайди. Бугун соғ, эртага ким билсин...

— Йўқ, йўқ, — гапини такрорлади Ихлосхон. — Эрим соппа-соғ! Фақат бетгачопар, холос. Кўрсам майлими?

Навбатчи жим бўлиб қолди.

— Бир кўрсатинг, жон опа! — ёлборишда давом этди Ихлосхон. — Ҳеч бўлмаса бир дақиқа...

Изолятор деразаси кунчиқар томонда эди. Тоғлар орқасидан бош кўтараётган қуёшнинг заррин нурлари дераза қаршисидаги бир туп мирзатерак учига қўнди. Бобонорнинг дили андак ёришди.

Бир оздан кейин, оқ халату оқ қалпоқ кийган санитарлар унинг деразаси тешигини очиб, махсус жойга бир коса таом қўйиб кетдилар. Бобонор унга қайрилиб ҳам қарамади. Шу пайтда, шу ҳолатда ундан таом ўтармиди. У Бойхонбоев тўғрисида, тасодифан турмушимизга кириб келган адолатсизликлар ҳақида ўйлар эди. «Бойхонбоевдай кишиларнинг катта ишончли суиистеъмом қилишларини юқоридагилар қаёқдан билсин? Билдириш керак! Сен билдирмасанг, ким билдиради?..»

Ногаҳон изолятор эшиги очилди. Навбатчи аёл: «Ҳайдаров, орқамдан юринг» деди-да, уни бошлаб кетди.

Навбатчи врачнинг хонасида ола-чипор кийимли эрини кўриб, Ихлосхон додлаб йиғлаб юборди.

— Кўрқма, мен Бобонорман... Кўрқма, жоним!

Ихлосхон эрининг қадрдон овозини эшитиб, ундан баттар хўнгради.

— Йиғлама, жонгинам!..

Ихлосхон Бобонорни маҳкам қучоқлаб, сўзсиз ўтирарди. У эрининг бу ерга келиб қолиш, бахтсиз ҳодиса сабабларини аниқламоқчи эди, аммо тили гапга келмас, тўлиб-тошиб йиғлар, бутун вужуди титрарди.

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, Ихлосим, ўзингни бос, — деди Бобонор хотинини маҳкам бағрига босиб. — Соппа-соғман.

— Нега? Унда нега буёққа келиб қолдингиз?! — сўради ниҳоят Ихлосхон йиғи аралаш.

— Сабабсиз ҳеч нарса содир бўлмайди, — деди Бобонор. — Бу ерга келиб қолишга бирёғи ўзим ҳам сабабчиман...

— А?! — Ихлосхон эрининг бағридан чиқиб, унинг кўзига тикилди. Бир оз қараб тургач, қатъий қилиб деди. — Ишонмайман!

— Оқибати шундай бўлишига ўзим ҳам ишонмасдим, — давом этди Бобонор. — Идорадан жаҳлим чиқиб фермага келсам, бўрдоқи қора кўчқорни оқ халатли кишилар бўғизлашяпти. Жоним чиқиб кетди. Биттаю битта наслдор кўчқор эди. Узимни тутолмай қолдим. «Уни сўйгунча мени сўй!» дедим-да, кўчқорни оқ халатли кишининг қўлидан чиқариб юбордим. Кўчқор бўйнидан қони оқиб қочди. Ҳашарчи шифокорлар бошлиғи менинг авзойимни кўриб, «Сизга нима бўлди?» деди. «Уни сўйгунча, мана, мени сўйинглар», дедим-да, бўйнимни тутдим. У ёнидагиларга: «Ушланглар, жини кўзигани рост экан», деганини биламан, оқ халатли йигитлар қуршовида қолдим. Кўйворинглар, дедим, «Сизни даволаймиз. Раҳбарингизга ваъда берганмиз» дедилар-да, кўярда-қўймай

мени шу жойга олиб келдилар. Аслида бу ерга келишимнинг сабаби қўчқор ҳангомаси эмас. Бунинг таги чуқур...

— Кимларга қандай гуноҳ қилиб эдик, Бобонор ака?!

— Билиб қўй, Бойхонбоев мени йўлдан олиб ташламоқчи. Қатра қон чиқармай гумдон қилмоқчи. Илоннинг ёғини ялаган у. Негаки, унинг жони менинг сейфимда турибди. Юқорига ёзган материалларнинг кўчирмаси, ҳужжатлар ўшанда. Сейфни ҳужрадаги эски сандал ўрнига кўмганман.

Ихлосхон сакраб туриб кетди.

— Бош врачга кираман! Соғ одамни нега жиннига чиқарадилар?!!

— Овора бўлма, — Бобонор хотинини жойига ўтказиб қўйди. — Бош врач ҳам Бойхонбоевнинг ноғорасига ўйнапти. Ҳеч кимга ялинма. Бу иш маҳаллий масала эмас!

— Райкомга, Баротбековга арз қиламан!

— Бу ерда ҳеч кимга ялинма. Масалани фақат Марказ ҳал қилади. Қулоғинга қўйиб ол: ҳеч кимга гинг демагин-да, ариза кўтариб тўғри Марказга бор. Махфий ҳужжатлардан ҳам бир нусхадан олвол. Фақат... — Бобонор қулт этиб ютинди. — Фақат ўзингга эҳтиёт бўл. Сендан бошқа менинг...

— Бас! — Ихлосхон кўзларидан оқа бошлаган ёшларга ҳам эътибор бермай шивирлади. — «Дилхирож»ни топиб келдим, Бобонор ака. Уйга боргач, мириқиб эшитамиз, ҳамма кўргуликларингиз унут бўлиб кетади...

Хотинининг бу хушxabари, шу куйни жон-дилдан севувчи Бобонорни андуҳ оламиндан олиб чиқди.

— «Дилхирож»ни тингласам, иккимиз бирга кечирган ҳаёт кўз олдимдан бир-бир ўтади, — деди Бобонор. — Бизнинг умримиз ҳам шу куйдан андоза олгандек...

Октябрнинг ўрталарида Райҳонда дув-дув гап тарқалди. «Нима дейсан, Бобонорнинг хотини марказдан комиссия бошлаб келганмиш. Комиссия ҳамма жойни тит-пит қилипганмиш».

Райҳондаги миш-мишлар кучайиб, гоҳ пасайиб турди. Октябрнинг охирида эса «Бойхонбоев инфаркт бўлганмиш» деган гап чиқди.

Райҳонга келган «довул» Бойхонбоевни қулатиб, Бобонорни жиннихонадан қутқариб олди.

Бобонор ҳеч кимга даъво қилмади. «Вақт билан воқеаларнинг оқими уларнинг ҳар бирини чиғириқдан ўтказяпти. Сен учун давлатнинг ўзи даъвогар», деб ўз-ўзига таскин берди.

Бойхонбоев Бобонорнинг қутилиб чиққанини эшитгач, унга дуч келолмай юрди.

— Кечир мени, Бобонор, — деди Бойхонбоев ниҳоят, унинг уйига қовун қўлтиқлаб кириб. — Имзосиз хатни сендан кўриб...

— Ҳақ гапни ёзиб, очик имзо қўймаганига мен ҳам ҳайронман. Ахир ошкоралик даврида хуфия гап ярашадими?! — деди Бобонор унинг гапини кесиб. — Келинг, биз ҳам ошкора гаплашиб олайлик. Бойхонбоевнинг ҳамма уруғ-аймоғи болохонали, боғроғли, гаражли данғиллама уйларда яшайди. Энг кичиги ҳам қишлоқ товукларини қий-қиртириб, кучукларни ақиллатиб «Жигули»да юради. Бир вақт от-аравали, қўш ҳўкизли одамни қулоқ қилганлар. Ўзингизни ўша қулоқ билан солиштириб кўринг-чи...

— Оғзингга қараб гапир! — деди қалт-қалт титраб Бойхонбоев. — Ўзим зўрға оёққа турувдим, яна йиқитмоқчимисан?!!

— Кўнглимда шу ният бўлганда, бир энлик хат билан аллақачон суробингизни тўғрилардим, — деди хотиржам тусда Бобонор. — Мен йиқилганини тепиб ўтолмайман...

Орадан кўп ўтмай, комиссия чиндан ҳам оқни-оққа, қорани-қорага ажратди-да, Бойхонбоев ўзлаштириб юрган миллионларни унинг зиммасига қўйди. Буни эшитган Бойхонбоевнинг эсхонаси чиқиб, уйига кетаётганида шофёридан сўради:

— Менинг ҳақимда одамлар нималар дейишяпти?

— Эл оғзига элак тутиб бўладими, — деди шофёр. — Шунча ишни раиснинг ўзи қилмагандир, шунча пулни Бойхонбоевнинг бир ўзи емагандир, деган гапларни эшитдим.

— Яна нималарни эшитдинг?

— Ишингизни судга оширишармиш.

Қадрдон шофёри шу тобда Бойхонбоевнинг кўзига айғоқчидай, гўё Бобонорнинг жосусидай туюлди.

— Машинангни тўхтат! — буюрди раис. Машина тўхтар-тўхтамас у кабинани тарк этди-да, шофёрига «Кетавер!» ишорасини қилиб, йўлида давом этди. «Ишингизни судга беришармиш... дейди-я!.. «Шунча пулни раиснинг ўзи емагандир...» Ким гапирган бўлса ҳам доно одам экан. Ҳақиқатан ҳам бир ўзим еганим йўқ-да. Аммо бир ўзим тузоққа илиниб турибман. Улар четда... Томошабин... Мени жар ёқасига ўшалар келтириб қўйдилар-ку. Ўзлари-чи, жавобгар эмасми?! Э, улар осонликча жон берадиган анқовлар эмас, менга ўхшаб. «Қани ҳужжат?» десалар нимани кўрсатаман?» Раис хаёл оғушида уйига кириб борганини сезмай қолди.

Бойхонбоев ўша кунни жами қариндош-уруғларини чақиртирган эди. У кўчадан «қув-

ноқ» кайфиятда кириб келди-да, тўпланганлар билан «шод-хуррам» кўришди. Бундан ҳамманинг кўнгли жойига тушди. Фақат Бойхонбоевнинг онаси хотиржам бўлолмади. Унинг назарида ўғлининг овози ўзгачароқ, сохтароқ, ташидаги гапи билан ичидагиси қовушмаётгандай эди.

Ҳамма тўкин дастурхон атропофида жам бўлгач, куёвлардан бири сўраб қолди:
— Бобонорнинг хотини бош механизатор бўлганмиш, ростми шу гап?

Иккинчи куёви ҳам қайнотасига юзланди:

— Урнингизга Бобонор раис бўлармиш, дейишди. Бекор айтибсанлар, деб жеркиб ташладим.

— Дадамларни жойидан жилдириб бўптилар, — деди қизи. — Олди-қочди гаплар тинчиб кетди-ку, а, дада?

— Бугунги хурсандчиликда кечаги ғамдан гапирманглар! — деди Бойхонбоев қайсидир қўшиқдан эшитганини такрорлаб.

Ҳамма жим қолди. Унинг ўзи ҳам бошқа сўз қотмади. Бошқалар палов билан овора, Бойхонбоев эса ўйга ботиб ўтирар эди. Унинг бутун ҳаёти шу дамда ҳаёлидан бир-бир ўтарди. «Сен ҳам мана шу парвойифалак болалардай ёш бўлган эдинг. Афсуски, ёшлигингда сени ҳеч ким эркалаган эмас. Ўз меҳнатинг, зўр тadbиркорлигинг туфайли шу мартабага эришдинг. Бойхонбоев деса ҳамма оёққа турарди...»

Онаизор ўғлининг кўзларига зимдан разм ташлаб қўйди. Гўё фарзандининг кўзларида қандайдир исён учқунланмоқда эди. Кекса она ўзича ўйларди: «Яхшиликка кўринсин».

Бойхонбоев шу пайт соатига қараб олди-да, даврадаги меҳрибонларига «дадил» боқди:

— Мен сафарга кетяпман. Бирпас дам олиб, сўнг жўнайман. Сизлар қимирламай ўтиринглар. Ешлар! Музыка!..

Бойхонбоев ўзининг тунайдиган хонасига кириб кетди...

Одамлар тарқалаётган пайтда «хайрлашиб кетинглар», деб, эрини чақиргани ичкарига кирган Қутбибека овозининг борица додлаб юборди.

Ҳамма ичкарига ошиқди.

Ичкарида янги костюмини кийиб, борлиқ орден ва медалларини кўксига тақиб олган Бойхонбоев қора қонига беланиб ётарди...

Оммавий ахборот воситалари — қайта қуриш қуроли. Улар самарали қурул бўлмоғи учун бутун жамият каби ўзини қайта қуриши лозим. Биз танқид монополияси йўқ, танқид қилинмасин, деб тақиқлаб қўйилган зоналар йўқ, деб айт-япмиз. Демакки, матбуотнинг ўзи ҳам бекик зона бўла олмайди.

М. С. ГОРБАЧЕВ

1988 йил 7 майда КПСС Марказий Комитетида оммавий ахборот воситалари, идеология муассасалари ва ижодий союзлар раҳбарлари билан учрашувда сўзланган нутқдан.

Анвар Исроилов

БУЮК ГАНЖИНАДИР КҮКДАГИ ҚУЁШ

Қоракўз

Юлдузлар тўпидан тушгандай айро,
Шивирлаб айтгали самовий бир сўз,
Яна, тунда оққан шарпасиз дарё
Хаёл кулбасига келдинг, Қоракўз.

Бир висол толеи жонга дармондай,
Бир бўса тилаги нечоғлик ширин?!
Босган ҳар қадами давронга шондай,
Ўтиб борар эди бир тўп ўспирин.

Қайларда қолдинг, ҳей, шўх ўсмирлигим,
Овозимни кўйиб чақиролмайман.
Чангга топинтириб товонларимни,
Мен у кўчаларга боз киролмайман.

Бир кун сен, шунчаки навозиш билан
Ўтдинг ёнгинамдан нописанд кулиб.
Ўша кўчаларни соғинганча жим,
Умрим ўтиб борар, йўлга термилиб.

Қароғларим ўзни бахтиёр санаб,
Сенинг суратингни сақлар тобад.
Гоҳида ёш тўкар кўзлар бесабаб,
На ўйи чек билар, на умиди — ҳад.

Бахт учун курашда гоҳо қисматлар
Аямади биздан нусратларини.

Увоқ шодлик ила кучмоқ бўлдик гоҳ,
Дунёнинг тоғ қадар ҳасратларини...

...Олам шу экан-да, шу экан ҳаёт,
Мен учун ишқ қадар буюк — Сўз дейман.
Ғойиб суйгунларнинг гўзал сафида
Сен борсан-ку, ахир, Қоракўз дейман.

Ахир, сўзлар эмиш чумолилар ҳам,
Не дер митти зотлар — бизга ноён.
Олимлар айтарлар, чексиз ип тортсанг,
Чумоли зотига бир қадам — осмон.

Талпинган юлдузи бўлса не ажаб,
Не тонг, ўз тилида ўқиса ғазал.
Хилқат — ишқ самари комил, бенуқсон,
Фақат биз инсонлар қосир, нотугал.

Ишқ шуъласи ёғар яна қаламдан,
Боз ёруғроқ этиб чароғларимни.
Қаратаман қоғоз манзилларига
Сени сувратлаган қароғларимни.

Олисми ё яқин — одамлар аро,
Бир мунисинг бўлсин — умринг ғазали.
Токи, шу армонли ёруғ дунёда,
Қоракўзим дея куйлаб ўтгали.

Ёлғон

Пулга айланишинг мумкин сен, ёлғон,
Ёлғон, сен мансабга айланаоласан —
Кимларнинг олдида битта йўл қолғон,
У — сен, сени босиб ўтади осон.

Гўзал кошонага дўнасан, мумтоз,
Айланишинг ростдир тилла балдоққа,
Ризққа айлантириб яшайдилар соз,
Кўзда ёш сиғиниб ширин алдоққа.

Темир пардаларга айланиб, кўздан
Тоза жамолларни этасан пинҳон.
Энг зийрак ҳушларни кеттириб ўздан
Дардга айланасан бедаво, ёлғон!

Шонга айланасан қай каслар учун,
Сен — қай бир кимсага ўғирланган бахт.
Кўкка айланасан қай пастлар учун,
Ким учун қасрсан ва омонат тахт.

Жодуга айланиб, мунис кўзларни
Саробга қаратиб топасан лаззат.
Йўлдан адаштириб энг ҳақ сўзларни,
Тонмоқчи бўласан бўй бермай фақат.

Сен — қати қонларга шимилган китоб,
Сен ёлғон, найзага айланган хассан.
Тўғрилиқ тўнидан кийсанг-да ниқоб,
Сен бари бир ростга айланаолмассан.

Куйдан сеҳрланиш

Нусрат Раҳматовга

Шундай бўлар, шундай бўлар, дўстим, гоҳида,
Биз яшаркан аллақандай мўъжиза кутиб,
Шундайгина теппамизда, дарахт шоҳида
Бир куш сайрар жаҳонни ҳам, жонни унутиб.

Унинг учун аъмол йўқдир бундан муқаддас,
Бу лаҳзалар кушнинг балким энг бахтли они.
Таъма йўқдир, йўқдир ғийбат, риё ҳам абас,
Борлиқ аро ҳур бир руҳнинг ҳоким жавлони.
Митти хилқат ҳолиқига етишган онда,
Не тонг, баргнинг юрагини титратса шоҳ шеър.
Шавқ қушидан мадад тилаб, сирли лисонда
Дил ҳайратин битмаганми эди Алишер?

Шухрат деймиз, мансаб деймиз, мулк бирла пулдан
Хирмон ясаб қодирликка қиламиз даъво.
Тушгимиз йўқ омад отли учқур дулдулдан:
Биз оламда абадиян қоламиз гўё.

Бир умрнинг дарёлари шошқин, шиддаткор,
Тизгинидан тутолганми, айтгил, бирор зот?
Ғаниматдир, кел, учайлик, дўстим, баякбор,
Учиб туриб куйлайдиган кушдир бу ҳаёт.

Яхши кунлар, рангин гуллар, дўсту ёронинг
Ва суйганинг ҳамдам бўлсин сўнгги йўлгача.
Юз йил яша, сўнг манзилга етса карвонинг,
Бари ўтар боққунингча ўнгдан сўлгача.

Теппамизда бир куш сайрар бетўхтов, бесар,
Биз тинглаймиз, сеҳрларга ботиб тинглаймиз.
Ўқ йўл олган куш томонга, куш эса сайрар,
Ҳайҳот билмас бу хатарни, биз ҳам билмаймиз.

Эртак

Мардларнинг қисмати йўл бўлган мудом,
Не жанглар ютмаган йигит жонларни.
Умр ҳам йўл билан азал бардавом,
Ёр ва жанг чорлаган чин инсонларни.

Шеърим замирида эртаквори гап,
Қалам тулпорига мен қамчи урдим.
Хаёл кўзгусида, дўстларим, ажаб,
Порлаб кўзни олган ғазнани кўрдим.

Ғазнабон минг бошли аждаҳо эрди,
Ғумон йўқки, уни маҳв этмак душвор.

Ғалаба нашъаси қўзғатди элни,
Мард ўғлонни жангга йўллади диёр.

Йигит ори албат баридан баланд,
Зарра ҳадик сиғмас шаддод юракка.
Эр йигит элининг шаъни билан банд —
Қаттол жангга кирди бир ўзи якка.

Кун ўтди, ой ўтди ва йил ўтди, воҳ,
Ботир ул ўғлондан бўлмади дарак.
Шум хабар ёйилди эл аро ногоҳ:
Қайтмагай шер йигит, қайтмагай бешак.

Фожий сир чор ёққа тарқалди шитоб,
Соч юлиб, ёш тўқди онаизор ҳам.
Нолали байтлардан зил тортди китоб,
Кўксидан тиғ ўтмас ул шунқор, ўктам.

Аждаҳони енгди тенгсиз жанг аро,
Мингта бошин кесиб, топтирди завол.
Лек, қалбин тарк этди сўнг лаҳза зиё:
Фазна қаршисида қолди мағлуб, лол.

Ўзи ҳам дўнди-ю, шум аждаҳога,
Тилланинг қулига айланди-қолди.
Зулмат қўшин тортди ёруғ зиёга,
Ярқи тошлар йигит кўзини олди.

Олтин-зар рўёдир, йигитликка ёт,
Лек йўлим юртга деб айтмади ўғлон.
Ёру диёрини унутди, ҳайҳот,
Йўллаган элига қайтмади ўғлон...

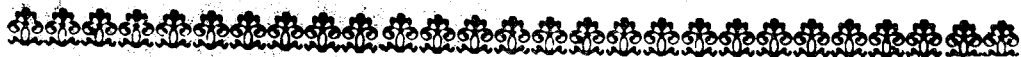
Не-не юракларда аланга ёқсанг,
Улим қадар қодир кучми эдинг, ганж?
Гоҳ одам кўзига бахт бўлиб боқсанг,
Иблис қалбидаги ўчми эдинг, ганж?

Нигоҳин ўйнатсанг, куйдириб жонни,
На-да жон, имонга элтсанг завол, ранж.
Гар забтингга олсанг жумла жаҳонни,
Айтгил, ўзинг тўймас юҳомидинг, ганж?

Минг бир хазинани даҳр аро, ахир,
Бир ҳовуч кулчалик кўрмас зотлар бор.
Ҳаёт отлиғ асов баҳр аро, ахир,
Кемамиз сузади қалтис, шиддаткор.

Мен букун эртақдан олисда туриб
Имонни куйдирган Дардни ўйлайман.
Қалбида жасорат гиёҳи қуриб,
Аждаҳога дўнган мардни ўйлайман.

Қалбни кучган янглиғ ёруғ бир маъни,
Буюк ганжинадир кўкдаги қуёш,
Майли, мард сафардан қайтмасин, яъни,
Эртақларда қолсин мингта ёвуз бош.

Охунжон Ҳакимов

ВАТАН ДАЪВАТИ

Ўзбекистон ишчи батальонлари

Жаҳон инграр эди... Давр дарғазаб!
Бир вабо элларга ғулгула солди.
Ғазабу нафратдан муштира туфлаб
Ватанга мададкор бўлиб йўл олди —
Қопчиқларга жойлаб кулча нонларин
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Улар милтиқ ушлаб жангга кирмади,
Аммо, жанггоҳларга тутдилар қурол.
Улар маъдан қазиб — букилиб қадди,
Фашизмга ҳукм битдилар, алҳол.
Қаро терга ботиб ўтди онлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Ўйламанг, эмасди улар ёш, девкор,
Қари-қартанг эди, оқсоқол эди.
Лекин, юмушларга келдилар бакор,
Сибирь ва Ураллар бундан лол эди...
Ғадир тахталарга ботди ёнлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!
Уларда синалди инсон саботи,
Улар кифт тутдилар энг оғир юкка.
Совук, изғиринлар кўксига ботди,
Дастгоҳлар олдида қотишди тикка...
Гарчи, сабил эмас эди жонлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Ҳаммаси мард эди:

оқил,

соддадил,

Қуввату кучлари дарёи азим.

Улар элтган эди кўкракларида
Илк бора Уралга Бухоро газин!
Мартенларга тутди пок имонларин,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!..

Навқирон ҳамюртим, навқирон дўст-ёр,
Мен бугун ҳайратдан тутарман ёқа.
Қани, тезроқ кел! — деб бағрини очиб,
Сибирь ва Урал боз бизларга боқар.
Яна келди чоғи мадад онлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Ота касбимиздир меҳнат ва кураш,
Демакки, сизга ҳам йўлдошдир сабот.
Аслида Сибирга жонимиз туташ,
Энасой ёқлар ҳам бизга эмас ёт.
Сиз — довсиз, юртимнинг мард-майдонлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

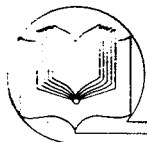
Бу олис юртларда бобокалонлар:
Сурувлар суришган, ўйнатганлар от.
Сиз уни яшнатинг, туфламай қонлар,
Бахш этинг бу юртга баҳорий ҳаёт.
Бўлинг шу ўлканинг чин боғбонлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Ватан даъватидан муқаддас не бор?
Пўлат оқим бўлинг, яшинвор бўлинг.
Буюк кенгликларда кўп ишингиз бор,
Метин билак бўлинг, забткор бўлинг.
Эй қадим юртимнинг жон-жаҳонлари,
Ўзбекистон ишчи батальонлари!

Қарош қилдинг...

Солиб жонимга оташлар
менга ўтли қарош қилдинг,
Қарош эрмас, санам, икки
қароғингни қуёш қилдинг.

Мурод Муҳаммад Дўст

Малазар

Роман

Абдужабборнинг уйдан чиқиб, тўғри Тошкентга жўнадик. Еқубжон укамиз машинани равон ҳайдаркан. Кета-кетгунча манзилларнинг номларини атаб, номларига ҳам, аҳлига ҳам таъриф бериб борди: бу қишлоқда анжир зўр бўлади, бу қишлоқда фалончи олим туғилган, бунисининг қизлари чиройли, унисининг булоғи кўп... Сезяпманки, мени чалғитмоқчи, дилимни сал бўлса-да равшан этмоқчи. Лекин мен чалғийдиган аҳволда эмасдим, ҳамроҳимнинг гапларига бош ирғардим-у, хаёлим буткул бошқа томонда эди. Энг қизиғи, дилим у ўйлаганчалик хира эмасди. Алам бор эди, ғусса бор эди, лекин олдинда недир ёруғ бир кечмишлар ҳам борлигини пайқардим, Холмўминнинг қабри устида тўкилган кўзёшларим руҳимдаги жамики ғуборни ювиб юборган эди. Укамиз хижолат чекардики, мени оғринди, энди бу ёқларга қайтиб қадам босмайди, деб. Ҳатто мен ўзим ҳам, қишлоқда эканимизда, Абдужаббор бизни нохуш кутиб олганида, ноумид қилганида, худди шу ўйни ўйлаган эдим. Лекин йўлга чиқишимиз билан хаёлимда ўшал кичик қайрағоч тагида дўппайиб турган қабр рўйирост гавдаланди. Шунда мен охириги илинжимни ўзим умримда кўрмаган Холмўмин исмли, менга укалигидан бегоналиги ростроқ кимсанинг қабрига элтиб кўмганимни пайқадим. Энди у қабр менга бегона эмасди. Унга неча-неча йиллардан бери асраб юрган кўзёшларим тўкилди, бутун-бутун умидларим, армонларим кўзёш томчиларига қўшилиб тупроғига сингиб кетди, энди мен лоақал барбод бўлган умидларим ҳурмати, бу ерларга кўп бора келишим керак.

Ушанда сездимки, ота-боболаримизнинг болажонлиги бежиз эмас экан. Токи фарзандлар кўп бўлса, ака-укалар, опа-сингиллар бир-бирига суянса, бир-бирининг тафтини туйса, увол-савобига шерик бўлса — бундан бошқа бахт бўларканми дунёда! Бола ўрнига лайча етаклаб юрадиганлар ҳам одамми?!

Сафаримизнинг ҳар дақиқаси ёдимда турарди. Ичимга сиғдириб юришим қийин бўлди, ахийри бир куни чидолмадим, хотинга учини чиқардим:

— Хотин,— дедим,— шу, менинг асли исмим Саидқул экани ростмикан?

Бечора тушунмади, юзимга ағрайиб қараб қолди.

— Балки етимхонада беришгандир бу исми,— дедим. — Балки ўзимнинг отим бошқачадир, дейлик, Апасамат, Худойқул...

— Оллоберган деяқолинг,— деди хотиним ғаши келиб.

— Еки — Нормўмин,— дедим мен.

Шу билан гап туғади. Анча енгил тортганимни сездим. Гўё Искандарнинг шохи синини ичида пинҳон тутиб юриб, ахийри қудуққа айтган шоввоздек сездим ўзимни. Ушал ондан бошлаб, иккига бўлиниб бораётганимни англадим. Саидқул Мардоннинг танига Нормўмин секин кириб олмоқда эди. Кечқурун, ҳамма дастурхон атрофида тупланган пайти, арзанда неварам билан гаплашиб ўтириб, яна ўша гап эсимга тушди.

— Асал қизим, менинг отим нимади? — деб сўрадим.

— Сизнинг отингиз — бобо,— деди у.

— Балли! — деб бошини силадим.— Энди айт-чи, фаришта болам, Саидқул деган исм яхшими, Нормўмин деган исми?

Шу ерда сал фирромлик қилдим. Негаки, ишдан бўшаган пайтларда невараларим-

¹ Давоми. Аввали 5-сонда.

ни устимга миндириб, «нортуя» бўлиб лўкиллайдиган одатим бор. Шу нарса эсида турган экан, неварам кўп ўйлаб ўтирмасдан:

— Нормўмин яхши, бобожон,— деди.

— Саидқул-чи?

— Саидқул — ёмон.

— Бекорингни айтибсан,— дея дашном берди бувиси.— Бобонг алжиб қопти, Нормўмин эмас у, оти — Саидқул!

— Сиз ўзингиз — саидқул! — деди неварам хафа бўлиб. — Бобом саидқул эмас, бобом — нормўмин! Нормўмин — яхши!..

Хуллас, боланинг «миясини айнитганим» учун хотиндан мен гап эшитдим, «бувини хафа қилгани» учун неварам онасидан гап эшитди, ноилож, бу хушфееъ ва жўяли одамларнинг суҳбатидан Мосуво бўлиб, иккимиз менинг кабинетимга қочдик. У ерда мен «нортуя» бўлдим, неварам «туякаш» бўлди, икковимиз қийқириб, ерда ётган хомаки қўлэзмаларни босиб-янчиб, роса ўйнадик. Ушандан бошлаб, биров хафа қилса бас, неварам ёнимга келиб, юринг, бобожон, нормўмин бўламиз, дейди.

Ҳазил-ҳузул билан Нормўмин танимни буткул банд этибди. Буткул ўрганибман, эриш туюладиган жойи қолмабди. Бир кун келиб қарасам, кўнглим ўшал узоқ қишлоқни қайта қўмсаепти, юрагимда недир аввал сезилмаган орзиқиш... кетгим келяпти. Гўё у ёқдан шумшук бўлиб қайтмагандайман, гўё Абдужабборнинг сўзлари унут бўлгандай, гўё у аччиқ гапларни айтмагандай, айтса ҳам, менга эмас, буткул бегона одамга айтгандай... Айни замонда, у ёққа борсам, яна ноумид бўлишимни ҳам сезиб турардим. Ноумид бўлишдан қўрқардим, лекин кўнглимдаги соғинч қўрқувдан устунроқ эди.

Кўлим ишга бормаи, каловланиб юрганимда тасодифан уйга Яхшибоев келиб қолди. Вафони ваъда қилувдингиз, Саидқул, деди гулдираб, энди ваъдага вафо ҳам қиласиз. Аввалги суҳбатларимиз эсимдан чиқиб кетган экан, барини эслатди, айтдики, мен билан Булдуруққа борасиз, бориб боғ экишиб берасиз. Ёши улуғ одамни овора қилганимдан хижолат чекдим. Жоним билан-у, дедим, лекин ўзимнинг ҳам битта сафарим бор эди. Авлиёга икки дунё — бир қадам, деди Яхшибоев, тагимизда машина бўлса, сафарнинг икковини битта қиламиз — вассалом. Меники нозикроқ бир сафар, Назар ака, дедим, бир ўзим бормасам бўлмайди. Қўйинг-э, Саидқул, деди Яхшибоев, ичимизда битта фаришта бўлса, уям Саидқул укамиз, деб юрардим, йўқ, сиз ҳам айниган экансиз, жонон-пононларга йўлиқибиз чоғи?..

Яхшибоевнинг оғзи бепардароқ, бирор жойда айтиб юборса, кексайган чоғимда маломатга қолиб юрмайин, деб, воқеани бир бошдан айтиб бердим. Холмўминнинг дарагини толиб келган укамиздан тортиб, то қишлоққа борганимизу Абдужаббор ноумид қилиб қайтарганигача — барини сўзладим. Ҳаттоки асл исми Нормўмин эмасмикан, деб азобланиб юрганларимни ҳам қолдирмадим. Яхшибоев гапимни бўлмай эшитди. Сўнг жиддий туриб сўради:

— Ишқилиб, бошпуртни Нормўмин деб ўзгартирганингиз йўқми?

— Йўғ-э,— дедим.— Хотин билан кичкина неварамдан бошқа ҳеч ким Нормўмин эканимни билмайди.

— Хайрият,— деди Яхшибоев.— Бошпуртни ўзгартирманг, ука, кейин гонорар-понорар келганда ололмайсиз.

— Гап гонорардами, Назар ака,— дедим ранжиганимни яширолмай.

— Сизга ақл бўлишдан худо сақласин, Саидқул иним,— деди Яхшибоев.— Лекин сиз гўдакка ўшаркансиз. Биринчидан, ўша Холмўмин сизга ука бўлмаслиги мумкин, унда сизнинг Нормўмин эканингиз уч пул. Иккинчидан, сиз минг Нормўмин бўлманг, Холмўмин тупроқнинг тагида ётибди, тирилик келмайди, меҳрингизни кўрмайди, Абдужаббор билан жанжалингизни эшитмайди. Уша йигит ҳалиям инсофли экан, ўрнида мен бўлсам, сизни майиб қилардим.

— Эски ҳунардан қолган экан-да,— дедим алаимни босолмай.

— Қолган,— деди Яхшибоев пинак бузмай.— Умуман, Саидқул ука, бутун саргу-заштингиз сариқ чақага арзимаёди. Улик жонни жанжал қилиб юрибсиз. Эшитган одам, оғзи қолиб, кети билан кулади.

Ёмон ғазабим келди. Гўё ноҳақ шапалоқ еган одамдай, гарангсиб қолдим.

— Мен сиз билан ҳеч жойга бормаيمان,— деб чўрт кесдим.— Сиз менинг кўнглимга тупурдингиз, мен сизнинг бўлажак боғингизга тупураман!..

— Ҳаддингиздан ошманг! — деб дўқ урди Яхшибоев.— Ким билан гаплашаётганингиз эсингиздан чиқибди! Ғазабим ёмон, Саидқул укам, қасд қилсам чиритиб юбораман!..

— Э, қўлингиздан келганини қилинг!..— деб бақирдим.— Боринг!

Яхшибоев ғазабдан оқариб кетди, қўлга илинадиган бирор нарса ахтариб гирд атрофга кўз югуртирди. Шунда шовқинни эшитиб югуриб келган хотинимга назари тушдию бирдан бесаранжом бўлиб, гўё арз қилаётган боладай, унга дардини тўқди:

— Келин! — деди.— Буни сал йиғиштириб олинг, келин! Ақлдан озиб қопти, мени қувиб чиқаряпти!..

Хотиним гапга аралашмади. Бўсағада туриб, менга таъна билан қаради, айтмоқчи бўлдики, меҳмонгаям одам шунақа муомала қиладими?

— Мен сизни одам деб келувдим, ўртоқ Саидкул Мардон! — деди Яхшибоев алами келиб. — Сиз... сиз бориб турган... Нормўмин экансиз!..

Сиз ноинсофсиз деб ўйладим, қанийди мен ростакан Нормўмин бўлсам, ўшанда бирор тайин масканим ҳам бўларди! Сизда маскан бор, Яхшибоев! Эсингиздами, Булдуруққа ҳафта-ой сайин жўнаб қолардингиз? Уртақўрғонда бир кун ҳам тургингиз келмасди, эслайсизми? Ҳамма ўзининг уйига кетарди, ҳамманинг ўз маскани бор эди, биргина менда йўқ эди ўша маскан!.. Йўқ, сиз буни тушунмайсиз, Яхшибоев!.. Сиз мени сариқ чақага олмайсиз. Энди, қариган чоғимда ўзимга ўхшаган бир ғарибнинг гўрини бўлса-да қора тутганимда, мазах қиласиз! Дунё кенг эмасми, Яхшибоев, шу кенг дунёда мен ҳам ўзимга бир маскан изласам, сизнинг бирор жойингиз камиб-нетиб қоладими?! Сизга осон, Яхшибоев, сизда хеш-ақрабо бор, менга ўхшаб ўлик жоннинг жанжалини қилиб юрмайсиз!..

Шундай деб ўйладим-у, лекин баралла айтолмадим. Яхшибоев хайрлашмасдан жўнаб қолди. Дардимни айтолмаганим таъсир қилдими, юрагим санчди. Хотиним суяб бориб, секин ўринга ётқизиб қўйди. Тинчлантирадиган дори берди. Қўл-оёғимни уқалади. Сал ўзимга келиб, бўлган гапни ётиги билан тушунтирдим. Хайриятки, тушунди. Кўпдан хавотир олиб юрган экан, ниҳоят, сиримдан воқиф бўлиб, тинчланди.

Яхшибоев масаласига келсак, шу билан орамиз узилди, деб ўйлаган эдим. Гапидан қайтмайдиган, ғурури зўр одам, қайтиб оstonамдан ҳатлаши қийин. Жиззаки-лигим учун кўнглим хижил тортса-да, унинг дийдорига жудаям зор эмасдим. У келди нимаю келмади нима, боғ қилмоқчи бўлса, ана, мендан бошқа мингта боғбон бор, соясига кўрпача соладиган шотирлари кўп, майли, ўшалар экиб, ўшалар кўкартириб берақолсин...

Ҳафта ўтиб, ҳеч нарса бўлмагандай яна кириб келганида, гапнинг рости, қувонишимни ҳам, куюнишимни ҳам билмай қолдим. Ўзининг узрини айтиб ёки менинг узримни кутиб ўтирмади, дангал мақсадга ўтди:

— Сафар жабдуғини тайёрланг, Саидкул. Ўша қишлоққа ўзим борай дедим-у, лекин йўлни тузук билмайман, сиз бошлаб борасиз.

Сафарга иштиёқим кўпдан бор эди, лекин шу онда, дабдурустан йўлга чиқиб, қисқа бир муддат ичида ўжар Абдужабборга рўпара бўлишимни ўйлаб, юрагим орқага тортиб кетди.

— Ҳалиги гал бир укамиз билан борувдик, — дедим вақтни чўзиш учун. — У асли ўша ёқдан, яна оборсак тузук бўлармиди...

— Вақт зиқ, — деди Яхшибоев. — Уни излаб овора бўлгунча, ҳозир йўлга чиққанимиз маъқул. Бир йўла Уртақўрғон билан Булдуруққа ҳам ўтиб келамиз. Ҳамёни тўқроқ қилин, керак бўп қолиши мумкин. Укангизнинг қабрига мармартош оласиз.

Жиддий туриб айтди бу гапни. Мазах қилгани сезилмади. Ҳамёним пучроқ эди, хайриятки, хотин невараларнинг кийим-пийимига деб қўйгани бор экан, ўшани чўнтагимга солди. Йигирма минут деганда сафарга шай бўлиб, Яхшибоев миниб келган «Волга»нинг ўриндиғига чўкдим.

Тошкентда сезмай юрарканмиз, Яхшибоевнинг нуфузи унча-мунча эмас экан. Одатда ёзувчи халқи ўзининг соясига салом бериб юради-ю, аслида уларни талабаю мактаб болаларидан бошқа кимса билмайди ҳисоб. Лекин Яхшибоевни ҳамма биларкан. Тошкентдан чиқиб, токи манзилга етгунча дабдаба билан кетдик. Ҳар район чегарасида деб айтсам ёлғон бўлар, лекин ҳар вилоят чегарасида кутиб олишлар, гул тутишлар, ҳурмат эъзоз, дастхатлару бирга суратга тушишлар... Уйдан кўримсизроқ кийиниб чиққан эканман, салобатли раҳбарлар билан пўрим Яхшибоев кўришган жойларда ўзимни панага олишга мажбур бўлдим. Лекин Яхшибоев икки-уч учрашувдан кейиноқ найрангимни пайқаб қолди, олдидан бир қадам ҳам жилдирмай қўйди, суратга тушса ҳам, нуқул мени ёнига олади. Уятдан ўлиб бўлдим. Беш соатлик йўлни уч кун босиб-миз-а!

Манзилга ҳам дабдабаю асьаса билан кириб бордик. Яхшибоев аввалроқ хабар берган эканми, район марказида яна иккита «Волга» қўшилди. Уч машина карвон бўлиб, пешинда Абдужабборнинг ҳовлиси ёнида тўхтадик. Абдужаббор кўмир тушираётган экан, майкачан, юз-бети қорага беланган, қўлидаги куракка суяниб турарди. Маҳаллий раҳбарлар уни бегона деб ўйлашди чоғи, парво ҳам қилмасдан, тўғри дарвозани очиб, ичкарига йўл бошладилар.

— Ув, ака, бу уйнинг эгаси бор! — деб қичқирди Абдужаббор. Сўнг менга таъна билан қаради: — Майда экансиз лекин, Саидкул ака, буларни кўриб юмшайди, дедингизми?

Индамадим. Ўз измим билан келмадим, деб айтишнинг мавриди ҳам эмасди.

— Шуми? — деб сўради Яхшибоев.

— Шу, — дедим баттар ўсал бўлиб. — Лекин, Назар ака, раҳбариятни аралаштириб бекор қилдик, ўзларининг раис-паиси билан келсак ҳам баҳарнав эди...

— Раис ўзимнинг укам, — деди Абдужаббор. — Менга гапи ўтмайди.

Шунда Яхшибоев топқирлик қилди. Дарвозадан нарига ўтиб бўлган кишиларга қараб:

— Биз адашибмиз, ўртоқлар,— деди.— Бошқа жойда кутишаётган экан. Майли, сизлар машинада кутатуринглар, биз Саидқул Мардонович билан уй эгасидан ҳол сўраб чиқамиз.

Уй эгаси жойидан қимирламади. Ҳовлига кирганлар қайтиб чиқиб, машиналардан жой олишди ҳамки, Абдужаббор ўша кўйда — куракка суянганча, қилт этмай турарди.

— Қани, ука, бошла,— деди Яхшибоев.

— Сиз кимсиз? — деди Абдужаббор.

— Мен — Яхшибоевман, укажон, эшитган чиқарсан, Назар Яхшибоев!..

— Менам ўз уйимда Яхшибоевман,— деди Абдужаббор.

Уйга кирсак, жон зоти йўқ экан. Абдужабборнинг ўзи кўрпача ёзди, дастурхон келтирди.

— Бола-чақа тезак тергани кетган,— деди.— Чой қўйдим, кетгунларингча қайнайди.

Ёлғон гапирганини сездим. Кўмир ғамланаётган жойда тезакка бало борми!

— Гап бундай, йигит,— деди Яхшибоев даромад-паромад қилиб ўтирмасдан.— Ўртоқ Саидқул Мардон марҳум укаси Холмўминнинг қабри устига мрамртош қўйғали келди. Шунга ўзинг ёрдам берасан.

— Мени ўлдириб, ундан кейин қўяди,— деди Абдужаббор.— Тирик эканман, қабристонга оёқ босолмайди.

— Мрамртошни қўяди,— деб такрорлади Яхшибоев.— Оёғиниям босади.

— Босиб кўрсин!..— деб бақирди Абдужаббор.

Важоҳати ёмон эди. Яхшибоевга ялиниб қарадим: орани бузиб қўйманг, бунинг феъли чарс, оқибати ёмон бўлади. Лекин Яхшибоев парво ҳам қилмади.

— Мрамртош қўяди,— деди.— Устига «Холмўмин Мардонов» деб ёзади. Хоҳлаган жойингга бориб арз қилавер!..

— Ёзолмайди. Мен арзачи эмасман, ўзим ҳал қиламан!..

— Майли, унда ўзинг ҳал қил. Балки сен ўзинг «Холмўмин Мардонов» деб ёзиб берарсан?

— Мана! — деди Абдужаббор.— Манави ёзиб беради! Керак бўлса, у ўзини Пардабоев деб ёздирсин! Акам тиригида Пардабоев эди, ўлгандаям Пардабоев бўлиб қолади!

— Сен боланинг мияннга қурт тушибди,— деди Яхшибоев бошини сараклаб.— Ёзувчи Саидқул Мардон сени деб фамилиясини ўзгартирсинми?

— Менга унинг кимлиги бир пул! Холмўмин акамни бу кишига бермайман.

— Нодон экансан! — деди Яхшибоев.— Холмўмин сенинг тутинган аканг, холос. Бу кишининг туғишган укаси. Тушундингми? Марҳум Холмўмин бўлса, бу киши — Нормўмин! Тушундингми? Тушунган бўлсанг, яна билиб қўйки, бу киши, Саидқул Мардондай атанган одам, йўқотган укасини топиб, давлатимиз берган исмидан воз кечди, бошпуртини Нормўмин деб ўзгартирди! Шуни сен тушунасанми, нокас?!

Шунда Абдужаббор ялт этиб менга қаради, қарадио шалвираб қолди. Ҳозиргина муштлашувга-да шай турган одам, бирдан сўнди, овози ҳазин тортиб сўради:

— Ростми, Саидқул ака?..

Индамай ерга қарадим. Яхшибоев номардлик қилган эди. У билан бирга келганимга минг бир пушаймон едим.

— Рост,— деди Яхшибоев.— Ишонмайсанми? Бошпуртини кўрсатсинми?

— Керакмас,— деди Абдужаббор.— Ишонаман, лекин... Нега ундай қилдингиз, Саидқул ака?..

Жавоб беролмадим. Анча вақт жим қолдик.

— Майли,— деди Абдужаббор, ниҳоят.— Фақат сизлар овора бўлманглар, мен ўзим тошга ёзиб қўяман. Пардабоевни ўчираман-да, Мардоновни ёзаман... Тошнинг эскиси қолаверсин, Саидқул ака, ҳарна, одамларнинг кўзи ўрганган...

Хонадан қочиб чиққим келди. Туриб кетаётганимда, Яхшибоев қўлимдан маҳкам ушлаб, қайтадан кўрпачага михлаб қўйди.

— Гапир, йигит,— деб қистади у Абдужабборни.— Бошқа даъвойинг йўқми?

— Мен гапимни айтдим,— деди Абдужаббор.— Мендан акамни тортиб олдинглар, майли, бу ёғини худога солдим...

— Худони қўй, мактаб кўрмаган! — деди Яхшибоев.— Сендан ҳеч ким акангни тортиб олаётгани йўқ. Сен-ку бир қишлоқи нодонсан, лекин манави ёзувчи бўлмиш Саидқул Мардон ҳам сендан ортиқ эмас. Бир бечора марҳумнинг руҳини безовта қилиб юргунча... бошқа бир йўл тутсаларинг олам гулистон эди!.. Наҳотки сен нодон Абдужаббор Саидқул Мардон ўзингга ака бўлганини тушунмаган бўлсанг? Тур ўрнингдан, бирор тўн-пўн топиб кел, номард!..

Ёпирай, бу Яхшибоев дегани одам эмас, кашмири бир жодугар экан. Ростдан ҳам, Абдужаббор иккимиз бориб турган нодон эканмиз. Асли айб унда эмас, менинг ўзимда экан. Ўша гал келганимда лаънати мрамртошдан эмас, ака-укаликдан гап

бошласам, ўртада шунча хижиллик бўлмас экан. Одамзоднинг кўнглини биламиз деб юраверарканмиз-у, аслида ғирт оми эканмиз.

Орадаги дилхиралик учди-кетди. Абдужабборга қараб, кўзлари намланганини кўрдим.

— Тўн сандиқда,— деди айбсиниб.— Хотин аразлаб кетган, ака...

— Ҳа, балли! — деб хитоб қилди Яхшибоев.— Аввал акангни бир қучоқла, кейин акалик қилиб, қайнотангнинг уйига элчи бўп боради!

Иккимиз ҳам турдик. Қулочларни кенг ёзиб, маҳкам қучоқлашиб кўришдик. У ука бўлди, мен ака бўлдим.

— Э, барака топкурлар-э,— деб кулди Яхшибоев.— Яхшибоев у, ўзбекнинг расм-русумини биладиган! Сизларда ақида не қилсин!.. Қани, кетдик, Абдужаббор, келинни опкелайлик. Бу ёқда чойингни ўчириб қўй, чўпонга одам юбор!..

— Э, чой қўйганим йўқ эди,— деб тан олди Абдужаббор.— Айб санамайсиз, Яхшибоев ака, боя қўрс гапирдим, лекин сизниям биламиз, китобингизни ўқиганмиз!..

— Ўқимагансан! — деб хитоб қилди Яхшибоев гулдираб.— Ўқисанг, бунчалар нодон бўлмас эдинг! Сен манави Саидқул Мардонга ўхшаган илимилиқ ёзувчиларни ўқигансан, ҳақиқий классика назарингдан четда қолган!.. Яхшибоевни ўқисанг, жайрага ўхшаб ҳурпаймас эдинг!..

Яхшибоев дағдаға қияпти-ю, Абдужабборнинг юзи ёришгандан ёришиб боряпти. Чамаси, хотини аразлаб, болаларини ҳам бирга олиб кетиб, эҳтимолки, укалари ҳам оғриниб, бечора ёлғиз қолган экан. Биздан узр сўраб, «пат-пат»ига ўтирдию ўқдай ўчириб кетди. Яхшибоев иккимиз ҳовлига чиқдик.

— Раҳбар укаларимизни бекор опкелган эканмиз,— деди Яхшибоев.— Улар воқеага расмий тус бериб юборади энди. Ҳар қалай, атанган одамсиз, майда-чуйда шовшувлардан чеккароқ турсангиз маъқул. Нима дедингиз?

— Менга бари бир, Назар ака,— дедим.— Бугун хурсандчилик қиладиган куним. Хабар берган экансиз, пешвоз чиқишди, энди буларни кеткизиб юборсак айб бўлади...

— Э, мен хабар қилганим йўқ,— деб кулди Яхшибоев.— Ўзлари хабар топган. Бу ёғи Ўртақўрғонга борганда сал эҳтиёт бўламиз, Саидқул, келганимизни бировга билдирмаймиз. Энди бизга рухсат, ука, мен раҳбар укаларимни олиб кетай, сиз укаларингиз билан бирор кеча қолинг, дийдорлашинг. Културний бўлиб, ғул-ғул товукдай ҳурпайиб ўтирманг, буларнинг тилида гапиринг. Мен қандай гаплашганимни кўрдингиз-ку, бўлди-да!..

Шу гаплар билан, дарвозадан ташқарига чиқдик. Машиналарда кутиб ўтирган ўртоқлар секин ёнимизга келишди.

— Қишлоқнинг тепасидаги шаршарани бузганларинг йўқми, Жонғози ўғлим? — деб сўради Яхшибоев жужун костюм кийган йигитдан.

Жонғози тараддулланиб қолди. Унинг ёнидаги серсалобат киши гапга аралашди:

— Сиз айтган шаршара бошқа қишлоқда-ку, домлажон?

— Йўғ-э!

— Бошқа қишлоқда,— деб тасдиқлади Жонғози ҳам.— Жайрақишлоқда у, домлажон.

— Адашибмиз-ку,— деб кулди Яхшибоев.— Сизларни роса овора қилдим-ку, а?

— Э, овораси бор эканми!.. — деб хитоб қилди Жонғози.— Йўли текис, машиналар соз,— шундай деб, машина рулида ўтирган шофёрга қаради.— Чори бобони чақир, биз боряпмиз!.. Меливойниям топсин, айт, уч соат вақт берамиз.

Шофёр йигит рацяни бурашга тушди.

— Эртага эрталаб бу ерга машина юборасиз, Жонғози ўғлим,— деди Яхшибоев.— Саидқул Мардоновични олиб кетади.

— Қизиқ бўлди-ку, Саидқул ака,— деди Жонғози.— Жилла қурса, раисга топшириб кетсак бўлармиди...

— Э, раис ўзининг укаси,— деб кулди Яхшибоев.— Чўпонгаям одам кетган. Бугун Саидқул Мардоновичнинг илик ейдиган кун!.. Бўпти, биз энди кетдик, эртага район марказида учрашамиз!..

Улар жўнаб кетишди. Яхшибоевнинг фоли тўғри чиқди. Бирор соат ўтмай, ҳовлини тумонат одам босиб кетди. Битта юк машинаси тўхтаб, ҳисори қўйнинг кетмонкет хилдан тушди. Колхознинг раиси ҳам келди. У ростдан ҳам Абдужабборнинг укаси, бинобарин, менинг ҳам укам экан. Ортиқча дабдаба сезилгани ҳам йўқ. Эркаклар бир уйда, хотинлар бир уйда, шўрва ичиб, ош еб, секин гурунглашиб ўтирдик. Мадҳиялар ўқилмади. Шунчаки тарихимни сўрашди, холос. Лозим кўрганимни айтиб бердим. Эшитганлар жуда жўяли топишди. Раҳматли Холмўмин сизга ўхшаб кетарди, деб айтишди, укангиз бўлиши ҳам мумкин, агар укангиз бўлганда ҳам, мана, энди укангиз бўлди, у марҳум бўлса, ана, укалари тирик, бир эмас, икки эмас, бир йўла еттита, раҳматлининг ғўри нурга тўлсин, сизга еттита ука топиб берди. Абдужаббор келиб устингизда тўзисин, ака, деб, устимга тўн ёпди. Куруқ қўл билан келганимдан уялиб турувдим, раис укамиз, секин ёнимга тугун қўйди, сиз учун ўзим тўн олдим, ака, шуни Абдужаббор акамга ёпинг, бу бир киндигини ўзи кесган банда, хайриятки кўнибди, деб

айтди, бу кофирга учрашиб юргунча, менга келиб юзлашмайсизми!.. Кўнглим тўлиқиб, раис укам берган тўнни Абдужабборнинг устига ёпдим. У менга белбоғ боғлади, мен — унга... Кечирасиз, ака, деб айтди, менинг феълим ёмонроқ, майли энди, ўтган ишга салават, асли ўзи жимжилоқдан қон чиқариб, қондош бўлганимиз тузук эди, лекин кўриб турибсиз, биз етти йигитмиз, тўртта ҳамширамыз бор, ҳаммамизга қонингиз етиши ҳам қийин...

Узоқ тунгача гурунглашиб ўтирдик. Бир кўнглим бузилади, бир хурсанд бўламан, ниятимни ичимда пинҳон сақлаб, ҳаттоки хотинга ҳам айтмамай, турли шубҳаю гумонлар юкига зўрға дош берганларимни эсласам, кулгиларим қистайди. Бўларкан-ку, деб ўйлайман, менинг ҳам кўнглим бут бўладиган дамлар бор экан-ку?..

Эртаси куни қабристонга ўтдик. Укам Холмўминнинг қабрини зиёрат қилдик. Абдужаббор укам ростдан ҳам жуда тезкор экан. Қўлида бир халта тутиб юрувди, қабристонга етганимизда ичидан қачов билан болға олиб:

— Мардонов деб ёзамиз, ака,— деди.— Пардабоевни ўчирамыз.

— Йўқ,— дедим.— Пардабоев ҳам қолсин. Пардабоев-Мардонов деб ёзинг.

Айтганимдай қилиб ёзди. Сўнг халтасидан зарбўёқ олиб, янги ўйилган ҳарфлар устидан суриб чиқди. Аввал ёзилганлари янгисининг олдида хирароқ кўринди чоғи, уларнинг ҳам устидан бўёқ сурди: Қабртош устида ярақлаган ёзув пайдо бўлди:

ПАРДАБОЕВ-МАРДОНОВ Холмўмин

Кейинроқ бу саргузаштларни уйдагиларга ҳам айтиб бераман. Улар ажабланишади, лекин бирортаси ҳам таъна қилмайди. Хотиним шунчаки дакки беради, холос. Кейин у Яхшибоевни улуғлайди, сиз бўшанг одамсиз, деб дашном беради, Назар Яхшибоевич халқ орасида кўп юради, халқнинг тилини билади, агар у бўлмаса, сиз укасиз, мен қайниларсиз, болалар амакиларсиз қоларди. Оилам марҳум Холмўмин укамнинг хотирасига ҳам кўникиб кетади. Кўникиб кетишади, деб айтсам жуда хунук эшитиларкан. Йўқ, улар билан туғишгандай бўлиб кетишади. Шу воқеалар боис, Яхшибоев билан ҳам баттар қалинлашиб қоламиз.

Лекин ҳозирча мен Абдужаббор билан Холмўмин укамнинг қабри ёнида турардим. Чошгоҳда райондан машина келиб, мени олиб кетиши керак эди.

VII БОБ

Бемор

Тонгда уйғониб, кеча кечқурун дераза рафига кўчирилган гулдонга кўзи тушди: оқ нилуфар ҳамон яшнаб турарди. Мухсина хонимнинг диди чаккимас, гул танлашни билади. Ётоғида «Икзбана» деган китоби ҳам бор. Ушандан ўқиб олади шекилли. Барака топкур кўп яхши хотин-да, бирор дақиқа тиним билмайди, бу ёғи тўкилиб қолай дейди-ю, жамоат равнақини ўйлайди, токи меҳнат қилса, рўйхатларда турса, номи зикр этилса... Мухсина хонимга ҳайкал қўйса арзийди, Мухсина хоним аёлларнинг энг беғарази, бир тийинсиз ҳам ишлайвериши мумкин, бор-йўғи бадий раҳбар лавозими берилса бас. Эҳтимолки, бир тийин маошсиз ишлаши қийин бўларди, ҳар ҳолда, яқин-яқинларгача моюна оларди, лекин энди, четга суриб қўйилганида, мўъжиза юз бериб яна отга минса — мутлақо бепул ишлаган бўларди. Ҳар ҳолда, бу ёқда Назар Яхшибоев тирик, ҳамёни семизгина, ҳисобда борини Хўжа Насриддин фондига ўтказгани йўқ. Тўғри, шундай фикр ҳам йўқ эмас, баъзи-баъзида, уйдагиларнинг истибдодидан безган пайтларида ўйланиброқ қолади, айниқса, Мухсина хонимнинг кўнгли кенг фаолият тусаганида, дейлик, ҳозиргидай — телефон устма-уст жирингласа, ноилож трубкани олса...

— Хизрни йўқласак бўларкан, хоним.

— Бугун эшитиб қолдим, анавини... оти нимаёйди... директор-чи, ўша бўшабди.

— Даминовми? — деб сўради.— Туппа-тузук ишлаётувди-ку?

— Таги чириган экан! — дея қувониб сўзлади Мухсина хоним.— Душманам эди, кетибди, ажаб бўпти!

Мухсина хоним симнинг нариги учида тантана қиларкан, Яхшибоев шошилинич ўйлай бошлади: шу етмай турувди ўзи. Урнига ким бўлади? Тузук одамми, гапга тушунадими? Ким бўлмасин, уни тезроқ, ҳали Мухсина хоним бориб улгурмасидан аниқлаш керак. Мухсина хоним тинч турмайди, театрни қамал қилади. Янги келган бечора ғофи қолиб, бор-йўғи мендан кўрққанидан, Мухсина хоним Яхшибоевани қайтиб ишга олиши ҳам мумкин.

— Қарғиш олганнинг аҳволи шунақа бўлади, ўртоқ Яхшибоев! — деб шанғиллади Мухсина хоним.— Мени кўчага ҳайдаб чиқарувди, мана, энди ўзгинасига навбат келибди. Сизниям бир қақага олмаган, ўртоқ Яхшибоев, шуниям бир эсланг!.. Суюнчисига сомса қилиб бораман бугун...

— Шартмас,— деди Яхшибоев.

— Шўринг қурғур қабристонга директор бўп борармиш!.. — деб кулди Мухсина хоним.

— Ёмонмас,— деди Яхшибоев сал ғаши келиб.— Даромади бор. Салқинроқдан жой берса, битта-яримтадан пора ҳам олса бўлади.

— Илоё, олган пораси тешиб чиқсин!

— Уят! — деди Яхшибоев овозини гулдиратиб.— Илғор хотин-қизсиз, неча марта айтганман сизга, худони ҳадеб тилга олаверманг, деб!..

Мухсина хоним бирдан писиб қолди. Яхшибоев ичида кулди. Уйладики, худоям бизга бир ўйинчоқ бўлди-да. Бечора шу ҳолга тушарини тасаввур ҳам этмагандир? Айни ғаройиб ўйлар асносида сал «юмшади»:

— Хотирам ёмонлашибди, хоним,— деди.— Кеча мендан тавсия сўрашгандай бўлувди. Маданият ўчоқларидан бирига, деб айтишувди шекилли.

— Қайси ўчоқ экан? — деди Мухсина хоним бирдан жонланиб.— Тавсия берадиган одам, бундоқ сўрамайдими?

— Уша ўчоқ сизнинг театрингиз бўлса керак-да,— деди Яхшибоев.— Лекин мен тавсиямни айтдим.

— Ким экан?

— Чоршанби укамиз,— деб ёлғонлади Яхшибоев.

— Вой, у йигит — аммамнинг бузоғи-ку!

— Биринчидан, бузоқ тугул сигир ҳам қирқ йил яшамайди, хоним, — дея жиддий туриб танбеҳ берди Яхшибоев.— Иккинчидан, Чоршанби укамиз гапимиздан чиқмайди.

— Сизда мантиқ йўқ, ўртоқ Яхшибоев,— деб кулди Мухсина хоним.— Гапингиздан чиқмаса, етовдаги бузоқ экан-да!

Нариги хонада шовқин эшитилди. Яхшибоев чўзилиб қараб, кечаги «элчи»ни кўрди. «Элчи» бош ирғаб салом бердию яна кўздан ўчди. Холодильник эшиги очилди, қўғоз халталарнинг шариллаб йиртилгани эшитилди.

— Энди сал сабр қиласиз, хоним,— деди.— Чоршанбига буйруқ чиққанидан кейин гаплашамиз. Бугун келиб юрмасангиз ҳам бўлади, кимдир сомса опкелганга ўхшайди.

— Чоршанбига олдиндан тайинлаб қўяверинг, дадаси,— деди Мухсина хоним.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, хоним.

Трубкини қўйиб, ўйлаиб қолди. Наҳотки энди Чоршанбиевни театрга директор қилишга тўғри келса?.. Театрни билмайди-ку, ёнидан ўтиб юрган бўлиши мумкин, лекин ичига кирганмикан? Бу ёқда қариб қуюлмаган хотин арралаб турса... Э, буларга озодликни ўйлаб топган одамниям!.. Пенсиягача озод бўлиб юрдинг, энди етиб қолар?.. Асли унинг умиди бадий раҳбарликда эмас, бошқа ёқда — с а ҳ н а д а ! Гўё одамлар сенинг буришган юзингни саҳнада кўришга зордай!.. Чамаси, Чоршанби ростдан ҳам театрга директор бўладиганга ўхшайди. Ҳарна, ишончли одам, серзуғум кампирни бадий раҳбарликка олмасликка ақли етади. Етмаса — етказамиз...

Яхшибоев қўшни хонада недир йилтираб кетганини сезди. Қараса, «элчи» стол устига чиройли гулдон қўйяпти. Асл молга ўхшайди, биллур гулдон. Жимгина кузатиб ўтирди. Бир маҳал кўрса, «элчи» гулдонга бир даста атиргул келтириб, биттадан авайлаб тера бошлади. Билдики, нозикроқ «элчи», Тўпори юборган эмас. Гулдон билан гул Тўпорининг хаёлига ҳам келмайди. Тўпори ҳаттоки идорасининг олдига ҳам макка экади, токи «олатос» зотли сигирлари емишсиз қолмасин. Бу «элчи»нинг қайдан келганини дарров билиш қийин. Узиям, ўзбек эли кейинги бирор қирқ йил ичида роса аралашиб кетди, кимнинг қайдан эканини фарқлаш ҳам мушкул.

Индамай ўтираверди. «Элчи» келтирган нарсаларини жойлаб бўлди чоғи, бу тарафга мўралади:

— Кечирасиз, домлажон, бугун эртароқ келдим.

— Сизни ким юборди?

— Каттаконимиз, айтмагин, деб тайинлаган.

— Каттаконингизга айтингки, Яхшибоев мушук-сичқон ўйнашни ёқтирмайди, оқибати ёмон бўлиши мумкин.

— У киши сиздан кўрқмайди,— деди «элчи» кулиб.

— Кўрқмаса нега пора беради?

— Порамас бу, домлажон, азбаройи ҳурмат қилганларидан... Тезроқ соғайиб кетсангиз бас, шуни тайинлаб юбордилар.

Э, каттаконинг билан қўшмозор бўл, деб ўйлади Яхшибоев, бунақа асаббозликда соғайиб бўладими!

— Даф бўлинг! — деди жаҳли чиқиб.

— Хўп, домлажон,— деб қуллуқ қилди «элчи». — Бир оғиз гапингиз, бизлар кичик одаммиз.

«Элчи» ортига тисарилиб, хонадан чиқди. Гўё мазах бордай эди қилиғида. Шошма, деб ўйлади Яхшибоев, бу жуда қирчанғи кўринади, ҳавосиям баланд, жиддийроқ элчига ўхшайди.

— Кетмай туринг, элчи ука,— деди мураса қилиброқ.— Сизни тагин Шамси Тўраевич юборган бўлмасин!..

— Тополмадингиз, домлажон,— деди «элчи» илжайиб.— Шамси Тўраевични биламиз, Эломонов акамининг уйларида кўрганмиз.

— Эломонов юбордимми?

— Бэ! — деди «элчи». — Яна янглишдингиз, домлажон!

Яхшибоев янглишганини ўзи ҳам сезиб турарди. «Элчи» Эломоновники эмас, у Эломоновни менсимайди ҳам. Чамаси, менсийдиган жойи ҳам қолмаган. Эломонов деганлари марҳум Хушвақт Давлатовнинг кадрларидан эди, устози раҳматли бўлиб кетди. Ўзи бир муддат устозининг жойида турди. Бўшангроқ йигит эди, бир гал айланиб борганимизда тузукроқ кутиб олишнинг ҳам уддасидан чиқмаган, ўзидан ёшроқ бир муовини бор экан, Хўшшаевми, Кўшшаевми, ишқилиб, қандайдир «жуфт» фамилияси бўларди, ўша бизнинг кўнглимизни олган. Раҳбари учун узр сўраганча, азиз меҳмонлар, бизнинг шефимиз Замонович етим ўсган одам, бир тийинни ўн жойидан тугади, хафа бўлмайсизлар энди... Кейин ўша Хўшшаев қамалиб кетди. Эломонов ҳам ишдан олинди, қандайдир ҳафталик варақага муҳаррирликка ўтди. Шеър ёзиб юрадиган сатанг бир хотини бор экан, ўша келиб жонимни қистовга олдики, Ошно билан гаплашсангиз, эримга ёрдам қилса, деб!.. Зўрға қутулдим. Ўртоқ Эломоновнинг бу иши ҳам ёмонмас, қайтага, бизга ҳамкасаба бўпти, хўш, бизнинг ҳунаримизни ҳурмат қилмас экансиз, нега менинг ёнимга илтимос билан келдингиз? Ушласа узадиган хотин экан. Аввал Муҳсина хонимнинг кўнглини олибди, маккор! «Саҳнамиз юлдузи» деб шеър битиб келган экан, кампир бечорага ўқиб бериб, кўзидан сел оқизибди, кейин дардини айтибди. Сўнг, икки хотин бир бўлиб, менга ҳужум қилишди. Оти эсимдан чиқибди... Гунафшами, Райҳонми, алламбало гулнинг номи эди, нақ ўлдирай деди, аммо-лекин! Хотин кўрганам бекор экан. Бизнинг Муҳсина хонимлар унинг олдига тўйга борсаям ярашаркан. Канадай ёпишиб олди-я!.. Лекин мен ҳам бўш келмадим. Ахийри, эрининг юлдузи ёнмасига кўзи етиб, ўзини ўртага тикди: пьеса ёзаман, бирортасини «Ҳамза»га ўтказиб берасиз! Э қизим деб хитоб қилдим, «Ҳамза»нинг ёнига мен йўлашим қийин, сизга йўл бўлсин! Сиёсат қилсангиз олишади, деди Гунашфа-Райҳон, репертуарида биттаям хотин-қизнинг асари йўқ, айирмачилик бўлса шунча бўлар-да!.. Ночорликдан битта пьесасини олиб қолдим, балки имкон туғилса, Муқимий театригами, бошқасигами, ўтказишга уриниб ҳам кўрарман... Ҳалиям осон қутулдим, қутулдим ушал захоти эрига телефон қилдим. Саидмурод Замонович, дедим, нимаси бу, жилос ўзларида эмасми, хотинга кунингиз қолган экан, сал олдинроқ ҳаракат қилмайсизми, ёшлигида анча кўҳлик бўлган кўринади? Бечоранинг хабари йўқ экан, ёмон мулзам бўлди. Шундай мулзам бўлдики, беихтиёр юпата бошладим: майли, ука, чидасиз энди, биздаям биттаси бор, сизникичалик бўлмаса ҳам, ҳар қалай, фариштадан анча йироқ турарди, асли ўзи уйланмасак бўларкан, нима дедингиз? Бечора Эломоновнинг дарди кўп экан, бирдан ёрилди: уйланмасам бўлмасди, Назар Яхшибоевич, Хушвақт Давлатовичнинг шахсан ўзлари ўртага тушган эди. У ёғини сурштириб ўтирмадим. Хушвақт Давлатович бир замонлар кўп эътиборли одам эди. Менинг ўзимга ҳам кўп маслаҳатлар берган. Гарчи мен айтганига кирмасам ҳам, бошқаларнинг жон деб кирганларини эслайман. Ўзининг воҳасида атанган одам эди, озми-кўпми камчиликларини шогирдига мерос қилиб қолдирди, лекин шогирди саришта қилолмади, мана, бугун ҳафталик варақага куни қолиб ўтирибди, бошқалар тугул, хотини ҳам менсимай қўйган.

Йўқ, деб ўйлади Яхшибоев, бу элчининг димоғи баланд, Эломоновга ўхшаганларнинг бунақа димоғдор шотир сақлашга қурби ҳам келмайди.

— Энди бу ерга рухсат сўраб кирасиз, элчи ука,— деди Яхшибоев.— Хижолат бўлиб қолманг, мен нодоннинг хонада иштонсиз ўтирадиган одатим ҳам бор.

— Э, домлажон, ўғил боланикиям айб бўларканми!.. — деб кулди «элчи». — Лекин, майли, рухсат сўраймиз энди.

— Шундай қилинг, — деди Яхшибоев баттар ғижиниб. — Менинг палатам аммангизнинг уйи эмас.

«Элчи»нинг юзи оқаргандай бўлди, лекин бир сўз демади. Бу кунингдан ўл, деб захарханда қилди Яхшибоев ичида, топшириқ қаттиқ бўлган экан-да!..

— Келмасангиз янаям яхши,— дея давом этди Яхшибоев.— Агар бу ерга ҳар куни нимадир опкелишингиз жуда шарт бўлса, майли, униям иложини қиламиз. Сизга, ҳар куни кеп турди, ҳар куни ташиб турди, деб тилхат беришим мумкин.

— Бўлмайди, домлажон,— деб бош чайқади «элчи». — Каттаконимиз биздан тилхат сўрамайди. Меваларни бошқа касалларга тарқатасиз. Лекин озгина қази билан озгина қимронни атай ўзингизга атаб опкелдим. Тотиб кўрмасангиз, каттаконимиз хафа бўладилар.

— Қанақа қимрон? — деди Яхшибоев ажабланиб.— Нимаиди у?

— Эсингиздан чиқибди-да. Бияники — қимиз, мояники — қимрон-да, домлажон. Эртагача хайр, домлажон.

«Элчи» чиқиб кетди. Энди қўлга тушдинг, деб ўйлади Яхшибоев, моядан гапир-

дингми, демак, қўлга тушдинг. Моя дегани қаерларда қолган ўзи? Қашқадарёнинг Косонида — бир, Бухоронинг Томдисиди — икки, Наманганнинг Попида — уч, бу ёғи — Чимкент, Туркистон, Чоржўй... Йўқ, ҳисоб ошиб кетди. Бу йўсинда «элчи»нинг эгасини топиш қийинроқ.

Ортиқ ўйлашга сабри чидамади. Бу тарафи — нонушта пайти — соат бонг уриб қолди. Ошхонага бориб, яна ўша камгап кампирнинг ёнида ўтириб тамадди қилди. Негадир Дароз кўринмасди. Хумкалла ёлғиз овқатланарди. Машқи пастроқ кўринди.

— Шеригингиз қани? — деб сўради Яхшибоев. — Тоби қочдимми?

— Соппа-соғ,— деди Хумкалла беиштаҳа кавшанаркан.— Овқат егиси келмасмиш.

— Нима бало, кеча кўпроқ отиб қўйдими? — деб кўз қисди Яхшибоев.

— Йўғ-э...

Палатасига қайтаётиб, қўшнилариининг эшиги ланг очиқ турганини кўрди. Балконга чиқадиган эшик ҳам очиқ, Дарознинг ўзи балконда сигарет бурқситиб турарди.

Хабар топиди, деб ўйлади Яхшибоев завқ билан, кеча биз гаплашган амалнинг дараги бунгаям етибди. Хумкаллага айтмаган, унга ишонмайди.

— Остонақул, болам, — деди Яхшибоев ичкарига бош суқиб. — Кеча чиқолмадим, маъзур тутасиз энди. Бугун бизгаям норин кеп қолди, озгина киритиб берайми, Остонақул болам?..

Дароз бирданига жавоб қайтармади, сигаретасини бир-икки тортиб, ҳовлига улоқтириб юборди, сўнг ичкарига кирди.

— Мениям исмим бор, Назар Яхшибоевич,— деди тик қараб.— Сиздан илтимос, бундан бу ёғига ўз исмим билан атасангиз.

— Кечирасиз, ука,— деди Яхшибоев талмовсираб.— Исмингиз нимаиди?

— Исмим — Бахшулло,— деди Дароз.— Фамилиям — Остонов.

— Э, қарилик қурсин, болам!..— деди Яхшибоев бош сараклаб.

— Унғайсиз бўларкан, — деди Дароз. — Биздаям озгина иззат-нафс бор, Назар Яхшибоевич.

— Кечаям бормиди?

— Нима? — деб сўради Дароз унча тушунмай.

— Иззат-нафсингиз кечаям бормиди, деб сўраяпман?

Дароз салгина қизарди.

— Кеча иззатингизни қилиб айтолмадим...

— Утган куни-чи?..

Дароз Яхшибоевнинг майна қилаётганини сезиб, хўмрайди:

— Ҳадеб гап кавлайверасизми, Назар Яхшибоевич. Айтманг дегандан кейин... айтманг-да!..

— Хўп, ўртоқ Остонов, хўп десак қўясизми? — Яхшибоев ҳазиллашган бўлиб, иккала қўлини баланд кўтарди.— Биз — таслим, Бахшулложон, биз энгилдик!

— Шундай бўлсин, Назар Яхшибоевич.

Кейинги писанда Яхшибоевга кўпда ўтиришмади. Вой миясини еган пандавақи-мишиқи-аҳмоқ, деб сўқди ичида, бир кун ичида шунча ўсдингми ҳали? Тагингга ким селитра солганини биласанми ўзи? Яна бир кўнғироқ қилсам қаерга бориб тушарингдан хабаринг йўқми?..

У ошкора кулди. Остоновга кулгиси маъқул бўлмади, асабийлашди, қаттикроқ гапиришга чоғланди... Шу пайт Яхшибоев унинг кўча кийимида эканига эътибор берди. Кўрдик, кетишга чоғланибди, ҳаттоки чамадони ҳам каравот ёнида тахт турибди.

— Шаҳарга чиқиб келасизми, ўртоқ Остонов?

— Бутунлай кетаман,— деди Остонов.— Топшириқ чиқиб қолди, қақриб олишяпти. Тузукроқ даволангани ҳам қўйишмайди булар,— Назар Яхшибоевич.

Бечора камтарлик қилишга, босиғу бамаъни гапиришга чандон уринди ҳамки, асло эплай олмади, лабларининг таноби тортилиб, мамнунлигини ошкор этиб қўйди.

— Сиз ҳали ёшсиз, ўртоқ Остонов,— деди Яхшибоев.— Биз қарияларни ҳам топшириқ билан қақришса жон деб югурардик, афсуски, бизни қақришмайди.

— Энди, қарилар — ошга, ёшлар — ишга-да, оқсоқол,— деб «кенглик» қилди Остонов.

— Э, балли! Энди, у ёқларда бизниям эсдан чиқариб юбормайсиз-да, ўртоқ Остонов, а? Ердам қўлини чўзиб турасиз-да?

— Ҳали хабарингиз бор экан-да, домлажон!— деб хитоб қилди Остонов.— Қаёқдан билақолдингиз?

— Кеча Суярқул укамиз айтувди,— деди Яхшибоев пинак бузмай.— Сизни жуда мақтади лекин, аввалроқ сал хафа қилиб қўювдим, жуда хижолатдаман, деб гапирди. Чамамда, сиз билан ярашмоқчи бўлса керак-да.

— Алдамаяпсизми, домлажон?

— Э, ука, қизиқмисиз! — деди Яхшибоев.— Сиздек зукко йигитларни алдаб бўларканми, ер тагида илон қимирласа биларсизлар!..

Остоновга мақтов ёқди, ёйилиб илжайди. Майли, деб ўйлади Яхшибоев, асли бундан Чоршанби минг бора беҳроқ эди, лекин буям умрида бирор амалга илинсин,

жилла курса, невараларига гапириб юрадики, мен маданият соҳасини бошқарган кезларимда, деби.. Суяркулнинг хурсандлигини айтганим ҳам тузук бўлди, у бечорада айб йўқ, ҳарна, манави тиррақи билан ишлаши осонроқ кўчади, бола-чақали одам, эшитган қулоққа ҳам ёмон, инжиқ Яхшибоевнинг шилқим қўшнисидан қутулмоқ истаб топган қилиғига бутун бошли ташкилотнинг раҳбари қурбон бўлиши инсофдан эмас. Бунисига суяк ташладим, энди унисигаям битта суяк ташланса — олам гулистон.

— Омадингизни берсин, Бахшулло Остонов,— деди.— Сиздек укаларнинг ўсгани — бизнинг ҳам ўсганимиз. Энди бизларни ҳам эслаб-эслаб турасиз, ука. Розимисиз? Остонов унинг кулаётганини пайқамади, салобат билан бош ирғади.

Чошгоҳда Чоршанбиев бир коса қаймоқ келтирди. Иссиққина, энди тандирдан узилган нони ҳам бор экан. Икковлашиб, паққос тушириб олишди. Утган-кетгандан гаплашиб ўтиришди. Эмишки, Аввалбекнинг каттакон картинаси кўрғазмага қўйилган экан, каттароқ рассомлардан биттаси даъвогар бўлганмиш, айтармишки, бу суратни мендан ўғирлаб олган, деби.. Бу гапни эшитиб, Яхшибоевнинг хаёли паришон бўлди.

— Айбга санамайсан-у, Чоршанби болам, лекин шу ўғлим ўзимдан бўлмаган,— деди куюниб.— Бирор ишни эплаганини билмайман ҳали. Шалтоғини артавериб, жонимда жон қолмади-ку! Бу нонкўр қачонгача мени қон қақшатади, ахир?!

Чоршанбиев бошини эгиб, ерга тикилиб ўтирди. Шогирдларнинг орасида маҳрами шу эди. Баъзида бу ҳам қилиқ чиқаради, лекин ёмонлигидан эмас, азбаройи яхшилигидан, устоз деб бировнинг этагини тутиб, энди ўша этакни қўйиб юборолмай қийналганидан... Қўйиб юборса бас, ўз кунини ўзи кўриб кетаверади. Биров унинг қўл-оёғидан боғлаб ҳам тургани йўқ. Бунақалар жуда оз қолди, жуда оз.

— Ким экан, у, ўша даъвогар? — деб сўради Яхшибоев.

— Билмадим. Мен ўзи рассомларни тузукроқ билмайман. Ашурбойдан сўраш керак, санъат бўлимида ишлайди...

— Ашур-пашурингни қўй, Чоршанби болам, ўзинг аниқлаб кўр.

— Бир оғиз сўзингиз, Назар Яхшибоевич.

— Э, менинг кўрган куним қурсин, Чоршанби болам,— деди Яхшибоев оҳ тортиб.— Энди қандайдир нотаниш одамга ялинаманми?

— Ялинманг, Назар Яхшибоевич,— деб маслаҳат берди Чоршанбиев, кейин бемаъни гап қилганини сезиб, беихтиёр илжайди.— Э, сиз ялиниб ўтирармидингиз, Назар Яхшибоевич, сиз нуқул дўқ урасиз-ку!..

— Бари бир ортиқча ташвиш-да, болам,— деди Яхшибоев ҳам кулиб.— Баъзида ўзимнинг ўргимчакка ўхшаб қолганимни сезаман. Эринмай тўр тўқийман, илинган жойга тузоқ ёзаман, қулоғим динг, бирорта ипи қимирласа бас, ўша томонга қараб чопаман, токи ўлжа қўлдан чиқиб кетмасин!.. Менгаям оғир, Чоршанби болам. Сен балки буни билмассан, лекин менинг ғанимларим, бутун умидимиз Аввалбекдан, деб айтишаркан, токи бу расвою раддибало бўлса-да, менинг ишларим чаппасига кетса!

— Менам бу гапни эшитганман, Назар Яхшибоевич.

— Эшитгансан-у, лекин айтмагансан. Сенинг ҳам дўстлигингга ишониб бўлмай қолди, Чоршанби болам.

— Айтсам, хабаркашлик бўларди-да, домлажон,— деди Чоршанбиев дув қизариб.

— Тўғри айтасан, майдакашлик қилмаганинг тузук. Сену биз бўримиз, Чоршанби болам, фингшимоқ недигини билмаймиз. Нима дединг?

Чоршанбиев жавоб қайтармади. Жимгина ўтирди. Бунгаям қийин, деб ўйлади Яхшибоев раҳми келиб, мен ўлсам бас, итнинг орқа оёғига ўхшаб қолади. Асли бировнинг этагини тутмаган маъқул, биргина пиру мингта душман орттирасан. Душманлар пирга эмас, кўпроқ мурида ҳужум қилишади. Энди бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти бўлса тузук, токи мен ўлганда ҳам рўзғорини тебратишга қурби етсин. Кичкина бир амал керак бунга. Ушанда ҳеч ким, сен Яхшибоевнинг думи эдинг, деб таъна қилолмайди.

— Чоршанби болам, сенга бизнинг хоним бирор нарса демадимми?

Чоршанбиевнинг кўзлари бесаранжом бўлди.

— Дедилар-у, лекин мен ишонмадим. Сиз мени театрга бошлиқ бўлади, деб айтган эмишсиз. Эрталаб шунга қақирган эканлар...

Яхшибоев овоз чиқармасдан, силкина-силкина кулди. Барака топсин Муҳсина хоним, икки-уч соат ичиди шунча фаолият кўрсатибди!

— Ҳолини билган ҳоримас. Агар сен ишни эплаб кетганингда ҳам, бари бир хонимдан балога қоласан. У албатта сендан иш сўрайди. Шартини айтдимми, ишқилиб?

— Айтди,— деб тан олди Чоршанбиев.

— Қўй, болам,— деди Яхшибоев.— Мениям тинч қўй, ўзингниям овора қилма. Майли, сенга шу ишни олиб ҳам берай, лекин у ерда, айниган бир кампирнинг зуғуми остида... шуям ҳаёт бўлди-ю!.. Ана, Ҳалима опа билан Тамара опа, қиладиган хизматини қилиб қўйиб, уйларида тинггина ўтиришибди. Ҳеч ким уларни унутгани йўқ. Иззат қилиб қақиривади, маслаҳат олишади. Улар ҳазилакам аёллар эмас, халқ артистлари, хўш, Муҳсина хоним ким бўпти? Бор-йўғи хизмат кўрсатган, холос. Э, Чоршанби болам, ҳалиям Яхшибоев метин экан!..

— Бўлди, Назар Яхшибоевич, келинг, шу гапни унутайлик,— деб ялинди Чоршанбиев.— Бекор айтдим сизга. Асли менинг унақа ниятим ҳам йўқ эди. Энди аямиз кўймагандан кейин...

— Бадиий раҳбар бўлмоқчи у киши! — деди Яхшибоев баттар қизишиб.— Керак бўлса, Чоршанби болам, Даминовнинг театридан ҳам мен бўшатиб олганман уни! Узи бўшатишга Даминовнинг юраги нечта!.. Сен парво қилма, ишлар силжияпти, деб юравер, қани, касалхонадан чиқай, кейин бир жиддий ўйлашиб кўрамиз. Кўнгил қургур қизиқ экан-да, Чоршанби болам, илинган артист хотин бадиий раҳбар бўлаверса, бунақада театр етказиб бўладими? Жуда ишни кўнглинг тусаган экан, ана, кўча-кўйда нечта газет сотадиган киоска бўш ётибди, ўшанга ишга кир, маърифат тарқат, зиё соч, одамларнинг саводини ошир, аммо ҳаддингдан ошма!

Яхшибоев ўзи ҳам сал ошириб юбораётганини сезди. Етар энди, деб ўйлади, биргина Чоршанбини юпатиш учун оғиздан шунча кўпик сочиш шартми, бу бечора шусиз ҳам юраниб, кўнгли недир умидларга тўлиб, қувониб, бахтиёр бўлиб ўтирибди-ку!..

Чарчаганини сезди. Озгина чўзилиб ётиш керак. Бугун бадантарбия ҳам бўлмади. Ўйлаб қаралса, ўша нарсанинг ҳам фойдаси бўларкан. Мушаклар бир-икки соат сирқираб юради-ю, сўнг тарқалиб кетади, руҳинг ҳам енгил тортгандай, кейин... бадантарбиячи жувоннинг ўзигаям ўрганиб қоларкансан. Бугун у йўқ, касал боласига қарагани кетди, йўқлиги дарров билинди.

— Майли, сен боравер, болам,— деди Чоршанбиевга юзланиб.— Мен бу ерда бекор ётибман, агар бирорта ўзинга мос иш топсанг, келиб, шу менга маъқул, эплаб кетаман, деб айтсанг бас, бирор чора ўйлаб топамиз. Кейин яна бир илтимосим бор, Чоршанби болам, сен бўш вақтларингда Оллоёрга қарашиб турсанг, бечора бир ўзи рўзгорга бош бўп қолди, анави Аввалдан умид йўқ, хуллас, Оллоёр уканг қийналиб қолмасин.

— Оллоёр ўғлингиз тузук,— деди Чоршанбиевнинг чиройи очилиб.— Бамаъни йигит. Кечаям борувдим, бозордан бир қоп картошка кўтариб келаётган экан.

— Машина-чи?

Чоршанбиев индамади. Яхшибоев тушундики, машина уйда бўлмаган. Аввалбек рулда, Мўхсина хоним қайгадир сафар қилганлар. Бу ёқда Оллоёр бечора, чайир хачирга ўхшаб, картошка тўла қопни ташиган... Оғир юк остида майишиб келаётган Оллоёр кўзига кўрингандай бўлди. Ичи ачиди. Кўзлари ёшланди. Мен ўлсам, биргина шунга қийин бўлади, деб ўйлади.

— Чоршанби болам,— деди секин,— сенда бирор таниш нотариус борми, шу ерга чақирсак бўларди-да...

— Э, қўйинг-э, устоз,— деди Чоршанбиев.— Қайтага келмасам бўларкан, келиб сизнинг кайфиятингизни буздим...

— Ҳар эҳтимолга қарши-да,— деди Яхшибоев синиқ кулимсираб.— Шу гап эсингда турсин. Майли, энди борақол, болам.

Бир кўнгли, кузатиб чиқай ҳам деди. Ҳар ҳолда, айна лаҳзада, Чоршанбиевнинг шунча йиллик шогирдлиги, умидворлиги ва садоқати эсланган чоғда, уни кузатиб чиқиш жоиз эди. Лекин Яхшибоев тўсатдан мадори қуриганини пайқайди. Зўрға чидаб турди, шогирди эшикни ёпиши билан, шошиб ўринга чўзилди. Танини бўш тутиб, икки-уч дақиқа ором олгач, сал енгил тортгандай бўлди. Кўзларини очди. Бурчакда ётган елимхалтани кўрди. Халта ичиде кир пайпоқлари бор эди. Мўхсина хоним кўрмаган, кўришни истаманган пайпоқлар... Алами келди. Секин ўрнидан туриб, халтани кўтарди. Ваннахонага кириб, сувни очди. Пайпоқларга кўпиртириб совун ураркан, заҳарханда қилиб қулди. Мисоли Инжилдагидай, деб ўйлади, мен Ошнони топдим, Ошно Муяссарни топди, Муяссар Мўхсинани, Мўхсина мени... Йўқ, ўхшамас экан. Инжилдаги рўйхат давомлироқ, бизники эса — кичкина бир ҳалқа. Лекин бу ҳалқанинг пишиқлигини қаранг!.. Аслида Муяссарни топган Ошно эмас, мен ўзим бўламан. Муяссар ҳам Мўхсинани излаб юрмаган. Мўхсина шундоққина ёнида эди, бир-бирига меҳрибон, бири-биридан уятчан, камтарину камсуқум, қирққокилу мингқокил. Йўқ, мен янглишдим, ўшанда улар иккови ҳам сочларини калта кесиб улгурган эдилар. Лекин улардан олдин яна бир қизгина бўлардики, дугоналар иккиси ҳам аслида ўшандан миннатдор бўлишлари керак!..

Иштихонлик бир оғайнилари бўларди. Салимми, Соҳибми, Сулаймонми, ишқилиб, қиёфаси эсда-ю, исми эсда қолмаган. Ғайратли йигит эди, Ўртақўрғон шаҳрининг у кирмаган кўчаси йўқ эди. Аёлларга ўчроқ эди. Жўссаси кичкина эди-ю, нуқул йирик ва салобатли аёлларга кўнгли кетарди. Бир куни у Яхшибоев билан Ошно истиқомат қиладиган ҳовлига йигирма ёшлардаги семиз бир қизни етаклаб келди:

— Шошиб турибман, жўражонлар, — деди. — Мен келгунча Мойра шу ерда тура турсин.

— Ман лунгичаи қоп эдиммики, «тура турсин» айтасиз! — деди Мойра аччиқла-ниб.

Яхшибоев билан Ошно беихтиёр кулиб юборишди.

— Синглимизнинг гапи тўғри, — деди Яхшибоев. — Қоп бўлса экан, бир жойда қи-
мир этмай турса. Агар биз унга курси қўйиб берсак, унда нима бўлади?..

Мойра унга рағбат билдириб қаради. Рағбат билдиргани иштихонлик оғайнига ёқма-
ди.

— Буни курси кўтаролмайди, — деб тўнғиллади. — Бўпти, биз кетдик. Молимизни
кечроқ опкетамиз.

— Аёл кишини ҳурмат қилиш керак! — деди Ошно бирдан қизишиб. — Сизни ҳам
аёл киши туққан, жўра!..

Салимми, Соҳибми, Сулаймонми, ишқилиб, энди исми эсда қолмаган йигит Ошно
билан тортишиб ўтирмади. Яхшибоевнинг ҳам шаҳарда недир иши бор эди, биргалашиб
кўчага чиқдилар.

Бир-икки соатдан сўнг қайтиб келса, Мойра билан Ошно каравотда ёнма-ён, мисо-
ли бир жуфт мусицадай искашиб ўтирибди, фарқи шуки, Ошно росмана мусичага, Мой-
ра эса йирикроқ товуққа ўхшайди. Оббо, худо урибди-ку, деб ўйлади Яхшибоев аҳволни
кўриб. Лекин сезинганини уларга билдирмади. Қалам ҳақиқа олинган соатига қаради
(бунақа соатдан Ошнода ҳам бор эди), кейин Мойрага деди:

— Маҳтал бўп қолмадингми, Мойра? Балки мен ўзим кузатиб қўярман?

Мойра жавоб ўрнига жилмайди, Ошнога эркаланиб суйкалди.

— Кетмайди, — деди Ошно қатъий оҳангда. — Шу ерда қолади.

— Қолса жуда соз-да! — деди Яхшибоев. — Хўш, сен унда нега ялпайиб ўтириб-
сан, мактаб кўрмаган? Қоладиган бўлса, меҳмонга тузукроқ зиёфат қилиш керак, югу-
риб бозорга чиқиб, масаллиқ-пасаллиқ опкелмадингми?

Ошно хижолатдан қизарди, дик этиб ўрнидан туриб, камзулини эгнига илди. Яхши-
боев тескари қаради. Ошно чиқиши билан Мойрага нима дейишини ўйлаб, ичида кулди,
кулгиси юзига телишидан чўчиб турди. Бежизга чўчимаган экан — Мойра унинг нияти-
ни тушунди.

— Кетманг, акажон! — деб, Ошонинг енгига ёпишди. — Бу киши мани қувлаб
юборади!

Ошно ялт этиб Яхшибоевга бурилди. Феъли бузилди, камзулини ечиб каравот
устига улоқтирди.

— Ҳали шунақами? — деди ғазаб билан.

Яхшибоев индамади. Мойра Ошонинг кўлидан тутиб, тағин ёнига ўтирғизди, бо-
шини унинг елкасига қўйиб, Яхшибоевга мазахомуз тикилди.

— Мойранинг эгаси бор-ку, ошна, — деди Яхшибоев, ноилож қолиб. — Эгаси кел-
са нима дейсан?

— Эгасимас у! — деб қичқирди Ошно. — У буни алдаган, бахтига зомин бўлган!
Ўзинг айт, Моҳира, унинг қанақа ярамас эканини айт!

— Акам манга уйланмоқчи, — деди Мойра. — Анов ярамас уйланмайди!

— Сен, Мойра синглим, ҳовлига чиқиб тур, биз озгина маслаҳат қилиб олайлик, —
деди Яхшибоев Мойрага ўгирилиб. — Кейин ўзим чақираман.

— Чикма! — деди Ошно. — Чиқсанг — бу мени уради!

— Ман чиқмайман! — деди Мойра, сўнг ўрнидан туриб, печка ёнига борди-да, бўш
қумғонни қўлига олди. — Қани, уриб кўринг-чи!

Яхшибоев иккиланиб қолди. Аҳвол у кутганидан жиддийроқ эди. Мойра жим қараб
турмайди, солиб қолиши ҳам мумкин... Ургани ҳеч гапмас, лекин бағилласа ёмон —
кўча-кўйга эшитилади.

Ноилож, деразанинг зах урган рафига ўтирди.

— Умуман, сен тўғри ўйлабсан, ошна, — деди бир оз ўтиб. — Бунақа олижаноб-
лик менинг кўлимдан қелмайди. Суяги йирикроқ экан... филнинг думига қўнган пашша-
га ўхшаб қоласан. Майли, билганингни қил...

— Ҳеч қанақа олижаноблик эмас бу, — деди Ошно. — Бунинг юраги тоза, жўра.
Бечора кўп қийинчилик кўрган. Ҳатто саводи ҳам йўқ экан. Мен унга савод ўргатаман,
зулмат ботқоғидан чиқариб оламан!..

— Унда ЧСБга¹ киришиб қўяқол-да, уйланиш шартми?

— Шарт, — деди Ошно. — Уйланмасам, номардлик қилган бўламан. Ўзи розилик
берди, келаси ҳафта комсомол тўйи қиламиз.

— Шошилма, ошна, — деди Яхшибоев. — Сўраб кўрдингми, бу ўзи комсомол са-
фида бормикан? Ў, Мойра, айт-чи, комсомолга аъзомисан?

Мойра кўлидаги қумғонни печка устига қўйди.

— Қанақа комсомол? — деб сўради ҳайрон бўлиб.

— Комсомол тўйидан воз кечишга тўғри келади, — деди Яхшибоев. — Лекин жўн-
гина загдан ўтсанглр бўлади... Айт-чи, Мойра, бошпуртинг бордир?

— Бошпурт?.. — деб қайта сўради Мойра, сўнг гап нимада эканини тушунди чоғи,
шошиб хатосини тузатди: — Қоғозим бор, уйда турибди, эртага опкеламан.

Яхшибоев сал енгил тортди — паспортни йўқ одам билан гаплашиш осонроқ туюлди.

¹ ЧСБ — чаласаводликни битириш курси.

— Бугун опкелсанг бўлмайдами? — деб сўради.

Мойра тараддудга тушди.

— Эртага опкелади, — деди Ошно. — Эртага икковимиз бирга бориб опкеламиз.

— Ихтиёринг, — деди Яхшибоев, сўнг Ошнога майинроқ қилиб танбеҳ берди: — Унда нима қилиб ўтирибсан, чой-пой қўй, кўнглини ол бунинг. Икковлашиб, мениям иззат қилинлар, бўлмасам, бугун кечқурун ҳеч қаёққа кетмайман.

Ошно шаъмани англаб дув қизарди, ўрнидан туриб:

— Ҳозир сув опкеламан, — деди-да, даҳлизга чиқди. Яхшибоев ўзича ҳисоб-китоб қила бошлади: маҳалла ҳовузи бирор ўн ҳовли нарида, то бориб-келгунча камида ўн дақиқа кетади.

Даҳлизда челақларнинг тарақлагани эшитилди. Эшик қия очилиб, Ошнонинг боши кўринди:

— Тагин кетиб қолма.

— Кетмайди, кўрқма, — деди Яхшибоев.

Ошно ҳовузга кетди. У ҳовлидан чиқиши билан, Яхшибоев дераза рафидан тушди, келиб, Мойранинг биқинига қўл юборди.

— Тегманг, акажон, қитиғим келади, — деб қиқирлади Мойра. — Ман ҳали қиз боламан.

— Ёшинг нечада? — деди Яхшибоев, қўлларига баттар эрк бериб.

— Йигирма бирда, — деди Мойра. — Лекин ҳали қиз боламан.

— Сабрли экансан, — деб мақтади Яхшибоев. — Менинг ўзимга тегақолсанг бўлмайдами, Мойра?

— Йўк, — деди Мойра кескин, лекин ўзини олиб қочмади. — Ман у кишига ваъда бериб қўйдим.

— Нима бўпти? — деди Яхшибоев. — Узинг ўйла, икковинг кўчага бирга чиқсанг, сен бир тоғдай қизсан, у эса... чигиртканинг эркагига ўхшайди... Менга тегсанг — бошқа гап, бўй-бастимиз ҳам тенг келиб қолади.

Мойранинг шўхлиги тутди шекилли, қийқириб кулди:

— Вой, сиз ҳам мандан кичкинаси!

Яхшибоевнинг энсаси қотди. Аҳмоқ, деб сўкди Ошнони, ростдан ҳам уйланиши мумкин бу аҳмоқ. Кўзи очилмаган кучуквачча, биринчи бор кўрганининг кетидан эргашиб кетаверади!..

— Ваъда берганинг яхши-ю, лекин куйиб қоласан-да, — деди куёнган бўлиб. — Ошнаимиз — тузук йигит, лекин сал ишқал бордай...

Бу ёғига нималарни тўқиб-бичишини билмай, бир муддат қийналди.

— Уртамизда қолсин-у, лекин сен ўзинг ҳам анча бевафо кўринадан, Мойра, — деди сал туриб. — Бир банда сени бизга ишониб ташлаб кетди, лекин сен бу ёқда...

— Қўймаса нима қилай, акажон? — деди Мойра. — Кейин ҳалиги киши шу чоққача келмади-ку?

— Сенга ўзи тирғалдимми? — деб сўради Яхшибоев.

— Бўлмаса, қиз бола бошим билан ман тирғаламанми? — деди Мойра.

— У, бемаза! — деди Яхшибоев кулиб. Рости, у Ошнодан бунақа қилиқ чиқишини тасаввур этмаган эди. — Кўрдингми, беозор кўринган билан, бориб турган хулиган бу! Шоқул «кузур» билан ошначилик қилади! Шомат «кузур» ҳам буни танийди! — Яхшибоев бир вақтлар ўзига тобе бўлган машҳур безориларнинг номларини санади. — Булар ҳеч балодан қайтмайди!

Мойра кўрқди. Хиринг-хириглари йўқолиб, бирдан жиддийлашди.

— Тегмасам бўлмас экан, акажон! — деди. — Булар мани сўйиб кетишади!..

— Қамалиб кетса нима қиласан? — деди Яхшибоев. — Бева қоласан-ку? Рости, булардан мен ўзим ҳам кўрқаман. Боя ўзининг олдида бу гапларни айтолмадим. Сенгаям тушуниб бўлмайди, Мойра, кап-катта қиз, гавдаси мосроқларини топсанг бўлмайдами? Бям кичкина, боя эргашиб келганинг йигит ҳам кичкина, йирикроғи мен бўлсам, мен ҳам кичкинаман...

— Кичкиналарнинг куймаланишини яхши кўраман-да, акажон, — деди Мойра соддадиллик билан.

Яхшибоев ўзини тутолмади, пиқ этиб кулиб юборди. Мойра ҳам илжайди. Яхшибоев гап бутунлай бошқа томонга оғиб кетганини сезиб, шоша-пиша давом этди:

— Кичкина одамлар золиброқ бўлади, Мойра. Бўлмаса, ўзинг ўйла, ошнаимизга безориликни ким қўйбди! Безорилиги ҳам майли, бу ёғини сўрасанг, бориб турган бузуқи бу! Ёшгина бир қизчани бузиб қўйган! Нозиккина, кўриб раҳминг келади!!

— Бу ярамас маниям бузди, акажон! — деди Мойра, бирдан кўнгли бузилиб.

— Сенга куёвни мен ўзим топиб бераман, Мойра. Бир қарагандаёқ сезилади, сен жуда олижаноб қизсан. Ҳалиги қизчага раҳминг келсин, у бечора ўзини осиб қўйиши ҳам мумкин... Ҳали отаси билмайди бу гапларни. Иснод, дегин, Мойра синглим, бечоранинг қорнида боласи бор-а!..

Шу жойда Яхшибоев ўхшатиб бир хўрсинди.

— Ҳу яшшамагур!.. — деб ғудранди Мойра. — Ҳу бошингни тахтага олай санинг!!!

Кейинги томошага Яхшибоев мутлақо аралашмади. Ошно келди, ичкари кирди — уятчан, одобли, озгина гуноҳи бордай... Кирдию ўша заҳоти Мойранинг чангалига тушди. Мойра ёмон ғазабланган экан, сал бўлмаса Ошнони бўғиб ўлдирай деди. Хайриятки, йигит бечора даҳлизга қочиб чиқди, даҳлиздан ҳовлига қочди, ҳовлидан — кўчага!..

Мойра кечгача жаҳлидан тушмади. Қарғаниб ўтирди. Кечкурун Саидми, Соҳибми, Сулаймонми, ишқилиб, энди исми эсда қолмаган йигит келиб, уни алдаб-сулдаб олиб кетди.

Ошно бир ҳафтача ўқишга боролмади — Мойра ғазаб устида юзини ёмонроқ тирнаган экан.

Чап ёноғида хол қолди Ошнони, урушдан кейин, Ўртақўрғон сув омборини қуриб юрганимизда, ҳали мен жудаям кичкина, унинг ўзи-да кўп йирик бўлмаган пайтларда, суҳбатимиз соз тушиб қолганида, ҳазил аралаш кулдик, э, Назар жўра, урушга борганимиз ҳам яхши бўлган экан, гўё ўша ёқда яралангандай кўринамиз энди...

Ушанда ёмон тилим қичиди. Айтгим келдики, э, ошна, Мойрани тезлаган мен ўзим бўламан, деб! Тили тийдим, тийиб тўғри қилганимни кейинроқ сездим, кейинроқ, Ошно секин-секин юксалиб, мен ҳам унинг ортидан имиллаб бўлса-да йўлга тушганимда, гоҳ унинг илтифоти, гоҳ ғазабига дучор бўлиб, гоҳида уни олқишлаб, гоҳида лаънатлаб юрганимда. Сездимки, Ошно чандиқ тарихини менинг иштирокимси эслаб қолгани тузукроқ. Унга менинг воқиғилигимни билганининг ўзиёқ оғир ботади. Начора, улўф одамларда ҳам анчайин латифанамо кечмишлар бўлмоғи мумкин, айна кечмишларнинг гувоҳлари тилига пишиқ бўлса бас, улўғликка заррача пўтур етмайди.

Рости, Ошнони чап ёноғидаги чандиқ ҳеч ёдимдан чиқмайди. Айниқса — телевизорда, айниқса — Ошнони чиройли рангдор суратларида! Гап шундаки, экран ёки қоғозда ўша чандиқ кўринмайди, уни пардозчилар бир амаллаб бекитишади, лекин мен аҳмоқ рўйи рост кўриб тургандайман!

Ушанда, Мойра қизгина уни юлиб-юмдалиб ташлаганида, Ошнога раҳмим келди. Ошириброқ юборганимни сездим. Боз устига, Мойра қизгина ҳам таъсирчан экан, гапимга лаққа ишонди. Аслида шошмасам ҳам бўларди. Биринчидан, Мойранинг бошпурти йўқ эди — Ошно билан загсдан ўтолмасди. Агар загс урадиган тамғасиз эр-хотин бўлмоқни истаганларида ҳам ҳеч бокиси йўқ эди — Мойра қизнинг феъли маълум эди, бир ҳафта яшар-яшамас Ошнони ташлаб кетарди.

Дарвоқе, мен Мойрани яна бир бор учратдим. Йили ҳам, куни ҳам эсимда қолган. Эҳтимолки, ўша йил ва ўша кун туфайли Мойранинг ўзи эсимда қолган. Эллик учинчи йилнинг марти эди. Ўртақўрғондан Тошкентга кетаётган эдим. Поездимиз белгиланган муддатда, бийдай чўлнинг ўртасида, нақ беш дақиқа тўхтаб турди. Чўзиб гудоғини чалди. Одамлар ўртоқ Сталиннинг ўлими боис ҳўнг-ҳўнг йиғлаган, оврўпocha нусхадаги хотинларнинг барчаси қора кийимда, эркаклар билакларига қора тасма боғлаган... Купели вагон йўлагига маъюс турувдим, сал наридан аёл кишининг йиғлагани эшитилди:

— Энди на қиламиз, дадаси, энди нима қиламиз?!

Бейхитёр ўша томонга қарадим. Эшиги очиқ купеда йирик бир аёл ўзидан ҳам йирикроқ бир эркакнинг елкасига бош қўйиб йиғлар эди. Енларида иккита полвонгина ўғилчалари ҳам бор. Болалар аёлнинг андуҳига кўпда тушунмай, кўзлари жавдираб, недир жавоб истаб, оталарига термилар эдилар. Йиғлаётган хотиннинг кўзлари қизариб-шишиб кетган бўлса-да, дарров танидим. Мойра, Мойра қизгина... Ошнони улуғ тақдиридан бенасиб қолган, лекин бенасиблигидан беҳабар, бинобарин, паҳлавон эридан, паҳлавон ўғилчаларидан, ўтаётган кунидан мамнун... ва бугун, элдан ортда қолишни истамай, эл ғамига шерик бўлиб йиғлаётган Мойра.

Мойра можаросидан бирор ҳафта ўтиб, Яхшибоев газета маҳкамасига борди. Бориб, кўп хотинли бир киши ҳақида ёзган фельетони юзасидан жанжал кўтарди. Яхшибоев қўйган сарлавҳаси «М о в м у ш у к» эди, лекин газетачилар «Ўғри м у ш у к» деб ўзгартириб, охирига «...бу муштумзўр ва бу ўғри мушук қачонгача хотин-қизларимизнинг бахтларига чанг солади, унинг оёқларини кесиб, тирноқларини эговлаб ташлайдиган фурсат келмадими?!» деган сўзларни қўшган эдилар.

Ўртадаги жанжал сарлавҳа боис эмас, ўша кейин қўшилган сўзлар боис чиқди. Яхшибоев энди анча улғайиб, ўзининг ҳам, сўзининг ҳам қадрига етадиган бўлиб қолган эди. Йўқ, ўртоқлар, деб туриб олди, иккисидан бирини қилиш керак, мушукнинг ё оёғи кесилсин, ё тирноғи эговлансин, кесилган оёқнинг тирноғини эговлаш — аҳмоқнинг иши!

Баҳс қизигандан қизиб, ахийри муҳаррирнинг бўлмасигача етди. Муҳаррир икки тарафнинг ҳам арзини тинглаб, Яхшибоевга ён босди. Назарбек укамиз тўғри айтади, деди, сизлар мантиқни ундан ўргансангиз ёмон бўлмасди. Яхшибоевнинг фельетонини таҳрир этган кишиларнинг қовоқ-тумшуклари осилиб кетди. Муҳаррир буни ҳам сизди. Ёқмадими, деб писанда қилди, балки бу йигитнинг ҳам оёғини узамиз, деб йўлаётган чиқарсизлар? Узолмайсиз, ўртоқлар, деди, энди бу йигит ёзганларини шахсан менинг ўзимга келтирадиган бўлади!

Яхшибоев аввал бунчалик иззат кўрмаган эди, роса қувонди. Ходимлар изза бўлиб чиқиб кетишди.

— Хотин-қизларимизнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этаётганингиз таҳсинга сазовор, — деди муҳаррир, икковлари ёлғиз қолишганда. — Булар ўзларининг ҳуқуқларини тўла таниб олса, қанақа мўъжизалар бўлишини тасаввур қиласизми?..

Яхшибоев муносиброқ жавоб беришга улгурмади — хонага кулранг костюм-юбка кийган, сочларини иккита қилиб йўғон ўрган нозиккина бир қиз руҳсатсиз кириб келди. Қўлида кичкина бир тугунча, келиб, тугунчани муҳаррирнинг столига қўйди.

— Эртароқ келдим, тоғамулло, — деди. — Ўқишимга шошяпман.

— Раҳмат, она қизим, — деди муҳаррир меҳри товланиб. — Танишгин, бу йигит — бизнинг фаол мухбирларимиздан, ўртоқ Назар Булдуруқ бўлади.

Яхшибоев қизнинг ҳурмати учун ўрнидан туриб таъзим қилди; энди у шаҳар зиёлиларининг кўпчилики яхши одатларини ўрганиб олган эди. Қиз ҳам жавобан камтарин бош эгди. Иболигина экан, шуниси Яхшибоевга ёқди.

— Муяссар менинг жияним бўлади, Назарбек ўғлим, — деди муҳаррир. — Ҳозирча толиба, нуқул «аъло»га ўқияпти.

Муяссар мақтовдан хижолат чекди, қизарди; буниси ҳам Яхшибоевга ёқди.

— Бизникигаям келинг, — деди қиз, кўзларини ердан узмай.

Яхшибоев тарадудланиб қолди.

— Эсим қурсин, — деди муҳаррир кулиб. — Мен Назарбекни асли ўзим таклиф қилишим керак эди, Муяссар қизим. Сиз учун эшигимиз доим очик, Назарбек.

Муяссар хайрлашиб чиқди. Яхшибоев тушундики, жияни муҳаррирга тушлик овқат опкелибди. Тезроқ кетишнинг пайига тушди. Лекин муҳаррир кўнмади, тугунчани ёзиб, сирланган жез товоқ тўла ошни ўртага қўйди.

— Баҳам кўрамиз, — деди. — Бир ўзимнинг томоғимдан ўтмайди.

— Баҳузур, менинг қорним тўқ...

— Қўйинг шу гапларни, — деди муҳаррир. — Олинг, ука. Нега бир ўзимнинг томоғимдан ўтмаслигини биласизми? Сабаби шуки, уч йилча улуғ бир ёзувчига котиблик қилганман. Устод айтиб турардилар, мен қитирлатиб ёзардим. Бу орада даҳлиздаги қозонда ош дам еб ётарди. Тушга яқин устод ҳам, мен ҳам чарчаб, қоринларимиз очган пайтида айтардиларки, Нишонбек болам, энди сиз бориб овқат қилиб келинг, менинг ҳам ошим пишиб қолди! Улуғ одам эдилар-у, лекин уч йил давомида уч тўғрам нон ҳам бермаган, номард!

Бу гапдан сўнг Яхшибоев муҳаррирдан тортинмай қўйди. Икковлашиб, ҳаш-паш дегунча бир товоқ ошни еб бўлишди.

— Девдек йигит, яна қорним тўқ, дейсиз-а! — ҳазиллашди муҳаррир.

— Ош ўзи хушхўр бўпти-да, — деб кулди Яхшибоев.

— Муяссар жияним кўп пазанда чиқди, — деди муҳаррир. — Билсангиз, Назарбек, бизда оила йўқ, оиламиз ўн йил бурун қазо қилган, икки фарзандимиз бор эди, бири ҳам турмади. Сўққабошмиз энди. Барака топкур жияним иссиқ-совуғимдан хабар олиб туради. Ҳозир санъат соҳасига ўқияпти, битирса, бирор тушунадиган йигитга узатсам. Ўзингиздан қолар гап йўқ, ўқиган қизларнинг талаблари ҳам шунга яраша бўлади. Сизларга ўхшаган яхши йигитлар бор-у, лекин сизлардан умид йўқ, ўқишдан кейин қишлоққа кетасизлар. Менинг жияним умрида сигир соғмаган, ўтин термаган, сал оқбиллак бўлиб ўсган, у ёқларда қийналиб қолади. Яшириб нима қилдим, отамиз инқилобгача катта заминдор эди. Оврўпо тарафларда ўқиб келган экан, бизга ҳам саводдан юқтириб, вазиятни вақтида англаб, инқилобни, баъдаз янги ҳукуматни ҳам тан олиб, ерларию йиққан пулларини ўзи топириб, ўттизинчи йилда дунёдан кўз юмди. Фарзандлардан икки қизу бир ўғилмиз. Айтишларича, отамиз хорижда ҳам уйланган экан, фаранги хотинидан ҳам болалари бор, деб эшитганмиз, лекин ўзи бизга оғиз очмаган. Мана, мафкурамиз ўнглиниб, янги замон хизматида турибмиз. Энди жўн бир ташвишимиз шуки, боя айтганим — жиянимиз Муяссар. Санъатга майли бордай, демакки, шаҳарда яшаши керак...

— Тенги топилиб қолар, — деб гап қўшди Яхшибоев.

— Топилади, лекин қиз боланинг фасли сал қисқароқ-да, Назарбек, — деди муҳаррир. — Ҳай, сизга бир ёрилай дедиму ёрилдим, лекин кўчага чиқиб, илинган кимсага, битта бўй етган жияним бор, шуни тузукроқ одамга узатмоқчиман, деб айтолмайман-ку?.. Сизга ҳам минг истиҳола билан сўзляяпман. Ҳар қалай, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ёзган одамсиз, уларнинг талаб ва ташвишларини яхши биласиз, шуларни ўйлаб, кейин айтдим бу гапларни... Даллолга ўхшаб қолаётганимни ўзим ҳам сезяпман. Лекин шундай эрса-да, Назарбек ука, сиздан илтимос қиламан, эсли-хушли дўстларингиз бўлса, шаҳарда қолишлари аниқ бўлса, балки бизникига олиб келарсиз?..

Яхшибоев розилик бергандай, секин бош ирғади. Ғалати одам экан, деб ўйлади ичидан, ростдан ҳам оврўпоча тарбия олган кўринади, ахир, жиянини бозорга солиб ўтирганидан кейин... Ё энди тартиб шунақа бўладими? Боя жияни ҳам, бизникига келинг, деб айтди, нима бало, булар ўзаро келишиб олганми? Йўқ, мени кўёвликка чақирмаяпти, менинг қишлоққа кетишимни билади. Э, булар жуда ғалати одамлар экан!..

Кейин, йўлда кетаётиб, Муяссарнинг Ошнога мос тушишини ўйлади. Бўйлари ҳам баробар, нозикликлари ҳам бир хил, иккиси ҳам хушфедъл — худди узукка кўз қўйгандай. Ошно қишлоққа кетаман, деб фангшимоғи мумкин, лекин унини ўчириш қийинмас — Мойрани бир эслатмас бас, писиб қолиши тайин.

Шу ўй хаёлида, шу ўйдан наъша олиб, бир якшанба куни Ошнони муҳаррирнинг уйига етаклаб борди. Муҳаррир Ошнонинг газетага ёзиб юришини биларди, жуда илиқ кутиб олди. Жияни Муяссар чой ташиб турди. Муҳаррир Ошнонинг куёвликка номзод эканини англаб, ош устида келажак режаларидан гап очди. Мана, Назарбек ўқишни тугатиб қишлоққа кетмоқчи, деди у, сиз-чи? Ошно, муҳаррир билан Яхшибоевнинг ўзаро битимидан буткул беҳабар, икковимиз бирга кетамиз, деб жавоб қайтарди, Ҳотам. Шўрога ваъда бериб қўйганмиз, қишлоққа қайтиб бормасак номардлик бўлади. Мен сизни жуда фаол талабалардан деб эшитаман, деди муҳаррир умидини узмай, балки шу ерда қолсангиз, илм билан машғул бўлсангиз, ўшанда жамоат ишига янада кўпроқ ҳисса қўшарсиз? Ошно фаол талаба эканини тан олди, лекин бари бир шаҳарда қолишга унамади. Қишлоққа кетасизми, шаҳарда қоласизми, лекин оила масаласини жиддий ўйлаш керак, ёш дўстларим, деди муҳаррир, йигит кишига бола-чақа жудаям керак, хусусан, айтилмишки, оила — жамиятнинг ячейкаси... бу ёғи сиёсий вазият ҳам анча оғир, уруш бўлиши муқаррарга ўхшайди.

Муҳаррир айтмоқчи бўлдики, тезроқ уйланиб, тезроқ бола-чақа орттиринглар, зора урушга кетганда ортларингда тирноқларинг қолса!..

Яхшибоев шаъмани англади-ю, лекин мақсадни узил-кесил англаб етолади. У Мойра можаросидан сўнг Ошнонинг бошини тезроқ икки қилиш тараддисиди эди. Муҳаррир ҳам жиянига куёв топмоқ тараддисиди. Хўш, иккиси ҳам бир ўйни ўйлаётган пайтида, муҳаррирнинг урушдан сўз очгани, бўлажак куёв фронтга кетса, кейин бу ёқда жияни болалари билан беваю сағир қолиши эҳтимолини назардан қочиргани таажжубга солмайдими?

Ошно уларнинг ниятини пайқамади. Муҳаррир гап орасида номзодни маъқул топганини, қишлоққа кетиш ёки кетмаслик каби майда-чуйда юмушларни ижобий ҳал этиш Яхшибоевнинг ўз зиммасида эканини енгил-елпи шаъмалар билан қириб ўтди. Яхшибоевнинг нияти сал бошқачароқ эди. Унинг учун Ошнонинг тезроқ уйлангани муҳим, кейингисига — худо пошшо. Лапашанглик қилмаса, муҳаррирнинг оқбилак жиянчасини Булдуруққа опкетиб, ўша ёқда сигир соғишу тезак териш каби синовларда пишитиб-чийратади, бўшанглик қилса... э, майли, бу ерда қолса қолибди-да!..

Ошно эса, бошида айланган савдодан беҳабар, уйга қайтаётиб нуқул урушдан гапирди. Биз ҳам борсак, Назар жўра, деди, бориб қахрамонлик кўрсатсак... ё биз боргунча тугаб қолармикан?..

— Бошлансин аввал, — деди Яхшибоев. — Кейин ўйлашиб кўрамиз.

— Лекин мен биринчи бўп кетаман!.. — деди Ошно.

Яхшибоев индамади. Яна муҳаррирнинг гапларини эслади. Ростдан ҳам, урушга кетсак бу ёқда уйланиб, бола-чақа орттириб кетганимиз маъқулроқ, деб ўйлади, ҳарна, кетимизда кимдир эслайдиган, йўқлайдиган одамимиз қолади-ку?

— Ошна, — деди — домланинг жияни ёқдимми? Шунга уйланмайсанми?

— Йўғ-э, — деди Ошно қизариб, — мен унга муносиб эмасман-ку, Назар?

— Қўйсанг-чи, ошна. Туппа-тузук йигитсан. Тоғаси билан ўзим гаплашаман. Кейин шу ерда қоласан.

— Қишлоқ-чи?

— Қишлоққача икки қадам. Бу ерда ўсиб-унишинг осон, кейин мошинали ҳам бўласан, ўшанда, қарабсанки, Назар ошнангни кўргали ҳар якшанба кеп турибсан!.. Кейин, ошна, агар урушга кетсак, Муяссар тоғасининг ёнида бўлади, беҳавотир урушасан ўшанда...

— Тўғри айтасан, Назар жўра. Яхши қизга ўхшайди ўзи.

Хуллас, Яхшибоев Ошнони кўндирди. Бу ёғи уруш ҳақидаги гап-сўзлар янада кўпайиб қолди. Ошно бир гал Булдуруққа бориб, ғалати хабар топиб келди. Эмишки, Ҳотам Шўро, ўнта арғумоқни таблага тортган эмиш, уруш бошланса, отларни шахсан ўртоқ Будённийга топширармиш...

Бу орада Ошно Муяссар билан тузукроқ танишиб олди. Йигит қизни, қиз йигитни маъқул топди. Урушдан бир йилча олдин, мевалар ғарқ пишган кезде тўйлари ўтди.

Кейин уруш бошланди. Ошнони фронтга ҳомиладор хотини йиғлаб-йиғлаб кузатди. Яхшибоев бўйдоқлигича кетди. Бир укаси ўзи билан баробар, яна бири икки йилча ўтиб урушга жўнади. Яхшибоев уларнинг ўлимидан анча кеч, Узоқ Шарқдаги урушда ҳам қатнашиб, ниҳоят қирқ олтинчи йилда юртга қайтганида хабар топди. Бирга ўқиган жўралардан биргина Ошно билан ўзи омон қолган экан. Ошно Уртақўрғон вокзалида хотини, иккита ўғилчаси билан дўстини кутиб олди.

Улардан эшитиб билдики, муҳаррир тоға Сталинград ёнида ҳалок бўлган экан.

Сўнграқ англаса, муҳаррир тирноқ ҳақидаги гапларини Яхшибоев билан Ошнога эмас, ўзига қарата айтган экан. Ундан қолган ёлғиз ёдгорлик шуки, урушдан ўттиз йилча ўтиб, муҳаррир ишлаган эски бино деворига мармар тахта ўрнатилди, тахтага исми-

шарифи ёзилди. Ошно бу ишга мутлақо аралашмади. Уртақўрғонга ўзингиз бориб келасиз, ўртоқ Яхшибоев, деди, мен борсам эришроқ туюлади, ҳар қалай, рафиқамиз боис хешлиги бор, энди, ўзингиз икки оғиз сўз айтиб, марҳумнинг руҳини шод этасиз, журналистлардан ҳам олиб кетинг, токи тадорик тузукроқ ёритилсин, ҳа, дарвоқе, Муҳсина хонимга биздан салом деб қўйинг...

Яхшибоев шунда дурустроқ эътибор бердики, Ошно у билан гаплашган кезларида, ҳатто расмий топшириқ берганларида ҳам, сўз охирида албатта Муҳсина хонимга салом йўлларкан. Ҳатто Муҳсина хоним билан Муяссар хонимнинг ораларидан оламушук ўтган пайтларда ҳам шу одатини канда қилмаган. Уйладики, Ошно айни олижанобликни ўзига одат қилиб олган. Мақсади — таъкид. Яъники, хотинларнинг майда-чўйда гапларининг бизга ҳеч дахли йўқ, Муяссар хоним Муҳсина хонимдан ранжиши мумкин, лекин Ошно бунақа ранжлардан устун туради, ҳар қандай шароитда ҳам салом йўллашга қодир, қолаверса, унинг саломи ҳам кўп нарсаларни ўзгартириб юборишга қодир, дейлик, битта салом билан Муҳсина хоним ва Муяссар хонимни ўзаро яраштириб қўйиши мумкин. Турган гапки, айб — Муҳсина хонимда. Муҳсина хоним ўзига кўпроқ эрк беради, айниқса, дугоналигини пеш қилавериб Муяссар хонимнинг энсасини қотиради. Лекин Ошно хотинига нисбатан саховатлироқ, унинг хотираси ҳам яхши, яхшилиги шундаки, у нақ қирқ олтинчи йилда, Уртақўрғон вокзалида, урушдан қайтаётган ҳамқишлоғини «виллис»да кутиб олди, сўнг ҳовлисига элтиб, сийлаб, иззат кўрғазиб, дўстининг орден ва медалларини мақтаб, сўнгиди, бўйдоқликдан безмадингми, жўра, деб ҳазиллашганини; ҳамқишлоғи ўнғайсизланиб, Булдуруққа борайлик-чи, бирортаси топилиб қолар, деб айтганда, хотинини қақриб олиб, эй Муяссар, бу ёққа қара, Назар жўрам Булдуруқдан қайлиқ излаб овора бўп юрадими, ўзингнинг яқинроқ дугоналаринг йўқми, деб сўраганларини эсда сақлайди.

Ушанда Муяссар, иккита туққан бўлса-да саҳт-сумбати ўзгармаган нозикниҳол Муяссар, хушфёъл, камтарину камсуқум Муяссар, уялинқираб айтганки, биттагина дугонам бор, оти — Муҳсина, жуда чиройли қиз, сураткашнинг дўкони деразасида фотосиям илиғлиқ туради, шунақа чиройли қиз... Балли, Муяссар, деб хитоб қилган ўшанда Ошно, Назар жўрам мени сен билан таништирган, энди мен ҳам уни бўлажак рафиқасига таништираман, ўша Муҳсинани меҳмонликка чақир, хўш, Назар жўра, танишмоққа тобинг борми?

Яхшибоев хижолат чекиб айтганки, йўқ, ошна, мен аввал сал ўзимга келиб олай, поезддан тушган одамни чиройли қизга рўпара қилма, тагин ёқтирмай қолмасин, сал-пал ювиб-тараб, ундан кейин кўрсат...

Буям тўғри, деган Ошно хурсандлик билан, билиб қўй, Муяссар, сену мен Назар жўрамдан бир умр қарздормиз, энди ўзим совчилик қиламан. Майли, деган Муяссар хоним, у вақтларда жўнгина Муяссар, нозикниҳол, хушфёъл, камтарину камсуқум Муяссар, лекин аввал ўзлари суратини кўриб келсинлар, агар маъқул топсалар, кейин сиз совчилик қиласиз.

Ошно унда анча қизиқинг эди. Миясига келган ниятни амалга оширмоққа шошилган. Яхшибоев Муҳсинанинг кўнглини топганидан сўнг, ўзи расмана совчилик қилган. Кейинроқ, Яхшибоев Олия билан топишиб, Муҳсинага талоқ айтмоқчи бўлганида, совчи бўлиб борганини писанда этганки, ўртоқ Яхшибоев, бизнинг ўртага тушганларимиз бекор экан-да, а?

Лекин бу воқеалар анча кейин содир бўлади. Анча кейинки, бу пайт Ошно хийлагина ўсиб, ҳаттоки болаликда бирга ўсган жўраларини ҳам ҳурматлашга — «сиз»лашга ўтган эди.

Пешин ҳордиғидан кейин бир муддат боғ айланиб келиб, тўмба устида кичкина бир қутича кўрди. Олиб очса, қўл соати экан. Оддий қўл соати, тилла суви берилган. Оддий эканига амин бўлиб, кўнгли тинчланди. Ким ташлаб кетганини ҳам тушунди. Анави дўлвор йигит, Маматқулов Чорибой, шунчаки мухлис, умидворлиги йўқ. Чиқимдор бўпти бечора.

Маматқуловнинг қайси палатада ётишини аниқлаб, ўша заҳотиёқ телефон қилди:

— Чорибой ука, — деди, — менга пора опкелган экансиз?..

— Йўғ-э, домлажон! — деди Маматқулов лаққа тушиб. — Ўзимнинг пулимга олдим, домлажон.

— Мен сизнинг соатингизга зорманми?

— Кечиринг, домлажон!.. Тушунамиз, унчалик қимматидан эмас, лекин азбаройи ихлосимиз туфайли бу, домлажон. Тилласига қарздормиз энди...

— Тўнка экансиз, Чорибой, — деди Яхшибоев. — Менга тилла соат бериш учун пора олишингиз керак.

— Бизда у одатдан йўқ, ишонинг, домлажон! — деди Маматқулов куйиб-пишиб. — Ишонмайсиз, бизди хотин олишимиз жуда қизиқ бўлган, биз хат ёзайдик, кейин укамиз хатди янгасига олиб кетайди. Сизди китобингизнинг ичига солиб обораёди!.. Эсда қолган-да, домлажон!..

Маматқуловнинг ўз шевасига ўтгани Яхшибоевни анча юмшатди. Бир муддат индамай турди, узрнинг давомини эшитди, сўнг жилмайиб туриб сўради:

— Поездга пул қолдими ўзи?

— Поездга етади, домлажон. Лекин бизди соатди олинг. Ўзингиз тақмасангиз, ўғиллар тақар...

— Минбаъд бунақа номаъқулчиликни қилманг энди, — деди Яхшибоев.

Кейин, Маматқуловнинг ғалати қилиғини ўйлаб ўтириб, соғғани бари бир қайтаришга аҳд қилди. Эгнига халатини олиб, чўнтагига соат солинган қўтичани ташлаб, иккинчи қаваатга тушди. Маматқуловни палатасидан топмади. Шериғи ўринда ётган экан, ҳозир чиқиб кетди, деб айтди. Яхшибоев пастга, ҳовлига тушди. Маматқуловни гулзор атрофига қўйилган харракда кўрди — ёнида бир аёл, секин гурунглашиб ўтирган экан. Яхшибоевни кўриб, кўзлари олазарак бўлди.

— Домлажон, — деб пешвоз олди. — Келинг, домлажон... Биз бу ёқда Қурбоной опамиз билан гаплашиб ўтирган эдик...

Яхшибоев Қурбонойни беш йилдан бери кўрмаган эди. Юзида қон қолмаган, аввалги жуссасидан асар ҳам йўқ, чўпдай бўлиб ўтирибди. Ранги синиқ, кўзлари сўник, дарди ёмонга ўхшайди.

— Қурбоной қизим! — дея хитоб қилди. — Ўзингизмисиз?

— Мен, — деди аёл ҳазин овозда. — Танимадингизми, Назар Яхшибоевич, одамлик сиёғим кетиб қолибдими?

— Йўқ, қизим, танидим, танимай худо урдими! — деди Яхшибоев аёлнинг таънасига парво қилмай. — Сал озибсиз, холос. Лекин озгинлик сизга ярашади, ўзиям, танишган пайтимизда самбитдай қиз эдингиз-да!..

— Сизга бас келиш қийин, Назар Яхшибоевич, — деб ночоргина жилмайди аёл. — Мана, менам келдим бу ерга.

— Бу ер жуда яхши жой, — деди Яхшибоев уни ортиқ гапиртирмай. — Сиздай машҳур аёлнинг келгани яхши-ю, лекин ўртоқлар мени хабардор қилишмаганига тушунолмай қолдим.

— Бугун ҳовлига чиқишим. — деди Қурбоной. — Уч кундан бери қимир этмай ётудим.

— Шамоллабсиз-да, Қурбоной қизим?

— Дала дориланган экан, билмай, муддатидан олдин оралаб қўйибдилар, — деди Маматқулов.

— Ҳай-ҳай, қизим, пахта илмини сувдай ичган одам ҳам шундай қиладими? — деб куюнди Яхшибоев. — Қалай, энди тузукмисиз?

— Тузукдайман... Қайт қилишим тўхтади.

— Э, сизга чўт эканми, отдай бўп кетасиз!..

— Айтганингиз келсин. У ёқда куёвингиз ҳам илҳақ бўлса керак, пахта пишган пайти, бир ўзи далада... ҳосилни кўзи қиймайди...

Яхшибоев аёлнинг киртайган кўзларига тикилиб ўйладики, дард дегани ёмон нарса, одамни бир зумда ўзгартиб қўяди, ахир, беш йил олдин мажлисда кўришган пайтимизда, муни тузукроқ танимаган қаҳрамон хотин шу Қурбоной эмасми? Минбардан қарсиллатиб гапириб, икки юз тоннадан терган йигитларни уялтириб, маррани минг тоннага элтмоқчи бўлган ҳам шу эмасми? Маррани айтганига элтди, ортда неча-неча теримчи қизлар шармандаи-шармисор бўлиб қолди.

Қурбонойнинг кўзларида ғусса бор эди. Илгари бошқача эди бу кўзлар. Чақнаб, чарақлаб турар эди. Қиз пайтида ҳам, кейинчалик ҳам, дейлик, бундан беш йил муқаддам, каттақон мажлисда, Қурбоной Яхшибоевни танишни истамаган пайтда ҳам ёниб турар эди. Яхшибоевга унинг кўзлари бошдан ёққан. Ёзган мақоласининг номи ҳам эсида: «Юлдузни кўзлаган қиз...» Башорат қилган экан, Қурбонойни тушмагур ўн йилча ҳам ўтмай кўксига юлдуз тақди. Икки юзлик маррасини унутиб, уч юзга чиқарди, шодлик ва ҳазил аралаш Яхшибоевга телеграмма жўнатдики, Назар Яхшибоевич, сиз айтган юлдузларнинг бирини олдим, деб...

Кейин яна бир юлдуз олди. Лекин улар энди кўринмайди. Чамаси, уйда, кўчалик пўрим кийимларининг кўкрагида қолган. Энди ўзи касалхона кийимида, кўзлари киртайиб, доврўғини унутиб, шунчаки бир бемор хотин бўлиб ўтирибдики, қараб раҳминг келади.

— Чорибой ука, — деди Яхшибоев раис йигитга. — Қурбоной опангиз билан танишиб кўп яхши иш қилибсиз, сўраб кўринг-чи, балки шаҳарда майда-чуйда ишлари бордир?

— Бажонидил, — деди Маматқулов. — Бозорга чиқиб келайми, опа?

— Раҳмат, ҳамма нарса етарли, — деди Қурбоной. — Энди мени тепага опчиқиб қўйинг, эгим жунжикяпти.

Яхшибоев Маматқуловни кеткизиб, аёл билан озгина холи гаплашмоқчи эди, лекин доғда қолди. Қурбоной ё унинг ниятини пайқамади, ё гаплашишни истамади. Урнидан туриб, раиснинг қўлига таянди. Икковлашиб, корпус эшигига қараб секин юриб кетишди...

Қиссанавис

Район маркази жуда обод экан. Боғ-роғларини айландик, топилмайдиган китоблардан сотиб олдик. Маориф қўявермагандан кейин мактаблардан бирида учрашув қилдик. Учрашув туғаб, меҳмонлик иззатимиз ҳам битиб, райондаги ўртоқлар катта йўлдан бирор ўн чақиримча кузатиб қўйгач, яна Яхшибоев иккимиз ёлғиз қолдик. Вақт пешинга оғиб борарди. Узоқда тоғлар қорайиб кўринади. Довон бор у ёқда. Уша довондан ўтсак, Уртақўрғонга секин тушиб борамиз. Довондан кўп марта юрганман. Тепасига чиқиб қаралганда, у ёқдаги воҳа нақ косага ўхшаб кўринади, сабабки, воҳа ортида ҳам баланд тоғлар бор. Улкан коса устида кўкиш ҳовур сузиб юради.

Пастга тушилгач, кўкиш ҳовур тарқалиб кетади узоқлардан Уртақўрғон шаҳрининг осмонўпар минораю гумбазлари ярқираб кўрина бошлайди.

Кайфиятим зўр эди. Кайфиятим зўрлигига Яхшибоев сабабчи эканини билардим, унга миннатдорлик билдиргим келарди. Лекин бировни ошиқча мақтаб ўрганмаганимданми, лутфим сал сийқароқ чиқди:

— Юртимизни яхши биларкансиз, Назар ака, ҳаттоки шаршарасиям эсингиздан чиқмаганини!..

— Қанақа шаршара? — деб сўради Яхшибоев тузукроқ тушунмай.

— Кеча айтдингиз-ку, шаршарага борамиз, деб?..

— Ҳа, у шаршарани, — деди Яхшибоев, сўнг кулди: — Таваккалига айтувдим, Саидқул ука. Тоғ бағридаги район бўлганидан кейин, қаеридадир шаршараси ҳам бўлади-да!.. Умуман, агар билмоқни истасангиз, менинг бу районга биринчи марта келишим. Ёнидан ўтиб кетардим, лекин ичкарасига кирганим йўқ.

— Ахир, раҳбарлари бизни кутиб олишди-ку, Назар ака?..

— Кутиб олишгани рост, — деди Яхшибоев. — Бир дўстимиз қаттиқ тайинлаган экан. Исмини айтишим шарт эмасдир?..

Ортиқ синчковлик қилиб ўтирмадим. Узимча, бизнинг бу тарафларга боришимизни айтиб илтимос қилган бўлса, балки союздагиларнинг бирортаси хабар бергандир-да, деб ўйладим.

— Кутиб олишмаса тузук экан, — дедим. — Одамларни ташвишга қўйиб нима қилдик.

— Озгина сабр этасиз, Саидқул, — деди Яхшибоев. — Бизни яна бир жойда кутиб олишади. У ёғи Уртақўрғон билан Булдуруқда фақат иккимиз юрамиз. Эрталаб кўнғироқ қилувдим. Агар кирмай кетсак, кейин бошимиз таънадан чиқмайди. Фаройиб йигит, мард-у, ўлғудай тўпори... Дарвоқе, лақабиям ўзи шунақа.

— Ким экан у?

Яхшибоев машҳур бир раиснинг номини айтди.

— Ахир, у бошқа областда эмасми?

— Ораси бир қадам, — деди Яхшибоев. — Сал юриб, чапга буриламиз, нарёғи — икки юз километр.

— Қадамнинг йирикроқ экан, — деб кулдим. — Икки юз чақирим-а!..

— Ҳингшиманг, Саидқул. Оборсам, кейин хурсанд бўласиз. Билсангиз, Тўпори тўғрисида турли гаплар юради, биров ундай дейди, биров бундай... Лекин ўзи жуда ғайратли йигит. Ишларини кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади. Тоғларга йўл чиқарган, каналлар қазган! Лекин озгина ўзбилармонлиги бор, шуниси айрим ўртоқларга ёқмайди.

Раиснинг ишларини мен ўзим ҳам кўп эшитган эдим. Яхшибоевнинг у ҳақда ёзган очеркларини ҳам ўқиганман. Лекин дунёда нима кўп — машҳур раислар кўп, шулардан биттасини деб тўғри йўлдан четга қайрилишимиз оғир ботди.

Бирор чақирим юриб, серқатнов катта йўлдан чапга бурилдик. У ёғига кўзим илинибди. Ўйгонган пайтимда серҳашам бир ошхона ёнига бориб тўхтаган эканмиз. Яхшибоев машина моторини ўчирди, сўнг:

— Шу ерда андак кутамиз, — деди, кейин ошхона олдига кўра қурган кабобпазни кўрсатди. — Анави боладан сўраймиз, балки Тўпори шу ерда чиқар?..

Машинадан тушиб, кабобпазга рўпара бўлдик. Яхшибоев ундан гап сўради. Кабобпаз ишини ёрдамчисига топшириб, бизни ошхона ортига, ҳовуз атрофига гирд экилган қайрағочлар соясига бошлади.

— Ҳозир кеп қоладилар, — деди. — Утириб туринглар, мен ҳозир чой юбораман.

У яна жойига қайтди. Қораси ўчиши билан, Яхшибоев секин шипшитди:

— Тўпорининг «агенти» бу. Қурмагур ким келаётганини икки соат олдин билади. Телефон қилади чоғи-да. Тўпорига тус жиян бўлади.

— Хуш кўрдик, меҳмонлар, — деди кабоб кўтариб келган қорамғиз йигит. — Йўлда хориб-нетиб қолмадингларми?

— Отдаймиз, — деди Яхшибоев. — Ўзинг қалайсан, Неъматжон болам?

— Юрибмиз-да, Назар ота, — деди Неъматжон. — Ҳозир иссиқ жигар келади, ҳозирча жўнроғидан еб туринглар. Озгина коньякдан ҳам опкелайми?

— Рулдаман, Неъматжон болам, рулдаман. Лекин бу ёқ... Саидкул акангиз тусасалар, унда — майли, опкелинг...

— Қизиқсиз-а, Назар ота, — деди Неъматжон, — энди кўргандай гапирасиз. Мен турганда сиз машина ҳайдайсизми?

— Бўлмасам, Неъматжон болам, яна бир топшириқ бор. Токи раис келгунча бизнинг нозимизга чидайсиз энди. Жигарга борадиган одамга айтинг, ҳисори қўйниқидан олсин, ҳисори қўй бўлгандаям, даштда боқилгани бўлсин!

— Пахтакорнинг ҳисорисини менсимайсиз-да, Назар ота! — деб кулди Неъматжон.

— Даштники тузукроқ, болам. Ут-ўлани тозароқ. Қариган жонимизни сал аямасак бўлмайди. Топшириғимиз шу.

Неъматжон «топшириқ»ни бажаргани кетди.

— Тавба, — дедим мен, — жигарнинг жигардан фарқиям бўларканда?

— Бўлади, — деди Яхшибоев. — Бўлмаган тақдирда ҳам, худди бордай қилиб гапириш керак. Токи меҳмоннинг қадри ошади, яъники давра кўрганингиз билинади.

Беихтиёр кулиб юбордим.

— Сизга ўхшаганлар мени кўпда менсимайди, Саидкул ука, — деди Яхшибоев сихлардаги кабобни санчқи билан ликобчага тушираркан. — Лекин ўзлари сигир сути билан эчки сутининг фарқига бормайди. Мана, сиз, фарқига борасизми?

— Йўқ, — деб тан олдим.

— Жайдари қўй билан қоракўл қўйнинг гўштини фарқлайсизми?

— Йўқ.

— Яхшибоев ҳаммасини фарқлайди, чунки унда тажриба бор, чунки у элга кўп аралашади. Яқинда бир зоминлик ғаддор устозини тандиркабоб билан меҳмон қилибди. Устоз бир ҳафта дирдов бўлиб, зўрға ўзига келибди. Қани, ўша шогирд менга дуч келсин-чи, эчки гўштини унинг ўзига едирардим!..

— Асли ошпаз бўлсангиз бўларкан... — деб киноя қилдим.

— Чақмай кўяқолинг, Саидкул, бари бир нишингиз ўтмайди, — деди Яхшибоев, сўнг бир муддат сукут сақлади, ликобчага туширган жазларини паққос тушириб бўлди, сўнг айёрона жилмайди: — Ошпазлик шунчаки бир эрмак. Агар хоҳласам, мендан зўр ёзувчи ҳам чиқарди.

— Зўр ёзувчисиз шекилли?..

— Ана холос! Яна чақясиз, Саидкул ука. Ахир кўр эмассиз-ку, менинг нечоғлик зўрлигимни кўрмасангиз? Анави мени нукул мақтайдиган чала академикларга ҳам ўхшамасиз, озгина бўлса-да виждонингиз бор. Зўр эмаслигимни ўзим ҳам биламан. Лекин ихлос қилсам, ҳаммадан зўр бўп кетардим. Афсуски, майда-чуйда ғийбатларга берилдим, бировни бировга қарши қайрадим, хуллас, умрим ўтиб кетди. Аммо, ишонинг, мен билгани биттангиз ҳам билмайсиз.

Тентаклик курсин, шу жойда менинг ҳам худбинлигим тутди. Гўё Яхшибоевдан қаттиқ ҳақорат эшитгандай, секин «писиллатдим»:

— Қанақасига зўр ёзувчи бўлардингиз, Назар ака? Сигир сути билан эчки сутини бошқалардан тузукроқ фарқлаганингиз учун эмасми?

— Эҳтимол, — деди Яхшибоев. Қизишмади, менинг ачиқланганимга шунчаки жилмайди, холос. — Эҳтимол, именно шу хислатим учун, яъники, сигир сути билан эчки сутини бошқалардан тузукроқ фарқлаганим учун ҳам энг зўр ёзувчи бўлардим. Агар барча билганимни шунчаки, катта ғояларни ўртага тиқиштирмасдан, оддий ва жўн қилиб қозға туширганимда ҳам... ҳаммангиздан ўзиб кетардим!..

— Бўлмаса, нега?..

— Негалигини ўзим ҳам билмайман, — деб сўзимни илиб кетди Яхшибоев. — Йўқ, сабабларини англаш мумкиндай... Энг каттаси — меҳнатдан қочганим... Мен бошдан ялқов эдим, Саидкул. Жўрабоши бўлиб ўрганиб қолган эканман. Кейин менда журъат етишмади.

— Журъатли очеркларингиз бор-ку? — деб эътироз билдирдим мен.

— Уларнинг тарихини билмайсиз, ука. Баъзиларини бировлар ёзиб, менинг номимни қалқон қилишган. Ўзим ёзганларим эса... аввал рухсат олиб, кейин ёзилган... Яъники, менга журъат этишга р у х с а т берилган!.. Қўйинг, Саидкул ука, дардимни кўзғаманг. Ўтиринг, энг, ичинг, лекин гап сўраманг!..

Неъматжон чой келтирди. Кейин чўнтагидан бир шиша коньяк чиқариб, стол остига қўйиб кетди. Яхшибоев шартта шишани олиб, оғзини очди, пиёлаларга секин қулқилла-тиб қўйди:

— Озгинадан оламиз, Саидкул ука. Менинг ижодим сустигига парво қилманг, шуни олайлик, балки кейин зўр бўп кетарман... Ҳалиям кеч эмас, нима дедингиз?

— Унақа деманг, Назар ака, бирор ўнтача яхши ҳикоянгиз бордай.

— Бордай эмас, бор, — деди Яхшибоев. — Бирор ўттиз йил олдин ёзилган. Лекин кейин прозага қўл урмадим ҳисоб... Нукул очерка, нукул очерка... Жонимгаям тегди бу очерка!..

— Проза ёзинг, ким қўлингиздан тутиб турибди?

— Эсдан чиқиб кетган у гаплар, ука. Ёзишга уриниб кўришим мумкин, лекин эплашимга кўзим етмайди... Пишиқроқ таҳрирчи керак.

— Ўзимиз таҳрир қиламиз, — деб юборганимни билмай қолдим.

— Келишдик, — деди Яхшибоев. — Тузукроқ нарса ёзсам, албатта сизга таҳрирга бераман. Қани, бўлажак ҳамкорлик учун биттадан олайлик!

Олдик. Кейин, гапимиз юришиб кетиб, яна биттадан олдик. Неъматжон кабобнинг совиганини олиб кетиб, қайтадан қиздириб келгач, боз биттадан... ҳисори қўйнинг жигаридан қилинган кабоб ортидан ҳам биттадан... Тиллардан тушов тамом тушиб, адабиёт ҳақидаги гапларни бас қилиб, боражак манзилимизга ўтдик.

— Тўпори ғалати йигит, — деди Яхшибоев. — Ҳозир бошида гап айланган кўринадди. Одам қанча машҳур бўлса, ғанимлари ҳам шунча кўп бўлади. Энди унинг кўнглини кўтармасак бўлмайди. Тўпори яхшиликни унутадиган йигитлардан эмас, Саидқул ука. Қўполлиги бор-у, лекин юраги нозик. Асл деҳқон фарзанди, қувлиги ҳам ўзига яраша. Лекин қувлиги учун айблаб бўлмайди, хўжалиги катта, шундай катта хўжаликни эплаш учун озгина айёр тулки бўлиш ҳам керак.

Шу пайт ёнгинамиздан шарақлаган кулги эшитилди:

— Ёлғон айтяпсиз, Назар ота, бу ерларда тулки қолмаган!..

— Э, ана ўзиям кеп қолди! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Тўпорилиги ёлғон бўнинг, гап пойлашидан билаверинг, доғули бу!..

Ўгирилиб қараб, эллик ёшлардаги бир кишини кўрдим. Устида чанг босган пуфайка, оёғида латта этик, юзи офтобда қорайган, ҳаттоки озгина тўрлаган, лаблари дўрдоқ, туяникига ўхшаш катта-катта тишларини ярқиратиб, кулиб турарди.

— Агар яна шунақа ғийбат қилганингизни эшитсам бас, йўлдаги укаларга тайинлаб кўяман, сизни бу вилоятга қўйишмайди! — деб кулди у Яхшибоевга қараб. — Хуш кепсиз, Назар ота, хайрият-э, сизниям кўрадиган кун бор экан!

Икковлари иссиқ кучоқлашди. Кейин раис менга ҳам қўлини чўзди.

— Саидқул Мардон бу киши, — деди Яхшибоев. — Ўзимизнинг одам.

— Ўзимизнинг одам бўлса тузук экан, — деди раис менга илтифот билан илжайиб, сўнг ошхона тарафга овоз берди: — Бир қараб юбор, Неъматулло!

Неъматжон лаҳза ўтмай ёнимизда ҳозир бўлди.

— Таомни жуфт қилмабсан-ку, — деб таъна қилди раис. — Ё сенга ҳар гал ўргатишим керакми?

— Шўрва қўйиб юбордим, раис бува.

— Э, сени қара-ю, — деб баттар койинди раис. — Ахир, меҳмонлар шўрвани уйда ҳам ичишади. Бундоқ мияни ишлатмайсанми? Бор, нодон, анави тўрингни опкел!..

Неъматжон хижолат чекиб, ортига тисарилди. Раис гўё ҳеч гап бўлмагандай, Яхшибоевга кулиб қаради:

— Ҳозир тўр опкелади, бир балиқчилик қиламиз, Назар ота! Шу яқин йилларда гулмоҳи еганмисиз? Ҳозир ейсиз, манави ҳовузга мингтасини солиб қўйибман! Атай сиз учун!

— Лофчисиз, тўпорисиз! — деди Яхшибоев ишонмай. — Гулмоҳи ҳовузда эмас, тоғдаги дарёларда бўлади.

— Тоғдан трубада сув опкелганман, — деб жилмайди раис. — Сиз мени оми деб ўйлайсиз, лекин мен зўр ирригаторман. Ўша сув қирқ чақирим наридан келиб, шу ҳовузга қўйилади. Нарёғи тутзорларга чиқиб кетади. Билсангиз, бу ҳовузда балчиқ йўқ, Назар ота! Тагига тоза қум тўшалган, тушаётган суви ҳам зилол, хўш, балчиқ қайдан пайдо бўлсин? Лекин гулмоҳиси бор, Назар ота, атай сизни шу ерга қўнади деб урчитганман!..

— Балли, Тўпори ука!

Яхшибоев раисни лақаби билан атаганда сал ғалати бўлиб кетдим. Одамга эриш туюларкан. Лекин раиснинг ўзи заррача хафа бўлмади, шундан билдимки, буларнинг ораси жуда яқин.

Базмимиз анча узоқ чўзилди. Бу орада ҳовуздан гулмоҳи тутилди, қовурилди, келди. Ростки, бу балиқнинг таърифини кўп эшитиб-ўқиб юрардим-у, лекин мазасини билмас эдим — таърифидан минг чандон ўтиб тушаркан.

Ўша тун Тўпорининг қишлоғига жўнаб кетдик. Колхознинг меҳмонхонасига қўндик. Эрталаб турсак, қоровул чол, қўлида иккита паҳмоқ сочиқ, елка ишқайдиган «мочалка», ҳаммомга таклиф қилди. Биз ҳаммом қилиб чиққунча, чорпоёда нонушта ҳам тайёр турган экан. Чой устида Яхшибоев менга тегишди:

— Сиздан угина, биздан бугина, Саидқул, — деди. — Мана, биз сизга укаларингизни топиб бердик, энди сиз ҳам бир яхшилик қиласиз.

— Тиланг тилагингизни!.. — дедим мен ҳам.

— Йўқ, — деб кулди Яхшибоев, — бўлмас экан, Саидқул, айтардим-у, лекин таъмага ўхшаб қоларкан.

— Айтаверинг, Назар ака.

— Агар ёққан бўлса, Тўпорини битта очерка қиласиз, Саидқул ука.

— Ўзи ёққани билан иш битмайди, иши ҳам ёқиши керак. Иши ёқса, албатта ёзаман.
— Раҳмат, Саидқул, — деди Яхшибоев. — Мен ёзсам бўлмасди, эскидан ёзиб юрган одами, ёзганини бот ҳимоя қиляпти, деб ўйлашарди. Қани, бўлмасам, Тўпорининг кабинетига борамиз...

Меҳмонхона жойлашган боғдан чиқиб, икки қаватли бинога етиб келдик. Идораси шу экан. Мени ҳайратда қолдиргани, идоранинг яланг жойда экани бўлди. Олдида бута тугул, бир парча гулзори ҳам йўқ.

— Маккасини ўриб олибди, — деди Яхшибоев. — Шунақа қурумсоқ бу Тўпори. Гул экмайди, ахир, сигирлар гулга ишқивоз эмас-да... Лекин, айтиб қўяй, бу — унинг камчилиги, шу жиҳатларини рўйирост танқид қилаверасиз.

Мен энди идора эшигига қараб бурилган ҳам эдимки, Яхшибоев қўлимдан тутди.
— Бу ердасам, — деди. — Идорада ўтирмайди у. Идорада ҳисобчилар ўтиради. Тўпорининг кабинети бошқа ёқда, мухбирлар тополмайдиغان жойда.

Ҳайрон бўлдим. Лекин савол беришга улгурмасимдан, отларнинг кишнагани эшитилди. Очиқ дарвозадан ичкари кирдик. Отхона экан. Устига беда ғарам қилинган узундан-узоқ бир айвон, олд тарафи ёғоч ғовлар билан тўсилган, кета-кетгунча отларнинг тумшуклари чиқиб турибди. Тўпорини чеккадаги бир туп оқ ўрик тагидан топдик. Уша ерга стол қўйиб, нималарнидир ҳисоблаб ўтирган экан. Ёнида иккита телефон аппарати. Шундагина Яхшибоевнинг ҳазиллашмаганини сездим. Ростдан ҳам, Тўпорининг кабинети шу ерда — отхонада экан.

— Назар отадан қочиб кутулиб бўлмайди! — деди у бизга пешвоз чиқаркан. — Искартопарнинг ўзи!

— Ўв, бола, оғзинга қараб гапир! — дея дўқ урди Яхшибоев атай «сенсираб». — Искартопар нимани топишини биласанми ўзи?

— Бир қошиқ қоним!.. — деб кулди Тўпори. — Тўпоримиз-да, Назар ота! Кўришиб, ҳол сўрашиб, бахмал сирилган стол атрофидан жой олдик. Шу пайт ғов ортида иккита айғир қаттиқ пишқириб, бир-бирига оёқ кўтарди.

— Граф! — деб қичқирди Тўпори. — Меҳмонлар бор, жим бўл!

Айғирлар бирдан жим бўлди-қолди. Тўпорига сал ҳайратланиб тикилдим чоғи, камтарлик қилишни лозим топди:

— Сайсхонамиз торроқ, Саидқул ака. Орада ғов бор, лекин тумшук чўзса бир-бирининг яғринига етади. Айниқса, Граф деганимиз ёмон. Тишлаган жойини узиб олади. Қойиб турмасангиз бўлмайди. Граф қандни яхши кўради. Қанд бераётганда яхши гапирман, кейин, агар тўполон кўтарса, сал жаҳллансам бас, қанд бермай қўяди, деб жанжални дарров тугатади. Зотли от, жудаям ақлли!.. Юринг, Саидқул ака, сизга бир мақтанай!..

— Мен бормайман, — деди Яхшибоев. — Отни энди кўраётганим йўқ.

— Сизни биров таклиф қилгани ҳам йўқ-да, Назар ота, — деди Тўпори. — Юринг, Саидқул ака.

Отлар турган жойга бордик. Бўз, жийрон, чавқар, қашқа, саман, хуллас, ҳамма туридан бор экан. Бариси совитилган, бариси чайир, сағрилари йилтирайдиغان отлар.

— Йигирма бешта айғир бор бу ерда, — деди Тўпори. — Жами юзта. Пойгачиларини шу ерга йиққанмиз. Ҳозир сизга Графни кўрсатаман.

У айвон адоғига қараб кета туриб, ойнаванд оқ шкаф ёнида тўхтади. Эшигини очиб, «аптечка» деб ёзилган қутичани олди. Кулимсираб, қопқоғини кўтардию юзимга яқинроқ тутди. Кўрсам, ичи тўла чақмоқ қанд экан.

— Графнинг улуши.

Сал юриб, Графнинг ўзини ҳам кўрдим. Унинг бўлмаси бошқа отларникига нисбатан кенгроқ экан. Қўшни бўлмалардан ажратиб турган ғови ҳам қўшалоқ. Умгани кенг айғир, бўйни гажак, оёқлари узун ва ингичка. Табладаки шунчалар чиройли, пойгада қандай кўринаркан, деб ўйладим. Тўпори «аптечка»ни шкафга қўйиб, уч-тўрт чақмоқ қанд билан ёнимга келди. Граф олд тараф ғовга бақамти келиб, бўйинини чўзди, лабларини қимирлатди. Тўпори қандни кафтига қўйиб едирди.

Шу пайт, рўпарадаги устунга телевизор осилганини пайқадим.

— Буям бир тентаклик-да, Саидқул ака, — деб кулди Тўпори. — Граф тушмагур телевизор кўришни ёқтиради.

— Йўғ-э!

— Рост, — деди Тўпори. — Қараб тураверади. Лекин энг яхши кўргани нима, топнинг-чи?

— Тополмайман, ўзингиз айтақолинг.

— Қозоқнинг дўмбирасини яхши кўради. Қулунлигида чопиб юрган дашти-биёбонида эшитган бўлса керак-да.

Ғалати бўлиб кетдим. Дўмбира биргина қозоқда эмас, ўзимиздаям бор, деб ўйладим, ахир мен ўзим ҳам... нуқул отамнинг дўмбирасини соғинаман-ку? Эсимда қолгани ҳам ёлғиз шугина-ку... Худо кечирсин-у, лекин қаршимдаги тулпор назаримда кичрайиб қолгандай бўлди. Йўқ, гапим эришроқ чиқди, аниқроғи, уни ҳам ўзимдай етим экан, деб хаёл қилдим. Йўқ, сал бошқачароқ... қанақалигини ифода этгали сўзим етмайди... Ўзим-

ни шу отга менгазидим, деб айтсам тўғрироқ бўларди, лекин баттар кулгига қолишдан чўчийман.

— Отнинг турган-битгани фойда, Саидкул ака, — деди Тўпори. — Отбоқар ҳеч қачон гриппга чалинмайди, шуни эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Унда эшитиб қўйинг. Сабаби шуки, гўнг ҳидини ҳидлаган одам касал бўлмайди, — деб кулди Тўпори. — Албатта, от жониворнинг гўнгини ҳидласа...

— Э, яшанг, — дедим завқим келиб, — бу, дейман, отнинг тезагиниям дори қилиб юбордингиз!

— Арзийди-да, Саидкул ака!..

Гаплашиб, Назар ака ўтирган стол ёнига қайтиб бордик. Шу пайт хизматчилар патнисда чой-нон келтиришди. Вазаларда нок, олма, узум пайдо бўлди.

— Узумингизни йўқотинг, ука, — деди Яхшибоев қовоғини уйиб. — Ҳозирроқ йўқотинг!

— Э, бу узум бошқа жойдан. Назар ота! — деди Тўпори, сўнг қотиб-қотиб кулди. — Парво қилманг, Саидкул ака, — деди менга қараб. — Бир гал айтиб берувдим, тиллаҳона ёнидаги узумнинг ҳосили мўлроқ, деб! Ҳеч эсидан чиқармайди!..

— Бу номард атай ўша жойга эккан, — деди Яхшибоев жаҳлдан тушмай. — Яна шуни айтиб мақтанганини кўрмайсизми! Эмишки, ҳосилдор эмиш, эмишки, битта ўзи еярмиш! Тўпорилик ҳам эви билан-да!.. Бир куни кўрсам, битта очеркачи бола буни мақтаб ёзаман деб, худди шу нарсани — тиллаҳона ёнидаги узумни ёзибди! Ёшларда-ям уят қолмади, Саидкул ука, булар тиллаҳонани адабиётга ҳам олиб киради ҳали! Қараб туринг, аниқ олиб киради!..

— Қўйинг, Назар ака, бошқа гап қуриб кетганми? — деди Тўпори сал жиддий тортиб.

— Ижроком қалай? — деб сўради Яхшибоев.

— Ҳозир у киши шиорга ружу қўйганлар. Районда алвон илинмаган гўша қолмади ҳисоб.

— Яхшилари ҳам бордир?..

— Кеча эшитдим, қабристоннинг тепасига «Хуш келибсиз!» деб ёзилган эмиш.

— Аҳмоқми у, ука? — деди Яхшибоев кулгисини йиғиштириб. — Мияси чайқалгани йўқми, ишқилиб?

— Тўнка, — деди Тўпори. — Буйруқни беради-ю, жойидан жилмайди. Кадрларига ҳаддан ташқари ишонади, кўчага чиқса эди, балки ўша қабристон устидаги ёзувга ҳам кўзи тушарди.

— Балки ёлғондир? — деди Яхшибоев. — Тагин буям латифа бўлмасин?

— Қанақасига латифа бўларкан! Райком секретари бориб, ўзи олиб ташлаган эмиш!..

— Барака топсин, ақлли йигит экан...

— Ақлли йигит-у, лекин сал қайсарлиги бор, — деди Тўпори. — Гапга кирмайди.

— Балки сиз ўзингиз қайсарроқдирсиз? — деди Яхшибоев. — Билиб қўйинг, сиз унга эмас, у сизга раҳбар. Гапига кўниш керак.

— Кўнамиз, Назар ота, кўнмай иложимиз қанча, — деб ғудранди Тўпори, сўнг отхона четида ғарам бузаётган сайисларга қараб қичқирди: — Опкилинглар икки-учтасини!..

Зум ўтиб, сайислар учта отни эгарлаб келишди. Граф деганини дарров танидим, абзал остида баттар очилиб кетибди, юганлари кумушдан, тилла бўлиб ёнаётган мис узангилар... Беихтиёр дostonдаги сатрлар эсимга тушиб кетди: «Соқибулбул найча қўйиб қараса, Ғиркўкнинг қирқ қулочлик қаноти қирқ букланиб ётган экан...»

— Минсак бўладими, раис ука? — дедим. — Ё шунчаки кўрсатиб, кўзимизни ўйна-тасизми?

— Э, мининг, Саидкул ака! Фақат ювошроғига мининг, ташлаб кетмасин тагин...

— Графни берсангиз, ювошми шу от?..

— Ювош, ювош... Сиз-чи, Назар ота, оёқнинг чигилини би-ир ёзмайсизми?

— Йўқ, — деди Яхшибоев. — Биз вақтида отни кўп минганмиз, майли, Саидкул суворий бўлақолсин.

Графни ёнимга етаклаб келишди. Эгари баланд экан. Бўйим расо эмаслигидан, ким билсин, неча мингинчи бор кўюниб, секин узангига оёқ юбордим. Эгарнинг қошидан ушлаб, ўзимни тепага олганимни биламан, от турган жойида бир сапчиди. Ёмон қалқиб кетдим. Эгалари жilовни қўйиб юборишмаган экан, пайтдан фойдаланиб, узангини бир-икки айлантириб, оёғимга мослаб, сайис узатган қамчини қўлга тутдим.

— Э, Авазбек бўп кетинг-э, Саидкул! — деди Яхшибоев чапак чалиб. — Ярашди, лекин!

Ҳовли дарвозаси очиқ эди. Уша тарафга бурдим. Сайислар отнинг жilовини қўйиб, ҳар бири биттадан отни миниб, ортимдан ҳайдашди. Улар минган отлар сал майдароқ туюлди. Эҳтимолки, ювошроқ ҳам бўлса...

Граф йўрға эдимиз, йўқми, бунисини билолмадим. Чавандоз халқи тушунади йўр-

ға билан югурик ўртасида йўртоқ деган бир юриш ҳам борки, ўрганмаган одамнинг ичини тўкиб ташлаши ҳеч гап эмас. Айғир айна ўша юришдан бошлади. Бунда ҳам уста чавандоз йўл топиши осон. Йўртоқнинг давоси шуки, вазни эгарга эмас, узангиларга ташлайсиз. Афсуски, Графнинг узангиси бари бир узунлик қилди (оёғим калталиқ қилди, деб айтишга худбинлик қўймайди). Ноилоҳ, отнинг жиловини бўшатдим. Изн текканини сезди чоғи, Граф йўртоғини йиғиштириб, сал тезлади, яна бўшатувдим — кўпроқ тезлади... Бир маҳал қарасам, асфальт кўчада кетяпмиз, ёнимиздан тераклар лип-лип ўтиб боряпти, тезлик шундайки, эгардан учиб тушсам, омон қолишим дарғумон. Шартта жиловни тортидим. Лекин от парво қилмади. Баттар тезлашиб кетаверди.

— Меҳмон, чапга буринг!— деган овоз келди ортимдан.— Чапга буринг, пахтазор сал юмшоқроқ!

Қулоқ тутиб, дупур ёлғизмаслигини сездим. Демак, сайислар ортимда келишяпти. Иложи бўлса етиб олишарди, лекин Граф уларнинг отларидан илдамроқ экан. Рости, юрагимга сал ваҳима тушди. От миниб, бунақа учқурини кўрганим йўқ. Йиқилсам ҳам юмшоқ ерга йиқилай деб, жиловни чапга бурмоқчи бўлдим, лекин от бўйсунса қани!.. Нима бало, ё бунинг сувлуғи оғзидан чиқиб кетганми?! Сайис йигитлар иккови ҳам бақувват эканини билардим, агар етиб келишса, мени қутқаришлари осон, икки ёндан ўтишиб, икки қўлтиғимдан ушлаб, шундоққина эгардан узиб олишади, лекин... етиб келишармикан?..

Қийқириқлар узоқлашганини сездим. Йўқ, етишолмади. Граф ростдан ҳам зўр экан. Мени опқочиб кетди, энди бирор жойда нақ ернинг кўзига кўтариб уради!.. Яқин ўртада байтал-майтал юрса ҳам тузук эди, ўша жойга бориб секинларди, лекин асфальт кўча бўм-бўш, жон зоти кўринмайди. Кўринмагани ҳам дуруст, тагин машина-пашина учраса каттароқ фалокатга йўлиқамиз!..

Жиловга ёпишиб, кучаниб тортидим. Фойдаси бўлмади. Учиб кетаверди. Шунда ёдимга бир нарсалар лоп етиб келди. Анорбоев айтувди, от опқочувди, зўрға «арра» қилиб тўхтатдим, деб!.. Барака топкур, шу ерда эслаганимни қаранг! Нимани «арра» қиларди, жиловни «арра» қилган-да!..

Оғиримни бир муддат эгарга ташладим. Хавфли эди, дуч келган лаҳзада учиб кетишим мумкин. Лекин таваккал қилдим, эгарга оғирни ташлаб, икки оёғим билан от танасини маҳкам қисиб, қўлларимни бўшатиб олдим жиловни гоҳ чапга, гоҳ ўнгга тортиб, сувлуқни отнинг оғзида нақ арра қилдим! Жони оғиркан, бирдан секинлашди. Ҳалиги ҳаракатларимни бот такрорладим — от таққа тўхтади!

Хайрият-э!

Пешонамга тошган совуқ терни сидириб, отни кўча четига чиқариб турганимда, ортимдан сайислар етиб келишди. Қўрққанимни яшириш учун, нотабийроқ чиқса-да, ҳиринглаб кулдим, отнинг қўймичига икки қамчи туширдим:

— Ҳу, ёмонлағур!..

Граф турган жойида тепага сапчиди. Лекин боя еган азоби эсида экан, бир қадам ҳам олға силжимади.

Сайисларга қарамасдан, отни орқага бурдим. Гўё ҳеч гап бўлмагандай, жиловни озгинадан бўшатиб, йўрғасини кўрмоқчи бўлдим. Афсуски, Графнинг йўрғаси йўқ экан, жўн юришдан бирдан йўртоққа ўтиб кетаверар экан...

Отхонага қайтиб келсак, Яхшибоев билан Тўпори дарвоза ёнида туришган экан.

— Ҳаяллаб қолдингиз, Саидқул,— деди Яхшибоев,— ишқилиб, опқочиб кетма-дими?

— Опқочмоқчи бўлди,— дедим.— Лекин укалар ёрдам беришди.

— Йўқ, меҳмон ўзлари тўхтатдилар,— деди сайислар бир овоздан.

Эгардан тушиб, Графнинг жиловини эгаларига тутқаздим. Ичкари кирдик. Ўрик тагидаги столга қараб борарканмиз, бутун аъзойи баданим зирқираб оғриётганини сездим.

— Йўрғароғини кўрсатмайсизми, раис ука?— дедим.— Граф йўртоқ экан-у?..

— Йўрғасиям бор, кўрмабсиз-да...— деди Тўпори.

— Йўрғаси йўқ,— дедим.— Пойганинг оти, холос. Лекин кўриниши яхши экан.

— Отни биларкансиз,— деб мақтади Тўпори.— Ростдан ҳам йўрғаси йўқ бунинг. Нима бало, сайиснинг ўғлимисиз дейман?

— Отингизни қўйинг, тўпори йигит,— деди Яхшибоев.— Саидқул акангизга ишингизни кўрсатинг.

— Ишимиз оз-да,— деб камтарлик қилди Тўпори.— Агар жуда истасалар, майли, эртан-мертан кўрсатармиз...

Лоф бўлса ҳам айтишим керак, умрим бино бўлиб, Тўпоридай ғайратли одамни учратмаганман. Сўхбатда одам унчалик билинмайди, сафарда тузукроқ билинади. Тўпори билан ҳам сафар қилдик. Тўғри, сафаримиз қисқароқ бўлди. Бор-йўғи ярим куну ярим тун — жами ўн икки соат. Сафар қилиб, узоқроқ жойга чиққанимиз ҳам йўқ, шунчаки хўжаликни айланиб юридик. Пахтазорни кўрсатмади. Пахта ҳамма жойда бор, кўп кўргансиз, деб айтди, мен сизга бошқа нарсаларни кўрсатаман. Айтганидай,

мен кутмаган нарсалар қадам сайин учрайверди: тивит рўмол тўқийдиган цех, ганч пиширадиган завод, доривор гиёҳ йиғадиган махсус бригада, асаларичилар, ҳаттоки мрамар чиқарадиган карьерлари ҳам бор экан. Жами ўн миллион фойда берамиз, Саидқул ака, деди, озгинаси ўзимизга ҳам қолади, биласиз, водийда одам кўп, жуда тифиз яшаймиз, ҳаммага иш топиб бериш қийин, nasib этса, ўшаларга атаб яна бир-иккита завод ҳам очамиз...

Томошанинг энг зўри кечга яқин бўлди. Тўпори мен билан Яхшибоевни машинага солиб, тоғ тарафга олиб кетди. Оптимиздан яна иккита машина эргашди.

— Запас машина бўлиши шарт,— деб тушунтирди у.— Кейин мен бу шофёрларни яқинда қабул қилганман, қани, баробар юроладими-йўқми?..

Йўлда ер текислаб ётган талай техникани кўрдик. Умримда учратмаган тракторларимни кўрдим. Ўзимизнинг юртникига ҳеч ўхшамади.

— Японларники,— деб изоҳ берди Тўпори.— Анави америкалик бойларникидан ҳам бор. Нариги қирда ишлаяпти. Бизга кўп пул керак, Саидқул ака. Пул бўлса, яқин ўртада фойдани эллик миллионга етказамиз. Чўлда шаҳар қурамиз. Ана, труба ётқизиб кўйдик. Бу ёғи дарёдан сув келтирамиз. Насос сотиб олиш керак, станция қурамиз сув ҳайдайдиган...

Ҳаммаёқ тўзон, чанг. Одамлар ғиж-ғиж. Ҳаммаёқда иш, биров «полвон»да ариқ қазиган, биров тракторда тупроқ сурган, яна бировлар текислаган, кесган, қирқан... Ростига гап, ҳайратимни яширолмадим. Ҳайратим Тўпориға ёқди.

— Ана, труба ётқизяпмиз, Саидқул ака,— деди.— Труба неча пулга тушишини биласизми?

— Қиммат бўлиши керак.

— Бепул!— деди Тўпори кулимсираб.— Сув баҳоси! Фақат ташиб келишга бензин пули кетган, холос. Қаердан газ ўтишини билсам бас, ўша томонга одам юбораман. У пайтада газчилар аллақачон ишини тугатиб, рапортни топшириб, мукофотни олиб жўнаб қолган бўлади. Лекин ноинсофликни қарангки, улар ўтган издан юриб, чўлу биёбонларда ётган сон-саноксиз трубаларга дуч келасиз. Газчиларнинг «сарқит»ини бу ерга ташиб келадиган бўлдим. Айтсам ишонмайсиз, бирор юз километрга етди ерга кўмган қувурларим! Ҳаммасидан фойдаланяпмиз, сув шариллаб оқиб турибди!..

— Балли!— дея хитоб қилди Яхшибоев.— Киройи раис мана шунақа бўлиши керак!

— Йўқ, Назар ота, бошқача бўлиши керак,— деди Тўпори.— Агар менга сал эрк берилса эди, ўзим билардим қанақа ишлашни... Мана, ўзимизда қурилиш-ремонт колоннаси бор, кучимиз ҳам бор, лекин ҳуқуқимиз йўқ. Пулни бошқа ташкилотга ўтказишимиз керак. Акс ҳолда банка маблағ бермайди. Бошқа ташкилотга объектни буюртма қиламиз-да, кейин ўзимиз уларга пудратчи бўлиб оламиз. Буюртма олган ташкилот ақалли бирорта молхонани ҳам эплаб қуролмайди, бизнинг ҳуқуқсиз колонна-миз эса, ўтган йили бутун бошли ғишт заводини қуриб ташлади! Адолат қани, Саидқул ака?

— Мен бу тилсимлардан жуда йироқман, раис ука,— деб, ўзимнинг нодонлигимни тан олдим.

— Ёки йўл қурилиши...— деди Тўпори баттар куюниб.— Токи бирорта йўлни планга киритгунча роса ўн йил кетади. Пландан кейин лойиҳаси тузилади, кейин қурилишнинг ўзига ҳам бирор ўн йил кетади. Хўш, мен нима қилишни керак? Қачон узоқ яйловларга йўл ўтказилади, деб кутиб ўтираманми? Сурувни ўз оёғи билан яйловга юборсангиз, йўлда қанча вазнини йўқотишини биласизми? Йўқ, мен кутолмайман. Ўзимизнинг кучимиз билан йўлни қураман. Кейин бориб, йўл министрнинг эшигини пойлайман, ахийри, минг туҳмат-шалтоқ билан, ялиниб-ёлвориб, баъзида шармандалик қилиб, дўқ уриб, тайёр йўлни уларнинг келажак планига тиркаб юбораман. Кейин гўё биз эмас, улар қурган бўлиб чиқади, қурилишга кетган харажатни бир амаллаб ундириб оламан-у, лекин мукофотни уларнинг ўзларига қолдираман! Қип-қизил муттаҳамлик-ку, акалар?

— Шуларни ёзиб чиқмайсизми?— деб сўради Яхшибоев.

— Фойдаси йўқ,— деди Тўпори.

Гап-гаштак билан, тоғ бағрига етиб келдик. Кичикроқ бир сойнинг кўприги ёнида Тўпори машинасини тўхтатди. Тушиб, ортада қолиб кетган икки машинани кутдик. Тўпори машина юкхонасини кавлаб, ҳар иккимизга ҳам биттадан чакмон берди:

— Тоғ тараф салқин, шамоллаб қолманглар тагин.

Чакмонларни елкага ташлаб, йўл ёқасидаги тошларга чиқиб ўтирдик. Асфальт йўл кўприкка етган жойда тугаб, нариги ёқда жўнгина тош тўшалган йўл кўринарди. Тош йўл кенг даранинг ўнг тарафидаги тоғ бағридан тепага ўрлаб, ошувда кўздан йўқоларди.

— Э!— деб хитоб қилди Яхшибоев.— Анави нима, кийикка ўхшайдими?

У кўрсатган тарафга қарадим. Келган тарафимизда, чапдаги яссироқ қир ёнбағрида тўрт-бешта кийик ўтлаб юрарди. Диққат қилсам, улар юрган жой сим тўр билан ўраб олинган экан. Тўрнинг бу тарафи кўринадими-ю, у тарафи кўринмайди.

— Дастлаб ўнтагани эди,— деди Тўпори фахр билан.— Ҳозир бирор эллик бошга

етди. Чиройли-да ўзиям жонивор!.. Бировлар отиб қўймасин деб, атрофини тўсдим. Бирор ўн гектар жойлари бор, емиши ўзларига бемалол етади, қишда оз-моз ёрдам қиламиз, холос.

— Э, бу йигит бало,— деб мақтади Яхшибоев,— бирор йигирма мингта тивит эчкиси бор. Икки мингта қўтоси бор. Бу, дейман, қўтослар кўринмайдами?

— Улар тепада,— деди Тўпори.— Паст уларга иссиқлик қилади.

— Афандисиз-да, раис ука,— деб кулди Яхшибоев.— Сизга қўтоснинг нима кераги бор?

— Буям бир эрмак-да, Назар ота,— деб қўйди Тўпори.

— Эрмак ҳам қуриб кетсин, эрмак сонини икки мингта етказиш шарт эдими?

— Хато қиялпсиз, Назар ота,— деди Тўпори бирдан қизишиб.— Тўғри, қўтос сут бермайди, лекин жун-чи? Гўшти-чи, гўшти? Нуқул тоғдаги гиёҳларни териб ейди, гўштининг турган-битгани даво! Мингта бўрдоқи қорамол кетидан камида юзта одам овора бўлади. Буларнинг мингтасига ўн кишилик бригада етиб ортади. Булар учун махсус яйлов ажратиб, ем-хашак йиғиб, бошқа қилиб юрмайсиз! Кунини ўзлари кўради. Кони фойда-ку, наҳотки тушунмасангиз!.. Тиззадан келадиган қор тагидан емиш қидириб топади-я!..

— Бўлди, бўлди, биз энгилдик, ўртоқ раис! Сиз билан баҳслашиб бўлмайди.

Ортда қолган икки машина ҳам етиб келди. Яхшибоев «Жигули»га ўтиб, шу ердан қайтадиган бўлди. Тепада ҳаво сийрак, тагин товонимга қолиб юрманглар, деб ҳазиллашди. Тўпори билан мен аввалгидек «УАЗ»га ўтирдик. «Нива» ортимиздан юрди. Кўприкдан ўтиб, тош йўлга тушдигу тепага тирмашдик. Биринчи ошувдан осон ўтдик. Ундан сойликка эндик. Пастга кетаётиб, нариги довоннинг жуда баланд эканини кўрдим: қиялама йўл то тепага етгунча бирор ўн беш марта «буралган» экан.

Анча хавфли эди. Бир тарафимиз тик қоялар, бир тарафимиз нишаблик, йўл жуда тор, биттагина машина сифадиган. Машина мотори зўриқади, филдираклар остидан тош кўчади, лекин Тўпори парво қилса қани! Қия йўл билан тоғнинг у четига етамиз, кейин, кенгроқ буримдан ортга қайрилиб, тоғнинг бу учига етамиз, кейин яна нариги четига... ҳар буримга етганда уч юз-тўрт юз метр баландлаб кетган бўламиз. Тепага кўтарилганимиз сайин ҳаво совиб боради.

Ўнинчи буримларга етганимизда Тўпори машинани тўхтатди.

— Қаранг, Саидкул ака, шу йигитларга ҳам ишониб бўладими!— деди жаҳли чиқиб,— Радиатори қайнаб кетибди!

Пастда, еттинчи ёки саккизинчи буримда «Нива»нинг зўрға судралиб келаётганини кўрдим. Тўпори ўриндиклар орасида турган рацияни «қўшди»-да, трубкани олди.

— Олд филдирагини уламайсанми, галварс!— деб бақирди.— Машинани соб қиласан-ку! Бўлди, энди сен озодсан, орқага қайтиб кетавер!

«Нива» тўхтади.

— Ортга буриб олиш қийин-ку?— дедим ташвишга тушиб.— Бечора тажрибасиз экан.

— Тажрибали, Саидкул ака,— деди Тўпори жаҳлидан тушмай.— Юрак йўқроқ, атай моторни зўриқтирди.

У яна машинани юргизди. Тоғ тепасига яқинлашганимиз сайин, йўл тобора қийинлашди, ҳатто буримлар ҳам анча нишаб ва тик эди. Ҳаво жуда совиб кетди.

— Сизга бир мақтанай дедим-да, Саидкул ака,— деб кулди Тўпори.— Ҳадемай тўрт минг метр тепада бўламиз. Йўл ўша ергача етган. У ёғига ўтиш қийинроқ, соя тараф, ўрмонлари бор, ўтлоғиям зўр, сайнинг охириларида молларни ўша тарафга ўтказамиз... Тепада зўр манзаралар бор, Саидкул ака,— деди Тўпори.— Атай Тулпоркўлни кўрсатаман, деб опкеляпман сизни.

Қош қорайганда тепага етдик. Филдираклар тагида қор қисирлай бошлади. Чакмонга ўраниб олсам-да, этим жунжиқканини сездим.

— Қор пастга тушибди, Саидкул ака,— деди Тўпори.— Тулпоркўлга ўтолмаймиз шекилл. Лекин узоқдан бўлсам бир кўрсатаман, зўр қўл, ойнадай ярақлаб ётади!..

Айтганидай бўлди — сал ўтмай филдираклар қорга тиқилиб, машина тўхтади. Хайриятки, ўнг тарафимиз ясироқ сайҳонлик эди, чап тараф... чап тарафни айтмай қўяқолай... жарлик, туби-кети кўринмайди! Тўпори рулни ўнгга олиб, машинага газ берди. Қор қалин экан, бир қадам ҳам олға силжимадик. Машинани сал орқага олди, орқага олдию газни охиригача босиб, моторни вағиллатганча, ўнг тарафга бурди. Машина бир силкиниб, йўлга кўндаланг туриб қолди. Тўпори яна газ берди, яна олдинга олмоқчи бўлди, лекин машина негадир ортга кетди. Беихтиёр эшикнинг дастасига қўл юбордим, ўзимни ташқарига отмоқчи бўлдим чоғи. Қарасам, Тўпори рулга маҳкам ёпишиб ўтирибди. Лабларида андак истеҳзоси ҳам бордай. Қўрқа-писа ортга қарадим — машинанинг кейинги филдираклари жар лабидан бирор метр берида турибди, яна сал силжиса борми, нақ асфаласофилинга кетамиз!..

— Оббо касофат-э,— деб ғудранди Тўпори.— Машинага тузукроқ қарашмаган чоғи, илгари бунақа бўлмасди... Қани, яна бир уриниб кўрайлик-чи!..

У машинага газ берди. Бир маҳал қарасам, яна орқага силжияпмиз. Юрагим қини-

дан чиқиб кетай деди, лекин, номус зўрлик қилди, ўзимни ташқарига отолмадим. Машина таққа тўхтади, тўхтаган пайти ўриндиққа михлангандай бўлдим. Мотор зўриқиб увладио олға силкиниб, бирпасда қалин қор босган сайхонликка чиқиб олдик. Эшикларни очиб пастга тушганимизда оёқларим нақ латтага ўхшаб қолганини сездим.

— Йўлни тузатиш керак экан, Саидқул ака,— деди Тўпори.— Анчадан бери чиқмаган эдим. Лекин сиз маладес экансиз, қўрқмадингиз!..

— Қўрқдим, ука,— дедим.— Машинадан ўзимни ташлай дедим-у, лекин аввал сиз ташлашингизни кутдим. Сиз нима бўлсангиз, менам шу-да...

— Тўғри қилибсиз,— деди Тўпори очилиб кулиб.— Бари бир авария қилмасдик. Машинамиз зўр!

— Шофёриям чаккимас,— деб мақтаб қўйдим.

— Албатта-да, унияам жони ширин, Саидқул ака! Бу ерга баъзи ўртоқларниям опчиққанмиз.

Тўпори йўл министрнинг номини атади.

— Қалай, у киши чўчимадими?— деб сўрадим.

— Чўчимадилар,— деди Тўпори, сўнг мийиғида кулиб қўйди.— Анча довжорак эканлар.

Сездимки, Тўпори айтаётган киши анча чўчиган, ажабмаски, ўзини машинадан ташлаган ҳам бўлса...

— Назар акаям чиққанми бу ерга?

— Э, Назар отани алдаб бўпсиз,— деди Тўпори.— Назар ота жонининг қадрини билади.

Юпқаю енгил туфлидаман, оёқларим совуқ қотганини сездим. Тўпорининг оёғида кирза этиги бор эди. Чакмон берган одам, бир жуфт этик ҳам топса бўларди, деб ўйладим. Тўпори олдинга тушиб, этиклари билан қорни текислаб, менга йўл очиб кетаверди. Ортидан юриб, баландроқ жойга етдим. Бу ердан довоннинг нариги тарафи кафтдагидай кўринар экан.

— Ҳаҳ қисталоқ!— деб ранжиди Тўпори.— Атай туман босганини қаранг-а!

Узоққа қараб, тоғлар орасини туман босганини кўрдим.

— Тулпоркўл ўша косада, Саидқул ака,— деди Тўпори.— Сизга бир кўрсатай деб эдим-а!.. Энди, болалигимиз ўтган жойлар-да, Саидқул ака. Қариб қоляпманми, нуқул ўша жойни кўргим келаверади.

— У ёқдаям қишлоқ-пишлоқ борми, раис ука?— деб сўрадим.

— Йўғ-э, шунчаки бир кўл,— деди Тўпори.— Отамиз отбоқар эди. Ўша ёқларга йилқи ҳайдаб борардик. Баъзида отамиздан берухсат ҳам кетаверардим. Битта афсона бор эди. Тулпоркўлнинг номи шундан эканки, тагида қанотли бир тулпор яшаркан. Кимки ўшани эгарлаб минса, муродига етаркан... Тулпор йилига бир марта кўлдан чиқаркан. Қайси пайтда чиқишини ҳам билардик, айна жавзода, майнинг охирларида... Атай йилқини ўша ерга ҳайдаб бориб, уч-тўртта байтални кўл бўйида қозиқларга бойлаб, кейин қанотли тулпорнинг кўлдан чиқишини кутардик. Шум эканмиз ўша пайтлардаям, жилла қурса, байталга чопса, ўзи бўлмаса қулунини оламиз, деб ўйлаганмиз-да!.. Лекин чиқмади номард!..

У бирдан маъюсланиб қолди.

Ортга қайтдик. Икки-уч бурим пастга тушиб, кейин бутунлай бошқа йўлга ҳайдади. Буниси анча текис экан. Қайлардан юриб келаётганимизни тузукроқ кўрмадим ҳам. Машина чироқлари ёритган жойларнигина кўзим илғаб кетавердим. Бирор соат деганда тоғ йўли тугади, қандайдир қамишзорлардан, қуриб қолган кўл тубларидан ўтдик. Тўпори олдиндан тайинлаб қўйган чоғи, асфальт йўлга чиққаннимизда ухта «Жигули» машинаси бизни пойлаб турарди. Машинадан тушиб, оёқларнинг чигилини ёздик. Кейин ўша ернинг ўзида дастурхон ёзишди. Қоринни тўқлаб олдик.

— Энди «Жигули»га ўтамиз, Саидқул ака,— деди Тўпори.— Текис йўлда унга етадигани кам.

Йўлда яна гурунглашиб кетдик. Марказдан анча узоқда эканмиз, сойликлар бўйлаб, бирор ўнточа кичикроқ қишлоқни оралаб, гоҳ яна ялангликларга чиқиб, қувурлару лотоклар ётқизилган далалардан ўтиб, яна сойликларга тушиб... анча юрдик. Ҳовлилари тош деворлар билан ўралган, боғлари жуда обод бир қишлоқдан ўтаётган пайтимиз:

— Бу ер ёзувчиларнинг қишлоғи,— деди Тўпори.— Сизга тегмасин-у, лекин қавмингиз жуда чатоғ бу ерда.

— Жудаям бизнинг қавмдан эмасдир?— деб ҳазиллашдим.

— Энди, ёзади-да, Саидқул ака,— деди Тўпори.— Ялпи саводхонлик деймиз-у, асли шу нарсанинг кераги йўқ экан. Емон ёзади, қисталоқлар! Эшитган чиқарсиз?..

— Эшитганман,— дея тан олдим.— Сизни зўравонроқ, деган гаплар юради.

— Буниси рост,— деди Тўпори.— Жаҳлим тезроқ, Саидқул ака. Ишёқмас бир-икитасини тутиб олиб урганман.

— Раҳбарга ярашмайди, раис ука.

— Ярашмаслигини ўзим ҳам биламан, лекин чидолмасам нима қилай?.. Иккитаси зотли бузоқни ўғирлаб кетаётган экан, ўрнига ўзининг жайдари бузоғини ташлаб кетибди. Тутиб олиб, тавбасига таянтирдим. Кейин устимдан ёзишди.

— Хотин-қизлар масаласида ҳам айрим мишмишлар юради...

— Бекор гап! — деди Тўпори. — Ёшлиқда бўлган, Саидқул ака. Яширмайман, анча бўлган. Энди ўшалардан биттаси ёзавериб тинкамни қуритади. Бормай қўйганим алам қилса керак-да!.. Мен айтсам сиз тушунмайсиз, Саидқул ака. Ўзимга яраша ғанимларим бор. Сал ўжарроқман шекилли, бировларга ёқмайман. Нуқул оёғимдан олишади. Биттасини биламан, мен ҳақимда бирорта ёмон факт обдорсангиз, нақ минг сўм чиқариб беради!.. Бойваччаликни қаранг!..

— Ростми шу?

— Ана, кўрдингизми, сизам ишонмайсиз. Лекин бор гап шу, Саидқул ака. Зўрроқ ишлайман дейман-у, баъзида уйқуларим қочиб кетади. Ҳали иш кўп, пенсияга анча бор, тинч-омон етиб олиш керак.

Шу маҳал бизни бир «Жигули» қувиб ўтди. Тўпорининг бирдан авзойи бузилди, гапдан тўхтаб, машинага газ берди. Ҳаял ўтмай, ҳалиги машинага етдик. Тўпори сигнални босиб, олдинга ўтиб олди. Тундлиги йўқолди, менга айбдорона боқди-да:

— Ўзиб кетганини ёқтирмайман, Саидқул ака, — деди. — Ўзим олдинда бўлсам дейман. Буям бир феъл экан-да...

Биргалашиб кулишдик.

— Назар акаям шу феълнингизни биладими? — деб ҳазиллашдим. — Унга сал оғир ботмасмикан?

— Билмайди, — деди Тўпори. — Назар ота ҳозир қўшни районда юрибди. Менга ўхшаган ошналари сон мингта. Бугун бир ўзингиз тунайсиз. Эрталаб кўришасиз энди.

Уша тун меҳмонхонада бир ўзим тунадим. Уйқудан эрта уйғондим. Энди ювиниб бўлган ҳам эдимки, Тўпори кириб келди.

— Юринг, Саидқул ака, бир зўр жойга обораман!..

Ташқарига чиқсам, айвон олдида иккита от эгарлоғлик турибди. Кечагина Граф лақабли от кўрсатган нағмалар ёдимдан чиқиб, шартта бирининг жиловидан тутдим.

— Дидингиз чаккимас, — деб мақтади Тўпори. — Ана, этик билан плаш опкелдим, кийволинг.

Иккимиз ҳам отланиб, қишлоқдан чиқиб кетдик. Аввалига отлар уюри ўтлаб юрган йўнғичқазордан ўтдик. Тагимиздаги айғирлар қулоқларини динг қилиб, безовталаниб, уюр тарафга овоз беришди. У томондан ҳам жавоб келди.

— Овора бўлмай қўяқол, — деди Тўпори, ўзи минган човқарнинг бўйнига шапата-тилаб. — Биялар эгали, сендан зўрроқ айғирлар бор у ёқда. Ростини айтсам, бизга от сақлагани рухсат йўқ, Саидқул ака, — деди у менга юзланиб. — Лекин сақлайман. Сақламай иложим йўқ, отни яхши кўраман.

— Отнинг икки қулоғи орасидан беҳишт шамоли эсаркан, — дедим эски бир мақол ёдимга тушиб.

— Лекин роса топиб айтган экан, Саидқул ака! — деб хитоб қилди Тўпори. — Шу гапингиз учун сизга битта от совға қиламан!..

— Олардим-у, лекин табламинг йўқ-да, раис ука, — деб кулдим. — Қўйинг, шу ерда тура турсин, ҳар гал келганда миниб сайр қиламан.

— Мен сизга рост гапиряпман, Саидқул ака! — деди Тўпори хафа бўлиб. — Тагингиздаги от сизники!

— Менам ростини айтдим, раис ука. Келганда минаман, ахир, ҳали кўп келамиз-ку...

— Бўлмаса... отингизнинг оёғиниям бир кўринг!.. Қалай, ўзим қамчи урайми?..

— Шартмас, раис ука.

Шундай дедиму отга қамчи тортдим. Ақлли экан жонивор, бирдан тезлаб кетмай, йирикроқ йўрғага ўтди, кейин йўрғасини бас қилиб, чунон чопдики... устиям бир текис, бирам текис!..

— Зўр экан! — деб қичқирдим. — Барака топинг, раис ука, жуда маза қилдим лекин!..

— Зўрмасини асрамаймиз! — деб қичқирди Тўпори. — От минмаган йигит ҳам йигит эканми!.. Қани, жиловни яна бир бўшатиб олинг, ака!..

Тўпорининг завқи менга ҳам кўчиб, жиловни тамом бўшатдим. Отларимиз ёнма-ён учиб кетишди. Салқин, эрталабки шабнам ҳидига тўйинган ҳаво юзимни, қулоқларимни музлатгандай бўлди. Отларнинг тумшугидан ҳам, биз чавандозларнинг оғзимиздан ҳам оппоқ ҳовур уфуради... Жонивор хомроқ бўлса қийнаб қўймай, деб хавотир олиб, жиловни тортган эдим, Тўпори тагин далда берди:

— Совитилган от, кўрқманг, Саидқул ака!..

Отга қамчи босдим. Жони ачиди, тезлагандан тезлаб кетаверди. Жиловни бутунлай бўш қўйдим. От бошини силкитиб-силкитиб олишидан билдимки, у ҳам эркни хуш кўраркан, шодланиб-шодланиб чопяпти. Шу кетишда ярим соатча от қўйишиб кетдик.

Гоҳ шеригим олдинга ўтади, гоҳ мен... Қишлоқдан чиққанимизда ғубор ичида кўринган тоғлар ҳам анча яқин келиб қолди. Эски хароба ёнида ўсган иккита қари тутга тенглашганимизда Тўпори отининг жиловини тортди-да, йўрғага ўтказди. Мен ҳам ундан кўрганимни қилдим.

Иккита чоғроқ тоғ орасидаги дара оғзига етдик. Тўпори шу ерда отдан тушди. Жиловни бута шохига боғлади. Мен ҳам эгардан тушдим.

— Бу ёғига сал пиёда юрамиз, — деди.

Отларни бутазорда қолдириб, ўзимиз дара ичкарисига юрдик. Бу тараф қалин чангалзор экан. Кираверишда қамишзор билан қиёқзор, оёқ таги нам, ҳар қадам босганда изингизда сув тўпланади.

— Эҳтиёт бўлинг, тўнғиз-пўнғизлар бор, — деб огоҳлантирди Тўпори. — Хужум қилса ёмон. Тўнғиздан қанақа қочиш кераклигини биласизми?

— Аввал хужум қилсин-чи, кейин кўрармиз, — дедим унинг ҳазиллашганини пайқаб. — Қўтос асрабсиз, кийик асрабсиз, энди тўнғиз ҳам асрасангиз бўларкан, — деб ҳазиллашдим.

— Асрадим-у, лекин бўлмайди, — деди Тўпори. — Одамлар кулги қилади, сизга айтсам бўлаверади, бир лақабим — Тўпори, яна биттаси — Қобон... Хафа бўладиям, деб ўйлашмайди, топиб қўйган лақабларини қаранг!..

— Ростданми?

— Рост, — деди Тўпори кулиб. — Лекин тўнғиз асрашга эҳтиёж йўқ, Саидкул ака. Биринчидан, мен ўзим борман, иккинчидан, қўшни дарада тўнғиз зоти ачиб-бижғиб ётибди.

— Демак, бу ерда йўқ экан-да?..

— Қизиқмисиз, азиз меҳмонни тўнғизхонага бошлаб келаманми!.. — деб кулди Тўпори.

Гапнинг рости, гумоним анчагача тарқамади. Қиёқзору қамишзордан чиқиб, қатранғи туллари қалин ўсган жойга чиқиб олдик. Оёқ тагидаги нам ҳам йўқолди. Шу пайт олдинда нимадир қаттиқ шитирлаб кетди. Чўчиб тушдим. Бирор эллик қадам нарида недир қизил кўланка кўрингандай туюлди. Бояги шовқин яна такрорланди. Диққат қилиб, олдинда парранда учганини пайқадим. Чангалзор орасидан қип-қизил оловдай чиқидио қанотларини париллатганча нарига бориб тушди.

— Қирғовул-ку! — дедим. — Қирғовулдан ҳам бор экан-да!..

— Бор, — деди Тўпори мамнун бўлиб. — Санаб сонигаям етолмайман!

Чангалзор ичига кириб боравердик. Қадам босганимиз сайин қирғовуллар ҳуркиб учади. Модалари тузукроқ кўринмайди, лекин нарлари... нарлари нақ лағча чўғ дейсиз!.. нақ олов бўлиб учади!..

Тўпори тамом ўзидан кетган, менинг борлигимни буткул унутиб, ҳансираб югуриб, буталарнинг шохларини синдириб, нуқул хитоб қилади:

— Уч-а, жонивор! Уч, аканг қарағайнинг хўрозлари!.. Яшавор, хўроз!..

Айб бўлса-да, айтиб қўяй, шунгача қирғовулни китобда кўриб юрардим-у, лекин тиригига дуч келмаган эдим. Тириги зўр бўларкан, тиригини кўрган одам бефарқ қолмас экан.

— Э, хўроз! — деб бақирганимни сезмай ҳам қолдим. — Хўрози зўр экан!

— Э, ҳар куни эрталаб шу ерга келаман, ака! — деб қичқирди Тўпори. — Узиям бунақа чиройли қўшни яратиш учун худоям бирор ҳафта овора бўлгандир!

— Бир ой денг, бир ой! — деб хитоб қилдим мен ҳам.

— Уздан беролмайман-у, лекин патидан бераман, — деди Тўпори. — Патидан уйда бор. Атай териб кетганман!..

— Патидан биздаям бор, — дедим. — Раҳим Бекниёз совға қилган.

— Ишқивоз экан-да у кишиям? — деди Тўпори. — Бир опкелиб таништирамайсизми?

— Э, у киши Хоразмда, узоқ жой, — дедим.

— Э, шуюм йўл эканми, айтсангиз бас, мен ўзим машина юбораман!.. Шинаванда одамларни жонимдан ҳам яхши кўраман, Саидкул ака!

Шунда мен Тўпорининг асл номини топдим: ш и н а в а н д а. Бу сўзга унинг ғайрати ҳам, уддабуронлиги ҳам, қизиққонлиги, қувлиги... жамики сифатлари жо бўларкан. Тиканли буталарни оралаб, юз-қўлларни шилиниб, нафаси нақ бўғзига тиқилиб, қирғовулларни ҳуркитиб юрган бу ғалати одамга меҳрим ошгандан ошиб бораверди. Ёзаман, деб ўйладим, айна кўрганимдай қилиб ёзаман, бу ерда қўшиб-чатмаса ҳам бўлаверади.

Ҳориб-чарчаб, яна отларни қантариб қўйган жойимизга келдик. Уловга миниб, ортага қайтдик. Тўпори бир юрган изидан юрмас экан чоғи, жиловни сал чапроққа олиб, баланд бир қирнинг устига бошлади. Қирнинг усти текислик жой эканки, турли зироатлар яшнаб ётибди. Тўпори отларни тепароққа ҳайдади. Бирор чақиримча юриб, нишабликдан тепага чиқиб келган иккита йўғон қувурни кўрдик. Уша жойда отдан тушдик.

— Сойликдан бу ёққача тўрт юз метр, — деди Тўпори. — Энди айтинг-чи, бу қувурдаги сув қаёққа оқаяпти?

— Қаёққа оқарди, пастга-да! — дедим ансам қотиб.

— Пастга эмас, тепага, — деди Тўпори.

Ишонмадим. Тўрт юз метр тепага сув чиқариш учун қанақа насос керак бўлишини ўйладим. Лекин пастда бирор иншоот кўринмади, уч-тўртта тутми, қайрағочми, ишқилиб, барги қалинроқ дарахтлар қорайиб турарди, холос.

— Тепага сув чиқаришга қувур дош беролмайди, — дедим. — Физикадан хабаримиз бор, ука.

— Бу қувурлар махсус буюртма билан олинган, — деди Тўпори. — Лекин гапингизда жон бор, қувурда босим бирор ўн баробар кучлироқ.

— Насоси қаерда?

— Ишонмадингиз-а, — деди Тўпори ранжиб, сўнг қўлимдан етаклаб, уч юз метрлар нарига олиб борди. Азми қатъийлиги шунчалар эдики, нақ уч юз метргача қўлимни қўйиб юбормади. Келиб, қувурларнинг учи етган бетон ҳовузни кўрсатди: — Мана, қаранг, Саидқул ака!..

Сўнгги сўзларини шовқин босиб кетди ҳисоб. Кўрдимки, гапи тўғри экан, сув ростдан ҳам пастдан тепага чиқаркан, чиқиб, қувурларнинг учи шу ерда тугаркан — бу тарафи бетон ҳовуз, нариги тараф девори жуда баланд, деворига пўлат тахталар қопланган, босим остида отилган сув гувиллаб бориб ўша тахталарга урилади, сон минг томчилар сачратиб, шашти синиб, чуқур ҳовуз тубига ағдарилади. Босим шунчалар кучлики, оёқ остидаги ер ҳам зириллаб туради.

— Юз гектарга етади бу сув, — деди Тўпори, отларнинг ёнига қайтганимизда. — Камида уч тегирмон келади. Беминнатгина оқиб ётибди.

— Насосни қаерга бекитгансиз? — деб сўрадим. — Бунча баландликка сув чиқариш ўзи бўладими?

— Тасодифни қарангки, ўзи бўларкан, — деди Тўпори. — Ҳеч қанақа насосимиз йўқ, Саидқул ака. Сойликининг тепароғида уч-тўртта серсус булоқ бор, ўшаларни темир қувурга қамаганмиз, холос. Ўзи ўйноқлаб оқиб келавераркан!..

— Зўр! — деб хитоб қилдим. — Гений экансиз, ука!

Отларга миниб, майда йўрғалатиб, колхоз марказига қараб жўнадик. Анча йироқлаб кетган эканмиз, роса икки соатча вақтимиз кетди. Қишлоқ кўчаларига кириб борганимизда, йўл четида тўхтаб турган енгил машина биз билан баробар кета бошлади. Эътибор берсам, деразасидан киночилар суратга олаётган экан. Беихтиёр отнинг жиловини тортдим.

— Юраверинг, Саидқул Мардонович! — деб қичқирди соқол қўйган армани йигит. — Бемалол юраверинг!

Отни тўхтатдим. Йўқ, деб ўйладим, булар раисни суратга олгани келишган, мен ўзимни ўртага тиксам яхшимас. Хайриятки, киночилар ортиқча қистамай, машиналарини жилдириб, Тўпорининг бир ўзи билан ёнма-ён кетаверишди. Манзилга етиб, отни сайсларга топшириб, ўрик тагидаги «кабинет»га қараб юрдим. Яхшибоевни кўриб, дилим равшан тортди. Гарчи Тўпори билан танишишу бирга юришлар қизиқ бўлса-да, борар жойимиз — Ўртақўрғон шаҳри хаёлимдан кетмаган эди.

— Ҳа, бевафо! — деб ҳазиллашдим. — Бизни ташлаб жўнаворасизми, деб қўрқувдим.

— Қўйишмади, — деди Яхшибоев. — Қарасам, сизлар жуда топишиб қолдиларинг, икки ошнанинг суҳбатига халал бермай дедим-да... Келсам, бу ёқда телевизорчи болалар турибди экан, гапларигаам тузук тушунмайман...

Шу пайт Тўпори отхона ҳовлисига кириб келди. Унинг кетидан киночиларнинг машинаси кўринди. Зум ўтмай, ҳамма бир жойга тўпланиб, ўзаро танишув бошланди. Серсоқол йигит режиссёр экан, бошлиқ сифатида ҳамкасбларини таништирди:

— Саша Кардин, оператор, Миша Фриденталь, сценарист, мен — Эдмунд Погосян, группа бошлиғи...

— Саидқул Мардонов, журналист, — деб, уларнинг оҳангида ўзимни танитдим.

— Сизни таниймиз, — деб кулди Погосян. — Назар Яхшибоевич аллақачон таърифингизни айтиб улгурди.

— Бу укаларимиз пойтахтимиз Москвадан йўл юриб келишибди, — деди Яхшибоев, — лоақал биттагина интервью берарсиз?

— Э, Назар ака, мен ким бўлдимки, интервью берсам! — дедим. — Ана, раис укамиз билан гаплашсин, қилаётган ишларини кўришсин!..

— Ишлари зўрми ўзи? — деб сўради Погосян.

— Зўр! — дедим. — Уз кўзим билан кўриб келяпман. Жуда зўр ишлари бор экан.

— Бўлмаса, худди шу нарсаки гапириб берасиз бизга, — деб қўймади у, сўнг операторга ўгирилди: — Саша, кассетани янгилла, ўн минут... Юринг, Саидқул Мардонович, сизга зўрроқ бир натура танлайлик. Қарабсизки, яна ўн кундан сўнг бутун мамлакат сизни кўриб турибди! Биринчи программа, такрори ҳам ўша программада!..

Зум ўтиб, колхоз меҳмонхонаси олдидан жой танланди. Бу ерда кичкина гулзор бор эди. Гулзор ўртасида кичкина фонтан ҳам бор. Ўша фонтан ёнига курси қўйиб беришди.

Тўғриси, шу ерда мен андак ожизлик қилдим. Ёзувчи халқи шусиз ҳам шуҳратга ўч бўлади, айниқса, телевизор деган нарса бор жойда етмиш икки томиримиз бирдан бўшашади. Бир ажойиб одам тўғрисида икки оғиз рост гапимни айтсам, шу баҳонада ўзим ҳам элга кўринсам, хўш, бунинг нимаси ёмон?..

Қаршимга камера ўрнатилди, кимдир бурним тагига микрофон тутди, режиссёр буйруқ берди:

— Мотор!..

Аваллига уялиқираб турдим, сал эзмаланиб-чайналиб, раис укамининг унвону даражаларини санадим, кейин қарасам, тилим бурролашиб боряпти, айтган сўзим ўзимга ҳам ёқяпти. Хаттоки, кичкина бир ташбеҳ ҳам ишлатдим, мазмуни шуки, Тўпори болалиқда Тулпоркўл лабида от боқиб юриб, қанотли арғумоқ кўлдан чиқишини, чиққанида эгарлаб олиб кўкларга парвоз қилишни орзу этарди, афсуски, чўпчакдаги отларни эгарлаб олиш жуда қийин. Тулпоркўлдан қанотли тулпор чиқмади, лекин, не саодатки, Тўпорининг қанотли тулпори бор — унинг орзулари, унинг ғайрати, унинг меҳнати...

Ушанда мен самимий гапирдим. Уйлаганимни айтдим. Ишонаманки, ташбеҳим ҳам ўрнига тушди. Режиссёр йигит рост айтган экан, бирор ўн кунлардан сўнг Москвадан кўрсатилди. Мени Москвадан кўриб, бечора хотиним жуда хурсанд бўлди. Яшириб нима қилдим, ўзимга ҳам ёқди. Ҳафта ўтмай, марказий журналлардан бирдан кўнғироқ бўлди. Бурцев деган киши экан. Телевизорда кўрдим, ўша илғор раисни бизга очерк этиб берсангиз, дея илтимос қилди. Ваъда бердим. Ваъда бердим-у, устидан чиқолмадим. Негаки, кўрсатув ҳам, таниш-билишларнинг табриклари ҳам қанчалик ёқмасин, юрагининг тубидан недир гумон туғилган эди. Бунинг сабаби шуки, Тўпорининг колхозидан жўнаб кетаётиб, Яхшибоевнинг машинаси юкхонасига анча-мунча совға-салом юкланганини пайқадим. Табиатим инжиқроқ, юкхонага яқинроқ бориб:

— Менга аталгани йўқми, Назар ака? — деб сўрадим.

— Сизга аталгани мана, — деди Яхшибоев чапдаги қутини кўрсатиб.

— Мен совғани олмайман, Назар ака.

Яхшибоев бизни кузатаётган хизматчилардан бирини чақирди:

— Ув, ука, манавини раисинга бериб қўй. Саидкул Мардоннинг ирими бор экан, деб айтасан.

Хизматчи йигит келиб, чаққонлик билан қутини олди.

— Менда ирим йўқ, — деди Яхшибоев кулиб. — Мен олавераман. Ажабмаски, миллионер раис бирор минг сўм пора солган бўлса. Нима дедингиз, ўртоқ Мардонов?

— Йўғ-э, — дедим хижолат чекиб. — Ундай деб ўйламадим, Назар ака.

— Буям бир гап-да, Саидкул ука, балки менга аталган қутини очиб кўрарми? Ичидан пул чиқса, кейин ҳамкасабаларга гапириб юришингизга ҳам осонроқ бўлади.

Яхшибоев яна бир-икки аччиқ гапириб, узиб-узиб олди. Инжиқлик қилганларимга пушаймон бўлдим. Хайриятки, бу орада Тўпори келиб қолдию жонимга ора кирди. У билан қучоқлашиб хайрлашдик.

Йўлда Яхшибоев анчагача чурқ этмади.

— Тўпори оғринди, — деди ниҳоят. — Бекор қилдингиз, ука. Солса, қутига уч-тўрт кило туршак солади-да, ноз-финоқ шартмиди? Узимизнинг кадримиз. Биринчи бўлиб, уни ўзим ёзиб чиққанман. Яхшиликни унутмайди, иззат қилади. Сизу бизга шу керак-да. Лекин бир хиллари бор, дарров тумшуғи кўтарилиб кетади. Қурбонойни эшитганмисиз? Униям ёзиб чиққан ўзимиз эдик. Очеркамни эслайсизми? «Юлдузни кўзлаган қиз?» Лекин у қиз нарироқни кўзлаган экан, менсимай кетди... Одам тез эсдан чиқарар экан-да, а? Бўлмасам, мишиғини артолмайдиган қишлоқи бир қизгина эди!..

Индамай қўяқолдим. У аёлни кўрмаганман-у, лекин доврўғи Яхшибоевнинг доврўғидан кам эмаслигини биламан. Эҳтимолки, Яхшибоевга ўзи бир маҳаллар тетапоя қилиб йўлга солган қизгинининг бунчалик машҳур бўлиб кетгани ёқмас, балки ораларидан оламушук ўтгандир... Қолаверса, Яхшибоевнинг феъли ҳалигиндай... баҳор ҳавосидай гап — тез ўзгаради. Ҳозир унга қўшилиб бировни ёзғирсам-у, замон ўтмай булар иноқлашиб, ўртада мен аҳмоқ бўлиб қолишим мумкин. Умуман, бировни ёзғириш, Яхшибоевнинг ҳар бир сўзига бош ликиллантиш шартми, нима, киндигимизни бойлаб қўйибдими?.. Уртақўрғон йўлида кетяпмизми, Уртақўрғон тўғрисида ўйлаган маъқул эмасми?..

IX БОБ

Бемор

Оқсоч профессорнинг кайфи чоғ эди. Дурустгина ухлаган кўринади: юзлари қипқизил, таранг, соқоли қиртишлаб олинган. Фақат атир ҳиди сезилмайди. Чамаси, ирими шунақа — носоғларнинг димоғини соғлом ҳидлар билан қитиқлагиси келмайди.

— Зўрсиз, ўртоқ Ваҳобов, — деди Яхшибоев. — Оғир касаллар йўқ шекилли?

— Бор, — деди Ваҳобов. — Катта касалхона, ўзига яраша оғири ҳам, енгили ҳам бор.

Оқсоч профессор уни текшириб ўтирмади. Текширишга эмас, шунчаки раҳмат айтишга кирган экан. Гапидан маълум бўлдики, касалхонада хизмат қилувчи аёллар жуда хурсанд. Яхшибоевни бир оғиздан жентльмен деб аташибди. Сабабки, Яхшибоев ҳали қирчиллама йигит экан, йигитлиги қолмагандирки, аёлларнинг дидига мос сархил моллар савдосини ўйлаб топибди. Кеча вакил келиб, бош врачнинг ўзи, яъники ўртоқ Ваҳобов билан гаплашибди. Узаро келишувга биноан, атир-упаю бошқа аёлбоп моллар ортилган машина келар экан. Бош врачнинг ўзи ҳам қизларига атаб атир олмоқчи, шунга атай уйдан ҳамённи семизроқ қилиб келибди. Бу ёғи раҳмат айтиш фарз экан, қолаверса, ўртоқ Яхшибоевнинг ўзларида ҳам айрим истаklar бўлиши мумкин, дейлик, хотинига, келинларига, эҳтимолки... жазманларига (бош врач қикирлаб кулди) бирор совға олар?..

— Жазманга оламиз, — деди Яхшибоев, сўнг чўнтагидан элликталик олиб узатди. — Шахсан сиздан илтимос, бола-чақа кўрса айб бўлади.

Профессор пулни олиб, халатининг чўнтагига солиб қўйди.

— Балосиз, Назар Яхшибоевич, — деб пўписа қилди. — Янгага айтаман. Ёки бу галча айтмай турайми?

— Машина қачон келаркан? — деб сўради Яхшибоев.

— Тушдан кейин.

Оқсоч профессор кетди. Яхшибоев ичида кулиб ўйладики, буям бизга ўхшаган ожизгина бир одам, дўхтир хотинлар қутқу қилса, лаққа тушиб менга раҳмат айтгани келаверибди. Майли, соддалик ҳам яхши, ким билсин, балки, хотинига атир олар, хотини хурсанд бўлар... нимаси ёмон? Менинг «вакилим» хабар берибди. Қаердан келдийкин?.. Ким юборган бўлиши мумкин? Атир-упа олиб келаркан, бинобарин, ёнида аёлларнинг сийнабандлари, лозимчалари, пайпоқчалари, лаббўёқ, эговча, қош терадиган мўйчинак...

Э, шунисига шукр қилавер, Яхшибоев, тақдирга таҳсинки, Булдуруқда қолиб кетганингда бундайин аломат нарсалардан буткул гофил бўлиб юрардинг!..

Муҳсина хонимга қўнғироқ қилиб айтдики, шунақа гаплар, хоним, бугун махсус савдо ташкил этилди, агар вақтингиз бўлса, тушдан кейин биргина келиб кетасиз, йўқ, яхшиси, келинларни юборинг, келиб, ўзларига керагини олиб кетишсин, пулини мен бераман!..

Муҳсина хоним келинларни юборишни истамади, ўзи келишга ихтиёр билдирди, сўнг охирига озгина ёлғонни ҳам тиркадики, йўқ, дадаси, мен бормасам уят, сизни кўрмагангайм анча бўп қолди, кейин бошқа гаплашадиган гапим ҳам бор.

Яхшибоевнинг гаплашадиган гапи йўқ эди. Боз келинларни юборишга ундади, боз рад жавоби олди, ҳатто балога ҳам қолдики, йўқ, сизга бир нима бўлган, жазман-пазман орттиргансиз, бўлмаса менга бунақа гапирмас эдингиз!

Яхшибоев айтдики, шундай ниятимиз ҳам йўқ эмас, хоним, лекин сиздан ўтадиганини топиш қийинроқ.

Муҳсина хоним шарақлаб кулди: эсингиз қурсин, мен жазман эмас, хотинман!

Яхшибоев ҳам ҳиринглади: шундай, хоним, хотинимсиз, лекин мен сизни мисоли жазманимдай яхши кўраман.

Яраш-яраш бўлди. Ширин-ширин сўзлар айтилди. Ширин сўзларни айтаркан, боягина оқсоч профессорга эллик сўм чиқариб берганини эслади, мийиғида кулдики, бечора сизда экан, худди дастёр болага ўхшайди. Ёки шумроқми, ахир, бош врач, унво-ни — профессор, наҳотки қўлига теккан элликталикни арзимас «совға» дея қабул этишга ҳам ақли етмаса?..

Этибор берса, Муҳсина хоним ҳали-ҳамон сўзлаётган экан: дадаси, менинг ишим масаласини ҳам бир ўйлаб кўринг.

Ўйламай ваъда бериб юборди: бўпти, келаверинг, шу ерда гаплашамиз.

Ичида сўкинди. Падарига лаънат бунақа турмушнинг, деди, ўз уйингда тинчиб ўтиролмасанг, ҳаммага сазойи бўлдинг, Яхшибоев, овсар бир кампирдан қочиб юрганнингни ҳаттоки анави соддалик оқсоч профессор ҳам сезади. Дарвоқе, у ростдан ҳам содда эдими? Гапларидаги захару заққумлари қайга кетди? Ахир, қочирғу киноларни жуда қийиб ташларди-ку? Наҳотки, бугун тушликдан сўнг сотилажак атру бўйи димоғини бир лаҳзада шунчалар нозик этиб қўйган бўлса?..

Ишонма, Яхшибоев, буларга ишонма, ўзингга ҳам ишонма, айниқса — ўзингга! Ахир, ўзингни яхши биласан-ку? Тотаётган барча лаззатлару чекаётган барча азобларимиз — ўзимиз туфайли эмасми?

Хаёлдаги нутқни шу ерда тугатди. Кейин телефондаги нутқни ҳам қисқа қилди:

— Бўпти, келинг, кейин ўйлашиб кўрамиз. Келинларга ҳам айтинг, керагини ёзиб беришади...

— Хўп, дадаси, албатта айтаман. Нина Ричи фирмасими?

— Келганда билиб оласиз, хоним.

Яхшибоев трубкани жойига илдию хотини келинларга ҳеч балони айтмаслигини

сезди. Йўқ, Муҳсина хоним уларга айтмайди, Муҳсина хоним келинлари билан бир хил бўй таратмоқни истамайди. Атирни нима деб атади? Нина Ричи, дедими? Ё Рина Ничими? Ехудопарвардигор!..

Хайратини айнан шундай — қ ў ш и б ўйлади. Бало бу, Муҳсина хоним, овсарлиги бекор, ахир, Нина Ричи ёинки Рина Ничини билган кампирни овсар деб бўларканми!..

Оллоёрнинг ишхонасига телефон қилди. Кенжа ўғил жойида экан.

— Оллоёр, — деди Яхшибоев, — бу ёқда атир-патир сотиларкан, келинга олмай-санми?

— Олардим-у, вақтим йўқ, дада. Кейин... пулниям мазаси йўқроқ...

— Узим бераман.

— Шартмас, дада. Қаерда сотиларкан ўзи?

— Касалхонада. Ўзинг келолмасанг, келинга айтиб қўй.

— Қўйинг, дада. Касалхонада бўлса, касалларга атаб опкелишгандир? Энди ўша ергаям тумшук суқсак уят бўлар?

— Балли, ўғлим! — деди Яхшибоев. — Шундай дерсан, деб ўйловдим.

Ўйламаган эди бунди. Шунчаки, Муҳсина хонимга қасдма-қасд қўнгироқ қилди, холос. Оллоёр ҳам Рина Ничини билмайди. Шуниси яхши. Кеча Сокинага қўшилиб келди. Сокина гаплашиб ўтирди, бу эса чурқ этмади ҳисоб. Синглизининг қўлидан боласини олиб, дераза ёнига бориб, ташқарини кўрсатди — чақалоқ юпанди. Оллоёрнинг энг зўр сифати шуки, унинг қўлида йиғлаётган чақалоқлар бирдан юпанади-қолади. Оллоёр уларни юпатмайди, умуман гапирмайди, шунчаки... мулоиймгина боқиб туради, холос. Муҳсина хонимга мулойим боқиши ҳам ёқмайди. Кўзингни лўқ қилма, деб бақиради, бари бир фариштамансан!..

Шу жиҳатдан Аввалбек тузук. Аввалбекнинг кўзига қараган одам, унинг фаришта эмаслигига бирдан иқрор бўлади. Инкорга ҳожат қолмайди ҳисоб.

Энди, жиддийроқ ва ростгўйроқ бўлсак, олдимизда жиддий бир масала турибди, ўртоқ Яхшибоев, агар умрнинг қолган қисми ўтган қисмидан анча оз эканини ҳисобга олсак, умримизнинг ўтган ва қолган қисмларида йиққан обрў-этиборимизни озгина мол-дунёимизни тақсимлаш вазифаси юзага чиқади. Обрў-этиборни ҳаммага хомта-лаш қилиб юборса бўлади, лекин мол-дунёга келганда қариндош-уруғларнинг кўнглига ҳам қараш керак.

Хўш, омонат дафтарчада — Муҳсина хоним биладигани қанча-ю, омонат дафтарчадан ташқарида — Муҳсина хоним билмайдиган сармоямиз қанча?

Яхшибоев ҳисоблашга эринди. Тахминан бўлса-да, сармоянинг анча эканини тасаввур этди. Сўнг ўзига айни эски услубда мурожаат этдики, хўш, ўртоқ Яхшибоев, қандай тақсимот қиламиз? Дейлик, бугун эмас, эртага, майли, бир ой кейин, майли, бир йил кейинроқ, ахирги бир кун... шогирдимиз Чоршанби нотариусни бошлаб келганида... кимга қанча улуш тегади?

Умуман, улушга бўлиш шартми? Улушга бўлинса, сармоянинг туси қочмайдимиз?

Дейлик, бўлинмаса, бутунлигича Муҳсина хонимга қолса... унда нима бўлади? Чамаси, пора бериб бўлса-да, бирорта театрга бадиий раҳбарликни олади. Буниси аниқ. Кейин-чи?.. Дейлик, бизнинг устимизга икки газлик мрамартош қўяди. Йўқ, сал оғирроқидан қўяди. Бу жойда иззату нафс деган бало бор, кимки ўликнинг устига оғирроқ тош бостирса, ўшанинг обрўси ҳам салмоқлироқ бўлади.

Умуман, обрў-этиборни ўлчайдиган тарозини қабристон дарвозаси ёнига ўрнатса бўларкан.

Аввалбек-чи? Фарзандларнинг аввалию сарвари Аввалбек? Унинг меросдан унумли фойдаланмоғига шубҳа йўқ. Камида учта ўйнаш орттиради, устахона сонини учтага етказида — ҳар бир жазмани учун алоҳида. Сўнг уч йил ичида ичиб тугатади меросни.

Сокина ҳисобга қирмайди. Қиз бола — бировнинг хасми. Эрининг топган-тутгани бир умрга етиб ортади. Уларга кичкина бир улуш бўлса бас, токи куёвбола пора-мора олиб юрмайди.

Ягона номзод — Оллоёр. Бахтинг чопди, Оллоёр!.. Кул, ўйна, бахтиёр бўл, Оллоёр! Шошма, Оллоёр, бирпас шошмай тур, сиз ҳам салгина шошманг, ўртоқ Яхшибоев, ахир Оллоёрни тўқим урилган хўтик деб атаган ким, сиз ўзингиз эмасми, ўртоқ Яхшибоев, Хўтик-ку, бир амаллаб кунини кўрар, лекин мерос тақдири нима бўлади?

Яхшибоев ўлмай туришга қарор қилди. Ҳали Чоршанби келса тайинлаш керак, нотариусни шоширмасин. Йўқ, сиз бундай совуқ гапирманг, устоз, нафасни иссиқ қилинг, ҳали кўп яшайсиз, деб айтди-ю, лекин ўзи бирорта қари нотариусни топгани аниқ. Иштиёр этилган лаҳзадаёқ опкелади бошлаб. Чоршанби — зўр йигит, ишни дўндиради, нотариус чолнинг ёнида дўхтири ҳам бўлади, ишончли дўхтир, зукко дўхтир, одамнинг юзига бир қарашнинг ўзидаёқ, миясини еб битирганми ёки оз-моз қолдирганми... шунини аниқлайдиган шоввозни етаклаб келади.

Яхшимас, ўртоқ Яхшибоев, сиз ундан аллақандай Суяркулга муовинликни қизганиб юрибсиз!

Қўлингиздан келади-ку, ўртоқ Яхшибоев? Қўлингиздан недир келарки, ҳафта тугал махсус бир «элчи» тувагингизни тилладан қилиб юрибди? Ана, тагин келди. Тер-

лаб-пишиб кетибди, юки оғир, ҳар куни кўтариб келавериб, елкалари қадоқ бўлиб кетди-ку?..

Чурқ этмади. Жимгина қараб турди. «Элчи» холодильникни очиб, кеча келтирган нарсаларини бирма-бир стол устига тахлади, сўнг бугун келтирганларини ичкарига тахлади. Кейин стол устига тахлаганини олиб халталарига солди. Биргина қимрон солинган шиша идиш қолди. Оғзидаги қопқоғини кўтариб, сервантдан узун стакан олиб тўлдириб қўйди, бир ҳимо билан бўшатди, оғзини кафти билан артди. Кейин яна тўлдириди. Иккинчи стаканни олиб, унга ҳам қўйди. Келиб, Яхшибоевга тутди:

— Лоақал тотиб кўринг, домлажон.

Яхшибоев индамай ўтираверди. «Элчи»нинг башарасига туширгиси келди. Лекин ўзини босди. Ҳар ҳолда, «элчи» анча ёш, бинобарин, анча бақувват, қолаверса, бояги ўйлар, меросхўр масаласи, токи у ойдинлашмай туриб, бировга мушт кўтариш ярашмайди, оқибат не бўлиши номаълум.

«Элчи» иккинчи стаканни ҳам бўшатди. Бир муддат жим ўтирди. Қимрон бошига урди шекилли, кўзлари сузилди.

Яхшибоев чидаб туrolмади:

— Менга қаранг, йигитча, — деди. — Болам қатори экансиз, гапимга бир кириг, бундан бу ёғига қорангизни кўрсатманг!..

— Жон дердим, домлажон, лекин топшириқ олганман.

«Элчи»нинг ўжарлиги Яхшибоевни сал ўйлантирди. Асос, асос? Асоси борми бунинг?..

— Мелисага топшираман! — деб бақирди.

— Мелиса — ўзимизники, — деди «элчи» пинак бузмай. — Бугунча опкетар, лекин эрталаб қўйиб юборади, эртага яна келаман.

— Йўк, — деди Яхшибоев ўрнидан туриб. — Бошқа келиб юрмайсиз. Умуман, майнавозликни йиғиштиринг. Анави... Нина Ричини юбораётган ҳам сизми?

— Унақа танишим йўк, — деди «элчи» киприк қоқмай. — Мен бир ўзим келганман. Топшириқ шундай бўлган.

Яхшибоев ишонмади. «Элчи» Нина Ричини билмаслиги мумкин эмасди. Шунчаки, билмайман, деб айтиш топширилган, холос. Топшириққа амал қилиши шарт. Шошма, шошманг, ўртоқ Яхшибоев, балки бунга одоблироқ бўл, деб ҳам топшириқ берилгандир?

Саволини овоз чиқариб такрорлади. «Элчи» жавоб бермади. Яхшибоевнинг ғазаби келди. «Элчи»нинг ёқасидан бўғиб, йўлакка чиқадиغان эшиккача итариб борди. «Элчи» қаршилиқ кўрсатмади. Яхшибоев уни йўлакка чиқариб, терс ўгирди-да, кетига тепди!..

Хайриятки, йўлакда одам кам экан. Биргина навбатчи ҳамшира билан бу тарафга келаётган бадантарбиячи жувон кўрди. Югуриб келиб, Яхшибоевнинг билагидан тутди, ичкарига бошлаб кирди, юрак зарбларини санади...

— Шартмас, — деди Яхшибоев билагини бўшатиб оларкан. — Юрак жойида.

— Ортиқча ҳаяжонланмаслик керак.

— Шуям ҳаяжонми, — деди Яхшибоев, сўнг қилган ишини ўйлаб, секин жилмайдди. — Парво қилманг. Юзига тупурсам ҳам миқ этмасди. Безиён иш, ёмонроқ бир шогирдим совға-салом опкелган экан...

Бадантарбиячи жувон стол устида уйилган ноз-неъматларга қаради. Шу пайт навбатчи ҳамшира дори-дармон кўтариб келди.

— Шартмас, Вера, — деди бадантарбиячи жувон. — Пульси жойида.

Ҳамшира чиқиб кетабошлади.

— Қизим, — деб тўхтатди уни Яхшибоев. — Бировга айтиб юрманг, илтимос.

— У киши бу кишининг шогирди экан, Вера, — дея, «ҳижжалаб» тушунтирди бадантарбиячи жувон. — Қара, қанча совға-салом опкелибди, Назар Яхшибоевич ўшанга жаҳл қиляпти экан!..

— Ҳе, — деб кулди Вера, — менинг шунақа шогирдим бўлса... жон дердим!..

Ҳамшира қиз кулиб чиқиб кетди.

— Унинг оти Вералигини билдик, сизники нима? — деб сўради Яхшибоев.

— Анбар, — деди бадантарбиячи жувон. — Эскичароқ. Шунақа шоир хотин ўтган экан.

— Эскича-ю, лекин камёб исм, — деб мақтади Яхшибоев. — Яхши исм. Мушқу анбар!.. Дарвоқе, бугун аёлларга атаб мушқу анбар опкеларкан, хабарингиз борми? — Вой, раҳмат сизга! — деди Анбар. — Хотинларимиз бирам хурсанд, бирам хурсанд!.. Қандай ташкил этақолдингиз, Назар Яхшибоевич?

— Анави кетига тепки еган шогирдим ташкил қилган, — деди Яхшибоев. — Менинг ҳеч даҳлим йўк.

— Камтарлик қилмай қўяқолинг!..

— Рост, Анбарой... Қалай, ўғилчангиз тузалиб қолдимиз?

— Бугун тузук. Дугонам қараб турибди.

— Қайнона қани? Мақтаб гапирувдингиз?..

— Қайнона курортда, — деди Анбар тушкунроқ оҳангда. — Энди озгина машқ қилайлик, Назар Яхшибоевич.

Анбар гиламчасини тўшади. Яхшибоев узала тушиб ётди. Беш мартадан оёқларини кўтарди, беш мартадан тиззаларини букди — жами ўнта. Сўнг ўтирди, қўлларининг учларини оёқларининг учларига тегизди, сўнг қўлларини ёнга ёзиб уч-тўрт бор зўриқиб керишди. Диққат этса, машқларни саноқсиз бажаряпти. Ҳар кун такрорлай-вериб, энди ёд бўлиб кетибди. Салгина терлади. Анбарга қимтиниброқ қаради:

— Рухсат берсангиз, кўйлагимни ечсам...

— Бемалол, Назар Яхшибоевич.

Кўйлагини ечди-да, стул устига улоқтирди. Анбар кўйлакни олиб, суянчиққа илиб кўйди.

— Тан дегани ҳам илвираб қолган. Анбар отин, — деди Яхшибоев. — Йигитлик пайтимизда кўрсангиз эди!..

— Ҳалиям йигитдайсиз, Назар Яхшибоевич.

Мақтов Яхшибоевга ёқди.

— Сиз мени бузясиз, Анбар отин!.. — дея «пўписа» қилди. — Ваҳобовга шикоят ёзаман!

— Ёзаверинг, — деди Анбар. — Ваҳобов аёлларга ёмон гапирмайдиган асл йигит!..

— Турқиға қараб, асл эканини англаш қийинроқ, — деб ғудранди Яхшибоев, сўнг бирдан жилмайди: — Қаранг, рашк қила бошлабман!..

— Арзимайдими?..

— Арзийди, Анбар отин, арзиганда қандоқ!.. Айтмоқчи, бош врачингиз билан эрталаб тил бириктирдик. У менга бир шиша атирни хуфя опкеладиган бўлди. Сизга пора берсамми, деб ўйловдим.

— Чакки қипсиз, — деди Анбар бирдан жиддийлашиб. — Менга пора бериш шартмас, Назар Яхшибоевич. Маошим тузуккина, ўзим бемалол сотиб оламан. Бу ердагиларнинг кўнглини овлашга бир одамнинг давлати етмайди. Умуман, шунақа савдо ташкил этишнинг ҳожати йўқ эди, Назар Яхшибоевич. Энди ҳамма сизни олқайди, сизга дурустроқ қарашади, лекин бошқалар-чи? Бошқалар одам эмасми?

— Кайфият ёмон, — деб тўнғиллади Яхшибоев. — Касал эмасман, шунчаки... уйдан безиб келдим... Уйда тинчлик йўқ, Анбар отин... Пул бор, обрў бор, лекин тинчлик йўқ. Қариган пайтингда тинчгина ўлгинг кеп қоларкан...

— Кўйинг, — деди Анбар. — Сизга ярашмайди, Назар Яхшибоевич.

Яхшибоев сал ажабланди: бу аёл нимага шаъма қиялпти — нуфузгами, ёшгами? Ожизлик қурсин, шуни ниқоблаш учун ҳам қўшимча тарзда ғингшимоқ керак.

Лекин ожизликка арзийди, деб ўйлади ер остидан боқиб, ҳаммаёғи жой-жойида, тикмачоқдай, юзидаги кулгичлари... айниқса — кулгичлари!

Аъзойи бадани тотли жимирлади. Эсдан чиқиб кетган экан, яхши бўларкан, соз бўларкан — жимирлагани! Йўқ, бу аёлни эритиш қийин. Унинг раҳми келиши мумкин, холос. Ёки кулиши мумкин. Башарангга бир тарсаки тушириб (ёшга ҳурмат қани?), кейин дугоналарига кулиб-кулиб ҳикоя қиладики, анави тўнғиз Яхшибоевнинг кўнгли чучвара тусаб қолибди, бошқасига тиши ўтмайди-да!..

Ул-э, бу кунингдан!

Бошида эри бор, боласи бор, атир олишга етарли маоши бор, сени исқотига қўядими? Саноқдаги нарсалари бўлмаганида-чи?

Дарвоқе, ташбеҳимиз нотўғри, деб ўйлади Яхшибоев, агар у кампир бўлиб, мен ўзим йигит бўлиб, кампир йигитни исқотига қўйса ярашарди.

— Чўчиманг, Анбар отин, — деди овозини ўктамроқ қилиб. — Менга новча хонинлар ёқади.

— Хайрият. — деди Анбар. — Ёмон бир гуноҳдан қутулибман.

У салгина оғринди. Лекин сир бой бермади. Гиламчасини қўлтиғига тиқиб, эшикка равона бўлди.

— Тезроқ соғайинг, Назар Яхшибоевич, — деди. — Эртага новча шеригимни юбораман.

Яхшибоев бир ўзи қолди. Пастак креслога чўкиб, оёқларини рўпарадаги курси устига ташлади. Қўлоғига чалинган эдики, оёқ тепароқда бўлса мияга қон кўпроқ келади, бинобарин, анча яхши ишлайди. Ўйладикки, мияни асли тананинг ўртароғига жойлаштира бошларкан...

Анбарнинг хафа бўлганини эслади. Унга сал жўнроқ гапириш керак эди. Энг маъқули — атирни қўлга олиб, секин узатиш. Айтилардики, қизим, шуни оз-оздан суртиб юр, йигитлар ортингдан пашшадай эргашсин, аҳён-аҳёнда бу ерга ҳам кирсанг, биздек чуриган чолларнинг ҳам баҳри дили очилади. Шу, холос. Ушанда совғани оларди. Ёш аёллар чолларнинг меҳрибонлигини ёқтиради, сабабки, уларнинг чўчитадиган жойи қолмаган. Лекин Яхшибоев ўзини чолдай тутмади. Бир ҳисобда, Анбарнинг андак оғрингани ҳам тузук бўлди, ҳойнаҳой, эртага баланд пошналар пойабзал кийиб келади. Аёл зоти шунақа ўзи — иблисни ёқтирмаслиги мумкин, лекин исблисга ҳам ёқишни истайди.

Чошгоҳда Қўзибой сим қоқиб, Назар Яхшибоевич, малол келмаса Қурбонойнинг палатасига бир кирсангиз, деб илтимос қилди. Яхшибоевга малол келди: тобим йўқ, ука, ўзингиз чиқақолинг. Қўзибой сал довдиради, сўнг, алами келди чоғи, таъна билан гапирди: келиб, бир бечоранинг ҳолидан хабар олсангиз тахтдан тушиб қолмассиз, ахир?..

Яхшибоев тайинли гап айтмади. Трубкани шақ эткизиб жойига ташлади.

Қўзибойни яхши эсларди. Қурбонойни очерка қилиб газетга чиқарганида бу йигит эринмай излаб келган. Рангар, озгин, юзида недир синиқлик, келиб айтганки, э, Назар ака, биз-ку одам бўлолмадик, даст калталиқ қилиб, ўқиёлмадик, бор-йўқ топганимиз битта хотин олишга етди, энди сиз шу хотинниям тортиб олмоқчисиз... ахир, эркак киши турганида хотиннинг ўзиб кетиши ғалати бўларкан-да!

Яхшибоев йигитнинг дардини тушунса-да, номига дағдаға қилиб кўрди: қайси асрда яшаяпсиз, йигит? нега хотин-қизларнинг йўлига тўғаноқ бўласиз? кўнглингиз жам бўлсин, қизимизга айтаман — сиздақа феодал эрнинг баҳридан ўтади-қўяди!

Йигит ростдан кўрқдими ёки хотинини яхши кўрар эканми, ишқилиб, замзамадан сўнг писиб қолди. Шунда Яхшибоев қаҳ-қаҳ уриб кулдики, э, ука, парво қилманг, нима, биттагина очеркада мақталгани билан аёл киши устингизга чиқиб олармиди, далада у, уйда сиз устун бўлсангиз бас-да!

Қўзибой ювош йигит экан, устунлик хусусида қайта оғиз очмади. Аввалига Қурбонойни сал-пал қизганиб, каттаю кичик йиғинларга бирга қатнаб юрди, сўнг, уялди чоғи, уйда қўним ўтирадиган бўлди.

Уша очерк учун Ошно дўстини роса мақтади. Мазмунки, сиз, ўртоқ Яхшибоев, халқимиз тарихида янги саҳифа очдингиз, энди юзлаб ва минглаб қурбонойлар гуркираб униб чиқади — гўё халқ дегани кенг бир шудгордай, қурбонойлар эса ҳовучлаб сепилган чигит доналаридай!

Қурбоной ўшанда тажрибасиз эди. Гурунгда қарсиллатиб гапирса-да, минбарларда ўзини йўқотиб қўярди. Шундай кезларда, мадад истаб, ҳайъатдаги Ошнога ёки олд қатордаги Яхшибоевга қарарди. Ошно аёл бечоранинг қарашларини мутлақо сезмасди, лекин Яхшибоев сезарди, сезиш на, бош силкиб далда берардики, дадил бўлинг, қизим, дадилроқ, чўчиманг, гапираверинг!..

Яхшибоев қаҳрамонидан мамнун эди. Билардики, Қурбонойни шу даражага етказган — унинг ўзи. Ҳатто мухбирлар ҳам аввал Яхшибоевдан рухсат олиб, кейин Қурбонойнинг ёнига боришарди. Ёзганларини ҳам аввал Яхшибоевга келтириб кўрсатишарди. Яхшибоев мақолаларни ўқий туриб Қурбонойнинг соддалигидан завқланарди. Ахир, номи юртга таралган аёл бўлса-ю, икки оғиз гапининг бирида «менга Яхшибоев Назар ота ёрдам бердилар», «мен Яхшибоев Назар отанинг ўгитларидан руҳландим», деб турса, уни қувлиқда айблаб бўларканми!..

Яхшибоев роса яйрарди-да, сўнг ҳалиги сўзларни ўчириб ташларди. Ангардики, бу ҳам бир фазилат — обрў орта ортадики, асло озаймайди. Боз устига, бир вақтлар матбуотда озми-кўпми меҳнат қилиб, хушомадгўй танқидчиларнинг шарҳларини шахсан таҳрир этиб, ўзига дохил мақтовларни қизил қалам билан ўчириб қўйганларини хотирлардики, ўчирилган жойларни кўриб, тобе ходимларнинг ҳайрати ошарди. Ҳурмат ҳам шунга яраша бўларди. Уша ходимларнинг ҳаммаси тирик, ҳалигача уларнинг тиллари бийрон, мабодо гап очилиб қолгудай бўлса, Яхшибоевнинг айна ўша к а м т а р л и г и н и эсламасдан иложлари йўқ!

Кейинчалик, Қурбоной хиёл тўлишиб, минбарларнинг ҳадисини олиб, бировларнинг далдасидан воз кечиб, ўзи ҳам ҳайъатлардан жой эгаллади. Энди у минбарда туриб биргина Ошнога қарарди. Ошно ҳам энди унинг қарашларини пайқарди, пайқаш ҳам гапми, Қурбонойнинг оташин чақириқлари битганида чапакбозликни ўзи бошлаб берарди.

Орадан анча йиллар ўтди. Яхшибоев семизроқ бир асарга чалғиб, Қурбонойни салкам унутиб юборган эди. Бир куни Ошно ҳузурига чақиртириб айтдики, шу куз Қурбонойнинг даласида бўлсангиз, ўртоқ Яхшибоев, қизингиз беш юз тонна термоқчи экан... Яхшибоев сал оғринганини яширолмади: менинг мухбирлик қиладиган вақтим ўтган, оқсоқол, Чоршанби деган шогирдим бор, аломат йигит, ўзимдан ҳам ўтказиб очерка қилади, боринг-ки, у ёзса-да мен кўл кўйсам?.. Тушунмабсиз, ўртоқ Яхшибоев, деди Ошно беозоргина кулиб, сизни насрингиздан айирмоқчи эмасмиз, илтимосимиз шуки, Қурбоной қизингиз ҳақида йирикроқ нарса ёзсангиз, талабгорлар тиқилиб ётибди, лекин сиз ёзганингиз бошқача-да, ўртоқ Яхшибоев, ахир, «юлдузни кўзлаган қиз» деб ёзиб, қизингизга юлдуз олиб бердингиз, ажабмаски, ўзингизга ҳам биттагина наси тегса...

Яхшибоев, қизимиз юлдуз олганидан кейин бизга қарамай қўйди, оқсоқол, деб эътироз қилмоқчи бўлди, лекин ботинмади, қолаверса, танида ширин бир орзиқиш тўйди («Хўш, ана, Яшин ёшулли юлдуз тақиб юрибди, ундан камлик жойимиз борми?»), жилмайиб сўзладикки, маъқул ўйлабсиз, оқсоқол, эртагаёқ чўлга кетаман, лекин жой масаласи қандай бўларкин?..

Жой масаласи аллақачон ҳал қилинган экан. Ошнонинг ҳар воҳада биттадан сў-

лим манзилгоҳи бор, ўшалардан бирини атади: ўзимизга меҳмон бўласиз-да, ўртоқ Яхшибоев! умуман, сизга жуда ҳавасим келяпти, ўртоқ Яхшибоев, чўлнинг кузи ўзгача бўлади-да! айниқса — мезон фаслида!..

Кейинги сўзларни эшитгач, Яхшибоев энтикиб кетди. Юрагида қўтир бойлаб ётган эски яралари қайта тирналгандай бўлди, ўша эскию эриш ташбеҳини эслади:

О с м о н м е з о н л а р д а н й и л т и р а б ё т а р д и .

Зора ёзсам, деб умид қилди, зора энди ёзолсам, жилла курса, ўша армонимни ёзолмаганимни ёзсам!.. Қўлдан келар? Жудаям қуриб-қовжираб қолмагандирмиз?.. Лоақал бирор учқуни бордир?.. Ахир, Қурбоной деганлари нима? Тадрижи аён-ку? Ўзимиз лойдан ясаб, кейин жон ато этганмиз, бу ёғи Ошно озгина безак берган, холос. Тинчу осойиш жой бўлса, Муҳсинанинг хархашаси эшитилмаса, не ажабки, Қурбоной қиссасини юмалоқ-ёстиқ қилиб ташлаб, сўнг ўзимнинг армонларимга ўтсам!..

Қабулдан кўнгли тоғдай кўтарилиб чиқди. Чиқдию Қурбонойга ошиғич телеграмма жўнатди:

ТОПШИРИҚ БЎЛДИ НҚТ РОМАН ЕКИ ҚИССА ЁЗИШ КЕРАК НҚТ КУТИНГ НҚТ ЯХШИ-БОЕВ

Телеграмма изидан ўзи ҳам жўнади. Чўл марказига етганида Қурбонойдан жавоб келди:

МЕНГА ЁЗУВЧИ ЭМАС ВРГ МУХБИР КЕРАК НҚТ ШОДМОНОВА

Яхшибоев қаттиқ ғазабланди. Чўл раҳбарларидан бирини пилдиратиб жўнатдики, бригадир Шодмонова ўртоқ Яхшибоевнинг ҳузурига — манзилгоҳга зудлик билан етиб келсин.

Таъкид таъсир этган шекилли, Қурбоной элчиликка борган чўл раҳбаридан қисқагина мактуб юборди:

«Назар ота, мажбуриятим оғир, узун кун далада юрибман. Пахта байрамида кўриш-сак маъқул. Бир қошиқ қонидан ўтишингизни сўраб,

қизингиз Қурбоной».

Мактуб оҳанги минг юмшоқ бўлмасин, мазмуни эскича эди — Қурбоной Яхшибоевни кўришни истамасди. Баттар ғазабланиб, чўл раҳбарларидан уч тўрттасини олдига солиб, Қурбоной меҳнат қиладиган колхозга борди. Келса, раис билан партком секретари қайгадир қочиб улгурибди. Яхшибоев аёлнинг бригадасига қараб ҳайдади. Раҳбарлар ҳам унинг ортидан эргашдилар. Лекин Қурбонойни топишолмади. Эри Қўзибой машинада пахта териб юрган экан. Уялинқираб, Қурбоной қизингиз меҳмон кутмовди, кийим-пийимини алмаштиргани уйга кетди, деб жавоб қайтарди. Айни суҳбатда ҳозир бўлган чўтир ҳисобчи масҳараомуз тиржайдики, Яхшибоев бунда бошқачароқ бир синоат борлигини пайқади.

Дала билан қишлоқ ораси анча йироқ эди — камида ўн чақирим. Аёлни кутиб ўтирмасдан, тўғри қишлоққа қараб ҳайдадилар. Қурбонойнинг дарвозасига рўпара тўхтаб, уч-тўрт машина бирданига сигнал берди. Лекин ичкаридан жавоб бўлмади. Аёл ростдан ҳам кийим алмаштираётган экан. Хийла замон ўтиб, дарвозанинг чап табақасидаги дарчанинг зулфаги тушиб, кўчага Қурбоной чиқиб келди. Чиқиб, йўл ўртасида турган гуруҳга томон икки-уч қадам ташлади. Шу икки-уч қадамдаёқ ҳоли аён бўлди — юзини доғ босган, гумонаси деярли ростга айланган, ҳозиргина эгнига илиб олган кенгу мўл коржомаси ҳам қаппайган қорнини яширолмади.

Чўл раҳбарларига зарда билан қарадики, бечоралар, ночор илжайишга мажбур бўлдилар — Яхшибоев бунга рўйроқ кўриб турди. Зардаси бежизмас, деб ўйлади, буларнинг бошига чиқиб олган экан, қани, менга нима муомала қилар экан?..

Аёл унга зарда қилмади. Доғ босган юзига жиндай кулги бориб, юмшоққина қўлини узатди:

«Овора бўпсиз-да, ота».

«Овораси бор эканми, тилла қизим, сизни кўриш ҳам бир бахт ўзи».

Қурбоной кинояни пайқади, лекин пайқамасликка олди:

«Ёзувчининг оқибатлиси ўзингиз экансиз, ота».

«Мен ёзувчи эмас, мухбир бўп келдим, тилла қизим».

«Иш кўп, ота, ҳаттоки мухбиргаям вақт тополмайман».

«Тушунаман, тилла қизим, лекин сизни кўрмай кетолмадим... Кўрганим тузук бўлди. Соғу саломат эканингизни билдим. Бўлмасам, нуқул газетада ўқиб юрардим... Кечиринг-у, тилла қизим, мен газетга кўп ишонмайман...»

«Чакки қиласиз, ота, газет дегани — сиёсатимиз ойнаси-ку?...»

«Бу гапларни ўзим айтувдим, эсингиздан чиқмаган экан-да?...»

«Қани, уйга қиринг, ота, меҳмон бўлинг...»

«Киролмайман, тилла қизим, хизматдаги одаммиз...»

Қурбоной бу шаъмани ҳам тушунди, тушунса ҳам, боз таклиф қилди, овозида озгина ялинчоқлик ҳам бор эди; умид оҳангики, бир бор туз еган жойга қирқ кунлик салом... Аёлнинг тарзига боқиб, Яхшибоев унинг қизарганини сездди, ишқилиб, юзидаги кўнғир доғлар билинмай кетди. Қизаргани ростдирки, доғлари билинмай кетгандир. Дилда мамнунлик туйди, мамнунлик баробарида шайтоний бир қаҳқаҳа ич-ичини қитиқла-

ди. Мисингиз чиқди-ку, тилла қизим, деб ўйлади, Яхшибоевни назарга илмай кетувдингиз, энди уйга таклиф қилиясиз, лекин Яхшибоевнинг ичкарига киргиси келмаяпти, боисини тушунган чиқарсиз?..

Боягидақа туманли гапларни бас қилиб, бирдан жиддий тортди, ҳатто хўмрайди, хўмрайиш асносида Қурбонойнинг шашти пасайиб қолаётганини сезди, раҳми келди, лекин аввалги азмидан қайтмади. Айтдики, сиз уйга кириб ётганингиз маъқул, тилла қизим, сизга мухбир эмас, доя керак экан, биз энди бешик тўйига келамиз!..

Аёл қарғанмоққа шайланди, лекин чўл раҳбарларидан бири, бугун элчи бўлиб келгани, сал чақонлик қилди — билагидан тутиб, секин ҳовлига олиб кириб кетди.

Яхшибоев кўчада қолган раҳбарларга юзланди-да, раҳмат, ўртоқлар, катта раҳмат, майнавозлик бундан ортиқ бўлмайди, деб ачитди. Чўл раҳбарлари мулзам бўлдилар. Уларнинг энг йириги бўшашиб, қизариб-бўзариб илтимос қилдики, бу гаплар шу ерда қолса, Назар Яхшибоевич, қизимизнинг муҳлати ҳали узоқ, ваъда қилинган тоннани ўзи териб берса!..

Яхшибоев индамади. Шарт бурилиб, кўча четида турган машинасига ўтирди. Ўтирдию тўғри Тошкентга қараб ҳайдади. Келибоқ Ошнонинг қабулхонасига учради. Етиб борган жойи Биринчи Ёрдамчининг кабинети бўлди. Нарига ўтолмади. Иложи йўқ, Назар ака, деб тушунтирди Биринчи Ёрдамчи, хориждан обрўли меҳмонлар келган. Ошно бугун ҳам, эртага ҳам ўшалар билан банд экан, индинга улар билан Самарқандга ўтаркан, ажабмаски, тўрт кундан кейин бўшасалар...

Тўртинчи кунни Ошнонинг ҳузурига кирди. Ошнонинг кайфияти зўр эди. Хориждан келганларда юрт яхши таассурот уйғотган чоғи, нуқул Самарқандни мақтади. Қадимий шаҳарларимиз — бизнинг фахримиз, деб айтди, уларни бунёд этган халқимизга, усталаримизга минг раҳмат, гарчи золим эрса-да, халқни шу ишларга сафарбар этган Темурлангга ҳам раҳмат айтгинг келади, турган гапки, унинг реакцион моҳиятини унутмаган ҳолда...

Яхшибоев Ошнонинг гапини бўлмасдан охирига довр эшитди, сўнг ўзининг гапини узоқдан бошладики, оқсоқол, бугунги халқимиз ўтмишдаги халқимиздан ҳам бунёдкорроқ, хусусан, сизнинг доно раҳбарлигингиз остида чўлу биёбонларга ҳужум қилиб, асрий қақроқ ерларда чаманлар ундириб, тақирлар ўрнида янги шаҳарлар барпо этмоқда. Қалтис хато қилганини англаб, ўшал заҳоти тилини тишлади. Лекин Ошно кенглик қилди, хатони сезди-ю, ҳазилга бурди: қўйинг-э, ўртоқ Яхшибоев, ўхшатиш ҳам шунақа беўхшос бўладими, индамасам, меням Темурлангга менгзаб юборасиз-а! Йўқ, азизим, халқимиз ўз иродаси билан қақроқ чўлларга ҳужум қилди, ўз иродаси билан чаманлар ундирди, биз ҳам шу халқнинг фарзандимиз. Хўш, ўртоқ Яхшибоев, чўл сафаридан баравақт қайтибсиз, наҳотки шунчалар тез ёзиб ташлаган бўлсангиз?..

Яхшибоев бир муддат ўйланиб туриб, ростини айтишга қарор қилди:

— Езолмадим, оқсоқол,— деди,— илтимос, шу ишни бошқа бирор ғайратлироқ кишига топширсангиз.

— Гапингиз тушуниксиз, азизим, бир ҳафта бурун сиздаям ғайрат зўр эди-ку?

— Менинг ғайратим зўр эди-ю, лекин қизимиз Қурбоной кўз бўяб юрган экан-да, оқсоқол.

— Наҳотки? — деди Ошно ҳайратланиб.— Ахир, у ҳеч бўёқ ишлатмасди-ку, ўртоқ Яхшибоев?!

— Ишлатаркан,— деди Яхшибоев.— Бекор мажбурият олибди, бўғоз ҳоли билан беш юз тонна теролмайди, оқсоқол.

— Ёмон-ку! — деб хитоб қилди Ошно. Ҳаяжони ошиб, ўрнидан ғоз турди.— Ёмон бўпти-ку, ўртоқ Яхшибоев!

Яхшибоев индамади. Ошно сал тинчланди, жойига қайтиб ўтирди-да, қаншаридан кўзойнагини олди. Шунда Яхшибоев дўстининг кўзлари бедорликдан киртайиброқ қолганини пайқади.

— Уят! — деди Ошно афсусланиб бош чайқаркан.— Биз уларга ишонсаг-у, улар бизни шарманда қилишса! Ҳеч ким уни мажбур этгани йўқ эди, узрини айтсин эди, дўхтирдан қоғоз олсин эди, лекин бунақаси... Энди халқ нима дейди, ўртоқ Яхшибоев?

— Ишқилиб, чиройли чиқмади-да, оқсоқол...

Ошно асабийлашиб, столидаги имзога маҳтал қоғозларни четга суриб ташлади. Бунгаям қийин, деб ўйлади Яхшибоев, бир бошида шунча ташвиш, ахир, қайси бири-миздан ҳам бохабар турсин!..

— Узр, оқсоқол,— деди.— Кайфиятингизни буздим.

— Йўқ, ўртоқ Яхшибоев, ҳақиқатни айтганингиз яхши бўлди,— деди Ошно.— Энди бу найрангларни шахсан ўзингиз фош этасиз. Биламан, жуда оғир бўлади сизга. Қурбоной ўз фарзандингиздай бўлиб қолган, лекин бошқа чорамиз йўқ. Фазилатини айтган одамнинг, қусурини айтишга ҳам қудрати етади. Биз сизга тўла ваколат берамиз, ўртоқ Яхшибоев!

... Яхшибоев бир ҳафта деганда каттакон фельетон ёзди. Ёзаётганини сир тутди. Қурбонойни ҳам, ўзини ҳам аямади. Мардлик қилабилганидан кўнгли ғурурга тўлиб,

күлөзмани газетага элтди. Мухаррир фельетонни диққат билан ўқиб чиқди, сўнг Яхшибоевнинг кўлига қайтариб берди.

— Кўрқапсизми? — деб сўради Яхшибоев.— Кўрқманг, ваколатим бор.

— Кўрқабганим йўқ, Назар Яхшибоевич.

— Бўлмаса — нега? Ё мақолам ёмон ёзилганми?

— Яхши ёзилган, лекин... Тушунинг, Назар Яхшибоевич, мен икки юзламачилик қилолмайман!..

Яхшибоев тушунмади. Шунда мухаррир газетанинг янги номерини олиб, биринчи саҳифадаги катта фотосуратга ишора қилди. Яхшибоев кўзойнагини тақиб қараса, ўзи билан Қурбонойнинг сурати, иккиси ҳам жилмайиб, шоду хуррам бўлиб, пахта терадиган комбайн ёнида суҳбатлашиб туришибди. Орт тарафда — поёнсиз пахтазор, оппоқ момиқ чаноқлардан кўпириб-тошиб ётибди. Суратнинг тепасида йирик ҳарфли биз ёзув: «МАРРА — 500 ТОННА!»

— Ахир, бу ёлғон-ку! — деди Яхшибоев ғазабидан бўғилгудай бўлиб.— Эски суратни беришибди-ку?!

— Иложим йўқ, Назар Яхшибоевич,— деди мухаррир.— Ёлғон ростга нисбатан илдамроқ бўлса не қилай?

Яхшибоев очор қолди. Демак, чўл раҳбарлари уни роса боплашибди. Суратга тузукроқ тикилди — Қурбонойнинг айна хипчабел, айна юлдузни кўзлаб юрган пайтларлари. Омадини қарангки, ёнида кимсан ношукур банда Яхшибоевнинг ўзгинаси илова бўлиб турибди!

— Кечикдингиз, Назар Яхшибоевич,— деди мухаррир.— Тўғриси, бу ишга Александр Шоймардонович аралашдилар. Қурбоной у кишининг навларини экар эмиш.

Яхшибоев кечикканини ўзи ҳам сезди. Бирор чора истаб, шу ернинг ўзиданоқ Ошнога кўнғироқ қилди, лекин жавоб бўлмади. Александр Шоймардонович, юзни урай деб қолган ғўзашунос чол азалдан ғаними эди, унга боришга ор қилди.

Хуллас, ўшанда Қурбонойга бас келолмади. Кейинроқ, орадан икки йилча ўтиб, байрам йиғинида Қурбонойни узоқдан кўриб қолди — ёнида Ошно, ғўзашунос олим Александр Шоймардонович, марказдан келган бир-икки вакил, ўшаларга гап уқтирмақда экан. Яхшибоевга кўзи тушиб, секин бош ирғади, ҳатто табассум қилгандай ҳам бўлди, яъники, гинаю аразлар етар, келинг, яраш-яраш қилайлик, деган маънода, лекин Яхшибоев кекчироқ эди — боришни ор билди.

Қурбонойнинг қасдма-қасдига Тўпорини топди. Ёш йигит экан, вақтида полвонлик қилган экан, ҳозирча бригадир, лекин кейинчалик ўсишдан умиди бор, маълумоти — ўрта, зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги институтида сиртдан ўқиши ҳам мумкин, муҳими — ғайратли, ориятли, оқибатли йигит.

Ошно билан унинг юртига бориб, дала айланиб юрганида, худди тайинлаб қўйилганидек, Тўпори уларнинг йўлидан чиқди. Эгнида мойга беланган коржом, тап тортмай кўришди.

— Механизатор укамиз Олимбой,— деб таништирди уни Яхшибоев.— Ҳам механизатор, ҳам бригадир... уқувли йигит...

— Бу йил неча тонна пахта термоқчисиз, ука? — деб сўради Ошно.— Уч юзга етадими?

— Биз — деди йигит. — Юз эллик терсак ҳам катта гап. Мен унақа уч юз, тўрт юз тонна терадиганлардан эмасман, отам.

— Негача? — деди Ошно ҳайрон бўлиб.

— Ёлғончи эмасмиз-да, отам!.. Энди, одам боласи тугул, девнинг боласиям унча теролмас!..

— Полвон йигитга ўхшайсиз-ку, ука,— деб таъна қилди Ошно.

— Полвонлигимиз рост, бу воҳада йиқитмаганимиз қолмаган. Бозам билмадик, балки бошқа сиру синоати бордир, энди саводимиз учинчи классда қолиб кетган-да, отам. Унинчини кечқурунлари ўқиб битирганмиз-у, лекин... бари бир учинчи класс-да!.. Тўпорилигимиз бор-да, отам!..

— Аттестат бўлса, институтга кириб ўқиш керак.

— Бэ! Бизни институтга олармиди, отам! Агар сиз ўзингиз киритиб қўймасангиз...

Йигитнинг очиқ-социқлиги Ошнога нашъа қилди. Беихтиёр кулиб юборди:

— Ростдан ҳам тўпори экансиз, ука, мени жиноятга ундаяпсиз. Хўш, Назар Яхшибоевич, нима қилдик, жиноятга қўл урамизми?

— Сизга ярашмас, оқсоқол,— деди Яхшибоев ҳам илжайиб.— Сизнинг номингиздан ўзим жиноят қилсам қандай бўларкин?..

— Кейин менга тўнкаб юрмайсизми, ишқилиб?..

— Йўғ-э, оқсоқол!..

Ошнонинг машқи дуруст эди. Ўзи даштда туғилиб ўсган эмасми, бу яшил воҳани кезиб маст бўларди ҳар гал. Ери равон эди бу воҳанинг, йўллари — равон, тили — равон, ҳаттоки пахтазорларнинг гирдини ўраб олган шамшод теракларининг кўкка буй чўзиши ҳам равон!..

— Хўш, бу йилги режалар қалай, ука? — деб сўради йигитдан. — Гектаридан олтимиш центнер бўладими?

— Бўлмайди, — деди йигит. — Уттиз сентир ёлғонсиз оламиз. Уғитнинг зўри билан олтимиш олсак, кейин ер туғмай қўяди. Кейин биз қолоқ биргадга ўтишга мажбур бўламиз. Қайси аҳмоқ илғор биргадни ташлаб, қолоқ биргадга ўтади? Илож бўлмагандан кейин ўтади-да! Уғит бериб куйдирган жойида қолса, янаги йил ўн сентир ҳам ололмайди-да, отам!..

Ошно сал нарироқда одоб сақлаб турган воҳа раҳбарларини имлаб чақирди.

— Қолоқ бригадаларга талабгор учарларга жиддийроқ эътибор берилсин, — деди. — Ерни аяш керак, ўртоқлар. Биласиз, план ошса ошадики, асло камаймайди. Биздан кейин келадиган раҳбарларнинг ҳам жонини аяшимиз керак, ахир, улардан ҳам план талаб қилинади!.. Кейин яна бир гап...

Воҳа раҳбарлари одоб билан тинглаб турдилар, битаси ҳам гап қўшмади — Ошнонинг гапини бўлиш расм эмасди. Йигитнинг тажрибаси кам эди, расм-русумлардан буткул беҳабар эди.

— Тўғри айтасиз, отам! — деди у. — Дарахт ҳам бир жойда кўкаради!

Ғалати жиҳати шуки, Ошно бу йигитнинг шанғилигидан заррача бўлсин оғринмади, қайтага, ёқтирди уни. Ёқтиргани ростдирки, тагдорроқ бир ҳазилни раво кўрди:

— Раҳбарларнинг айбини очиб қўйдингиз, ука, тагин булар билан орангиз бузилиб қолмайдими?..

Йигит воҳа раҳбарларига қараб, мийиғида кулиб қўйди:

— Сизнинг гапингиздан кейин бузилса тўғри келмас-ов, отам, — деди. — Энди, бу акамларнинг ғаши келса нимаям қиларди, олса — биргадликни олади-да! Биринчи класс шопирмиз, автобазга қараб кетаверамизда!..

— Баракалла, азамат! — деди Ошно.

Шу-шу, йигитнинг йўли очилди-қолди. Аввал район газетаси Ошнонинг сўзини такрорлади: «Баракалла, азамат!», кейин область газетаси жўр бўлди: «Балли, азамат!» У ёғи не бўлгани шундан маълумки, бугунги кунда ўша азамат миллионер колхозга раис, қўша-қўша нишон олган, мукофот олган. Лекин унинг энг катта бисоти — Тўпори деган лақаб. Бу лақабни Ошно суйиб қўйган. Ошно суйиб қўйгани боис, бу лақабни ҳар ким ҳам айтавермайди. Ошнонинг ўзи айтади, Яхшибоев айтади, яна бир-икки ҳадди сиғадиган киши... Аслида Тўпори жудаям унчалик тўпори эмас, ичидан пишган, ўлғудай қув, қувлиги шунчаликки, неча йиллардан бери Ошнога доводирроқ бўлиб кўринмоқнинг уддасидан чиқяпти.

Тўпорининг айби — манманлиги. Унча-мунча одамни менсимайди, унча-мунча одам билан гаплашавермайди. Улғудай эркатой, машинани нуқул қизил чироққа қаратиб ҳайдайди, шундан завқ олади. Демакки, Ошно қўйган лақабда ҳам андак жон бордай...

Тўпори Қурбонойдан минг бора оқибатлироқ. Яхшибоевнинг кўнглини қолдирган эмас. Ғайрати зўр, ишлари ундан ҳам зўрроқ. Бир гал Яхшибоев ожизлик қилди, Тўпори га пишанг бериб, сиз ҳали Қурбонойларни ярим йўлда қолдириб кетасиз, деб айтди. Шунда Тўпори кулиб юбордики, э, Назар ака, белда белбоғим бор менинг, келиб-келиб хотин киши билан рақобат қиламанми! Энди, хотин бўлсаям димоғи баланд-да, ука, деди Яхшибоев, одамни одам ўрнида кўрмайди. Э, қўйинг-э, Назар ака, деди Тўпори, у бечора простой биргад бўлса, сиз — ном қозонган шоирсиз-а!.. Мен шеър ёзмайман, ўв, бесавод, деб хитоб қилди Яхшибоев, мен очерка ёзаман, қиссаю роман ёзаман! Э, бари бир эмасми, деб қўл силтади Тўпори, шоир билан очеркачининг фарқига бормасам ҳам, сиз билан Қурбонойнинг фарқига бораман, бу гапларни қўйинг, ака, мардроқ бўлинг, ўша аёл ҳам керакдирки, далада ризқини териб юрибди.

Яхшибоев мундоқ танига ўйлаб қараса — Тўпорининг гапи тўғридай. Ҳай, майли, бу аёл бир адашса адашибди, хатосини ўзига айтди, чўл раҳбарлари — тумонат одам олдида қаттиқ изза қилди. Қолаверса, ҳомиладорлик айб эмас. Бечора хотин, фалон тонна тераман, деб ваъда бериб қўйган-у, кейин ҳалигидай... қизиқ кўйга тушиб қолган, ҳаммаям тирик жон, ҳаммадаям майл бор, фалон ойда пахта мавсуми бошлади, деб эр-хотинликни қатъий жадвалга солиб бўлармиди!..

Шундай деб ўйларди, ўзича бир мурсога келган бўларди-ю, лекин ҳар гал Қурбонойни кўрганида аввалги хусумати қайтадан хурж қилганини сезарди. Сабабки, Қурбоной ўша изза чеккан дамларини унутгандай эди, гўё ҳеч гап бўлмагандай... узр сўрамасди, хижолатдан қизармасди, аксинча, шунча гаплардан кейин ҳам иззат талаб қиларди. Шу боиски, Қурбонойга дуч келса бас, ёнидаги сўзга етар одамларга, қаранглар, анави фўдайган хотинга бир қаранглар, деб айтарди. Сўзга етар одамлар Қурбонойга қарашарди, кейин, ҳеч балого тушунмай, Яхшибоевнинг ўзига қарашардики, э, оғажон, бу хотиннинг фўдайганини кўрмадик, ўзи бир япалоққина нарса экан-ку!..

Қўзибой ўзи келди. Хотини билан Яхшибоевнинг ораси носозлигини билганиданми, қимтиниброқ кўришди. Қанча вақт ўтибди ҳамки, у ўзгармабди: ҳамон рангпар, ҳамон озгин, кўзларида недир мутелик аломати — эҳтимолки, қайғу туфайли; ҳар ҳолда, бошига иш тушган одамнинг қарашлари ҳар доимо ҳам қаттиқ бўлавермайди. Каловланиб

қолгани рост экан — столга қўйилган бир ликоб тўла сархил нокни паққос еб ташлаганини ўзи ҳам сезмади. Яхшибоев «элчи» келтирган мевалардан яна ювиб келди, дастурхонга қўйди, меҳмон ўнғайсизланмасин, деб ўзи ҳам озгина тотинган бўлди.

— Мен хонадан камроқ чиқаман, Қўзибой ука,— деди.— Аввалроқ билмаган эканман, қизимизнинг бу ерга тушганига анча бўлдимиз?

— Бир ҳафтача бўп қолди,— деди Қўзибой.

— Энди тузукми?

— Эрталаб яна шайтонлади. Мениям кеча чақирिशувди. Аҳволи оғирроқ кўринади, Назар ака...

— Тузалиб кетади,— дея далда берди Яхшибоев.— Парво қилманг, Қўзибой ука, бу ернинг дўхтирлари зўр.

— Кўзим етмай қолди, Назар ака,— Қўзибой, кўзлари ёшга тўлиб, қўлидаги нақш олмани дастурхонга қайтариб қўйди.— Бўшанганига уч ойча бўлувди. Уғил туғувди, Назар ака, биласиз, тирноққа зор эдик, бўйидаги нуқул тушиб кетарди...

Яхшибоев бу гаплардан буткул беҳабар эди.

— Бола тирикми, ишқилиб?

— Тирик,— деди Қўзибой.— Энамнинг қўлида. Қари энам бор, шунга ташлаб келабердим, эчки сути бериб боқяпти... Энди, бу энағарнинг рулга ўтирганига ўламанда, Назар ака!.. Оладиганингни олиб бўлдинг, энди уйда тинчгина ўтирмайсани!..

Яхшибоев индамай турди. Сездики, Қўзибойнинг дардлари чўнг, дардларини тамом тўкиб солмоқчи — тасалли кор қилмайди.

— Худонинг зорини қилдим, Назар ака, чиқма, деб айтдим, сенга керагини ўзим териб бераман, деб айтдим, энди қилаётган ишимиз эмас, агар мўлжалга етмай қолса, ана, бошқаларни ҳашарга чақирамиз, деб айтдим, лекин... лекин бу кўнмади, Назар ака! Нуқул, мажбуриятим, мажбуриятим, дейди, катталарга сўз бериб қўйганман, юзим шувит бўлади, деб саннайди!.. Ахир, катталар ҳам одам, катталарнинг хотинлариям туғади, деб айтдим, улар ҳам аҳволингни тушунар, дедим!.. Қулоқ солмади лекин!

— Бекор қипти,— деди Яхшибоев.— Пахта — азиз, лекин одам ундан ҳам азизроқ.

— Бунисини сиз биласиз,— деди Қўзибой йиғламсираб,— лекин менга қолса, шу... пахтасининг... эналарини, дейман!..

— Бемаъни гап! — деди Яхшибоев ғазабланиб.— Кўрнамаклик қиялпсиз, ука! Пахта — бизнинг нонимиз, нонни сўккан одамни энди кўришим!..

Яхшибоев қаттиқроқ танбеҳ бермоқчи эди, лекин тилини тийди — йигитнинг алами ўзига етарли эди. Яхшибоев унинг аламини тушунди, лекин аламзадалигини ҳеч сингдиролмади.

— Энди, Қурбоной қизимиз мени кўп хушламайди, ука,— деди босиқроқ оҳангда.— Мен бу гапларга аралашиб юрмасам...

— Уни қўйинг,— деди Қўзибой.— Сизнинг ёнингизга м е н келдим.

— С и з келганингни кўриб турибман,— деди Яхшибоев сал кесатиб.— Хўш, муддао нима?

— Хотинимни тузатиб берасиз!

Яхшибоев анграйиб қолди. Қўзибойга тузукроқ разм солди: йўқ, айниганга ҳеч ўхшамайди. Даъвойингдан ўргилдим, мишиқи, деб ўйлади ичида, мен дўхтир эмасманки, хотинчангни тузатиб берсам?..

Ўйи шу бўлди-ю, бутунлай тескарисини айтди:

— Тузатамиз, ука, сиз хавотир олманг, албатта тузатамиз. Шундай ажойиб қизимизга дарддориса-ю, биз бепарво турсак бўладими? Қаҳрамон-ку у, фахримиз, кўркимиз, шарафимиз, замонамизнинг етук вакиласи, халқ ишига жонини тикканлардан-ку!.. Эски гиналарни эслаб ўтирган мен ҳам тентак эканман, келинг, бу гапларни йиғиштирайлик! Юринг, биргалашиб далда берайлик!..

Эгнига халатини илиб, белбоғини бойларкан, сўзларнинг қалашиб келаётганига эътибор берди. Аनावи оқсоч Ваҳобов тўғри айтади, деб ўйлади, ичим равон, ичимда сўз турмайди, маъно бўлиши шарт эмас, гапириб турилса бас, эшитаётган одам ўзи недир бир маънога йўймоғи тайин, айниқса, Қўзибойга ўхшаш маъною мададга муҳтож одам бўлса!..

Яна нимадир шалдиरोқ сўзларни айта туриб, холодильникнинг эшигини очиб, ичидаги мева-чевалардан бир халтача қилиб олди, сўнг халтачани Қўзибойга узатиб, секин илжайди:

— Қуруқ қўл билан бориб бўлмас, иним... Ўзингизга кўтартирганимга хафа бўлмайсиз, бу масканда соғ одам — ёлғиз ўзингиз.

Қўзибой, гўё Яхшибоев ҳозироқ бориб хотинини оёққа турғизиб берадигандай, жонсарақ бўлиб қолди. Юзига табассум қўнди, халтачани ҳам шошиб-пишиб олди, кўкрагига маҳкам босди — хушфёлу сертавозе...

— Рост,— деб ҳиринглади.— Соғ одам — ёлғиз ўзим.

Яхшибоев Қўзибойнинг енгидан ушлаб, палатадан йўлакка бошлади. Йўл-йўлакай таъзиму тавозеларни қабул этиб, гоҳ чапга, гоҳ ўнгга бош ирғаб, қоғоз халта кўтариб келаётган бир-икки танишидан узр сўраб, лифт эшигига довор етди. Ичкари кириб,

биринчи қаватнинг тугмасини босди. Пастга тушиб, лифт эшиги очилганида, Қўзибойнинг қўлидаги халтачани олди.

— Сиз чиқиб, боғни бир айланиб келсангиз, ука,— деди.— Қизимиз мени бошлаб келганингизни сезмагани маъқул.

Қўзибой қувониб бош ирғади, лифтдан чиқди. Яхшибоев иккинчи қаватнинг тугмасини босди. Яна таъзим, яна тавозе, йўлак ўртасида пешвоз чиққан Маматқулов... Пойинтар-сойинтар лутфлардан сўнг сўраб билдики, Қурбоной ётган палатадан ўтиб кетибди, унинг палатаси лифтга яқин, катта зинага ҳам яқин, демак, касали ҳам оғир. Маматқуловнинг бундай икир-чикирлардан хабари йўқ, лифт биқинидаги палата эшигига қадар дадил бошлаб борди, сўнг эшикни чертиб овоз берди:

— Домла кептилар, опажон!..

Яхшибоев уни эргашиб киради, деб ўйлаган эди, лекин Маматқулов фаросатли экан, эшикни хиёл очиб қўйди-да, нари кетди.

Яхшибоев бир зум туриб қолди. Унғайсизроқ эди. Тузук-қуруқ саломни ҳам бас қилиб юриб, энди дабдурустдан кириб борса... Боз устига, аёл киши, аёл кишининг дарди бир ҳисса-ю, дийдиёси минг ҳисса, баски, унга гал бермай, ўзимиз дийдиёдан бошлаймиз, бетни қалинроқ қилиб кираверамиз энди, у ёғига гап топилиб қолар... Уйлаб қаралса, сурбетлик ҳам ярим давлат. Лифтга яқинлигидан билингики, қизимизга шифо керак, лифтдан узоқ турганларга нисбатан кўпроқ шифо керак. Бизда эса, қўлда тутилмиш қоғоз халтаю халтага тиқилган мева-чевадан ўзга нарса йўқ.

Ичкари кирди. Секин томоқ қирди, номаҳрам эканини билдирди:

— Қўзибой ука, бир қарайсизми?..

Ичкаридан жавоб келавермади. Тағин Қўзибойни чақирди. Кулгиси кристади: бояқиш Қўзибой ҳозир ташқарида, хотинининг бошида ўтиравериш кўнгли торикқан, ҳовлидаги гулзор теграсига қўйилган харрақлардан бирида офтобга танини тоблаяпти-ю, биз бу ёқда руҳини йўқлаяпмиз.

Бир муддат ўтиб, ичкаридан «киринг» деган овоз келди. Яхшибоев яна бир бор томоқ қириб, секин хонага ўтди.

Қурбоной тўшақда ётган экан. Кўз кўзга тушганда, Яхшибоев унинг сал ғижинганини пайқайди, лекин сир бой бермасдан, каравот пойида турган курсини эшикка яқинроқ сурди-да, атай инқиллаганча («биздаям дард оғир, қизим!») ўтирди. Қўлда тутган қоғоз халтасини деворга суяб қўйди.

— Қарилик қурсин,— деди,— аввалига хабарим бўлмади, кейин кирай десам... салгина иймандим, қизим. Кейин ёшим улўғлигим бор, қари ҳолим билан мен кириб юрамани, деб... Одам одамга омонат, қизим, биздаям беш кунлиги борми-йўқми, бу ёғи кўнглимиз тинч бўлиб, ҳаммадан рози бўлиб, ҳамма биздан рози бўлиб кетсак...

Қурбонойнинг юзи қилт этмади. Рангидан қон қочган, қўлларининг томирлари бўртиб қолган... жим ётаверди.

— Нима қилай,— дея давом этди Яхшибоев, гапи ишончлироқ чиқиши учун росмана хўрсиниб ҳам олди,— ўғилларнинг бу ерга опкелиб ташлаганига бирор ўн беш кунча бўп қолди, ҳафтада бир келишса келишади, бўлмаса — буям йўқ, ахён-ахёнда хотин келиб ғингшийдди, ҳаммасининг дарди битта — Яхшибоевдан яхшилаб пат юлиш. Э, нимасини айтай, Қурбоной қизим, бир пайтлар хўроз эдик, энди патимиз юлинавериш... адо бўлдик... Вазнимиз ҳам жўжа вазнидай, ҳеч тарози босмайди... Сиз ҳарна гиройсиз, қизим, сизга тузукроқ қарашар, лекин менга ўхшаганларга илтифот йўқдай, ҳафтада битта укол қилса қилар, бўлмаса... Кетай десам, кўча-пўчада йиқилиб қолишдан кўрқаман. Ешим олтмишда бўлсаям майлийдди, лекин ошиброқ кетган-да, қизим, эсдан чиқарсам бўлмайди-да, қизим, осонроғидан берса, жилла курса Қўзибой инимни юборарсиз, қўлига белкурак тутиб, ўзи тепкилаб-тепкилаб кўмар, деган илинжда келдим ёнингизга, Қурбоной қизим! Илоё, менинг маъракамни ўтказиш учун ҳам соғ-омон туринг, қизим!..

Тинмай гапираркан, юзи уятдан қизиб бораётганини сездди. Ичида ўзини юпатдики, Қурбоной ҳеч қачон тепага чиқмайди, у ётган данғиллама палатани кўрмайди, ғофил қолаверади; ахир, Қўзибой унга, Яхшибоевни мен ўзим чақирдим, деб айтмайди-ку?.. Балли, Яхшибоев, гапираверинг, бетимнинг қалини — жонимнинг ҳузурини, яна гапиринг!..

— Юрагим ёмон, Қурбоной қизим! — деб зорланди у.— Жигар ҳам ишдан чиққан, ўпкангда доғ бор, деб айтишди! Ҳалиям тузук бўп қолганим, биринчи кунлари дўхтирлар оғзимга сув томизиб ўтиришди... Сиз ҳали ёшсиз, Қурбоной қизим, ҳали жуда бардамсиз, обрў-эътиборингиз зўр, қолаверса, шу ердасиз, худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолгудай бўлсам, ўзингизга васиятимни айтиб кетай, деб келдим, қизим!.. Қўзибой инимга ҳам айтсангиз. Бу ерда бошқа ҳешим йўқ. Сиз ҳам менга ўхшаган дала одамисиз, кўнглингизни оғритган бўлса, менинг гуноҳимдан ўтинг, ахир, тирик жон ҳар турфа таҳликага дучор бўлади-да, нима дедингиз? Қўзибой келса, айтинг, мендан ҳам кунора хабар олиб турсин, тағин қобоғимни ёпадиган одам тополмай қолмайин!..

Қурбоной қимир этмай ётаверди. Нафас олаётгани ҳам сезилмасди. Яхшибоев сал

хавотир билан қаради, йўқ, хайрият, киприклари аҳён-аҳёнда очилиб юмилаётган экан. Беихтиёр унинг ёшлигини эслади, чамаси, ўн беш-ўн олтиларда, сочлари кўнғирок, чиллаширгина бир қизалоқ эди дастлаб кўрганида, кейин тўлишди, кейин бу ерда... яна чиллашир бўп ётибди.

— Булдуруқдан узилиб кетганмиз, Қурбоной қизим,— деди ўкингандай.— Сизга осонроқ, Қурбоной қизим, сизда хешу ақраболар кўп, сизни сўраб келадиганлар ҳам кўп...

Қурбоной бери ўгирилди. Кўрпани қўли билан сал ҳимариб қўйди.

— Кепсиз, раҳмат, Назар ота,— деди ҳолсизгина.— Ўзингиз ҳам бетоб экансиз, узилиб-нетиб қолманг...

— Йўғ-э,— деди Яхшибоев.— Сизни ёлғизлатиб қўйсам тузук бўлмас. Ҳамшира келгунча кутақолай. Бу, дейман, Қўзибой инимни чақирмабсиз-да?

— Инингиз шу ерда,— деди Қурбоной, сўнг кўзларини юмди.

— Кеп қолгунча ўтирай...

— Боринг, Назар ота. Сизни кўргим келмайди,— деди Қурбоной кўзларини очмай.— Иззатингиз борида кетинг, Назар ота.

Яхшибоев ўрнидан турди. Тўшакка миҳланиб ётган манави устихон хотин айни чоғда ўзидан кучлироқ эканини туйди, ҳар ҳолда, бу ер унинг хос жойи, ҳар ҳолда, у манави хотинни эмас, хотин уни итдай қилиб ҳайдаяпти. Аламини ичига ютиб, эшикка йўналди. Лекин Қурбонойнинг овозини эшитиб тўхтади:

— Қўзибой инингизга айтиб қўйинг, мен энди тузалмайман, шунга яраша тараддисини кўрсин...

Яхшибоев ортга қайрилди: Қурбоной ҳамон ўша алпозда, кўзларини чирт юмиб ётарди.

— Нафасни иссиқ қилинг, қизим,— деди.— Бу гапнинг ўрни эмас-у, лекин ҳали кўп қаҳрамонликлар қиласиз. Ишқилиб, тузалиб кетинг, қизим, ўшанда мени ҳалигиндай... менсимай юрсангиз ҳам майлига, лекин тузалиб кетинг...

Қурбоной кўзларини очди, ночор илжайди.

— Нодон эканман-да, — деди. — Нимагаям бунча бурним кўтарилиб кетувди, Назар ота? Урғочилигимни унутиб, емга тўйган ҳангидай ҳайқиришни менга ким қўювди?

Яхшибоев индамади. Назарида, аёл алаҳлаётгандай эди. Ажабмаски, дард оғирлик қилиб, эсига путур етган бўлса...

— Мўндидай хотин бўлиб, эримнинг пайтавасини ювиб, ёвғонини пишириб юрганним тузук эмасмиди, Назар ота? Сизга топингандан кўра, шайтонга топинсам бўлмасмиди? Сизни худо чоғлабман-а!.. Ўзингиз ҳам шунга иқрор бўлиб, манглаймга нақ бугунни ёзиб қўйган экансиз ўшанда, эрниям, рўзгорниям унутдим, кейин бир пайт қарасам, битта тирноққа зор эканман...

— Ўғилча кўрибсиз, — деб ғудранди Яхшибоев. — Табриклаймиз, Қурбоной қизим.

— Ўғлинг етим қолади, дейсиз-да?

— Йўғ-э, Қурбоной қизим...

— Бари бир, жонимни оғритолмайсиз, — деб лоқайдгина кулди аёл. — Овора бўласиз, жони оғримайдиган бўп қолдим. Дўхтирлар оғритмайдиган укол қип кетишди... Энди борақолинг, Назар ота. Хавотир олманг, тинчгина кетаман, сизни ҳеч ёзғирмайман, сизниям худо яратган, ахир!..

Яхшибоев бир зум аёлнинг юзига тикилиб турди. Лекин Қурбоной унинг хонада борлигини унутгандай, кўзларини оппоқ шифтга қадаб ётар эди.

— Бу гапни менга айтдингиз, лекин бошқага айта кўрманг, Қурбоной қизим, — деди Яхшибоев. — Биз худони инқилобдан нарига ташлаб келганмиз-у, сиз уни қайта тирилтирмакчи бўласиз!.. Тилга сал эҳтиёт бўлинг, Қурбоной қизим, акс ҳолда, сизни тарихдан ўчириб ташлаймиз! Ҳамма доврўғи ёлғон эди, деб айтамиз!..

— Билганингизни қилинг, Назар ота, — деди Қурбоной, сўнг терс ўгирилиб олди.

Яхшибоев серрайиб қолди. Яқин орада бундайин ночор аҳволга тушмаган эди. Нюми ҳарб борки, биттадан зарб топиб берарди, лекин манави рамақдажон хотинга бас келолмади. Қайтага, бу хотин бақириб-чақирса, уввос тортиб қарғаса, боринги, лозимини бошига илса дуруст эди!..

Ғазаби бўғзига тикилиб, йўлакка чиқди, сўкинмоқчи эди, аммо оғзидан недир бир бетайин ғўлдираш чиқди ва айни шу кўйда — ғўлдирай-ғўлдирай, — лифтга қадаб етди. Кўрсакни, ортидан Маматқулов илашибди, илжайиб, нақ мулозамат рамзи бўлиб турибди. Яхшибоев шошиб лифтга кирдию тугмачани босди. Янглиш босган экан — лифт тепага эмас, паства қараб кетди. Эшиклари икки ёнга шовқинси очилган пайтда, касал кўргали келаётган уч-тўрт киши четроққа сурилиб йўл беришди — Яхшибоевнинг ташқари чиқмоқдан ўзга иложи қолмади.

Ҳовлида одам гавжум эди. Кўнгли гап кўтармай, кўзларини ерга қадаганча, ўртадаги гулзорни кесиб, узоқроққа — боғ ичкарисига қараб кетди.

Анча юриб, нафас ростлагани тўхтади. Диққат қилса, юрак зарби сал зўрайган экан.

Халат чўнтагидан ҳабдори олиб, тилининг тагига ташлади. Бўшашганча, тарвақайлаб ўсган хашика олма остидаги харракка бориб ўтирди.

— Э! — деб бошини сараклади. — Ёқарди-ку, қизим? Иззатингни от қилиб миниб олувдингиз-ку, қизим?

Йўлакнинг учроғида бировнинг қораси кўринди. Яқинроқ келганида таниди: яна ўша Маматқулов! Қўлларини булғаб, кет, дея ишора қилди, кет, бор ўша гирой опангнинг ёнига, зора ияк танғишга муносиб кўрса!..

Маматқулов имони тушунди. Бери келишга юраги бетламади. Гўё бутунлай бошқа бир ташвиш билан юргандай, бир муддат тўхтаб, дарахтларнинг учларини томоша қилган бўлди, сўнг ортига бурилиб, касалхона корпуси томон илдам юриб кетди.

Сенгаям Қурбоной опангнинг касри урди, деб ўйлади Яхшибоев заҳарханда билан, опанг фириб бермаса эди, Яхшибоевнинг оғзи куймаса эди, ажабмаски, битта очерка билан сен фақирнинг ҳам йўлинг очилиб кетарди, лекин энди кеч, иним, энди улоққа ярамайман, эҳтимолки, тадрижингни бошламоққа қурбим келар, лекин такомилингни кўрмоққа умрим қисқалик қилади, сен мени тинч қўй, иним, менга Қурбонойнинг камоли ҳам етади!..

Уйлагани сайн хуноби ошаверди.

Ёқарди-ку, дея бот эслади, бу энағарга ёқарди-ку, биз ҳам авваллари яхши эдик-ку? «Отажоним, агар сиз бўлмасангиз!..» деб вижирлайдиган қушча қани? «Мен бир оддий деҳқон қизи» деб камтарлик қиладиган ким эди? Шу гапни гўё отаси қўйган исмдай қилиб айтарди, нафас олмай, паузасиз айтарди: м е н б и р о д д и й д е ҳ қ о н қ и з и ! Содда эканмиз-да, эшитиб кулардик биз, аниқроғи, мен ўзим кулардим, Ошно эса жил-маярди, лекин унинг жилмайши менинг кулгиларимдан минг ҳисса мазмунлироқ эканини Қурбоной қизимиз ўшандаёқ тушунган экан-да? Деҳқон қизи эмиш!.. Қани ўша деҳқон? Автовокзалда қизига писта соттириб қўйган нашаванд чолми? Унинг асл касби ҳолвафурушлик эди шекилли? Нимаси деҳқон? Деҳқон етиштирган ғалла унидан пашмак пиширгани учунми?..

Э, Қурбоной қизим, агар мен нодон бўлмасам эди, сенинг бутун толеи тақдирингни елкамга юк қилмасдим. Сени қай фурсатда ортмоқлаб олганимни билмайсан-да! Чувринди чопончада эдинг, оёқларингда эски калиш, эндигина қори ариган кўча четида писта сотиб ўтирардинг. Кўриб раҳмим келди сенга. Раҳмим келди-ю, лекин кўзёши тўкадиган ниятим йўқ эди. Кўзёшини бошқа биров тўкди — лавнати Ҳалим! Ҳалимдай юмшoқ кимса эди. Ушанда не ишларга масъул бўлганини ҳозирда қайга йўқолганини билмайман, ишқилиб, нимагадир доҳиллиги бордирки, Ошно билан менга ҳамроҳ бўлиб юрувди. Уша Ҳалим сенинг ҳолингни кўриб айтдики, во дариф, манави қизчалар ҳам бу дунёдан ғофил ўтиб кетади-да, а? Унинг ғингшигани Ошнога ёқмади, сабаби, сен писта сотиб ўтирган кўча ҳам, унга туташ кўчалар, бутун шаҳарчаю унинг гирдини ўраган музофотларнинг барчаси унинг тасарруфида эди. Сенинг тақдиринг учун ҳам Ошно жавобгар эди. Ҳалимининг гапларини таъна деб тушунди, ёқтирмади. Энсаси қотиброқ айтдики, э, ўртоқ Ҳалим, сиз замон суръатига ҳали тушуниб етмабсиз, бу замон шундай ажойибки, бугунги пистафуруш — эртанги зарбдор!..

Кейин, Ҳалим деганимиз сени буткул унутиб, машинада ўтирган кўйи пинакка кетганида, Ошно менга юзландики, мен сал каттарoқ гапириб қўйдим, ўртоқ Яхшибоев, энди, бу ёғига уялтириб қўймассиз?.. Бошқа гап-сўз бўлгани йўқ. Пешинга бориб ўша районда мажлис бўлди. Ошно катта нутқ сўзлади, сўнг бошқалар... Шўрим қуриб, охиrhoғида менинг ҳам фамилиямни атаб қолишди. Айтадиган гапим йўқ, бир зум чайнаиб туриб, кутилмаганда Ошно берган ваколат ёдимга тушдию тилимнинг тушови ечилди. Ўртоқларнинг бошларига таъна тошларини ёғдирдимки, тарбия сусайиб кетган, ёшларга эътибор йўқ, натижа шуки, тоғни талқон қиладиган йигитларимиз иштонбоғ сотади, қизларимиз — писта!..

Қаттиқ олдим ўшанда, Қурбоной қизим. Сал ўтиб эшитдимки, жиякфуруш йигитлардан бир гуруҳи заводга сафарбар этилибди, пистафуруш қизалоқлардан пахтакорлар звеноси тузилибди. Уша звено аъзолари ичида сен ҳам бор экансан, Қурбоной қизим.

Шу, холос. Пистафуруш дугоналаринг ҳар ёнга тарқалиб кетиб, сен ўзинг тракторчи Қўзибой туфайли звенода қолганингни бирор йил ўтиб билдим — район раҳбарлари мақтаниб гапиришди. Сўнг машинага солиб, далага опчиқшди, сени кўрсатишдики, мана, Назар Яхшибоевич, танишинг, серғайрат қизимиз Қурбоной!

Бориб Ошнога ҳисобот бердимки, сиз б а ш о р а т қ и л г а н зарбдор қизимизни кўриб келдим, оқсоқол. Минг бир ташвишли одам эмасми, Ошно сени ҳадеганда эслайвермасди. Ноилож, таржимаи ҳолингни сўйладим. Ҳолвафуруш чолнинг пистафуруш қизи эканинг Ошнога унча маъқул тушмади. Сал ўзгариш киритсангиз, ўртоқ Яхшибоев, деди, умуман, Ширмоной қизимизни... йўқ, кечирасиз, Қурбоной қизимизни назардан қочирмаганингни таҳсинга лойиқ, лекин шунга яраша таржимаи ҳол ҳам топсангиз, дейлик, у асли деҳқон қизи бўлса... айбга буюрмайсиз-у, лекин ҳолванинг ғўзадан узоқлиги ўртоқларни сал хижолат қилиши мумкин...

Начора амри Ошно — вожиб, сенга янги таржимаи ҳолингни ёд олдирдим, Қур-

боной қизим. Узим айтиб турдим, сен чумолихат билан ёздинг, сўнг мен хатоларингни тузатдим, сен қайта кўчириб ёздинг; ҳолвафуруш чолни эсдан чиқариб, пахтакор чолнинг қизига айландинг, яъники — м е н б и р о д д и й д е х қ о н қ и з и !

Мойдай ёқарди сенга, Қурбоной қизим! Айниқса — очерка ёзиб шиширганларим! Мухбирларнинг серқатнов бўлиб қолганлари! Мажлисларнинг тўрларида ўтиришларки, кўрганнинг кўзи куярди! Аввалига қизариб-қимтиниб тўрға ўтардинг, кейинроқ таклиф кутмасданок тўғри тепага чиқиб кетаверардинг!..

Ёқарди-ку, Қурбоной қизим!?

Азалдан ношукурлигинг бор эди, ҳатто Қўзибойдай жўяли йигитга тегиб шошилмадимми, деб ўйлай бошладинг, ҳаттоки бошқа бировни топишга ҳам уриндинг, биттасини аммамнинг ўғли, деб таништирганинг ёдимда, лекин Яхшибоев сезгир эди, Қурбоной қизим, у вақтида монелик қилиб улгурди, негаки, бошқа эр топсанг бас, тўқилган чуч-малгина таржимаи ҳол чегарасидан чиқиб кетардинг, ўшанда Ҳалим чапак чаларди, Ошнонинг б а ш о р а т и уч пулга қиммат экани билиниб қоларди!..

Энди сен атанган хотин бўлмоққа маҳкум эдинг, Қурбоной қизим!..

Палатага бўшашиб қайтди. Ҳамшира тўмба устига қўйиб кетган ҳабдориларни бир култум сув билан ютиб, ўринга чўзилди. Кўп ухлай олмади, босириқдан чўчиб уйғонди. Яна ўша бемаъни туш — шогирди Чоршанбиев уни қизғиш деворга тақаб қўйиб, бири-биридан сархил ноклар билан ураётган эмиш!

Бўралаб сўкинди. Барисига анави лаънати «элчи» айбдор, ҳаммаёқни олмаю нокка тўлдириб ташлади. Нияти соғ эмас унинг, бир учи тушдаям аён беряпти... Айбдор ўша лаънати-ю, бу ёқда бечора Чоршанби устозини «нокбўрон» қилиб ўтирибди!..

Иримчи бўлмаса-да, тушини ўйлагани сайин юраги ториқиб кетаверди. Ахийри, бош врачга телефон қилди:

— Уйга кетсам, ўртоқ Ваҳобов, ҳарна, ўлан тўшагим тузук...

Профессор Ваҳобов тайинли бир гап айтмади, номига юпатган бўлди, холос:

— Диққат бўлаверманг, ўртоқ Яхшибоев. Сизни хафа қилганимиз йўқ шекилли?..

Овозида таъна сезилгандай бўлди — шуниси Яхшибоевга ўтинқирамади.

— Хафа қилиб кўринг-чи!.. — деб, трубкани зарда билан жойига ташлади.

Бирор ўн дақиқа ўтиб, Ваҳобовнинг муовини Раҳматов бир гала врачу ҳамширалар билан кириб келди. Яхшибоев ётган жойидан кўзғалмади.

— Аъёнлар бўлиши шарт эмасди, — деди сал ғижиниб.

Раҳматов ўзига тобе одамлар олдидан дакки эшитаётганидан сал аччиқланди, лекин гап қайтарарга журъати етмади, ордидан эргашиб келганларга қараб, «бораверинглар!» дегандай ишора қилди.

— Узингнинг ҳам келишинг шарт эмасди, — деди Яхшибоев, «аъёнлар» чиқиб кетишгач. — Менга анави омонатчи хотинни юборсанг бас эди, Раҳматов болам, ундан усти-бошимни олардим, холос.

— Парваршимиз ёқмадимми, Назар Яхшибоевич? — деди Раҳматов. — Анча дуруст бўп қолдингиз-ку.

— Аввал ҳам дуруст эдим.

— Албатта, албатта, — дея шоша-пиша маъқуллади Раҳматов. — Аввал ҳам отдай эдингиз, энди, бизда сал ҳордиқ чиқардингиз-да... Озгина сабр қилсангиз, Назар Яхшибоевич.

— Йўқ, бугуноқ кетаман.

— Илтимосимнинг боиси бор, — деди Раҳматов синиқ илжайиб. — Сизга биттагина путёвка тўғрилаб бермоқчи эдик. Карлсбадга... Чехословакия... Хоҳласангиз, Болгарияга юборамиз, денгиз бўйида Златни Пясци деган зўр курорти бор...

— Бормайман, — деди Яхшибоев. — Мен Булдуруққа жўнамоқчиман.

— Булдуруққа йўлим тушмаган, — деди Раҳматов. — Лекин, баҳаво жойлар, деб эшитганмиз.

— Елғон гапирма, Раҳматов болам, — деди Яхшибоев. — Булдуруқда курорт-пурорт йўқ. Саратонда, авжи гармселда бориб қолсанг — нақ онангни кўрасан!

Раҳматов хижолат чекди. Бир муддат ерга кўз қадаб турди, сўнг тагин тилга кирди:

— Бошқа ёққа юбориш қўлимиздан келмайди, Назар Яхшибоевич...

— Шартмас. Дунёнинг эллик етти мамлакатида бўлганмиз, Раҳматов болам.

— Қолган-қутган армонларингиз ҳам бордир, Назар Яхшибоевич? — деди Раҳматов. — Келинг, бошқа юмушлар бўлса, биз ҳам бир сафар хизматингизда бўлайлик!..

— Мангу яшамоқчиман, — деди Яхшибоев, — ниятинг астойдил бўлса, шу масалада сал ёрдам қилолмайсанми?

— Э, у нараса қўлимиздан келмайди, Назар Яхшибоевич, — деди Раҳматов. — Бизники — вақтинчалик муолижа. Энди, сизда тан оғримаса...

— Кафолатини олганмисан? — деб зарда қилди Яхшибоев. — Таним оғримаса, нега бу ерда ушлаб турибсан? Ўша путёвкангни уйга обориб берсанг чурранг тушадимми, Раҳматов болам?

Раҳматов ўсал бўлди. Сал туриб, халатининг чўнтагидан кичкина чорбурчак қутича

чиқариб, тўмба устига қўйди. Яхшибоев англадики, атир опкелибди, ўша ўзи Ваҳобовга тайинлаган атир...

— Дуруст, — деди Яхшибоев. — Хўш, хизмат эвазига хизмат қилайлик энди, ўрток Раҳматов?

— Яна озгина даволансангиз. Профессорнинг ҳам фикри шу...

— Қўйсанг-чи, Раҳматов болам, — деди Яхшибоев энсаси қотиб. — Дардингни очикроқ айтсанг бўлармиди. Балки йўғонлардан бирортасига қуда бўлмоқчидирсан? Ё каттароқ амалдан умидинг борми? Билиб қўй, Ваҳобовнинг ўрнини олиб беролмайман, сен бу жойга лойиқ эмассан. Лекин жўнроқ катта вазифалар бўлса, майли, айтавер... Совчилик бўлсаям — марҳамат. Совчилик қилишга қурбимиз етади ҳали!.. Айтавер, тортинма, Раҳматов болам...

— Ўша илтимос — яна озгина даволансангиз...

— Сабаб? Нима бало, ўлиб қоладиган бирор ишкалим борми?

Раҳматовнинг мужмаллиги аввалига сал завқлантирган бўлса, энди ғашига тега бошлади. Ётган жойида бир-икки асабий ғимирлаб олди.

— Бу менинг ўзимга дахлдор гап эмас... — деб чайналди Раҳматов.

— Ўв, ширин бола! — деди Яхшибоев тоқати тоқ бўлиб. — Нега сен мунча ўлиб-тирилсан? Ахир... тумовратиб юбординг-ку!

— Сизни кўргали бир киши келмоқчи эканлар, Назар Яхшибоевич... Отларини айтолмайман, ҳаддим сизмайди...

Яхшибоев чуқур тин олди. Шу гапни кутган эди. Кимдир шу хабарни етказишини биларди, лекин манави жипириқ Раҳматов... Ўйлаб туриб, ростакамига оғринди. Ошнонинг маҳкамасидан хабар етган-у, лекин Ваҳобов ўзи қолиб, манави... «ширин бола»ни юборган... Нимаси бу — менсимаганими? Ундай десак, менинг кетмаслигимни кўзлаб, курорт-пурортларни қалаштириб ётибди-ку? Ваҳобов ўзи бош қўшмаса, манави Раҳматов боланинг бировни хорижга дам олгани юборишга қурби етармиди!..

Ўрнидан туриб, каравотдан оёқларини тушириб ўтирди. Бир маҳал қараса, Раҳматов ҳам битта курсини олиб, унинг рўпарасига қўндирмоқчи...

— Майли, сен борақол, Раҳматов болам, — деди Яхшибоев шошиб. — Атир опкеганинг учун раҳмат.

— Янгамларга совға, — деб ҳиринглади Раҳматов. — Димоғингизни қитиқлаб юрсинлар...

Яхшибоев унга хўмрайиб қаради. Хайрият, Раҳматов ортиқ хиралик қилмади, тансиҳатлик тилаб, секин чиқиб кетди.

Яхшибоев тагин ўринга чўзилди. Шу алпозда анча вақт, токи Муҳсина хоним лопиллаб кириб келмагунича ётаверди. Хотини, келтирган егуликларини нариги хонада қолдириб, бери ёққа кирди. Эрига яқинлашиб, юзидан чўлпиллатиб ўпди-да, юқтирган лаббўёғини бармоқлари билан сидириб ташлади, боз ўпиб, боз бўёғини сидирди. Яхшибоев синчиклаб қараб, Муҳсина хонимнинг кўзларига недир ҳадик аломатларини кўрди. Сабабини бугунги нохуш суҳбатга йўйди, яъники — Қурбонойнинг ёнидан сал-пал ранги оқариб қайтган бўлса эҳтимол...

Ётган жойидан турди, курси суриб ўтирди. Муҳсина хоним тўшакнинг ғижимланган филофини тартибга солган бўлиб, бир четига омонатгина чўкди.

— Харид зўр бўлдимми? — деб сўради Яхшибоев.

— Ўлсин! — деди Муҳсина хоним. — Очирит экан. Сабрим чидамади. Биттаси айтдики, сиз ўзингиз олган эмишсиз.

Падарлаънат Раҳматов айтган, деб ўйлади Яхшибоев, шуни ичида сақлаб турсанг ёрилиб ўлармидинг, онаси бузуқ!..

— Ана, — деди у ҳафсаласизгина, тўмбага ишора қилиб.

— Вой, шу биттагинами? — деди Муҳсина хоним. — Кўп олдилар, деб айтишди-ку?

— Қолганларини ўйнашларимга атаб яшириб қўйдим, — деди Яхшибоев.

— Иддао қилманг, — деди Муҳсина хоним. — Ўзингиз, келинларгаям ол, деб айтдингиз-ку?

— Тумбочкада пул бор, бориб керагича олаверасиз. Анави қутичани Сокинага беринг. Фаранги атир эмиш, ким билсин, уларнинг Ўртақўрғонида бунақа матоҳ топиладими, йўқми...

— Керак бўлса, эри обберсин! — деди Муҳсина хоним. — Эркак номи бор, сепига олганиям етади!..

Ўзинг туққанингга қиймайсан-а, энағар хасис, деб ўйлади Яхшибоев, бу ўзи мушукнинг зақаридай нарса бўлса, етмишга киргунча суркаганларинг дарё бўлар?..

— Кўп олди, деб айтишди-ку? — дея такрорлади Муҳсина хоним.

— Кўп бўлса, дўконда кўп, бориб олаверинг!..

Муҳсина хоним аразлади. Каравотдан илкис туриб, дераза ёнига борди-да, ўша жойда қаққайиб тураверди. Саҳнадаги машқи қолмабди, деб киноя қилди Яхшибоев, саҳнадаям аразчи хотинларни ўйнаётганида айни шундай... декорация четига бориб, уч-тўртта чўпдан қаланган ёлғондакам дераза ёнида серрайиб турарди. Саҳнадаги араз тушунарли, сабабки, томошабин саҳнадан йироқ ўтиради, қовоқ-тумшўғинг осилганини

ҳадеганда сезақолмайди, шу боис четроққа ўтиб туришинг шарт. Бу ерда-чи? Томошабин турқингни аниқ-таниқ кўриб турганида театру кўрсатишга бало борми?

Хийла замон бурун, галатепалик Эломоновнинг ишлари чаппасига кетиб, хотини ёрдам сўраб келганини эслади. Оти ё Райҳон, ё Гунафша эди. Уша хотин ҳам бирор ёруғлик чиқаридан умидини узганида худди шу алпозда — қалин дарпардалар тортилган деразалар ёнига бориб турган эди. Сўнг, Яхшибоев ундан гап сўраганида, бечора Эломоновни сен ўзинг ёмонроқ йўлларга сомадингми, деб сўраганида, икки қўли билан икки чаккасини ушлаб: «О, не маломат!..» дея хитоб қилган эди.

Бир муддат қизиқсиниб кутиб қолди. Гўё Муҳсина хоним ҳам айна аснода Гунафшага ўхшаб хитоб қиладигандай...

Муҳсина хоним хўрсинди, холос. Хўрсиниғи сал шовқинлироқ эрса-да, Яхшибоев парво қилмади. Билардики, хўрсиниқ ортидан йиғи келмоғи жуда қийин. Негаки, Муҳсина хоним — салобатли аёл. Ҳар ҳолда, умр бўйи улуғвор бўлишга ҳаракат қилди. Яхшибоев эсладики, бундан неча ўн йиллар муқаддам, ўзи Олияга кўнгил қўйиб, Муҳсина хонимнинг жавобини бермоқчи бўлганида ҳам айна улуғворлик намоеён бўлган. Муҳсина хоним айтганки, майли, Назар ака, мен нимаям дердим, зорим бор-у, зўрим йўқ, кўнглингиз тусаганини қилинг.

Қизиқ экан-да, деб ўйлади Яхшибоев, бир қарашда шу сўзларни айтган аёл хоксордай туюлади, лекин бу хоксорлик негизидаги улуғворлик, ўктамлик, кенглик... О, шуурга сиғмайди бу!..

Ушанда ҳам Муҳсина хоним хўрсинган эди. Хўрсинган-у, лекин йиғламаган. Кейинчалик ўзи айтардики, ўксам қаттиқ менинг, ўртоқ Яхшибоев, ҳадеганда йиғлай олмайман, айниқса, кинода панд беради шу одатим, ноиложликдан дори суркалган рўмолчани кўзга суртаман...

Шуларни хотирларкан, алами қўзиди. Ўзи ҳам хўрсиниб ўйладики, куюнганларинг бир пул, ўшанда ҳам бир пул эди, бахтингдан бўлиб, худо Ошнонй яратган, Ошнога атаб Муяссар хонимни яратган, Муяссар хонимга атаб сени яратган, яъниким — сирдошу тенгдош дугонани... Мен эсам, асли Олияга аталган эдим, лекин сенга насиба қилиб белгилашди, йўриқдан чиқиб кетолмадим, ўзимни сотдим!..

Хўрлиги келди.

У айна хотиротдан қочиб яшарди. Айна хотиротни ўйласа бас, ўзини ерга отиб ургиси келарди. Кўпроқ ўйласа гўё ўлиб қоладигандай!..

Ўлишдан қўрқарди. Айниқса, кейинги беш-ўн йил ичида.

Бир гал Чоршанбиевга айтди. Болам, деди, мен бир Олия деган хотинни яхши кўрадим. Чоршанбиев ҳайрон бўлди. Нега буни эслаб қолдингиз, устоз, деб сўради. Шунда Яхшибоев, айтдики, э, Чоршанби болам, эслаганимнинг боиси шуки, Олия ёнимда бўлса эди, мен сал тузукроқ одам бўлардим!..

Чоршанбиев устозининг дардини тушунмади. Унинг наздида, Яхшибоевнинг нолишлари шунчаки бир тантиқлик эди, холос. Ростдан ҳам, ейиш-ичиши жойида бўлса, обрў тахт, унвону даражалар тахт... яна қандай армон бўлиши мумкин?

Ушанда Чоршанбиев рўйи рост кулди. Яхшибоев ўйланиб қолдики, менда одамлик сиёғи йўқолибди, ана, бухоролик афанди бир чол бор, оти Шариф Нурхон, бирор саксонни қоралаб борган-у, нуқул ўн саккиз ёшида бойнинг қўлида қарол бўлиб юриб, унинг Сафия деган қизига ошиқ бўлганидан сўзлайди: Сафияхон ёшгина эди, ман ўзим ҳам ёш, деворнинг бу ёғидан ман олма оқизардим, у ёғида Сафияхон тутиб оларди!..

Қизиқ, шу гапларни айтган саксон яшар чолга одам ишонарди. Менга-чи? Мен муҳаббатимни айтсам биров ишонардими? Чоршанби ишонмаслиги табиий, лекин мана-ви хотин, Муҳсина хоним, мана-ви ҳарсиллаган атирпараст кампир, ўшал кунларнинг жонли гувоҳи... лоақал шу ишонар? Жилла курсида, ўшанда хўрсинганларини тан олар? Ё буям инкор этадим?

Яхшибоев хотинига ўқрайиб қаради, лекин Муҳсина хоним буни сезмади — у ҳамон дераза ёнида аразлаб турарди.

Кимдир нариги хонага кирди.

— Домлажо-он! — деган овоз келди, сўнг эски коржома кийган нотаниш кимса бу тарафга мўралади. — Домлажон, ваннани ремонт қилмоқчийдик, ўшанга майда-чуйда.

— Ваннанинг бузилган жойи йўқ, — деди Яхшибоев.

— Буйруқ шунақа, — деди коржомали кимса. — Жўмракларни янгилаймиз, чет элники, зўр!..

— Кейинроқ, — деди Яхшибоев. — Кейин ремонт қиласан.

— Майлингиз, лекин ашқол-дашқолни шу ерга ташлаб кетаман...

Коржомали киши ваннахона эшигини очиб, неларнидир ичкарига қўйиб чиқди, сўнг йўлакка чиқиб кетди. Бу масканда ҳамма бирдай ҳожатбарор, деб ўйлади Яхшибоев, ҳаттоки сантехник деганлари ҳам... Турган-битгани мўъжиза!

Муҳсина хоним тик туравериш толиқди шекилли, келиб аввалги жойига — каравот четига ўтирди. Тўмба устидаги атирни кўра бошлади.

— Менам учта олдим, — деди. — Очирит катта экан, биттасига роса ялинувдим, навбати якин экан, шугинани олиб берди.

Яхшибоев индамади. Ичида, тинч ўлмайсан, деб ўйлади, кўзинг тўймайди сенинг. Аччиқроқ гапиришга чоғланди-ю, лекин бирдан ўчди. Фойдаси йўқ энди, умр ўтди, йўсинларнинг охири кўриниб қолди, чидамоқдан ўзга чора йўқ энди.

Қанча қолдийкин, деб ўйлади, бир йилми, бир ойми? Балки бир-икки кундир?! Кўнглига ваҳм оралади. Чалғишга уринди. Қараса, бояги ғазоби ҳам жуъли экан, сабабки, ғазабланганинда ўзингни бу дунёда устивор сезасан — ҳали бу ёғи кўпдай, тугаб-туганмайдигандай!..

— Директор шогирдингизга айтдингизми? — деб сўради Муҳсина хоним.

— Чоршанбими? Йўқ, хоним, Чоршанби ҳали директор бўлганича йўқ. Бўлганидан кейин айтаман.

— Мен телефон қилувдим, дарров гапни чалғитди. Ҳалитдан бурни кўтарилиб кетибди... Бўлмағур нарсаларни айтиб вайсайди!..

Яхшибоев ғижинди. Ўзини мажбур этиб жилмайди. Жилмайиши сўниб битмасидан, хотинига шошиб қаради:

— Ҳўш, хоним, нималар деб вайсади у?

Муҳсина хоним ерга қаради:

— Яшамагур, устозим васият ёзмоқчилар, деб айтади!..

Яхшибоев ишонмади. У Чоршанбиевнинг феълени жуда яхши биларди. Эҳтимол, кўрқоқлиги туфайлидир, лекин шунча замонлардирки, устозини бировга сотган эмас. Чамаси, Муҳсина хоним гап кавлаган-у, гарчи Чоршанбиев сир бой бермас-да, ўша суҳбатнинг ўзиниёқ орқа қилиб, секингина мақсадга ўтпти...

— Бекорларни айтибсиз, дедим, у киши васият қилганларидан кўра, мен ўзим васият қилганим яхши!..

— Раҳмат, хоним, — деди Яхшибоев. — Сиз — оқибатли хотинсиз. Вайсаки шогирдимга ўз вақтида танбех берибсиз. Бунақа гап бўлгани йўқ ўзи.

Муҳсина хоним гарангсиз қолди. Яхшибоевнинг мавзуга бунчалар тез нуқта қўйишини кутмаган эди. Бир муддат индамай ўтирди. Сўнг узоқроқдан гап бошлади:

— Тамара келин тагин жанжал бошлади. Аввалбек кечаям ичиб келган эмиш...

— Яхшимас, хоним, — деди Яхшибоев. — Касал одамга хуш хабарлар керак.

— Ўғлингиз-да, мен нима қилай, — деб хўрсинди Муҳсина хоним. — Оллоёрдан нолимайман, лекин, агар тўғриси айтсам, унинг бўшанглигини ҳеч сингдиролмайман.

— Ундай деманг... Оллоёр — бамаъни йигит.

— Қаттиққўлроқ эмас, хотинигаём бўш гапирди. Тутиб олганим йўғ-у, лекин уйдан ўзининг уйига нарса ташийдими, деб гумон қиламан...

— Аввалбек ёмон ичибдими?

— Чўққадан фарқи йўқ!

— Оллоёр ўғлимиз акасига дакки берса бўлармиди?..

— Айтдим-ку, бировга сўзи ўтмайди, деб! Битта хотинни эплаб ололмагандан кейин!!

— Аввалбекнинг хотини нима дейди?

— Э, уям, бир гўр! Уям уйдан ўзининг уйига ташиydi!..

Яхшибоев зерикди. Суҳбатнинг давоми не бўларини олдиндан биларди. Ўша эски мазмун: Аввалбек ичади, Оллоёр ўлгудай бўшанг, келинларнинг қўли эгри, биргина Муҳсина хоним оппоқ, биргина Муҳсина хонимга ишонса бўлади, айниқса — васияту мерос масаласида! Мунча кўзинг оч, энағар кампир, сенга мерос чи кора, у ёққа орқалаб кетасанми?

— Сиз ақлли хотинсиз, хоним, — деди Яхшибоев, оғир сўлиш олиб. — Ақлли хотин сал босиқроқ бўлади. Жонингиз ачиши тўғри, жаҳлингиз чиққани ҳам тўғри, лекин... фойдаси бўлармикин? Балки бошқачароқ чора ахтариш керакдир? Биласиз, мен анча йил яшадим. Одам кўп яшагандан кейин анча-мунча молу дунё ҳам йиғилиб қоларкан...

— Қўйинг, дадаси, — деб уялган бўлди Муҳсина хоним. — Қўйинг бу гапларни, гўё мен шу гапни деб келгандай бўп қолмайин... Агар шуни айтаверсангиз, қайтиб келмайдиган бўламан, — аини сўзлар устида Муҳсина хоним андак нозлангандай туюлди. — Кейин сизга ким ширин-ширин овқат пишириб келади?

— Майли, — деб илжайди Яхшибоев. — Лекин сал ёлғон ишлатдингиз, хоним. Менга ширин-ширин таомларни ойда келинларим пишириб беради, сиз бу ёққа опкеласиз, холос.

— Ахир, уларга ўзим ўргатганман-да, дадаси!..

Яхшибоев эътироз билдириб ўтирмади. Сабабки, икковининг ҳам гапи ёлғон эди. Овқатни келинлар эмас, Робиға-Робия-Роби пиширган. Улар бир замонлар пазанда бўлишган-у, энди ҳаваслари сўниб-битган. Яхшибоев иккала келиннинг ҳам Муҳсина хонимнинг кўнглини олиш учун тансиқ таомлар пиширганларини эслайди. Лекин Муҳсина хоним асло бўшашмаган, гўё келин бечоралар пиширган таомлардан нуқул куйик ҳиди келарди, куйик ҳиди келмаганида — ё шури ошиб кетарди, ё тузи камроқ бўларди!

Қаттиққўл қайнона эди Муҳсина хоним!

Қаттиққўллиги тутса бас, озиб-эзиб бозордан гўшт олиб келган пайтларида Робиға-Робия-Робидан эшитган койишлари ҳам эсидан чиқиб кетарди. Хизматчи хотин айтардики, уй бекаси ҳид билмайди, яккаш димланганроқ масаллиқ опкелади, деб...

— Энди, хоним, сиз билан маслаҳат қиладиган ишларимиз бор, — деди Яхшибоев. — Бир бошда — бир ўлим. Эртами-кечми, ишқилиб, тақдирнинг таъйиғига тушаримиз тайин. Елғиз маҳрамм — ўзингиз...

— Қўйинг, дадаси!.. — Муҳсина хоним қўлларини театрчасига силкитиб, эрига эътироз қилди. — Қўйинг, мен сиздан олдинроқ кетай, дадаси!

— Навбат талашиб ўтирмайлик, хоним. Келинг, мен олдинроқ кетай...

— Эгоист! — деди Муҳсина хоним кўзларига ёш олиб. — Мени зор қақшатиб кетмоқчимисиз!..

Яхшибоев бирор дақиқа кутиб турди — Муҳсина хонимга ҳаяжонини босишга имкон берди. Кейин, хотини жўнроқ тусга тушгач, секин давом этди:

— Қолдирадиганим сизгаям, болаларгаям етиб-ортади, хоним. Дафтарчадаям, сиз билмайдиган чет-чақалардаям озми-кўп... Топилади-да, ишқилиби!..

— Чап чунтагингиз ҳам бор экан-да, дадаси! — деб эркеланди Муҳсина хоним. — Жазманларга сарфлар экансиз-да!

— Йўқ, хоним, — деди Яхшибоев. — Сарфласам, аллақачон сарфлаб улгурардим. Ҳаммаси бус-бутун турибди. Қарз дафтарини айтмасам ҳам бўлади, ўзим қайтариб ололмадим, энди сизларга ҳам қайтариб беришмаса керак. Гап бундай, Муҳсина хоним... Васиятни иккита қиламиз. Бирини тез кунда тузамиз, иккинчисига сал сабр қилсак ҳам бўлаверади. Сабабки, менинг яна бир-икки йил яшаш эҳтимолим ҳам йўқ эмас. Кейин яна битта чакана васият ҳам борки, буниси сал нозикроқ. Хабарингиз бор, хоним, ёшлиқда андак айниган пайтларимиз ҳам бўлган. Сизнинг қадрингизга етмай адашганмиз, битта-яримта сулувроқ аёлларга кўз ташлаганмиз...

— Кулни кавлаб нима қиласиз, дадаси!..

— Энди, тавба қилмасам кўнглим тинчимайди-да, хоним.

— Мен сизни аллақачон кечирганман, дадаси.

— Энг ёмони шуки, хоним, мен фақат сизнинг эмас, ўша ўзим кўз ташлаган муштипарларнинг олдида ҳам гуноҳкорман.

— Улардан кечирим сўрашингиз шарт эмасдир? — деди Муҳсин хоним сал жиддийлашиб.

— Кечирим сўраш шарт эмас, лекин... жоним қийналади-да, хоним... Мероснинг ярмини ўшаларга қолдирсам, хоним. Тириклигимда рўшнолик кўрмади улар, энди, ўлганимда ортимдан сўкиб юришмасин!.. Сиз қаноатли инсонсиз, хоним.

— Мен озлиги ёки кўплигини эмас, адолат бўлишини гапиряпман, дадаси, — деди Муҳсина хоним. — Менга ҳеч нарса керакмас, мен ҳам эрта-индин ортингиздан кетадиган одамман, бу ёқда қоладиганларни ўйланг, дадаси.

— Биттаси Аввалбек бўлса, у — ғирт пиёниста. Оллоёр — аммамнинг бузоғи! Келинларнинг қўли эгри! Кимга қолдирай? Робиягами?..

Шундай дер экан, кўнглидан кечдики, бор меросни Робиға-Робия-Робига қолдирса тузук бўларди, негаки, бу дунёда биргина шу аёл унга холису ҳалол хизмат қилди, бирор марта иддао қилгани йўқ, биргина шу иззатга молик!..

— Нима қипти! — деб хезланди Муҳсина хоним. — Робия ҳам бегона эмас, ўлса, ўзимиз кўмамыз.

— Робия — ҳали бақувват, — дея ҳазилга бурди Яхшибоев. — Сизда мантиқ йўқ, хоним. Аввал ҳаммани ёзғирдингиз, энди ҳаммани фариштага чиқаряпсиз, қайси гапингизга ишонай?..

— Жоним ачиганидан айтдим-да, дадаси, — Муҳсина хоним сал юмшади, мулозим оҳангга ўтди: — Пиёнистами, бушанг-латтами, иккови ҳам ўзингизнинг зурёдингиз...

— Ҳаммага етади, хоним, — деди Яхшибоев. — Дов-даскакни ҳисобга қўшмайлик: ховли-жой, машина, ўғилларга теккан лаш-лушлар... Бу ёғиям бирор юз мингни қоралаб борар?

— Емонсиз, дадаси! — деб койиди Муҳсина хоним. — Олтмиш мингни мендан бекитган экансиз-да!..

Яхшибоев сармоясини тахминан айтган эди. Муҳсина хонимнинг гапидан сўнг омонат дафтарчадаги пули бирор қирқ минг эканини эслади. Майнанг бутун, кампир, деб ўйлади, яна иккита хуфя дафтарча йигирма йилдирки туғиб-урчиб ётганини билсанг борми, қувончдан ёрилиб ўлардинг!..

— Майли, хоним, олтмиш — сизларга, — деди илжайиб. — Қолган қирқини анави бечораларга берсак...

— Ундан тўрти кўплик қилади, — деди Муҳсина хоним. — Уларга бир қисм берсангиз ҳам кифоя. Ун минг ҳам катта пул!..

— Йўқ, хоним, жилла қурса уч ҳисса беринг!

— Икки ҳисса!..

— Майлингиз, хоним. Энди, хоним, буниси норасмий бўлади. Уйлангики, мен сиздан йигирма минг сўмни яшириб қолдим. Хўпми?

— Хўп, — деди Муҳсина хоним хушламайроқ.

— Балли! Бу ёғига жиддийроқ қулоқ тутинг. Расмий васиятнинг мазмуни шуки, унда бир-иккита шартимни айтаман. Агар мен оғирлашиб қолсам, то жон таслим қилгунимча парваришимни бўйинга оласиз. Ёлғиз ўзингиз эмас, албатта. Уфиллар, келинлар, хуллас, бутун бир оила бўлиб менга қарашасиз. Буниси — биринчи васият. Лекин у иккинчи васиятсиз кучга кирмайди. Тушундингизми?

— Тушунмадим, дадаси, — дея тан олди Муҳсина хоним.

— Бунинг маъниси шуки, агар кўнгилдан чиқариб парвариш қилсангиз, жоним бўғзимдан чиққунича хору зор қилиб қўймасангиз, ана унда иккинчи васиятга имзо чекаман. Розиман, бутун мол-мулким бола-чакамга қолсин, деганим бўлади бу!..

— Бизни ҳақорат қиляпсиз, дадаси! — деди Муҳсина хоним оғриниб. — Наҳотки, биз сизни ташлаб қўйсак?!

— Эҳтиёт шарт, хоним, — деди Яхшибоев. — Оғзим куйган менинг. Кейин, қаригандан кейин миям айниброқ қолган бўлиши ҳам мумкин-ку... Энди, пули борнинг нози ҳам бўладида, хоним, шугина нозига чидамасдан бўлармиди... Нима дедингиз?

— Ихтиёрингиз, дадаси. Маҳрам бўлгандан кейин, бир тийинсиз ҳам қараб туриш — менинг бурчим. Сал-пал гуноҳим бўлиши тайин гап, ахир, мен ҳам ишлардим, ижод қилардим, шунга яраша фурсатим кетарди, агар вақтида кўнглингизни ололмаган бўлсам, унда — кечиринг, кўнгилга тугун қилиб кетманг, дадаси!..

Муҳсина хоним хўрсинди. Яхшибоев безовта бўлди. Росмана видолашувга ўхшайди-я, деб ўйлади, тагин худо уриб жон таслим қилиб қолсам нима бўлади!..

Уйлари ўзига нашъа қилди. Бу дунё ўзи бир бозор, деб қулди, қара, эру хотин савдо қилиб ўтирибмиз-а!.. Сал кўримлироқ бўлса эди, балки латифага айлантриб юборармидик!.. Мазмуни шуки, мана, хоним, ёстиғимни тўғрилаб қўйганингиз учун минг сўм олинг, нариги ёнга ағдариб қўйганингиз учун — минг сўм, бурнимни артганингиз учун — икки минг, оғзимга қошиқ тутганингиз учун ҳам яна шунча! Қизиқ, тувакни тозалаб келгани неча пул тураркан?

Ишқилиб, бу кўргиликка дучор қилмасин! Осонроғидан берсин!..

Муҳсина хоним қаравотдан шитоб билан туриб, Яхшибоевнинг қўлтиғидан олди.

— Васиятингиз ҳам қуриб кетсин! — деб койиди. — Овқатланиб олинг, йўқса, ростдан ҳам васиятчи бўлиб қоласиз!..

Шўхчан койиниб, эрининг биқинларидан чимчилаб, росмана туртиб-суртиб, нариги хонага олиб чиқди. У ерда юмшоқ курсига ўтқазди. Келтирган тугунини стол устига қўйиб очган эди ҳамки, хонани димлама ҳиди тутиб кетди. Яхшибоевнинг оғзи сув очди. Дарров қўлига қошиқ тутди.

— Қошиқмас, вилка тутинг, — деб танбех берди Муҳсина хоним. — Қачонгача қишлоқи бўлиб юрасиз, ўртоқ Яхшибоев?

Сервантдан вилкаю бошқа анжомларни олиб, ликобга димламадан уйиброқ солди. Салфетка келтирди. Гулдонни сал четроққа сураркан:

— Э, гулдон иккитами? — деб ажабланди. — Совға шекилли? Хрусталга ўхшайди.

Муҳсина хоним «элчи» келтирган гулдонни қўлга олиб, синчиклаб томоша қила бошлади. Гулдон тубига ёпиштирилган думалоқ зарҳал қоғозни ҳижжалаб ўқиди: Б О Х Е М И А. Сўнг қоғозчанинг бошқа жойдан олиб ёпиштирилган-ёпиштирилмаганини текшириб кўрди. Кўнгли таскин топди чоғи, мамнунлик билан илжайди:

— Обрўйингиз анча баланд, ўртоқ Яхшибоев.

— Порага ўхшаб қоляпти-да, хоним.

— Йўғ-э, ундай деманг... иззат қилишгани бу. Сиз тамади қилиб туринг, дадаси, мен бир дўхтирдан хабар олай...

— Шартмас, хоним, буларнинг парвариши яхши.

— Ўзимнинг дўхтиримга бораман, ҳу тошимни опташлаган хирург хотин бор-ку, ўшани бир кўрай...

Яхшибоев ёлғиз қолди. Шошилмай овқатланди. Сўнг, нафси қонгач, бўшаган идишларни ваннахонада ювиб чиқди, қуруқ сочиқ билан артиб, тагин сервантга териб қўйди. Ишни саришта қилиб бўлиб, кўнглида ажиб бир ором туйди. Сўнг бу ором зориқарли бир соғинч билан алмашиндики, бундан кўп йиллар олдинги бир ҳолатни эслади. Ушанда Олияга ошиқ эди, Муҳсина хоним билан оралари очиқ бўлай деб қолган... ҳар ҳолда, шу аҳдда қатъий турган кезлари эди. Муҳсина хоним билан гаплашмасди. У пиширган овқатни емасди, ўзи кўчага чиқиб, иккита нон билан бир коса қаймоқ келтирарди. Бир бурда нонни қаймоққа ботириб еб олиб, сўнг алмисоқдан қолган машинкаси «ундервуд»ни чиқиллатишга тушарди. Чарчаган чоғларида эски тосда кир юварди: кўйлак-иштонларини, пайпоқларини... Қўллари оқем бўлганини кўриб ўзича хўрланар, хўрлик қандайдир тотли бир ғазабга айланар, ғазаб эса куч бағишлар эди. Стол ёнига келса бас, дағал, одми, лекин бирдай рост сўзларни ёзарди ўшанда! Ушанда иш ҳам унарди!

Энди эслаб ҳайрон қолади. Демакки, ғазаб замирида недир ёруғ қисматдан умидворлик ҳам бор экан-да?!

Кейин Мухсина хоним билан ярашди. Ярашмоқдан ўзга чораси ҳам йўқ эди. Бу орада Олия бир муддат ҳибсга тушган, сўнг озодликка чиққан, сўнг хайр-маъзурни ҳам унутиб, отасининг юртига кўчиб кетган эди.

Дарвоқе, ўшанда хайр-маъзурга ҳожат қолмаган ҳам эди.

Атчиғу тизикдан топгани шуки, кейинчалик, Мухсина хоним билан ярашиб, аввалги майлларини сал-пал унутиб, бинойидай яшаб кетганларида ҳам, кир-чирларини ўзи ювадиган бўлди.

Таржимаи ҳолини ёзиб юрадиган олимларга айтардики, мен жуда замонавий ёзувчидан, чойимни ўзим қайнатаман, пайпоғимни ўзим юваман. Олимлар ишонмасди. Олим халқи жуда қизик, наҳотки Яхшибоевнинг кир пайпоқларини эски тосга солиб, мағзавада эзгилашини тасаввур этиш шунчалик қийин иш бўлса?..

Умидворлик яхши нарса, деб ўйлади у, умидворлик шуки, неча йиллардан бери жуфти ҳалолимнинг киримни эзиб бермоғини кутаман. Эҳтимолки, шу нарса мени дунёда тирик тутиб турган бўлса. Умидворлик шунчаки, бу ерда ҳам кир пайпоқларни елим-халтага солиб, ваннахонага ташлаб қўйибман. Кўрдимикан, кўрармикан, деб!..

Кайфияти бузилди. Тумтайиб олди.

Хотини бир даста атиргул кўтариб келди. Кулиб, очилиб-сочилиб келдики, нақ муруват рамзи! Танидан тош олиб ташлаган хирург хотиндан пичоғини олгану касалхона ҳовлисидаги бахмал атиргулларга қирон келтирган!.. Ҳеч ким миқ этмаган. Мухсина хонимни ҳамма биледи, гулзор қоровули мум тишлаб турган, ажабмаски, атиргуллар ҳам бошларини шундоққина пичоққа тутиб беришган бўлса!..

Эрининг кайфиятини сезмади. Атиргулларни саралаб, доғ теккан барглари териб ташлади. Эски гулдонга биттагина атиргул қўйди — эски одати бўйича, энг сарасини, энг хушбўйи ва энг бахмалини. Қолганларини «элчи» келтирган гулдонга жойлади. Сўнг икки гулдонни ҳам кўтариб, ваннахонага ўтди.

— Дадаси! — дея овоз берди. — Менинг ишимни гаплашмадингизми?

Яхшибоев ғижинди. Додлаб юборишдан ўзини зўрға тийди.

— Чоршанби ҳали тайинланмади, деб айтдим-ку, хоним!

— Менга бошқа жой бўлса ҳам майли, масалан, каттароқ маданият саройи.

— Э, бўлмайди-э, хоним, маданият саройи сизнинг шаънингизга тўғри келмайди.

— Муносибини топиб берарсиз?..

— Яхшиси, тинчгина уйда ўтираверинг, хоним. Васиятдаги шартларим эсингиздан чиқдимми?

— Қанақа шарт?

— Э, шунчаки, арзимаган... — деди Яхшибоев, овозига имкон қадар мулоимроқ тус бериб. — Шартки, уйда шукргина қилиб ўтирасиз, болаларга бош бўлиб... Неваралага қарашасиз, келинларга маслаҳат берасиз... Тушунтиролдимми, хоним?

Жавоб бўлмади. Яхшибоев хотинининг айна аснодаги ҳолатини ўзича тасаввур қилди. Ажабмаски, ойнадаги аксига қараб турган бўлсаю жағи осилиб тушганини ўзи ҳам кўрса!..

Кўнгли қувончга тўлди. Э, аҳмоқ чол, деб койиди ўзини ўзи, шу пайтгача қаерларда юрувдинг? Чораси топиларкан-ку, чораси тил учиди турган экан-ку?.. Худди шундай, Мухсина хоним, уй қизи бўласиз энди йўқса, бир тийин ҳам тегмайди сизга, ҳаммасини ўйнашларимга васият қиламан!..

— Мухсина! — деб қичқирди. Жавоб ололмагач, сал асабийлашди: — Мухсина! Елимхалтани кўрмадингми?

Сенсиреганини пайқаб ўнғайсизланди. Номардлик-ку, ўртоқ Яхшибоев, деб ўйлади, шунча йил сизлаб юриб, энди сенсиреганинг нимаси?

— Хоним! — деди. — Елимхалта борми ўша ерда?

— Кўрмайман!..

— Тузукроқ қаранг, хоним. Ичида васиятларим турибди.

Яхшибоев қулоқларини динг қилди. Сездикки, Мухсина хоним кир пайпоқлар солинган елимхалтани олди, ҳар қалай, дами чиқмай қолгани бежизмас, бурун жийиряпти чоғи?.. Нима қилади энди, ювадимми?

Ичкаридан чуқур хўрсиниқ келди, сўнг сув жилдирагани эшитилди. Бир муддат ўтиб, Мухсина хоним хонага чиқди. Манглайдаги ажинлари кўпайган, қобоқлари шишган, қизарган... Наҳотки йиғлаган бўлса?

— Нимайди у, хоним? — деди Яхшибоев, хотини қўлларида чорбурчак қути тутганини кўриб.

Мухсина хоним индамади. Қутини столга қўйди. Қўзларида таъна аломатлари сезиларди. Яхшибоев қути оғзига сирилган пишиқ қоғоз тасма йиртилганини пайқади. Димоғига сезилар-сезилмас атир ҳиди урилди. Англадики, бояги коржомали кимса ҳам «элчи»нинг одами экан, пора ташлаб кетибди, энағар!..

— Атирга ўхшайди-ку, хоним, — деди хиёл ўнғайсизланиб. — Жазманларга атаб олувдим, начора, билиб қолдингиз... Опкетаверасиз энди.

— Опкетмайман, — деб бош чайқади Мухсина хоним.

— Опкетасиз, — деб такрорлади Яхшибоев. — Ичида анча матоҳ борга ўхшайди,

хаммага етади, сизгаям, келинларгаям, Сокинага... Хоҳласангиз, маҳалла устидан сепасиз, кўчамиз туну кун атир уфуриб турадиган бўлади.

Хотинидан гап кутиб ўтирмай, қутини унинг халтасига солди.

— Бу ёғини тезлаштирамыз, хоним. Тайинлаб қўйганман, эрта-индин нотариус келади.

Муҳсина хоним тағин индамади. Яна бир муддат дераза ёнига бориб турди — аразлаган бўлди. Яхшибоев парво қилмади. Ичкари хонага ўтиб, ўзи ёмон кўрадиган олифтароқ бир ёзувчининг китобчасини ўқий бошлади. Кеча Чоршанбидан атай опкелишни илтимос қилувди. Шоғирди ҳайрон бўлдики, э, устоз, унақанги жипириқларни ўқиб нима қиласиз? Нодонсан, болам, деб койиди Яхшибоев, илоннинг бошини вақтида янчиш керак, токи у аждархога айланмасин, иложи бўлса, умуман тухумдан чиқармаслик керак, тушундингми, болам?.. Қани, кўрайлик-чи, бу боди болаларда замон руҳи бормикин?

Ўқишдан зерикди. Аллақандай Мустафо чолу унинг ҳовлиси, ҳовлини ўраган четан деворлару чолнинг ўзини қуршаган бир-иккита овсарроқ қария... Жойларнинг номлари сал танишроқ туюлди. Фақатгина ўз қишлоғининг номини кўрмади, лекин Галатепа деган номни эслади, хусусан, галатепалик Раим раис билан булдуруқлик Ҳотам Шўронинг гаровини. Гўё улар бир замонлар гаров ўйнаган экан. Афсуски, тафсилотларини хотирига келтиролмади. Хотирлаш анча қийин эди, айниқса — Муҳсина хоним нариги хона деразаси ёнида аразлаб турган бир пайтда!..

Йўлак эшиги қарсиллаб ёпилганида китобни отиб юборди. Урнидан туриб ванна-хонага ўтди. Хайрият, кир пайпоқлар солинган елимхалта ҳам, атир солинган чорбурчак қути ҳам ҳеч жойда кўринмади. Қиқирлаб кулаётганини сезиб, ўзига танбеҳ бердики, жинни бўлма, ўртоқ Яхшибоев!.. Юзини совуқ сувда чайиб, ваннахонадан чиқди. Бориб, сервант тагидаги юмшоқ креслога ўтирди. Баданига тотли бир ҳовур оралаганини пайқади.

Энди уйга бемалол борсам бўлади, деб хаёл қилди, қани, биров мушугимни пишт деб кўрсин-чи!.. Қизиқ, ҳозир Муҳсина хоним қаерларда кетаётган экан? Пиёда келмагандир? Аввалбекни пастда пойлатиб қўйган чиқар?.. У номарднинг боласи, бирров кириб чиқсанг бўларди-я!.. Қўрқасанми ё?.. Уйладики, Муҳсина хоним бутун заҳрини ўғилга сочади: аввал бозорга ҳайда, Аввал! энг аввал сенинг кўкингни кияман, Аввал! хотин олишдан аввал боқишни ўйла эди, Аввал! авваллари озу кўп обрўим бор эди, Аввал, энди хору зор бўлдим, Аввал!..

Завқи кўпга чўзилмади. Бирдан маъюс тортди. Уйладики, жўнгина, тинчу тотув яшаса ҳам бўларди. Йўқлигу тўқлик деганлари — бариси бир пул, худо меҳрдан айирмасин. Хотинми шу, фарзандми шулар, қузғун-ку, ўлаксахўр! Пойлаб туришибди-ку? Тезроқ ўлақолмайсанми, ўртоқ Яхшибоев?.. Меҳрни пулга сотиб олгандан кейин, юришдан не мурод?..

Дори ичиб тинчланди. Яна аввалги аҳдига қайтдики, уйга кетади, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб яшайди, ором оғушида, мисоли аршдагидай! Фақат озгина сабр қилиш керак, холос. Эрта-индин Ошно келади. Келиб кўради, ҳол-аҳволни сўрайди, жилмаяди, далда беради, сўнг айтадики, Булдуруқни соғиндим, Назар жўра, бирга бориб келсак? Начора, Яхшибоев кўнади. Зора кейин Ошно ваъдасини унутса. Унутмаса, бирга боришга мажбур бўлади. Булдуруқ аҳли йиғинга йиғилади, Ошно нутқ сўзлайди. Сураткашлар суратга туширади. Қарабсизки, яна бир афсона тайёр! Орқада шовуллаган адл тераклар, олдиндаю икки ёнда турфаранг лолалар, минбарда Ошно, ҳайъатда Яхшибоев, д о х и л л и к майдан маст бўлган маҳаллий фаоллар — ана сизга оқибат, ана сизга меҳр, ана сизга киндик қони тўқилган жой!

Йиғилганларнинг айримлари истеҳзо билан кулганини Ошно кўрмайди Яхшибоев кўради, лекин сиртига чиқармайди. Сафардан қайтишда секин гап қотадики, қишлоққа озгина сув келтирсак, оқсоқол. Ошно унга ҳайрон бўлиб қарайди: сув бошқа жойларга ҳам керак, ўртоқ Яхшибоев, пахтакор районлар йил сайин кўпайиб боряпти, Булдуруқнинг суви ўзига етарли, наҳотки, яшнаб турган теракларни кўрмаган бўлсангиз?!.

Шу, холос. Энг ёмони — йўриққа юрмай туриб зерикиб улгурганинг.

Х БОБ

Қ и с с а н а в и с

Вақтни бой бермай, сафаримизнинг Уртақўрғон қисмини қоралай бошладим. Бундаги илк тафсилот шу эдики, Яхшибоев сўзининг устидан чиқди — етган манзилимизда бизни биров кутиб олмади, ўзимиз эркин айланиб юрдик. Шаҳар кўчаларини пиёда кезиб борарканмиз, Назар ака айтдики, трамвай депоси ёнида битта «намунали ошхона» бўларди, ўшанда биринчи қалам ҳақини ювганмиз, деб. Уша жойни бир амаллаб топдик. Энди бу ер «намунали» деб аталмас экан. Буфети ҳам йўқ. Шунчаки бир лағмонхона. Эскидан сақланиб қолган ёдгорлик — оққушлар сузиб юрган кўллари дарахт

тагида най чалиб ўтирган йигит-қизларнинг суратлари. Яхшибоев сурат солинган девор тарафга қараб юрди.

— Биттадан овқат опкелинг, Саидқул,— деб буюрди менга.

Ошпаз туйнуги ёнида одам кўп экан. Лекин мижозлар бизнинг меҳмон эканимизни сезишди, навбатсиз ўтказиб юборишди. Иккита серқайла лағмон, икки туюр нон олиб, Яхшибоев ўтирган столга элтдим. Овқати мазали экан, паққос туширдик. Хизматчи хотин бўшаган идишларни йиғиштириб кетди. Битта аччиқ чой сўровдик, дарров дамлаб келтирди.

— Бизнинг сарсонлигимиз мана шу ердан бошланган, Саидқул,— деди Яхшибоев маъюсланиб.— Деворлар ўша-ўша, лекин стол бошқачароқ эди. У пайтлар намунали ошхоналарга нуқул раҳбарлару фаоллар келишарди, негаким, овқати арзон бўларди. Кечки пайт таом нархи қимматлашиб, ресторанга айланарди. Ўриндиқлари ҳам ўшанга яраша, тўқима креслолар...

— Кажава...— дея гап қўшдим.

— Ҳа, балли, кажава ўриндиқлар,— деди у.— Сиз сўзни мендан кўпроқ биласиз, Саидқул.

— Унчаликмас.

— Хўп денг энди...— Яхшибоевнинг қовоғи уйилгандай бўлди.— Хуллас, бизнинг ёзувчилик касалимиз шу ердан бошланган. Кейинчалик Ошномиз айнаи ўтиришни кўп марта эслади. У киши айтдиларки, менинг ўша кунги сарфу харажатим Булдуруқдаги бир латифага ўхшаб кетаркан. Бизнинг қишлоқда «Алмардоннинг биринчи ови» деган нақл бор. Бир замонлар Булдуруқда Алмардон деган бола бўларкан. Ўша бола ўсиб-улғайиб, бир одамнинг эшагини ўғирлаб кетибди. Булдуруқда гап ётармиди, эшакнинг эгаси хабар толиб, сўроқлаб келибди. Келиб кўрса, эшаги ҳовлида турганмиш. Кириб, дарров қозикдан ечиб олибди. Бошлаб сўкай деса, Алмардон кўринмасмиш. Ноилож, сўкишни нася қилиб, гов ёғочини тушириб, эшакни ҳовлидан етаклаб чиқиб кетаётган экан, бирдан Алмардоннинг энаси пайдо бўлиб, қўлига ёпишибди: «Жон ака, ташлаб кетинг! Жонимни сўрасангиз сўранг, лекин бу харгинани опкетманг, ахир, бу харгина — Алмардоннинг биринчи ови-я?!» Хуллас, Алмардоннинг энаси таблада турган тулпорни ечиб бериб, ўғирлик эшакни олиб қолган экан. Бизнинг биринчи қалам ҳақимиз ҳам шундай бўлган, Саидқул, яъниким, эшагидан тушови қиммат! Эсласам, ўша пайтлар жуда бахтиёр эканмиз...

— Ҳозир-чи?

Яхшибоев гапимни қочирдиқ деб ўйлади чоғи, бир зум синовчан тикилиб турди, сўнг ўйланиброқ:

— Билмадим, ука,— деди.— Ҳозир энди пири бадавлатмиз шекилли. Ҳар қалай, юбилейларда танқидчи укаларимиз шундай деб ёзишади-ку... Лекин, Саидқул, ўшанда ростдан ҳам бахтиёр эдик. Сиз балки ғофилдирсиз, лекин биз бир вақтлар ёмон йўлларга ҳам киргандай бўлувдик...

— Хабарим бор, Назар ака,— дедим ортиқча гўллик қилиб ўтирмай.

— Э, бари бир ҳаммасини билмайсиз,— деди Яхшибоев.— Сиз билганларингиз — шунчаки ҳолва. Кўп савдолар кечган бу бошдан. Лекин бу ерда соврилган пулимиз ҳалол пул эди.

У яна нималарнидир эслади чоғи, жимиб қолди. Бир пиёладан чой ичиб секин қўзғалдик. Яна шаҳар айландик. Кўпроқ Яхшибоев юрган йўллардан юрдик. Сўнг бир жойда, чамаси менинг ҳам бу ерда ўқиганимни хотирладим, секин гап қотди:

— Ўша чоғларда сизни писанд қилмасдим, Саидқул. Оз-моз раҳмим келарди, холос. Лекин, бари бир, буям бир адашган банда-да, деб ўйлаганларим рост. Ёзиб-чизиб юришларингиз кулгимни қистатарди. Рост, Саидқул, ёмон ғашим келарди, баъзи-баъзида, қўйсанг-чи, жипириқ, сенга ким қўйибди, деб айтгиларим келарди.

— Э, Назар ака, инсоф қани?— дедим мен, ростдан ҳам ранжиб.— Ахир, детдомингни китоб қилиб ёз, деб айтган ким, сиз эмасми? Китобни чиқаришга ёрдам берган киши-чи? Ушайам сиз эдингиз чоғи?

— Албатта мен,— деди Яхшибоев кулиб.— Энди, бўларкан-да, Саидқул. Қўйинг, хафа бўлманг. Хафа бўларингизни билсам, бу гапларни айтиб юрмасдим.

— Айтардингиз,— дедим, ҳамон ўзимга келолмай.— Сиз айтиб ўргангансиз, Назар ака.

— Бу гапингиз ҳам рост,— деди Яхшибоев бирдан жиддий тортиб.— Хулласи калом, сизни кўпда менсимасдим. Тўғри, Ошно сизни тиришқоқ бола, деб мақтагандай бўларди. Узингизга ҳам айтган чиқар?

— Айна марҳаматдан қуруқ қолганмиз.

— Кесатманг, Саидқул. Меҳнаткаш йигит экансиз, мана, ҳузурини кўриб юрибсиз. Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин. Биз бу ёқда бир-биримизни камситиб ёки бир-биримизни осмонга кўтариб мақтаб юрганларимизнинг сариқ пуллик нафи йўқ. Кимнинг кимлигини вақт кўрсатади.

— Вақт-ку кўрсатар-а, лекин биз ўзимиз кўролмаймиз-да.

— Бўлди, Саидқул, асабни бузаверманг. Бу ёғи ҳакамликни вақтга ташлаб қўйиб,

вақтдан умидвор бўлиб ўтиришга сизу бизда фурсат ҳам йўқ. Кутмай, зорланмай, борини дастурхонга тўкиб турганимизнинг ўзида катта давлат.

Эътироз билдирмадим. Сафаримиз қариётган чоғда орани бузгим келмади. Чидайсан энди, Саидқул, дедим ўзимга ўзим, сен унга ҳамроҳсан, ёшинг ҳам берироқ, чидайсан энди...

Яна юриб кетдик. Йўлимиз ўша машҳур «Левича бўлбор»дан ўтарди. Хиёбонга яқинлашганда кичикроқ бир кўчани кесиб ўтдик.

— Кулоҳ шу кўчада яшарди,— деди Яхшибоев.— Уша бизга устозлик қилган одам. Айтувдим-ку, яшил кулоҳ киярди деб?.. Ушанинг кўчаси. Чапдан еттинчи уйда турарди. Уғиллари бор, деб эшитаман. Аммо-лекин, Саидқул, Кулоҳ деганимиз асли зўр одам эди. Бизни кўп қўллаган. Ушанинг ёрдами туфайли қорнимиз тўйган, эгнимиз кийим кўрган. Сўроқлаб келишса ёки ўзим топиб олсам, болаларига бирор яхшилик қилардим...

Хиёбондан ўтиб, дорилфунуннинг мармар қоплатиб янгиланган биноларига тенглашганимизда, Яхшибоев биқинимга туртди:

— Қаранг, Саидқул, Симхонинг будкаси!..

Вужудимга титроқ оралади. Ботиниброқ қаролмадим. Назаримда, ҳозир ўша тарафдан марҳум этикдўзининг «Саидқул ако!» деган хитоби эшитиладигандай эди.

— Симхоям зўр одам эди,— деди Яхшибоев.

Тағин юрагим увишди. Будкага қарадим. Эшиги ёпиқ эди. Деворлари мовий рангга бўялган, устида кичкина қизил байроқча ҳилпираб турарди.

— Симхо урушга борувди,— деди Яхшибоев.— Фронтдаям бир марта кўришганмиз. Днепрни кечув пайти эди. Лекин нариги қирғоққа етган-етмаганини билмайман. Бечора шаҳид бўлиб кетган чиқар...

— Уни урушдан кейин учратувдим, Назар ака,— дедим.— Бир кўлидан айрилган экан.

— Қаранг-а!— деди Яхшибоев шодланиб.— Мен беҳабар эканман. Энди бу ёқларга кам келамиз-да, Саидқул.

Яхшибоевга урушдан кейин бир муддат Ўртақўрғонда турганини, сўнг марказга кўчиб, яна бир муддат Ўртақўрғон театрини бошқариш учун қайтиб келганини эслатиб ўтирмадим.

— Қўли бўлмаса, қайтиб этикдўзлик қилолмагандир?— деди у.

— Касбини ташлагани йўқ,— дедим.— Кейинроқ этикдўзларга катта бўлди, лекин ўшандаям мум билан сўзонни унутмади.

— Сиз мендан оқибатлироқ чиқдингиз, Саидқул,— деб мақтади Яхшибоев.— Бу ёқларга кўпроқ келаркансиз...

Дорилфунун биноси ёнида, бу ерда ўқитган ва ўқиган табаррук зотларнинг номлари битилган лавҳалар остида бир зум сукут сақладик.

Бир маҳал қарасам, атрофимизни ёш-яланг ўраб олибди. Мен-ку, пана-пастқамда юрадиган одамман, сурат-пуратларим чиқмайди ҳисоб. Сездимки, улар Яхшибоевни таниб қолишди. Салом бериб, андак ийманиброқ ёнимизга келишди. Назар ака одамлар эътиборида бўлишни хуш кўрмайдими, хурсанд бўлиб, ёшлардан ўқишларини, туриш-турмушларини суриштира кетди. Ёшлар ҳам, анча дадиллашиб, ундан дастхат талаб қилишди. Кимдир конспект дафтарини тутди, кимдир ёндафтарини. Қоғоз тополмай, жўраси ёки дугонасининг дафтаридан бир варақ йиртиб узатганлар ҳам бўлди. Қарасам, бу тадорик ҳеч тугамайдиган. Яхшибоев бетоқатлигимни пайқади чоғи, менга кулиб қаради:

— Қани, Саидқул, сизам мундоқ ёллашиб юборинг.

Хуллас, Назар аканинг доврўғидан бир чеккаси бизга ҳам тегиб, ўзимга ўхшаган бўшангроқ, дастхат олишдан умидини узиброқ турган бир-икки камтарин-камсуқум студент укаларимизнинг дафтарларига имзо чекдим:

«Назар Яхшибоев номидан — Саидқул Мардонов».

Кечқурун студентларнинг недир тантанаси бор экан, ўшанга таклиф этишди. Ваъдани қуюқ қилиб, бир амаллаб қутулдик. Яхшибоев билагимдан тутиб, тағин хиёбон ичкарисига бошлади:

— Кетдик, Саидқул, буларнинг домлалари чиқиб қолишлари мумкин. Сизу биз норасмий келган одамлармиз, ўз билгимизча айланайлик...

Хиёбоннинг ичкарисида бўш харрак топиб ўтирдик. Яхшибоевнинг ранги хиёл оқарган эди. Сабабини мўлроқ зиёда кезганимиз, боз устига, ёшлигимиз кечган жойларда кезганимиздан кўрдим.

— Ишимиз, Саидқул, анча инжиқ иш-у, лекин мана шунақа дастхат-пастхат ёзган пайтларингда жамики машаққати эсингдан чиқиб кетади,— деди Яхшибоев.— Лекин шу кунга етгунча қанча азият чекмадик! Боя мен Кулоҳни бекорга эсламадим. У жуда мўл-кенг одам эди, ўзи қўл учида кун кўрарди-ю, лекин бизларга недир зўр дунёларни ваъда этарди. Измида бўлса, ўша дунёларни олиб ҳам берарди. Кайфи ошганида масту мактанчоқ бўлиб қолишлари ҳисобмас. Аслида у жуда кам ичарди. Беғараз эди, салга алданарди. Афсуски, биз у истагандай Жулқунбой бўлолмадик, ука. Жул-

қунбой ростдан ҳам ягона экан. Унга эргашиб ёзганлар ҳам учради, ammo бирортаси ҳам ўхшатолмади, қайтага, халққа кулги бўлди. Бугун қарасам, биргина армоним қолибди. Бунинг адабиётга мутлақо дахли йўқ. Уша сизга айтганим — Булдуруқда боғ қилолмадим. Армонки, қолган ҳаммасини бир тийин қилади: обрўимни ҳам, унвонимни ҳам, боринг-ки, бутун хонумонимни!..

Мен индамай ўтиравердим. Яхшибоевнинг армони оддий — ҳаммада ҳам бўлаган жўн ва шу баробарида ғоят самимий армон эди. У бугун негадир бошқача эди, овозида чуқур бир ҳасрат сезиларди.

— Айтинг-чи, Саидқул,— деди у бир маҳал,— айтинг, наҳотки мен адашган бўлсам?

— Саволингиз қизиқ,— дедим.— Етмишни уриб қўйган одам шунақа гапларни айтса эриш туюларкан.

— Эришми, йўқми, бунисини билмайман,— деди Яхшибоев.— Лекин бу савол аввалроқ келмаган бўлса не қилай?

— Аввалроқ келмагани ростми ўзи?

— Қаёқда!— деди Яхшибоев.— Келишга келган, лекин ўйлаб кўришга ҳафсала бўлмаган чоғи. Асли мен Булдуруққа қайтиб кетишим керак эди. Ажабмаски, бир куни бориб кимсан Ҳотам Шўронинг ўрнини ҳам олардим. Бугунги нуфуз, бугунги доврўқ назаридан туриб қаралса, Ҳотам Шўро тутган мавке кулгилироқ туюлади. Халқни саводи билан эмас, азбаройи ғайрати билан ушлаб турган одам эди у. Қолаверса, ўша пайтлардаги Яхшибоев учун Ҳотам Шўродан улўғроқ зот бу дунёда йўқ эди. Балки, Булдуруққа қайтсам, Ҳотам Шўродай бўлиш истаги мен учун энг зўр орзулигича қоларди. Эҳтимолки, бир амаллаб ўша зўр орзуга эришардим, кўнглим таскин топарди, ўзимга ўхшаган камбағал қизга уйланардим, бола-чақа орттирардим, кейин ўшаларнинг даврасида, дунёдан мутлақо рози бўлиб, кўз юмардим.

— Унгламаган тақдир экан-да,— дедим, гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, Саидқул,— деди Яхшибоев.— Унгламагани — буниси, мен шунча йил яшаб эришганим. Униси, Булдуруқда қолгани — асл тақдир, амали келмаган асл тақдир.

— Билмадим, Назар ака, ҳеч ишонгим келмаяпти. Ахир, ўзингиз ҳам, Ошно ҳам... ёмон яшамаяпсизлар шекилли?

Эътироз қилдим-у, ўша заҳоти тилимни тишладим. Биз шу пайтгача Ошнони очикчасига муҳокама этмаган эдик. Аниқроғи, мен ўзим уни тилга олишдан истиҳола қилардим. Гўёки Ошнонинг номини қўшсам бас, унинг нуфузи ўртага кириб, оқибатда мен Яхшибоевни андак камситгандай бўлиб чиқардим. Ammo янглишган эканман. Ошнонинг номини эшитгач, Яхшибоев асло оғринмади, қайтага, белисанд қўл силтади:

— Э, қўйинг-э, Саидқул!— деб хитоб қилди у.— Мен Булдуруққа кетсам бас эди, ўшанда Ошно деганимиз, агар у бир эмас минг худо бўлсаям, мени қишлоқ бағридан асло узиб ололмасди. Узиб олиш уёқда турсин, унинг ўзи ҳам узоққа бормасди, мен билан изма-из Булдуруққа қайтиб кетарди. Тақдир деганлари қизиқ ўйин экан, Саидқул ука. Агар мен ўшанда Уртақўрғондан тўппа-тўғри Булдуруққа кетсам эди, кейинроқ бориб колхозга ёки шўрога раис бўлардим, Ошномиз эса, қишлоқдаги катта мактабга директор бўларди, қиш келди дегунча мактабига кўмир сўрайвериб жонимдан безор қиларди. Лекин у зўр муаллим бўларди, негаким, одоби жойида, кийиниши саришта, ичмайди, чекмайди. Ширин-ширин гапириб, не-не одамларнинг кўнглини гуллатарди, ажойиб шогирдлар етиштирарди, хуллас, бугунги кунга келиб, ҳар иккимиз ҳам пенсияга чиқиб, соқолни қалта кузаб, мўйсафидлар гурунгининг тўрида, мен ўзим — шўро ёки колхоз ишини дўндирганимдан, у эса — қанча шогирдидан кандидату қанча шогирдидан дўхтур науқ ундирганимдан лоф уриб ўтирардик!..

Яхшибоевнинг гапларида рад этиб бўлмайдиган мантиқ бордай эди. У ҳозир ноз-поз қилаётгани йўқ, рост сўзлаяпти. Англадимки, Яхшибоев самимият асносида ғоят жозибали одамга айланаркан, жозобаки, яна қайтиб ўша оддийгина мантиқ билан изоҳ этилади.

Дилдаги тугун ечилгандай бўлди. Сафаримиз яна қанча чўзилган бўлса, Яхшибоев шунчалик очилиб бораверди. Мен ўзим ҳам ундан ортиқ ҳайиқмай қўйдим. Ўзим билмаган, билсам ҳам тушунмаган сиру асрорлар юзидан парда кўтарилгандай эди. Кўнглимда бачкана бир ғурур уйғондики, э, бу дунёда ҳақиқат ҳам бор экан-ку, ахир, мана Яхшибоевдай олиймақом зот мени тенг кўриб гаплашиб юрибди, борини яширмаяпти.

Эҳ, ожизлик қурсин, ожизлик қурсин!..

Энди ўйласам, олиймақом зот ёлғизликдан қийналиб кетган экан. Атрофида неча-неча шотирлари бўлса-да, не-не улуғлар билан ошу қатиқ эрса-да, бировга ичини ёролмас экан.

Менга ёрди ичини. Бирор сўзи қолмадики, баҳам кўрмаган бўлса. Ушанда кўнглимни тўлдирган бачкана ғурур сўниб битиб, ҳовурим босилиб, ўзимдан ўзим нафратланиб... ўйлайманки, Яхшибоев бошда ҳам, кейин ҳам мени сариқ чақага олмаган экан. Агар сезган бўлсангиз, одам ўзи менсимаган кимсаларга сирларини кўпроқ айтади. Сабаб — ҳолатнинг ўз ичида, яъники — м е н с и м а с л и к д а.

Ожиз ақлим етган ҳақиқат шуки, бизнинг беҳисоб гурунгаримизда маталнамо

бир ҳолат бор экан. Гўё Ошно — Искандари Зулқарнайн, Яхшибоев — Искандарнинг шохини кўриб ичига сиғдиролмаган сартарош, мен эсам — қудуқ, чуқур ва зимистон қудуқ. Яхшибоев бор гапине ўша бўм-бўш қудуққа айтаверган, айтаверган, айтаверган. Қудуқ жим турган. Бечора сартарош билмаганки, айтилмиш сирлар бир кун бориб қудуқ тубидан ғаров шаклида ўсиб чиқади.

Колгани ўз-ўзидан аён. Сир деган нарса ғаров бўлиб ўсса бас, кимдир муқаррар келиб ғаровни кесадию сибизга ясайди ва бу сибизга нуқул битта куйни чалади: Искандарнинг шохи бор, Искандарнинг шохи бор!..

Энди қисқа муддат Ошно мавзусига ўтсак...

Қисса аввалида — «манзара» деган ўта китобий ном ва ҳар бири алоҳида рақам олган ёзувларда — Яхшибоев номига кўпроқ урғу тушган экан. Шундай бўлмоғи табиий эди. Чунки биз учун Яхшибоевнинг таржимаи ҳоли асосий муддао эди, Ошно мавзуси эса, шунчаки иловаю изоҳ сифатида қўшилган эди, холос.

Лекин ёруғ дунёда муқим нарса йўқ. Вақт ўтгани сайин Ошно мавзусига доир воқеаларнинг кўлами кенгайиб, залвори ошиб, охир-оқибатда Яхшибоевнинг қаламга олинган жамики саъйи ҳаракатлари Ошно мавзуси учун дастлабки туртки бўлгани сезилиб қолаверди.

Ошно мавзуси — улкан кўриқ. Уни очмоқ учун улкан салоҳият керак. Биз эса, ҳолимизни билиб, айна улкан мавзунинг Яхшибоевга дахлдор кичикроқ лавҳалари билан чекланамиз.

Яхшибоевнинг дастлабки пайтларда Ошнога васийлик қилгани бор гап. Лекин унинг васийлиги, бинобарин, дўстидан устунлиги Уртақўрғон рўзномаси муҳаррирининг уйига Ошнони бошлаб борганию муддат ўтиб уни муҳаррирининг нозикниҳол жияни Муяссарга уйлантириб қўйгани билан тугайди.

Ошнонинг кейинги тақдири ўша муҳаррирнинг номи билан чамбарчас боғлиқ. «Номи билан» деяётганимизнинг боиси шундаки, муҳаррир урушнинг биринчи кунларидаёқ кўнгилли бўлиб фронтга кетган ва Сталинград остонасида кўплаб ўзбек ўғлонлари қаторида ҳалок бўлган эди. Ошно эса, айна ўша йили оғир ярадор бўлиб, госпиталда узоқ даволаниб, ниҳоят, қирқ учинчи йилнинг кеч баҳорида Уртақўрғонга қайтиб келди. Муҳаррирнинг ўлимине ҳам шу ерда эшитди. Нияти — шаҳарда қисқа муддат туриб, сўнг хотини Муяссарни олиб Булдуруққа кетиш эди. Лекин бу ният амалга ошмай қолди. Чунки шаҳар маъмурлари уни излаб келишди ва уч-тўрт кун ичида Уртақўрғон рўзномасига муҳаррир этиб тайинлашди. Шундагина Ошно марҳум қариндошидан фақатгина ҳовли-жойи ва мансабини эмас, балки каттакон обрўсини ҳам меросга олганини тушунди.

Айни тушунча ёш ўғлонга қанот бағишлаганини айтмасак ҳам бўлади.

Дастлаб шаҳар аҳли уни «ўртоқ муҳаррирнинг домоди» деб атарди. Токи бу номдан безиб, озгина ғурур пайдо қилиб, ўзи ҳам «ўртоқ Фалончиев» деган номни олгунича бир-икки йил ўтди. Рўзномага келсак, уруш йилларида у жуда кичкина эди — ҳозирги район газеталарининг ярмича.

Уруш тугаб, Яхшибоев ҳам Уртақўрғонга қайтганида Ошнонинг рўзномаси тўрт марта йириклашиб, росмана газета шаклида чиқа бошлаган эди.

Еттинчи манзара

Ошно қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида икки ўғлию хотини Муяссарни олиб Уртақўрғон вокзалига чиққанида, катта бир эшелон тўла ордендор аскарларни кутиб оларини биларди, лекин, ордендорлар орасида ўзининг жўраси Назар Яхшибоев ҳам борлигидан беҳабар эди.

Паровоз пишқириб-пишқириб тўхтади. Перрон четида қатор тизилган пионерлар сур тортиб, ноғора чалдилар. Юк вагонларининг ҳайҳотдай очиқ эшикларидаги ғовлар сурилиб, юзлари иссиқдан қорайган аскарлар пастга сакраб туша бошладилар. Бир маҳал қараса, йигирма-ўттиз қадам нарида гимнастёркасининг орқаси тердан оқарган жуссадор аскар кетиб боряпти. Новча, қорувли, йирик одимлайди — Назарнинг ўзгинаси! Юраги қинидан чиқай деди, кителининг ёқа тугмаларини бўшатди, бақирмоқчи бўлди, лекин товуши чиқмади... Катта ўғилчасининг кўлидан тутиб, аскарнинг ортидан юрди. Кўлида кенжа боласи билан Муяссар ҳам унга эргашди. Янглишмаган экан, аскар шу кетишда вокзалнинг ичкари майдонига ўтдию қишлоқлардан келадиган отуловлар турувчи бурчакка йўл тутди.

— Домод! — деган хитоб келди орқадан. — Қайга кетяпсиз, домод!

Ошно ортга қайрилди. Кўрсаки, бошлиқлардан бири, қўлини булғаб перронга чорляпти:

— Нутқингиз нима бўлади, домод?

Ошно ғолиб аскарларга қарата нутқ сўзлаши кераклигини шундагина эслади.

— Ўзингиз сўзлай қолинг, устод! — деб бақирди у.

Аскар от-арава бекатига жадаллаб борар эди. Ошнонинг нутқи ҳам аслида мана

шунақаларга аталган — ҳамшаҳару ҳамқишлоқларга. Лекин булар нутқни пойлаб ўтиришмайди. Келадилару вагондан сакраб тушадилар. Сўнг уйга ошиқадилар...

Бекатда от-улов камроқ эди. Аскар уларга яқинроқ бориб тўхтади, юзларига тикилди, таниш излади. Аравакашлар бир зумда уни ўраб олишдию сўроққа тутишди: ким, кимларнинг хеши, яна кимларни кўрди, қайга бормоқчи?

Аскар берига ўгирилганида Ошно уни рўйи рост таниди. Назар, Яхшибоев Назар, тепишиб ўсган жўраси!..

Юраги ҳаприкиб турса-да, ўзини босди, секин ёнидан бориб, парвосиздай сўради:

— Жонузоқ арабни кутяпсизми, аскар йигит?

Назар ялт этиб қаради. Бир зум серрайиб турди — кўзларига ишонмади. Сўнг бир сўз демай бағрига босди. Икковининг ҳам кўксидан чуқур хўрсиниқ отилиб чиқди, икковининг ҳам кўзидан ёш тирқиради.

— Жўражон!— деди Ошно энтикиб.

— Тирик экансан, ошна!..— деди Яхшибоев.

— Одамни танитай кетибсан, жўра!

— Пешвоз чиқиб эдингми, ошна!..

— Муяссар ҳам шу ерда, Назар жўра. Ана, турибди!..

Яхшибоев Ошнони бағридан бўшатмай, ёнига қаради. Муяссар икки-уч қадам нарида чақалоғини кўтариб турарди. Ортида яна биттаси, ўғил бола, дадасининг бегона амаки билан қучоқлашганига ҳайрон боқиб турибди... Яхшибоев қўлларини бўшатиб, улар томонга ошиқди. Онасининг ортига бекинган болани даст кўтариб, юз-кўзларидан ўпди, сўнг уни ўнг кўксига тутиб, Муяссар билан кенжасини чап кўксига босди — девқомат, адл, бағри кенг!..

— Тўнғичинг йигит бўп қопти,— деди кулиб.— Културнийроқ от топиб қўйгандирсан?

— Ҳа,— деб илжайди Ошно.— Оти — Комрон.

— Яхши исм экан.

— Узиям яхши бола, Назар тоғаси,— деб гап қўшди Муяссар.

Яхшибоев унга миннатдорона боқди. Эсладики, Муяссарни «келин» деб атарди. Лекин келин ўзини янада яқинроқ тутяпти, «амакиси» эмас, «тоғаси» деди, баски, ўзини сингил тутяпти.

— Балли, Муяссар синглим,— деди.— Умрингиз узоқ бўлсин. Бизам, мана, омон қайтдик, энди бу ёғи умримиз узоқ бўлади. Нима дединг, ошна?

— Тўғри айтасан, Назар жўра,— деди Ошно.— Энди ўлмаймиз.

Яхшибоев Комронни ерга қўйди-да, қаддини ростлади. Шунда кўксига орденлари жаранглаб кетди. Ошно диққат қилсаки, нишонлар жуда кўп, энг саралари, медали кам...

— Назар жўра,— деб ҳазиллашди,— юлдузни йўлхалтага яширганмисан дейман?..

— Йўғ-э,— деди Яхшибоев,— борини тақиб олганман, ошна. Узингдаям кўпдир?

— Менда озроқ,— деди Ошно.— Лаънати фашист мўл-кўлроқ орден олишгаям қўймади. Ярадор бўп қолдим, жўра, қирқ иккинчи йил эди...

Яхшибоев дўстининг буй-бастига синчиклаб қаради.

— Э, энди битиб кетган,— деди Ошно сал хижолат чеккандай.— Бир-икки оскол-ка бор, униям опташлаймиз.

Яхшибоев яқинроқ келиб, яна қучди. Бу гал авайлаброқ қучди. Аяганини Ошно сезиб турди, сезгани баробар, дўстига меҳри ийди.

— Кетдик, Назар,— деди.— Аввал бизнигига борамиз.

Яхшибоев тайсаллади. Юзида тарадди, Ошнога ялиниброқ боқди:

— Аввал улов топиб қўйсақ девдим, ошна.

— Бари бир, бугун Жонузоқ карвон келмайдиган кун.

— Эсингда экан-а?— деб илжайди Яхшибоев.

— Эсдан чиқарканми!

— Инжиқ чол эди лекин. Энди бизни танирмикан?..

— Билмадим. Бошқа кўрганим йўқ. Балки дунёдан ўтиб кетгандир... Парво қилма, от-улов топамиз. Қани, юр энди.

Ошно Муяссарнинг қўлидан кенжасини олиб, вокзал майдонининг нариги тарафига йўл бошлади. Яхшибоев тагин Комронни кўтариб, бир қўлида халтаси, унга эргашди. Атай лўкиллаб юрди, бола қақирлаб кулди.

— Комрон кўп яхши йигит бўляпти, — деди Ошно жилмайиб. — Фақат мен фронтдан келганда андак бегонасираб тургани ёмон бўлди, йўқ, энди тузук, йигит нуқси уриб қолди, кўрмайсанми, сендан ҳам чўчимаяпти...

— Э, ота ўғил! — деб мақтади Яхшибоев. — Энди, бизам хотин олиб ўғил кўрсак, отини ўзинг қўйиб берасан-да, ошна? Ё менам Комрон қўяверайми?

— Ихтиёринг, — деб кулди Ошно. — Ноёб исм лекин.

— Бўпти, — деди Яхшибоев, — ўғилчининг отини Комрон қўяман.

Кейинчалик, Муҳсина хонимга уйланиб, ундан ўғил кўрганида, Яхшибоев айни ваъдасини эсдан чиқарган эди. Комрон дегани у пайтларда ростдан ҳам камёб исм эди, сўнг-

роқ, Ошно юксалгандан юксалиб бир даражага етганида бу исм жуда кенг расм бўлдики, юртнинг улуғларидан тортиб, жўнроқ фуқароларига қадар, ҳамма-ҳамма ўғилларию невараларини эзгу умидлар билан Комрон атадилар. Комрон исми гўё кафолатнома эди, Комрон исмини кўксига таққан йигитчаларнинг йўллари ҳам жуда тез ва равон очилиб кетаверарди. Ҳиндистон шоҳи Бобур ва ўғилларининг реакцион фаолиятини қаттиқ ва аёвсиз фош этган танқидчилар ҳам айни исмни эшитганда хижил тортиб қолар эдилар.

Лекин у пайтда, қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида, Уртақўрғон вокзалида, чошгоҳ маҳали, фронтдан зафар билан қайтган Назар Яхшибоев дўстининг беш яшар ўғлини кўтариб чеккароқда қантарилган «эмка» ва «виллис» лар тарафга кетаётганида, ҳали юрт оғалари комронпарастлик касалига йўлиқмаган эдилар. Унда Яхшибоев анча содда эди. Соддалиги шунчаки, дўсти қатор турган «виллис»лардан бирининг эшигини очиб, қўлидаги йўлхалтани ичкарига узатганида:

— Э!! — деб хитоб этган эди. Ошнонинг завқи келган, дўстига маънолироқ боқиб:

— «Э» эмас, «ҳа!» — деб, кетидан камтарона илжайган эди.

Сўнг улар — Ошно билан оиласи орқа ўриндиқда, Яхшибоев олд ўриндиқда, шофёрнинг ёнида — Уртақўрғон шаҳри кўчалари бўйлаб ғизиллаб кетдилар. Дўстларнинг завқи чунон ошган эдики, бир чеккаси шофёрга ҳам юқиб, машинани тез ҳайдади, яккам-дуккам учрайдиган машиналарни, кўчаларни тирбанд қилган оту эшак қўшилган жўнроқ уловларни бирин-кетин қувлаб ўтиб, пиёдаларни шошириб, тирқиратиб бораверди.

— Назар жўра, — деди бир маҳал Ошно, дўстининг елкасига қўлини ташлаб. — Назар жўра, сенга жўра эканимдан фахрланаман!

Яхшибоевнинг ҳам кўнгли фаҳрга тўлди. Ахир, арзийди-да! Атай сени кутиб олгани — хотинию болалари билан чиқса, сенинг иззатингга етай деб атай чиқимдор бўлиб машина ёлласса... дўст дегани шунчалик-да, ахир! Дарвоқе, унинг ўзи ҳам чаккимас, айниқса — машина ҳар силкинганда жиринглаб кетадиган ордену медаллари билан, бир йил ёки икки йил эмас, беш йил ҳам эмас, нақ олти йил урушгани билан, шунча қирғинлардан омон келгани билан!..

Юраги тўлиқди унинг. Юрагини кафтига баркашда тутгандек тутиб, дўстига инъом қиладиган шашти бор эдики, ҳовлиқиб деди:

— Мен ҳам фахрланаман, ошна. Бу дунёда сенинг борлигинг, Муяссар синглимининг борлиги... яхши-да, ошна! Тирик кўришди-а!!

Йиллар ўтиб, Ошно юксалиб, Яхшибоев унинг ортидан эгашиб, иккови ҳам бир даражага етганларида, Яхшибоев эҳтиётсизлик қилиб, торроқ бир даврада қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Уртақўрғон шаҳри кўчаларида елиб кетаётган машинада туйган фаҳрини айтиб беради. Кўпчилик ишонмайди унга. Лекин ишонганлар ҳам, ишонмаганлар ҳам бирдай бош силкитиб маъқуллайдилар. Яхшибоевга шогирд тутиниб юрган ношукурроқ бир йигит шу гапдан сўнг латифа тўқийдики, сичқон бир куни филни учратибди-да, унга қараб, сен менинг авлодим эканинган фахрланаман, деб айтибди. Латифа Яхшибоевнинг ҳам қулоғига тегади. Лекин у парво қилмайди. Жипириққа бориб айтинлар, дейди у, билиб қўйсин, мен жудаям сичқон эмасман. Ошно фил бўлса, мен — камида каркидонман, фил сал ювош бўлиши мумкин, лекин каркидоннинг шохи қаттиқ, сузгани омон қолмайди!..

Писанда латифагўйнинг қулоғига етганми, йўқми, — буниси номаълум. Лекин Яхшибоевнинг ўзи собиқ шогирдига қасд қилмагани аниқ. Ҳозир унинг исми ҳам эсда қолмаган. Бир йили Чоршанбиев зотилжамга чалиниб, нақ уч ой касалхонада ётганида, Яхшибоев қўлсиз-оёқсиз қолганида ўша шогирдини кўмакка қақирмоқчи бўлган-у, исми ёдига келавермаган. Ушанда кимдир Одилбек Жумаев деган йигитчани тавсия этиб, то бу манмангина болакайни қора ишларга ўргатгунича озмунча асаби кетмади!..

Шаҳарнинг эски қисмига, дов-дарахти мўл маҳаллага етиб келдилар. Яхшибоев ҳовли эшиги олдида ўсадиган икки туп тут қирқилиб, ўрнига уч туп кичикроқ қарағай экилганини кўрди. Ошнога ажабсиниб қаровди, у маъюсланиб изоҳ берди:

— Тутлар қуриб қолди, жўра. Ким билади, шулар ҳам урушни сезганми..

Ошно дўстининг йўлхатасини олиб, ичкарига йўл бошлаган ҳам эдики, шофёр ҳайиқброқ овоз қилди:

— Кутайми ё кетайми, каттакон?

— Кетаверинг, — деди Ошно, сўнг дўстига кулиб боқди: — Сен бирор кун меҳмон бўларсан, Назар жўра?

— Кирмасдан муҳлат сўрайсан-а! — деб ҳазиллашди Яхшибоев.

— Назар акам ҳақлар, — деди Муяссар ҳам кулиб. — Аввал кирсинлар, сўраш қочмас...

Шундай дедию ўзи болалари билан илдамлаб кетди. Яхшибоев эшиқдан нари ҳатлаб, бир муддат тўхтади. Удумни унутмаган эди, ҳар қалай, аёл киши меҳмонхонани шай қилиб улгургани тузук...

Дарвоза олдида турган «виллис» шитоб билан ўрнидан қўзғалди.

— Тоғанинг мошиними?— деб сўради Яхшибоев, муҳаррирни назарда тутиб.

— Тоғаники,— деди Ошно,— лекин менга насиб қилган экан. У киши қайтмадилар. Менам шу ерда хабар топдим. Муяссар мендан яшириб юрган экан.

...Уша куни Ошно Яхшибоевнинг уйида олиб қолди. Аввалига ғамгин бўлиб ўтирдилар. Муҳаррирни ёдлашди, қолган дўсту биродарларни — биров ўлган, биров бедарак йўқолган... тирик қайтгани жуда кам. Лекин муттасил қайғу юракларга сиғмади. Яна ёшлик ва умидлар ғолиб келди — келажакка дохил гаплар бошланди. Ошнонинг бугунги кунда Уртақўрғон газетасига муҳаррир эканини эшитиб, Яхшибоев жуда хурсанд бўлди.

— Зўр-ку!— деб хитоб қилди у.— Мениям ишга олсанг, ошнасини тиқиштиряпти деб ғийбат қилишмайдимми?

— Нега?— деб хафа бўлди Ошно.— Сендай кадрлар жуда оз, жўра. Ахир сен фронтвиксан!

— Овора бўлма,— деди Яхшибоев.— Мен Булдуруққа кетаман.

Шу пайт Муяссар ош сузиб кирди.

— Сен ҳам ўтир, Муяссар,— деб таклиф этди Ошно.— Назар акангнинг жамолига тўйиб ол, эрта-индин Булдуруққа кетса, кейин қайтиб кўрамизми, йўқми...

— Уртақўрғондан Берлинга етган одамга, Булдуруқдан Уртақўрғонга кеп-кетиш чўт эканми!— деб кулди Яхшибоев.— Тез-тез кеп турамиз, ошна. Мен аввал бирор ишнинг бошини тутай... Айтмоқчи, Хотам Шўро соғ-саломатми? Борсам, дурустроқ иш берар?..

— Беради,— деди Ошно.— Лекин сен шу ерда қолсанг тузуқ.

— Бўлмайди, ошна. Икковимиздан бировимиз қишлоққа қайтмасак — ғирт номардлик.

— Ориятли йигитсан-да, жўра!— деб завқланди Ошно.— Орденларни тақиб қишлоққа кириб борсанг... роса байрам бўлади-да!

— Ошириб юбординг, ошна.

— Оширсам арзимайдими? Менга қара, жўра, тўғриси айт, бўйдоқликдан безмадингми?

— Булдуруққа борайлик-чи,— деди Яхшибоев хижолат чекиб,— бирортаси топилиб қолар...

— Топилиб қолар эмиш! Талаш бўп кетасан-а, ўз кадрига етмаган нодон!..

Яхшибоев индамади. Уялди. Қизарди. Кейинчалик, йиллар ўтиб, айни ўша ҳолатни — дўсти ва келини олдида уялиб қизарганларини эслаб ажабланадиган бўлди.

Муяссар дўстларнинг гапи нозиклашиб кетишини билиб, хонадан секин сирғалиб чиқди. Лекин Ошно бўш келмади:

— Эй, Муяссар!— деб чақирди хотинини.— Бу ёққа кел, ўтир, маслаҳат бер. Назар жўрам Булдуруқдан қайлиқ излаб овора бўлиб юрадими, ке, шуни бегона қилмайлик, ўзингнинг яқинроқ дугоналаринг йўқми?

Муяссар пойгакка, дастурхон учига омонатгина чўккалаб ўтирди, сўнг:

— Биттагина дугонам бор ўзи,— деди уялиб.— Оти Муҳсина...

— Анави чиройли қизми?

— Уша... Жуда чиройли қиз. Сураткашнинг дўкони деразасида фотосиям илиғлиқ турарди, ўзи жанжал қилиб олдириб ташлатмоқчи.

— Йў-ўқ, бўлмайди!— деб кулди Яхшибоев.— Жанжалкаш экан, бўлмайди!

— Уялганидан жанжал қилган-да, Назар ака,— деди Муяссар, дугонасини ҳимоя этиб.

— Сулув қиз лекин, Назар жўра, кейин армон қилиб қолмагин!

— Сулув қизлар бизга тўғри келмайди, ошна,— деди Яхшибоев.— Рашким ёмон менинг.

— Ақлли қиз у, Назар ака,— деди Муяссар.

— Балли, Муяссар!— дея хитоб қилди Ошно.— Назар жўрам мени сен билан таништирган, энди мен ҳам уни бўлажак рафиқасига таништираман. Уша дугонангни бугуноқ меҳмон қилиб чақир. Хўш, Назар жўра, танишмоққа тобинг борми?

— Йўқ, ошна,— деди Яхшибоев кулимсираб.— Мен аввал сал ўзимга келиб олай, поезддан энди тушган одамни сулув қизга рўпара қилма, тагин ёқтирмай қолмасин. Аввал мундоқ ювиб-тараб, кейин, майли, кўрсат...

— Буям тўғри,— деди Ошно мамнунлик билан, сўнг хотинига юзланди: — Билиб қўй, Муяссар, сену мен Назар жўрамдан умрбод қарздормиз, энди мен ўзим совчилик қиламан.

— Майлингиз,— деди Муяссар.— Лекин аввал ўзлари бир кўрсинлар, маъқул топсалар, кейин сиз совчилик қиласиз.

— Ақлинг бутун, Муяссар,— деди Ошно.— Ана, битимга ҳам келдик. Қани, ўртоқлар, энди ошга ҳужум!..

Эртаси куни Ошно дўстини Булдуруққа кузатди. Зарур ишлари бор экан, ўзи боролмади-ю, машинасини берди. Боролмагани учун қаттиқ узр сўради. Иложи бўлса

бу ёққа қайтиб кел, деб тайинлади, мени ёлғизлатиб қўйма, жўра. Сендан қарзим кўп, деб таъкидлади, зора ёнимда бўлсангу бирор улушини узолсам...

Қучоқлашиб хайр-хўш қилдилар. Мижжаларига ёш қалқди, кўнгилларида ғусса уйғонди. Бу туйғу улар иккови ҳам фронтга кетаётиб эслаб қолган чорасизлик ҳиссига ҳеч-ҳеч ўхшамасди. Қайтиш бор, кўришмоқ ҳам муқаррар, лекин негадир ғуссали... Ким билсин, балки ўшанда улар ҳар иккиси ҳам бу ёруғ дунёда ёнма-ён, аммо буткул танҳоликда ўтишларини элас-элас пайқашган чиқар? Булмаса, иккови ҳам навқирон эди, анчайин ғуссини менсимас, ҳатто ғуссадан ҳам лаззатланишга қодир эдилар.

Қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Булдуруққа қайтиб борганини Яхшибоевнинг ўзи латифага айлантириб юборади ва таржимаи ҳолини ёзган хушфеъл олимга ҳар гал кўшиб-чатиб, ўзгартириб ҳикоя қилади:

— Аҳмоқ эканмиз-да, болам. Булдуруққа кириб бориб, дуч келган одамдан «яхшибоевский дом где?» деб сўрабман-а? Бечора анграйиб қолди. Лекин тушунган экан, сал ўтиб қишлоқнинг пастки овулини кўрсатди: «Ана тама, ана тама!..» Кейин, десанг, болам, аскар йигит уйига кириб борди. Отаси Яхшибой чўпон билан онаси Малла опа уввос тортиб пешвоз чиқишди. Ёздингми, болам?.. Балли, фақат Малла опани аслига тўғрилаб ёз, Малоҳат дегани булдуруқчасига Малла бўлади... Энди аскар йигит остона ҳатлаб уйга киради-да, бирдан хитоб қилади: «Какая грязь, прямо свинарник!» Ёздингми? Буниси — ҳолва. Шифтга кўзи тушгандан кейин тамом худо уради! «...твою мать, разве можно жить в таком доме!» деб ҳайратланади.

Шўрлик олим бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон эканини сезиб туради, лекин эътироз билдиrolмайди — батафсил ёзиб олаверади.

— Ёзавер,— дейди Яхшибоев кулиб.— Улганимдан кейин чиқарасан. Сизлар тўқиб юрганларингдан кўра, мен ўзим тўқиб қўяқолганим дуруст эмасми?

— Дуруст, лекин образ сал сустлашиб кетмайдими?..— дея секин эътироз билдиради олим.

— Йўқ, қайтага, шунда образ тагин очилади, болам. Хўш, ёз яна... Ана ўша аскар бола, яъниким, мең, Яхшибоев Назар Яхшибоевич, уйдаги ивирсиғу қурум босган вассаю болорлардан жирканган йигит, эртаси куни лом-мим демасдан отасининг чўпон таёғини олиб, ўтарни яйловга ҳайдаб кетади. Унинг олифталиги бир кунлик эди, холос!

— Ёзувчилик қайда қолди?— деб сўрайди биограф олим.

— Ёзувчилик кейин келади. Чўпон бола яйловда зерикиб ўтирганида урушда кўрганларини чўлтоқ қалам билан бир парча қоғозга тушира бошлайди, ўшанда унинг ўтари чўлга ўтлаб келган бошқа ўтарга кўшилиб кетади-да, чўлтоқ қалам соҳиби Ҳотам Шўродан қаттиқ сўкиш эшитади!..

— Оддий чўпон проза ёзади!— деб хитоб қилади биограф олим.— Ибратли ҳодиса бу, домлажон, ҳайратга солайдирган даражада ибратли!..

Яхшибоев индамайди. Тўқилган жўн афсонага биограф олим яна ўзидан ҳам кўшишини сезиб туради. Ушанда афсона баттар жўнлашади ва ахийри қуруқ бир ахборот тарзига киради: «...ёш ёзувчи ижодий иш билан чўпон меҳнатини баробар олиб борди, планларни доимо дўндириб бажарди, қиёсан айтиш мумкинки, мабодо ундан бугунги улкан ёзувчи чиқмаганида ҳам, юртга машҳур қаҳрамон чўпон қибқан бўларди».

Биографга ҳақиқатни айтмайди. Ҳақиқат шуки, у қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Ошнонинг «виллис» маркали машинасида Булдуруққа кириб келади. Йўл йўқлигидан машина қишлоқнинг пастки овулига ўтолмайди, чоғроқ бир сойликка тушиб, ўртадан кесган жар олдида тўхтади, ортга қайрилади, Яхшибоев эса йўлхалтасини елкага ташлаб, уйгача пиёда кетади. Ҳовлига кирганида сигир соғиб ўтирган онаси Малла опа тошдай қотиб қолади, чотига қистирган сатилини тушириб юборади, сигир чўчийди, сатил билан Малла опани кўша қилиб тепади, аёл бечора орқага ағдарилиб тушади, ўғил бориб уни кўтариб оладию беҳуш эканини кўради, шовқинни эшитиб ичкаридан ҳасса суянган чол — Яхшибой чўпон чиқади. Уғил беҳуш онасини кўтариб, унинг истиқболига юради.

— Келдим, ота,— дейди секин. Лекин гапини ота эшитмайди, унинг қулоқлари оғир бўлиб қолган, ўғлининг кўлида беҳуш ётган аёлга ажабсиниб қарайди, ҳатто юзини секин ушлаб-сийпаб кўради, сўнг уйга кириб эски ёғоч чўмичда сув олиб чиқади-да, аёлнинг юзига сепади. Сув томчилари ўғилнинг ҳам юзига сачрайди. Шунда у унутилиб кетган бир ҳидни — қозон четига битадиган қасмоқ ҳидини туюди; қозонда сут қайнаган, сут чўмичда шопирилган, чўмичга қасмоқ ҳиди уннаган. Она сал ўзига келади, шунда ўғил уни яйдоқ ҳовли ўртасида тиккайган супага элтиб қўяди. Намат излаб ичкари кириб, шип-шийда хонани, қурум босган шифтни кўради, лекин жирканмайди, аксинча, хўрлиги келади, чоғроқ шолча билан қуроқ кўрпачани олиб чиқиб, супага, онасининг ёнига тўшайди-да, отаси билан икковлашиб онани ўша жойга ўтқазишади. Яхшибоев яна бир бор уйга кириб чиқади — болиш опкелади, буларни ҳам онасининг биқинига қўяди, сўнг ўзи четроққа чўқади. Ота ҳассага суянган кўйи қаққайиб тураверади. Шунда Яхшибоев онасининг кўк кийганини илк бор пайқайдию юраги ўртаниб кетади, отасига ялт этиб қарайди:

— Сендан хат келмади, болам,— дейди Яхшибой чўпон. — Укаларингдан келди, сендан келмади... Хайрият, тирик экансан, болам!..

Она бечора шоша-пиша бош ирғайди, секин ҳиқиллаб йиғлай бошлайди, сўнг йиғи уввос йўқловга айланади.

— Мен келдим-ку, эна!..— дейди Яхшибоев, баттар ўртаниб.

Она бечора авалгидай бош ирғайди, тасдиқлайди, лекин йўқловдан ўзини тиёлмайди. Шундагина Яхшибоев тушуниб етади: у ўзи келди, укаларидан фақат хабар келган, шум хабар, «қорахат», қузғундай қоп-қора!!

Ота ҳам ўзини тутиб туrolмайди, ҳассани отиб юборадио кампирининг ёнига ўтириб, унинг елкасига бош қўйиб йиғлайди. Уғилнинг ҳам елкалари, титрай бошлайди. Лекин у йиғлашга улгурмайди. Ҳовлига элу юрт оқиб кела бошлайди— майибу мажруҳ аскарлар, ўғилдан ажраган чолу кампирлар, эрдан ажралган бевалар — ҳаммаси интизор, ҳаммаси юпангча зор!..

Унинг ўзи эртаси куни йиғлайди. Отасининг ўтарини чўлиғидан сўраб олиб, чўпон таёғини кўтариб даштга чиқади. Чошгоҳда қўиларни сувлатиб, тушга яқин қишлоқнинг кунботаридаги тепаликка ётқизади-да, ўзларининг уйларига қарайди, ёнларидаги уйларга қарайди, қишлоқнинг юқори қисми кўм-кўк, пастки тарафи эса дов-дарахтсиз эканини кўради. Ўзларининг такрондек ҳовлилари саҳнида недир бир кичкина қора ўралашиб юрганини кўради, сўнг бу қорага яна биттаси қўшилади... отаси билан онаси... сингиллар уйли бўп кетган... икки укаси йўқ... келмайди... хувиллаган ҳовли, қари чол билан кампир, бири кар, бирининг кўзи хира, иккита нордай ўғилдан айрилган...

Умрида биринчи бор ўзини ажратиб-унутиб ўйлаши эди — гўё у йўқдай, гўё узоқдаги ҳовлида куймаланиб юрган икки қора нуқта унинг отаси билан онаси эмас, йўқ, ўзининг тус отасию тус онаси, лекин унинг ўзи ҳам қайтмаган, ўлган, булар шунчалар ғариб, шунчалар кимсасиз!.. Юрагига олов туташди, куйди, жизгинак бўлди, қўй сийдиги анқиган қаттиқ ерга ўзини урди:

— У эналарингни, Гитлер-р!!

Умрида сўкинмаган биограф олимга шуни айтасанми?

Йўқ, у ишонмайди. Китобий гапларни рост, рост гапларни китобий деб ўйлайди у. Унингча, сен қирқ олтинчи йилда урушдан қайтиб, сўнг бир-икки йил меҳнат фронтида жавлон уришинг маъқулроқ, чорва планларини дўндиришинг, мамлакатни тиклаш ишига муносиб улуш қўшмоғинг... Э, кўп, жуда кўп унинг талаблари!

Кейинроқ қайғу сал сусаяди. Яхшибой чўпон ҳассасини ташлайди, танига сал мадор кириб, чўлиғининг ёнига тушади. Она ҳам умид билан яшай бошлайди. Айниқса, яна бир йил ўтиб, олинган иккита «қорахат»нинг бири ёлғон чиқиб, ўртанчаси Қобил қайтиб келганида. Қобил сал асабийроқ бўлиб қайтади — боши ликиллайдиган, юзи пир-пир учадиган. Бир-икки йил ўтиб, куёв кутавериб қариқизга айланган бировига ўйланиб, бола-чақа кўриб, калласининг ликиллаши йўқолганида ҳам «Қобил кантужин» деган лақаби қолади.

Яхшибоевнинг чўпонлиги эса, нари борса бир ҳафтага чўзилди, холос. Бир куни Булдуруқнинг ғарбидаги яйловда сурувни ёйиб юрганида Ҳотам Шўро от чоптириб келди — узангиси битта, эгарнинг бир тарафида ёғоч оёғи посанги бўлиб турибди. Келдию чўпоннинг қўлидан таёғини олиб, ҳу узоққа отиб юборди.

— Одам бўлмадинг, энағар! — деб бақирди. — Уч кундан бери пойлаб ўтирибман, келиб печатингни олмайсанми?!

— Йўғ-э,— деди Яхшибоев. — Мен маълимликка ўқиганман, жуда ёрлақасангиз, ана, мактабдан дарс обберинг...

— Маълимликда хор бўласан, энағар! — деди Ҳотам Шўро. — Ҳозирча мактаб бор, дарс ҳам бор, лекин кейин бариси йўқолади-ку... Беш йил тугал хотинлар бола туғмади-ку, энағар, шуни ҳеч ўйлаб кўрдингми? Энди сен кимни ўқитасан? Уйлан тезроқ, туғдир хотини, кўпроқ туғдир, йили итидан топиб уйлан, айт, йилига икки марта туғсин!.. Одам керак, энағар, одам йўқ, одамнинг бари урушда ўлиб кетди, хотинлар қолди фақат, ҳаммаси бева, ҳаммаси эрсираган, эрга тегмагани ҳам бева, ҳеч ким олмайди энди, оладиган одам ҳаммаси қирилиб кетди!.. Ўзим туғдирардим, лекин иложим йўқ, макиён бўп қолганман, энағар! Энди сен хўроз бўлиб колхозни қўлимдан олсанг ўласанми?!

Ушанда юрагига ҳазил сиққанига қойилки, Яхшибоев Ҳотам Шўро ҳақида ҳангома ёзди. Эркаклар урушга кетган, қари раис бир гала хотин-халажни хирмонга йиғиб олиб, одам йўқ, энағар хотинлар, деб нолийди, туғинлар, деб ялинади, ўзим туғдирардим, лекин макиёндан фарқим йўқ, деб айтади, хўрлиги келиб йиғлайди, хотинлар унга қўшилиб йиғлайди...

Эски кўрада, биров кўриб қолишидан хавфсираб, чўлтоқ қаламда ёзди, ёзатуриб кулди, кўзларидан ёшлари қатор бўлиб оқаётганини билмай кулди. Гўё ўша хирмонни ўзи кўриб тургандай эди. Гўё ўзи ўша эрсираган қиз-жувонларга айлангандай, гўё унинг ўзи ёғоч оёқли раис чолдай... Раис чол бўлиб, байталига қамчи босиб нари кетган ҳам ўзи, кулишиб-йиғлашиб, кейин адирдаги буғдойзорга тарқалиб кетган, сийналари қақшаган қизу жувонлар ҳам унинг ўзи!..

Қизиқ тақдир экан. Ошнога элтади ўша ҳангомани. Лекин Ошно босмайди. Босиғи билан тушунтириб айтадики, мавзуни қалтис олибсан, жўра, совет беваларининг оғир қисматидан кулишга ўхшайди бу, обрўли раисга ҳам тегиб кетибсан, макиён деб атабсан, яхшими шу? Макиён бўлмасдан уруғлик буқами, деб куюнади ўшанда Яхшибоев, макиён бўлмаса аёлларнинг қисматига ачинармиди, инсоф қил, ошна, ахир, аслида уям шу муштипарларнинг бири, муштипарларнинг тақдирига шерик, агар қўлида бўлса эди, уларга атаб эрларини, не-не навқирон йигитларни тирилтириб бермасмиди?..

Йўқ, Ошно унинг важдларига қуроқ солмайди. Лекин дўстининг ҳангомасини ёдидан чиқармайди. Ўзи бундайроқ мансабга миниб юрган пайтида, ҳали баландроғига сакрамасидан бурун, эллик учинчи йилда, Яхшибоев Муҳсинадан кўнгли совиб, Олияга муҳаббат қўйганида эслаб қолади, сўнг ўзи муҳаррирга кўнғироқ қилиб ҳикояни чиқартиради, кейин ҳикояни гўринг нурга тўлгур Шариф қаттиқ уради. Ошнонинг келажакни билгани шундан ҳам аёнки, гўринг нурга тўлгур Шариф худди у тахмин қилган айбларни тақади: «...муаллиф совет туллариининг оғир қисматини мазах қилган; босмачилар билан курашган, бир оёғидан айрилган, ногирон бўлса-да уруш йилларида мамлакат ичкарисидаги меҳнат фронтида беқиёс жасорат кўрсатган соф виждонли колхоз раисига лой чаплаган».

— Чўпон таёғини судраб қадрингни оширмоқчимисан, энағар?— деб ўшқирган эди ўшанда Ҳотам Шўро.— Ҳужжатинг бор, келиб шунга яраша ишни қилмайсанми? Номардсан сен, анави жўранг ҳам номард! Икковингни не умид билан шаҳарга жўнатиб эдим! Оғзимнинг елини совуриб гапирганларим эсингдан чиқдим, энағар?! Жўранг шаҳарлик хотинчасининг бугига тиқилиб ётибди, йилда бир марта келмайди, бурни кўтарилиб кетган, газетда бегоналарни мақтаб ётибди! Келиб, бизнинг дардимизни сўрамайдимми? Жуда ўсиб кетган экан, ана, Булдуруққа бир тегирмон сув келтирсин! Қара, ҳаммаёқ қақраб ётибди-ку, қизиғар? Жуда ёзувчи бўп кетган экансан, ана, икковинг бамаслаҳат Тошканга хат ёз, бизга сув керак, деб ёз, бева-бечораларни тўплаб имзо қўйдир!..

— Ошнам лайлак ҳайдаб юргани йўқ, Шўро бува, — деди Яхшибоев қовоқ солиб.— Маъсул лавозимда у, ишониб топширишган унга... Биздан бўлак ташвиши ҳам оз эмас.

— Қишлоғигаки қайрилмаса-я, қизиғар!..— деб ғудранди Ҳотам Шўро.

— Ҳақорат қилманг!

— Ҳақорат қилсам, пишириб ейсанми!— деб баттар қизишди Ҳотам Шўро, сўнг бирдан бўшади, базўр эгардан тушиб, жиловни уловнинг бўйнидан ошириб олди-да, бу тарафга чўлоқланиб келди, ёғоч оёғини узатиб ўтирди.— Чарчадим, Назаржон,— деди зорланиб.— Келиб муҳрни оларсан, деб ўйловдим. Сенда савод бор, менда икки-уч оғиз чийратма сўкишдан ўзга савод йўқ, болам. Худого шукр, эсон-омон қайтдинг, бошқаларнинг кўпи келмади, лекин менинг додим етган экан, ўққа учмадинг, соғ-омон қайтдинг, энди ол мансабингни... Ўн йилдан бери кутаман, ўн йил-а!..

— Ўн бир йил,— деди Яхшибоев.— Беш йил ўқидик, кейин олти йил у ёқда... Раис бўлишим қийин, Шўро бува, мен ўқишнинг сал енгилени танловдим, ҳисоб-китобдан мазам йўқроқ.

— Ҳисоблайдиган нарса ўзи йўқ, болам,— деди Ҳотам Шўро.— Ҳисоблайдиган пайт келгунча у ёғини ҳам ўрганиб оласан.

— Биргадликдан бошласам...

— Майли, биргадликдан бошлайсанми, бошқасиданми, ишқилиб, тез орада қўлимдан муҳрни олсанг бўлди. Анави санғи жўранг... келмайдими энди?

— Билмадим, Шўро бува. У ердаги мансаби анча улуғ, қўйворिशмаса кераг-ов.

— Ўзга юртда султон бўлма, ўз юртингда ултон бўл!..

— Жуда ошириб юбордингиз, Шўро бува, Ўртақўрғон бегона юрт эмас, ўзимизнинг эл.

— Бари бир, колхозни бошқа-да!..

Яхшибоев мийиғида кулди. Ҳотам Шўрога Ўртақўрғонда колхоз йўқлигини тушунтириб ўтириш фойдасиз эди. У шаҳарга ўзи борган, бир вақтлар боргану мактаб ундирган, нўғой муаллималардан бирийўла бештасини бошлаб келган, район марказида ҳам бўлган, молияга учраган, банкага кирган, шаҳар одамларини кўрган, лекин фикр — ўша-ўша.

Рости, завқи келди, ичида унинг соддалигидан кулди. Лекин Ҳотам Шўро, гарчи у қишлоғу шаҳардаги тартибу таркибни тугал билмаса-да, донишмандликдан маҳрум эмасди. Туғилганидан то ўлгунича бировнинг бир тийинини емаган бу содда одамнинг ғалати бир ақидаси бор эди. Мен колхозчидан бир чақа пора олмадим, дер эди у, районга ҳам бир тийин пора бермадим, ўзимни мақтамоқчи эмасман-у, лекин ҳамма шундай қилса, масалан, колхоз районга пора бермаса, район областга пора бермаса, область республикага пора бермаса, республика Москвага пора бермаса... қандай саз бўларди-я! Ўшанда коммунизм бўлмасаям, эл-юрт қорни тўйиб яшарди.

Кейинчалик Яхшибоев Ошнога кекса большевикнинг айна гапларини кулиб ҳикоя қилади. Ошно негадир кулмайди, аксинча, жиддий туриб дакки берадики, бу гапларга

исбот керак, ўртоқ Яхшибоев, умуман, сиз бунақа енгил-елпи гапларни бас қилинг, акс ҳолда душман қулоғига чалиниб, кераксиз миш-миш тарқалиб кетиши мумкин. Хўш, ўртоқ Яхшибоев, деб сўрайди салмоқ билан, сиз қаерда бизнинг системадан яхшироқ системани кўрдингиз, ҳамма тенг ҳуқуқли, ҳамма баробар меҳнат қилади, меҳнатига яраша ҳақ олади, ўқиш — бепул, медицина — бепул, дам олгани борсангиз профсоюз йўлланма беради, бу гаплар эса — ғирт кўча гаплар, хўш, айтинг-чи, қайси колхоз районга пора берибди, қайси район областга пора берибди, област-чи?.. Балки сиз мени ҳам порахўрга чиқарасиз? Майли, мен порахўр бўла қолай, ўртоқ Яхшибоев, лекин нега республикага тўхмат қиласиз, хай майли, республика — ўзимизники, республика сизни кечирар, лекин Москвага тўхмат қилишга қандай ҳаддингиз сиғди? Дунё бедарвоза эмаски, илинган гапни байроқ қилиб юрсангиз! Инкор этмайман, бу хил қабиҳ ишлар оз бўлса-да айрим жойларда учрайди, айниқса, таъминот соҳасида, лекин сиз битта-иккита экспедитор ёки ревизорнинг хатосини олиб бутун жамиятнинг ёқасига ёпиштирасизми?.. Жамиятимиз жуда пок, ўртоқ Яхшибоев, жамиятимизнинг юзи жуда ёруғ, бир-иккита гўсхўрнинг ифлослиги унинг ойдек гўзал жамолини хира қилолмайди! Агар шундай деб ўйласангиз, бекорга овора бўласиз!..

Яхшибоев Ҳотам Шўронинг, бу пайтга келиб ўлиб кетган Ҳотам Шўронинг ибтидоий фалсафасини ўшал замонда удумга кирган замонавий ибора билан тушунтиришга уринди: жамият жуда улкан машина, оқсоқол, шундай улканки, унинг икки юз эллик миллионга мурвати бор, битта мурвати ишламаса ёки қинғирлик қилса бас, бутун машинанинг ҳаракатига путур етади. Одамлар сизга мурват эмас, деди Ошно қовоғини солиб, мурватда ирода йўқ, одамларда ирода бор, ақлу идрок бор, фаҳму фаросат бор... ҳайронман, ўртоқ Яхшибоев, қачон биз жамиятга бу қадар механистик қарашга барҳам берамиз, наҳотки, сиз, ёзувчи бўлатуриб, шуни тушуниб етмасангиз? Билмадим, оқсоқол, деди Яхшибоев мулзам бўлиб, майли, жамият машина бўлмай кўяқолсин, майли у жонли ва онгли мавжудот бўлсин, лекин унинг равноқи ҳар бир конкрет одамнинг ҳалоллиги билан ўлчанади, токи битта бўлса-да қаллоб бор экан, жамият равноқи сусаяди! Электрика, деб хитоб қилди Ошно, дунёқарашингиз Ҳотам Шўро даражасида қолиб кетган экан, ўртоқ Яхшибоев, ҳайф сизга университет, ҳайф сизга илғор назария!..

Ўшанда Яхшибоев бошини ҳам қилиб ўтирди. Бўлди, ғазабга учрадим, деб ўйлади, энди менга ҳам равноқ йўқ, шайтон йўлдан урди, гапириб нима қилардим, жамиятнинг поклигига шунчалар зор эдимми? Ўзим пок бўлмагандан кейин, бировнинг ортидан кун кўрганимдан кейин, бировнинг таҳоратига намоз ўқиганимдан кейин... зарилми шу гаплар? Э, оламни сув босиб кетмайдими! Бунгаям жон керак, ахир! Ҳотам Шўронинг гапида буткул бошқа маъно бор эди. У жамиятни сидирғасига покламоқчи эмасди. Йўқ, орзуси янада баландроқ эди — ҳар бир одам ўзини покламоғини истарди. Ҳотам Шўро анойи эмасди, агар ҳамма лоақал ўз ҳалқумини покласа эди, ана унда кўрардингиз жамиятнинг равноқини, ошнам!.. Менинг шўрим қуригани шуки, ҳалқумим билан лафзимнинг ораси очиқ эди, йўқ, лафзим — ҳалқумим эди... Қани у поклик? Олти йил қон кечиб келган одам, минглаб шахарлару қишлоқлар ўрнида харобаларни кўрган одам, турмаларнинг деворларидаги қонли ёзувларни, ўликларнинг саржин қилиб таҳланганини кўрган одам, уруш тугаса бас, ер юзида ёмонлик қолмайди, жамики наҳс Гитлер билан жаҳаннамга кетди, деб ўйлаган одам... шу кўйга тушармидим? Тушдим-ку, ахир? Тушса бўларкан-да! Қайси шайтон мени йўлдан урди? Ким у, оти нима унинг?!.

Алами қўзиди. Ошнонинг кўзларига тик боқди, аччиқ-аччиқ таъналарни юзига отмоқчи бўлди. Лекин улгуролмади. Ошно чаққонлик қилди. Болаларча илжайиб, гўё бир вақтлар Мойра деган кўча гўзалига илиқиб қолганида айбсинганидай, уялинқираб, қимтининқираб секин гап қотдики, ўртоқ Яхшибоев, сиз мендан кўпроқ китоб ўқигансиз, Максим Горький деган ажойиб пролетар ёзувчиси бор, ўртоқ Ленин унга юксак баҳо берган, қолаверса, сиз амал қилаётган методни ҳам ўша табаррук зот ихтиро этган, яъники — ўша ажойиб киши айтган бир гап бор: дунёда яхши одамлар жуда оз, лекин уларнинг салмоғи жуда бисёр; умуман, ўртоқ Яхшибоев, яхши одамлар ўзларининг ибратлари билан жамиятни олға жилдирадилар, мана, улардан бири — Қурбоной қизингиз, неча юзлаб ва неча минглаб хотин-қизларимизга ибрат бўляпти. Қурбоной қизимиз сиз ўйлаганчалик яхши эмас, деб эътироз билдирди Яхшибоев. Тўғри, гапингизда жон бор, деди Ошно, Қурбоной қизингизнинг таржиммаи ҳолида айрим нуқсонлар бор, масалан, унинг яқин ўтмишда пистафуруш-савдогар бўлгани, лекин биз учун унинг т у з а л г а н и муҳим эмасми, ўртоқ Яхшибоев, наҳотки айна ибратли жараёнда ўзингизнинг ҳам ҳиссангиз борлигидан фахр етмасангиз?

Йўқ, Яхшибоев фахр этадиган аҳволда эмасди; бу пайт — Қурбонойнинг менсимаслик касали хуруж қилган пайт эди.

Ҳотам Шўро ҳақидаги ҳангома эса, асл ҳангома эди. Уйдирма, бошидан адоғигача уйдирма-ю, лекин турган-битгани рост — унда Яхшибоев кулиб йиғлаган, йиғлаб кулган эди. Унда Яхшибоевнинг лафзи пок эди, умидлари ҳам, ниятлари ҳам бирдай оппоқ...

Буни у кейинроқ тушунди.

Қирқ олтинчи йилнинг баҳори тугаб, ёз фасли кирганида Ҳотам Шўро унга битта

чўбир от бериб, даштга бригадир қилиб чиқарди. Устида сарғайган аскар гимнастёр-каси, ўттизта аёл, беш-олти ўсмир, учта чолу битта қўли йўқ ҳисобчига бош бўлиб юрди. Бўш қолди дегунча, сиёҳқалам олиб бир балоларни ёзарди. Колхозчилар ҳайрон бўлардики, наҳотки қирқта кишининг меҳнат кунини ҳисоблаш шунча қийин бўлса? Ёшгина тул жувон бўларди, оти — Кунсулув эди, қирқ тўртинчи йилда эрга теккану чилласини ҳам чиқармаган. Айниқса шу синчков эди, неча меҳнат куни олганини билмоқ истаб, нуқул писиб келарди-да, елка оша қарарди. Яхшибоев уни сезиб қолса бас, Карим ҳисобчидан ялиниб олган қалин дафтарини шартта ёпарди. Вой, бўйнингизда чумоли юрибди, деб хитоб қиларди Кунсулув, келинг, ўзим олиб ташлай... Олиб ташларди ҳам. Ҳар гал чумолини олиб ташлаганида Яхшибоевнинг бўз тани жимираб кетарди. Кунсулувнинг кўзлари ўткир эди, чумолини майда-чуйда қўнғизчаларни топишга уста эди. Чумолидан кўрқарди шекилли, ҳар гал йигитнинг бўйиндан олиб ташлаётганида бармоқлари титраб-титраб кетарди. Нафаси иссиқ эди унинг, гўё тепангда битта эмас, иккита қуёш куйдириб тургандай... айниқса, икки ўрим сочи бўйнингни илондай ўрагани ёмон эди.

Яхшибоев чидарди. Ким билсин, бошқачароқ тақдирдан умиди бўлганми ўшанда... Уяларди. Кунсулувдан қочиброқ юрарди, атай ўзини аёллар кўпроқ жойларга урарди, атай довдирроқ қизларга хушомад қиларди. Довдир қизларнинг юзлари нақш олмадай қизаришини кўринг эди. Энг хунуклари ҳам малика бўп кетарди ўшанда!.. Раҳми келарди уларга, иложи бўлса-да, бир юмалаб қирқта йигитга айланса, қирқта қирқин қизга уйланса, қирқини ҳам бахтли қилса! Лекин бирига ҳам дахл қилмади-ку? Сабаби не? Виждони зўрлигимиз?

Энди ишонгинг келмайди. Энди у гапларга сал енгилроқ қараши мумкин. Лекин унда қийинроқ эди... Бир куни пешинда, хирмонда дон созуриб, ҳориб-чарчаб, шабада тинган пайтида сомон ғарамига ёнбошлаганча ухлаб қолди. Нафаси қайтиб уйғонди. Кўрса, устида Кунсулув ётибди, икки қўлини юзларига маҳкам босган, елкалари қалтқалт титраган... Илкис силкиндио тагидан сирғалиб чиқди. Аёл ғарамдан пастга думалади. Думалаган пайтида ҳам қўлларини юзидан олмади. Пастга тушиб, тупроққа беланди.

— Миянг жойидами, чилласи чиқмаган тул! — деб бақирди Яхшибоев.

— Чиллам чиқмагани рост, — деди аёл тупроққа беланиб ётган жойида. — Чимилдигим ҳам йиғилгани йўқ.

— Чимилдик — эскилик сарқити! — деб бақирди Яхшибоев.

— Мен ўзим сарқит эмасман-ку, акажон!.. — деди Кунсулув. — Яхши кўрсам нима қилай, акажон?! Опкетинг мени, майли, қаёққа десангиз ҳам кетавераман, опкетингиз бас...

— Эсингни йиғ, бор, машоғингни тер! Эл нима дейди, ўйламадингми, энағар?

— Қиз кўп-да, а? Туллимдан ҳазар қиялпизми?

— Уруш, Кунсулув, уруш... туллингга мен айбдор эмасман.

— Қиз бўлсам қарардингиз!.. Қизман мен, акажон, ишонмасангиз... ана, ётқизиб кўринг!

— Энди шу гапни элга ёйишинг қолди. Уятинг йўқ экан, Кунсулув!

— Элга ёймайман, сиз билсангиз бас-ку, акажон!.. Ун гулимдан бир гулим очилмаган, акажон! Тозаман, акажон, Нуъмон аравакаш опкеладиган сувнинг ярмини ким ўғирлашини билмайсиз-да!.. Гўримга гишт қалайди, лекин мен на қилай, акажон, кўнглим сизни тусаса, мен бечорада не айб?... Ё сизга бир бало бўлганми, акажон, нега ҳеч қарамайсиз?!.

Яхшибоевнинг юзига қон тепди. Бир хаёли тупроққа беланиб ётган аёлни шарт кўтариб, ғарамга босиб бўлди, лекин... Лекин бу истак ғазабдан эканини сезиб турди. Бундайроқ жўн истак ҳам бордай эди, аммо одамлар кўришидан чўчиди. Чўчимаганда ҳам, ҳамма нарса аён эди. Кунсулув энди ўзиники, аламзадалиқ қилмаса бас, қасдлашмаса бас — ўзиники!..

Секин бориб, аёлни ердан турғазди. Сочига илашган хас-чўпларни олиб ташлади. Чанг босган кичкина дағал қўлини олиб секин лабига босди — китобларда ўқиган эди, олти йил урушиб ҳам эсидан чиқмаган экан! Аёл бечора унга анграйиб тикилди, сўнг шоша-пиша қўйлагини қоқа бошлади.

— Шошмайлик, Кунсулув, — деди Яхшибоев. — Биламан, сен яхши... қизсан... лекин сал шошмайлик. Мениям кўнглим тусайди сени...

Шундай дедию шарт қайрилиб, ангорга оралаб кетди. Сал ўтмай шудгор бошланди. Бир гектарча жой эди. Хотин-халаж билан бирлашиб, шугина жойни шудгор қилиб, қовун-тарвуз уруғини қадаган эди. Палаги узайиб қолган экан, билиб-билмай, яшил пайкални эзғилаб, бандларини узиб кетаверди. Шудгордан нарига ўтганида, ортидан от дупури эшитилди. Қараса, Ҳотам Шўро...

— Нима қиялпсан, энағар чўпоннинг боласи! — деб бақирди раис. — Кўкка кўзинг ўрганмаган-да, а? Битта аёл боқмаса, шунинг қасдига палакни узасанми палакат?!

Яхшибоев ҳайратланиб тикилди унга. Тикилдию дарров тушунди — раиснинг бўйнига кичикроқ дурбин осилган экан.

— Ҳолингга қараб юр, бола, йўқса нақ кўзингни ўйиб оламан!
 — Э, менда нима айб! — деб қичқирди Яхшибоев. — Ўзи кеп тирғалди-ку?..
 — Шундайми?.. — деди Ҳотам Шўро сал ўйланиб. — Кунсулув эдими?
 — Уша, бошқа ким бўларди!
 — Номардлик қилма, — деди Ҳотам Шўро. — Кўнглинг бўлса, уйлан шунга. Яхши нарса лекин, тул қолган-у, бўй қизларга бўй бермайди. Уйлан, итдай хизматингни қилади... Уйлан, энағар, қизлигини қовуриб ейсанми?
 — Гап-сўз кўпаяди.

— Гапдан қўрқасанми ҳали? Э, укам, билмабсан-да, бу, одамзод дегани Одам Ато замонидан бери гапирди-ку? Жағи тинганини ҳеч бир эшитганмисан? Уйлан-да, номард, Кунсулув бўлмаса — Ойсулув, тул бўлмаса — бўйдоғи, қачонгача белга бойлаб юрасан, баччағар? Шунча хотин-халажнинг орасида юриб, ҳамманинг кўнглини бузасан-ку? Эгали бўл-қўй! Нима қиласан, уларни ҳам, ўзингни ҳам қийнаб?..

Яхшибоевнинг унагиси бор эди. Унагиси борки, бир куни онасига маслаҳат солди: мен шу Кунсулувга уйлансам, эна. Она бечоранинг жаҳли чиқди. Оринг борми, деб қичқирди, шунча бўй қиз турганда Кунсулувга уйланасанми? Яхшибой чўпон, аксинча, жўяли қилиб гапирди: қўй, кампир, буни уришма, азбаройи одамлигидан бу, бир тул бечорага қайишганидан, нега ўғлингни койийсан, ахир, урушни очган у эмас, гирмон қисталоқ-ку? Гирмонни ер ютсин, деб қарғанди она, ўғлим омон келганига яраша тенгроғидан топсин-да, отаси, сатта қиздан сайлаб олмайдимми?

Яхшибой чўпон ўлғудай содда одам эди. Кечқурун ўғлини ёлғиз қилиб, секин маслаҳат бердики, элу юртнинг удуми шу, болам, агар шу Кунсулувга кўнглинг кетган экан, аввал мундайроқ бир қизга уйланиб, кейин бўйида бўлмасидан ҳайдаб юбориб, расми-русумини келтириб, ундан кейин Кунсулувнинг ўзига оғиз солсанг бўлмасмикан, Назарбой?.. Яхшибоевнинг жаҳли чиқди: бўлмағур урфни деб яна бир бечорани қурбон қилиш нимаси, ота? Яхшибой чўпон пинагини бузмади: мундайроқ бир хунугига уйлансанг ҳеч нарса бўлмас, болам?.. Ўғил баттар ғазабланди: бориб турган хурофот бу, ота! Яхшибой чўпон ҳам бўш келмади: менинг бўлганим шу, болам, сут билан кирган эди, энди жон билан чиқади!

«Мен-чи? — деб сўради ўшанда Яхшибоев алам билан. — Сизнинг болангизман-ку, нега мен ўзгара олдим-у, лекин сиз...»

«Сен сутнинг устидан ароқ ичиб қўйгансан, болам».

Отанинг хурофоти ҳам, элу юртнинг урфу удумлари ҳам — бариси ўз йўлига. Кейинчалик Яхшибоев худди шу мавзуда (бўй ийгит эр қилган хотинга уйланиши мумкинми ёки бева эркак қиз болага уйланиши мумкинми?) ёзилган семиз-семиз китобларни ўқиб кулади, ўша китобларни таҳлил этиб неча-неча газетаю журнал саҳифаларини банд этган танқидчилардан ҳам кулади. Мажлисларда сўзга чиқиб, э нодонлар, адабиётнинг вазифаси — муайян одамнинг иффатига қоровуллик эмас, деб айтади, адабиётнинг виждони муҳофаза этади, холос, иффат ҳам, ғурур ҳам, нафосат ҳам шунда!..

Айтади-ю, лекин гапларига ўзи ҳам ишонмайди. Энди бу гаплар унчалик тўғри келмайди. Унинг ўзига тўғри келмайди. Бу гапларни у жуда эрта, эллигинчи йиллар атрофида, гўринг нурга тўлғур Шарифга ўхшаган олимлару ёзувчилар Алпомишу Гўрўғлиларни калтак олиб ҳайдаб юрган пайтларида ўйлаган эди. Унда бу ўйлар ярашарди. Энди эса — кулгили. Худди ўша семиз китоблару уларнинг сон-саноксиз таҳлиллари каби кулгили.

Фақат битта ҳис қолмаган, тинчлик бермайди у, уйқудан бездиради. Уйлайдики, асл тақдир Булдуруқнинг даштида, дони чош хирмон ёнида, чоғроқ похол ғарами тағида қолиб кетди. Уйлайдики, Кунсулув ундан қурбон талаб қилмасди, ўзи садқаю ўзи қурбон бўларди, иккови бир тану бир жон бўлиб яшарди — бир уй тўла бола, қўрада сигирлару қўйлар, кенг бир ҳовли, ҳовлида — сон-саноксиз дарахтлар, бариси ям-яшил, қишин-ёзин яшил. Уйлайдики, Кунсулув билан бўлса бас эди, олмалари қишда ҳам гулларди!..

Энди унинг бор-йўқлигини билмайди. Эсда қолгани: сочлари иккита ўрилган эди, кўзлари яшилроқ, қарашлари тик эди.

Шу, холос.

Саккизинчи манзара

Қирқ олтинчи йилнинг йигирма саккизинчи декабрида Ошнодан кичкина мактуб келди. Мактуб йигирманчи декабрда ёзилган экан. Шаҳар почтасидан районга, райондан то қишлоққа етгунича роппа-роса саккиз кун ўтибди. Муҳими — ичидаги мазмун эскирмагани. Таклиф. Янги йил базмига таклиф.

Ошнони соғинганини ўшанда сезди. Икки кунни бир амаллаб ўтказди. Уттизинчи декабрь кечқурун жуда эрта ётди. Кўзи илинавермади. Тўшакда тўлғаниб ётиб, вақтни бир амаллаб саҳарга етказди-да, ўрнидан турди. Ҳовлига чиқди. Бостирмада турган отини эгарлади. Бир тўрва емни от бошига илди, бир тўрвасини хуржуннинг кўзига

солди. Сўнг ювинди. Талабалик давридан қолган шаҳарбоп кийимларини кийди. Бошига отасининг тулкитумоғини бостириб, отини ечгани борди.

Булдуруқдан чиққанида қор ёға бошлади. Шамол ҳам рўпарадан эди. Оти ҳам, ўзи ҳам қийналди. Йўл йўқ. Бийдай чўл. Тонг оқарганида тулкию қорсоқларнинг излари, товушқон излари кўзга чалинди... Итлар ўйнаганми, бўрилар ўлжа талашганми, қори тит-пит қилиб ташланган жойлар. Пасту баланди билинмайди. Унг тарафдаги ясси тоғларни элас-элас қора олиб, улардан жудаям узоқлашмай, жиловни тик тутиб, шарқ тарафга йўл солиб кетаверди.

Қорни очганидан билдики, чошгоҳ келибди. Қўйнидан тугун олиб, бир бурда нон синдирди. Ноннинг суви қочган экан, томоғига тиқилган пайтларида, тумоғига илинган қордан олиб оғзида эритди. Бир пайт чап тарафдан арава излари чиқиб келганини кўрди. Соат ўтмай, икки аравани қувиб етди. Суриштириб билдики, йўлда тўғри кетаётган экан. «Қизил қажрамон»дан бўламиз, деди ёшгина аравакаш. Абдулла раиснинг колхозидан... Овози негадир қалтираб чиқди. Шуни сезди чоғи, унинг шериги, соқоли сийрак пачаққина чол секин тасалли берди: чўчима, болам, эни бегонага ўхшамайди, кимнинг авлодидан бўласан, полвон йигит?

— Яхшибой чўпоннинг удиман, — деди Яхшибоев, — булдуруқлик чўпон бор-ку, ўшанинг ули!..

— Биламан, — деди аравакаш чол. — Иккитаси қайтибди, деб эшитувдим, сен қайси бирови бўласан?

— Каттаси, — деди Яхшибоев. — Ўртанчамиз ҳам қайтди, кенжамиз қолиб кетди, бува.

— Э, урушнинг эналарини!.. — деди чол. — Кенжаларнинг шўрини қуритди-да, болам, кенжа ўз оти билан кенжа-да, ҳали суяги қотмаган-да, ўзини ўтгаям, сувгаям ураберади-да...

— Катталардан ҳам кўпи қолиб кетди у ёқда, уруш ёш танламас экан, бува.

— Йўқ, болам, — деди аравакаш. — Ёш танлайди, болам, катталардан қайтгани кўп бўлди, уруш авваламбор навжувонга қирғин келтирди...

Чол жимиб қолди. Шунда Яхшибоев от жиловини тортиб, орқароқда келаётган ёш аравакашдан аста сўради:

— Кенжаси қайтмаганми буванинг?

— Кенжаси, — деди йигит ҳам овозини пасайтириб. — Ўн тўққизида кетувди, бизлар унда бола эдик.

— Уйланиб эдимиз?

— Уйланувди, — деди аравакаш йигит. — Боласи бор, энаси кетиб қолган. Чол ўзи ёлғизқўлли, кампири ўлган, неварасиниям ортмоқлаб юради, бировга ишонмайди. Қаранг, ака...

Яхшибоев дурустроқ разм солиб, олддаги арава устига уйилган юк орасидан кичкина бир бола мўралаб турганини кўрди. Нар и борса — етти ёки саккизда, ғаму ташвишлардан холи, кўзлари қувгина, устига жул ўралганки, кичкина бир тирқишдан сапчадеккина бошча чиқиб турибди. Чамаси, етимлигини тузукроқ пайқамайди. Пайқамгани ҳам дуруст. Дунё кўрган бола эмасми, Яхшибоев отини сал қистаб яқинлашиб борганида ҳам, жўрттага қовоғини уйганида ҳам чўчимади, тик боқиб кетаверди.

— Ўзингни танитганинг яхши бўлди-да Яхшибойнинг ули, — деди чол, орқасига қайрилиб, — Сайдалибой сал чўчувди.

— Нимадан чўчиди? — деб кулди Яхшибоев. — Устимда — пальто, маълимнамо одам бўлсам?..

— Э, гап кийимдами, болам. Энди-ку, юрт сал тинчиди, лекин уруш маҳали ҳар хил каззоблар пайдо бўлувди-да... У ёқда — Гитлер ҳароми, бу ёқда — шунақалар... Э, нон ташиганнинг шўри қурсин эди, болам. Сайдалибойнинг қари отасиниям шу йўлда сўйиб кетишган-да!..

— Ундайларни отиш керак эди! — деди Яхшибоев ғазабланиб.

— Отиланг, болам, — деди чол. — Жонузоқнинг карвонини тўсган экан, шарт милтиғини чиқариб отиб ташлаган. Қўрқмаган-да, болам, Жонузоқ қўрқмаган, бунинг отаси Тешабой қўрққан, бўлмасам, бунинг отасига Абдулла раис яшириқча наган бериб қўювди. Энди, Жонузоқда отнинг калласидай юрак бор-да, болам!..

— У кишини менам кўргандайман, — деб эслади Яхшибоев. — Бизди бир вақтлар шаҳаргача бепул обориб қўювди. Ошнам билан ўқишга кетаётувдик. Шу кўрганим — кўрганим, ҳозир ҳам юрибдимикан?

— Ўтган йил бир учратувдим, — деди чол. — Бақувват эди. Э, ундай одамлар мингга киради, болам. Биздан олдин биттагина карвон юрган экан, қара, излари тайпоқ-тайпоқ, бугун чошгоҳда ўтгандай...

— Етиб олса бўлармикан? — деб сўради Яхшибоев, негадир ҳаяжонга тушиб.

— Қийиндир-ов. Туя секин юради-ю, йўли унади. Дарғомдан ўтиб қўйган чиқар. Лекин бу арабнинг карвонига ўхшамайди, қара, туяси озроқ, нари борса — ўн бештача... Сен шошилма, болам, ҳозир-ку баҳарнав, шамол зўрайса қийналиб қоласан, ҳам-

мамиз баравар кетаберганимиз маъқул, дардлаши-и-иб, биров-бировга эш бўли-и-иб... Нима дединг?

— Маъқул. Карвон арабники эмаслиги аниқми?

— Оқ соқолим билан сенга ўтирик сўзлайманми, болам!

— Соқолингиз оқ-у, лекин озроқ экан-да, бува! — деб ҳазиллашди Яхшибоев.

— Бунинг гапини қара, Сайдали! — деб илиб кетди аравакаш чол. — Бу, дейман, булдуруқлик мардумнинг кўнгли ҳеч исимади-исимади-да!..

Гангур-гунгур гурунг қилиб кетаверишди. Қишнинг совуғи ҳам унутилгандай. Йўқ, унутилмаган, пальтодан ўтиб боряпти-ю, лекин анави жулга ўралган етти яшар болага қараб, унинг совқотмаётганини кўриб, сенинг ҳам юрагинг илийди. Олдинда — чолнинг араваси, оқ ахтага қўшилган; орқада — Сайдали, малла оту сал чоғроқ араваси билан; икки ўртада — Яхшибоев, тагида қора чўбири, гоҳ олдроққа ўтиб чол билан гаплашади, гоҳ ортроқда қолиб Сайдалидан гап сўрайди... аравалар ғичирлайди... отлар бетиним пишқиради... қор босган йўл секин-секин қийилиб боради...

Кеч кирдими, совуқ зўрайди. Аравакашларнинг устлари қалин эди, парво қилишмади. Яхшибоев отининг жилловини Сайдалининг аравасига боғлаб, ўзи ёнма-ён юриб кўрди. Пиёда юриб бадани қизигач, тагин отга минди. Йўлдаги от-уловлар ҳам кўпайди, йўлнинг тархи ҳам очилгандай бўлди — биров шаҳардан, биров шаҳарга кетиб боради.

Ниҳоят, Дарғомнинг лопиллаган кўпригидан ўтдилар. Дарёнинг суви қуриган, ўзани жаҳаннамдай қорайиб кўринар эди.

Ўртақўрғон бозори биқинидаги қатор карвонсаройлардан бирига бориб тушганларида кеч шом эди. Араваларнинг юкини тушириб, шотиларни тепага «лайлак» қилиб қўйишди. Отларни ичкарига — сайисхонага киритдилар. Яхшибоев чўбирини тўрдаги охурга боғлаб, тумшугига тўрва илди.

Пул бермоқчи бўлиб, саройбоннинг ҳужрасига кирди. Кўрса — эски таниши, ўша, Ошно икковини роса лақиллатиб, уч-тўрт кун тугал отларнинг тезагини куратган одам.

— Ҳа, амак, — деб ҳазиллашди, — ўқишга киритиб қўймайсизми?

Саройбон тушунмади. Чамаси, у неча йиллар бурун қишлоқдан келган иккита мишиқи ўспиринни алдаганини унутиб юборган эди. Кўрдики, туппа-тузук кийинган бир одам, карвонсарой аҳлига ўхшамайди.

— Юринг, меҳмон, — деб ялтоқланди, — сизга жойингизни кўрсатай. Алоҳида хонамиз бор, энди, чувринди-пувриндига аралашмай, тинчроқ ором олсинлар-да... Яхшибоев унга пул берди. Отимдан хабар олиб туриг, деб тайинлади, мен кечроқ келаман, балки келмасман, лекин битта жой тахт тургани маъқул.

— Битдан мўлми? — деб сўради охирида.

— Йўғ-э, — деди саройбон. — битни синф сифатида тугатиб юборганмиз.

Ошнонинг ҳовлиси чароғон эди. Қори куралган, ғиштин йўлаклари саранжому саришта, йўлак четигади гул пушталари қипиқ билан ёпилган, дарвозахонада бир чироқ, йўлаklar устида иккитаси, сўнг, айвонсифат узун бостирманинг тагида ҳам қатор чироқлар, кўк, пистоқи, қизил — мисоли томошабоғ!..

Ошно уни маҳкам қучоқлаб олди. Мўйнали пўстини елвагай ташланган экан, сирғалиб ерга тушди. Шошиб кўтариб олди, сўнг бир кўлида пўстинин тутганча, униси билан дарвозанинг тамбасини ўтказди.

— Э, отинг кўчадами? — деб сўради, дўстининг ўрма қамчисига кўзи тушиб.

— Ташлаб келдим, тайинли жойда.

Ошно йўл бошлади. Бориб кенг даҳлизга кирдилар. Бурчакда каттакон печка бозиллаб турган экан. Ошно унинг бошидан тамоғини олиб, илгич тахтанинг тепасига ташлади, пальтосини ечишга ҳам ёрдамлашди.

— Дарғом музлагандир?... Йўлда қарамадингми?

— Қуриб ётибди, — деди Яхшибоев. — Эсингдан чиқдимми, ҳар йил қишда қуриб қолади-ку?

— Тўғри, тўғри, — деб бош ирғади Ошно. — Қуриб қолиши тайин, тоғ яқин бўлгандан кейин қуриб қолади-да... Узоқдан оқиб келадигани қуримайди.

— Ҳотам Шўро Дарғомдан бир ариқ сув сўраяпти, — деб эслади Яхшибоев. — Шуни гаплашиб берсанг бўларди. Ўзимиз ариқ қазиб оборардик. Икки-уч буримдан ўтказасак бас эди, нарёи — нишаблик, сув ўзи оқиб бораверади.

— Юрақол, — деб кистади Ошно, — кейин гаплашамиз. Меҳмонлар маҳтал бўп қолишади. Йўқ, аввал ўзингни бир ойнага солиб ол...

Ошно бурчакка имо қилди. Яхшибоев одам бўйи келадиган тошойнага ҳадиксираб яқинлашди. Анчадан бери ўзига қарамаган эди, кўрсаки, қадди-басти тузук, фақат кийимларининг охори кетган... Асли орденларини тақиб олса бўларкан...

— Соқол ўсибди-да, ошна, — деди. — Эрталаб олувдим, йўлда ўсиб улгурибди.

— Парво қилма. Ё устара берайми?

— Даҳмаза бўп кетар. Ҳай, майли, бориға барака-да, ошна!..

Ичкари хонага ўтдилар. Ўртада — тўкис дастурхон ёзилган стол. Меҳмонларнинг

сони кўп эмас. Тўрт нафар аёлу иккита эркак. Муяссар келин билан Ошнонинг ўзлари. Яхшибоев тўққизинчи киши бўлди.

— Ўртоқлар, танишингиз, — деди Ошно, Яхшибоевнинг елкасидан туртиб олға сураркан, — бу киши менинг мактабдош дўстим, ота қадрдоним, суянган жўрам Назар Яхшибоев бўлади.

Муяссар пойгакда экан, ирғиб туриб, Яхшибоевнинг тирсагидан тутиб, ўртароқдан, сулувгина бир қизнинг ёнидан жой кўрсатди. Меҳмонлар ҳам ўринларидан кўзғалиб, «ўтинг-ўтинг» қилдилар. Яхшибоев эркаклар билан қўл бериб сўрашди. Бири, кексароғи ва улуғвори — Искандар Шоймардонов экан. Униси — ёшроғи ва чиройлиси — Орифий. Тахаллусим, деб тушунтирди, а так исмим Ориф, шеърларимни ўқиган чиқарсиз, йигит?

Яхшибоев дудмароқ қилиб бош ирғади. Энди жойига ўтирган ҳам эдики, ёнидаги сулув қиз нозиккина қўлини узатди:

— Муҳсина.

Яхшибоев ялт этиб Муяссарга қарадию унинг маъноли илжайганини кўрди: ўша, ўша мен айтган Муҳсина.

— Назар, — деди Яхшибоев, қизнинг қўлини авайлаб ушларкан. — Булдуруқдан келдим, колхозда бригадирман.

— Қахрамон бригадир! — деб мақтади Ошно. — Яқинда раис бўлади.

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев қизариб. — Ошнамити ошириб юборяпти.

— Рост-да, жудаям рост-да!.. — деди Муяссар. — Мани ўртоғим ҳеч ёлғон гапирмайдилар.

Яхшибоев ёнидаги қизга тузукроқ қаради: сулув, ёши йигирма учларда, Муяссардан анча ёш, ундан-да нозикроқ, ундан-да кўркем... Муҳсинага мудом тикилгани Орифийнинг ғашига тегди чоғи:

— Муҳсинахон — бўлажак санъаткор, ўртоқ бригадир, — деди, гўё қизни ўзига тобе қилгандай. — Бизга қарийб ҳамкасаба... Дарвоқе, сизнинг ҳам ҳамкасабангиз бор бу ерда, ана, домлажомимиз Александр Шоймардонович. У киши — ғўзашунос олим.

Ќўзашунос олим камтарона жилмайди. Ёнидаги рус аёл ҳам тавозе кўрсатди. Чамаси, улар эр-хотин эдилар.

— Тақдирнинг ҳазилини қаранг, йигит, — деб кулди аёл. — Бу кишининг асл исмлари Искандар эди, энди Александр бўп кетдилар. Мениям исмим асли Клавдия, лекин энди Комила опа бўп кетганман...

— Жуда соз-да, ўртоқлар! — деб хитоб қилди Ошно. — Ҳақиқий байналминал бу, ҳаракатдаги байналминал! Александр Шоймардонович — улуғ олим, ғўзанинг эртапишар навларини излаётдилар, айтишларича, яқин ўн йил ичида пахтани сидирғасига мошинада теришга ўтарканмиз.

Ќўза барги тўкилмаса мошина теролмайди, — деб изоҳ берди Александр Шоймардонович. — Сиз, Назаржон, қанақа чигит экасиз?

— Ќўза йўқ бизда, — деди Яхшибоев. — Еримиз лалмикор.

— Ҳай аттанг, — деб бош чайқади олим. — Парво қилманг, ўзлаштириб юборамиз ҳали. Ўзбекистонда бир қарич ҳам ўзлаштирилмаган ёр қолмайди. Ҳаммасига пахта экамиз ҳали!..

— Бизда сув йўқ, — деди Яхшибоев. — Еримиз яхши, лекин сувимиз йўқ.

— Сув келади, — деди Шоймардонов. — Дарёларни тўсамиз ҳали. Ана, жанубда Ўртақўрғон сув омборини қурмоқчимиз.

— Бизнинг қишлоқ чеккада қоларкан, домла.

— Тепадаям қурамити. Тоғлардаги музларниям эритамиз. Ҳали кўп ишлар қиламиз!.. Ана, дўстингиз ҳам бизнинг лойиҳаларга ишқибоз, газетасидан каттакон минбар ажратмоқчи!..

Ошно бош эгиб, камтарлик қилган бўлди. Яхшибоев гапга аралашолмай қийналди. Олдида турган таомлардан тотингани қўл чўзди. Йўлда кавшаган бир бурда нони, қорни очкаган эди. Энди бир бурда яхна гўштни олган ҳам эдики, Орифийнинг лаби жийрилганини кўрди.

— Вой, сизга вилка қўймабмиз-ку, — деди Муҳсина унинг жонига оро кириб. — Ҳозир опкеламан...

Дик этиб ўрнидан турдию жавондан тоза пичоғу санчқи келтирди. Санчқини чап қўлига, пичоқни ўнг қўлига тутқизди. Ҳаракатида недир бир таъкид бордай эди. Яхшибоев дарров тушунди, демак, вилкаси чап қўлда, пичоғи ўнг қўлда тутиларкан. Кулгиси келди, лекин сиртига чиқармади. Индамай овқатини еяверди. Гуруннга аҳён-аҳёнда қулоқ тутиб қўярди: шаҳар шимолида яна бир водокачка қурилди... поездларнинг қатнаши ёмон... битта детдом тугатилди, сабабки, бева аёллар болаларни боқиб олишди... инқилобнинг ўттиз йиллигига тайёргарлик қандай боряпти, хусусан, сизнинг газетангизда... олимларни сафарбар этиш керак... шеърлар керак, йирик полотноларни босиш имкони кам, жамики имконият Тошкентга ўтиб кетди, барча идоралар ўша ёқда, Ўртақўрғонда ҳам бирор кичикроқ нашриёт очилса зиён қилмасди... менда ваколат йўқ, ваколатим бўлса, ўзим билардим нима қилишни... хўш, нима қилардингиз, ўртоқ Орифий?..

Яхшибоевнинг нафси сал ором олди. Оғзини сочиққа артиб, секин бош кўтарди, Орифийнинг салгина хўрозланиб турганини кўрди.

— Воҳамиз маданиятини гуллатардим! — деб хитоб қилди у.

— Сизга ишонса бўлади, — деди Муяссар. Унинг овозида Яхшибоев андак кинояни илғагандай бўлди. Ажабсинди. — Қани у — театрни иккита қилганингиз?

— Бўлади, — деди Орифий. — Вақт керак, холос. Ахир, Муҳсинага ўхшаган кадрларни бекорга тарбия қиялпмизми? Буларга ҳали катта майдон керак. Нима дедингиз, Александр Шоймардонович?

Ўзашунос олим ёнидаги аёллар билан секин гаплашиб ўтирган экан, саволни тузукроқ тушунмади:

— Суғориладиган майдон бизда ҳали оз, — деди.

— Кўнгиллар қақраб ётибди, — деди Орифий, унинг гапларига бошқача тус бериб. — Уларга зўр маданият керак. Кўнгил кўриқларини ўзлаштириш иши — энг буюк иш. Умрни тикишга арзийдиган иш.

Давра қарсак чалди. Муяссар яна бир бор мийиғида кулиб қўйди.

— Мана, дўстимиз, лалмикор йигит, — деди Орифий сал руҳланиб, Яхшибоевга бармоғини ўқталиб. — Сўраб кўринг, Александр Шоймардонович, бунинг кўнгли зиё тусамайдими? Ана, ўзи айтсин!..

Яхшибоев ғижинди. Хайриятки, Муяссар унинг аҳволини тушунди.

— Орифийжон, — деди юмшоқроқ қилиб. — Назар акам сиз ўқиётган дорилфунунни етти йил олдин битирган.

— Нега бўлмаса бригадир? — деб хитоб қилди Орифий. — Ё бу киши иқтисодни ўрганганми?

— Иқтисодни, иқтисодни, — деди Яхшибоев баттар ғижиниб. — Энди ўша билимларни ҳаётга тадбиқ этиб ётибмиз.

Муяссар кулиб юборди. Ошно ҳам унга қўшилди. У жуда босиқ эди бугун, меҳмонларга кўпроқ эрк бериб қўйган эди, ўзи жуда кам гапирарди.

— Назар Булдуруқни эшитганмисиз? — деди Муяссар Орифийга синовчан қараб.

— Эшитганман, — деди Орифий. — Бир-иккита китоби чиққан. Шу кишими?

— Шу, — деди Муяссар.

— Ўшамисиз? — деб сўради Орифий Яхшибоевнинг ўзидан.

— Э, у одам бошқа, — деди Яхшибоев кулиб. — У одам урушга кетган.

— Қайтмадимиз?

— Қайтмади.

— Тўғри, — дея гапга қўшилди Ошно. — Урушга кетди-ю, кейин Уртақўрғонга қайтмади. Туппа-тузук қалами бор эди лекин.

Яхшибоев дўстининг таънасини тушунди. Секин елка қисиб, иложсиз эканини билдирди. Сўнг эски аҳдларини эслатгиси келди: ахир, икковимиз ҳам Булдуруққа кетмоқчи эдик-ку? Сал туриб, фикридан қайтди. Айтса, Муяссарнинг оғринишидан чўчиди. Муяссар келинни яхши кўрарди. Муяссар келин унинг иззатига етган доимо. Мана, бугун ҳам таклиф этган, манами мирзақуруққа яккалатмай ўтирибди. Тузук, Муяссар келин тузук, Ошно Булдуруққа борганида бундан ортиғини топиши қийин, майли, иккови қўша қарисин.

— Урушга борганмисиз? — деб сўради Орифий.

— Боровдик.

— Бизам борганмиз, — деди Орифий.

— Қайси фронтда бўлгансиз?

— Ҳаммасида.

— Орифий — ҳақиқий аскар! — деди Александр Шоймардонович. — Узининг оташли сўзлари билан курашган аскар! Унинг учун қадаҳ кўтарайлик!..

Яхшибоев бошда кўпроқ алаҳсиган экан. Қарасаки, қаршисида қадаҳи лиммо-лим турибди. Чўқиштириб ўтирмади, дадилроқ бўлай деб, қадаҳни олдию шартта сипқорди. Булдуруққа борганидан бери ичмаган эди — кўкрагини куйдириб ўтди.

Ошнога қаради. Ошно қадаҳини шунчаки ҳўплади, холос. Қойил, деди ўзича, зуваласи пишиқ бунинг, урушда юрибки ичишни ўрганмагандан кейин... темир экан-да!..

— Муҳсина, сен юр, ошга қараймиз, — деди Муяссар. — Назар ака, сиз ҳам юринг, тузини кўрасиз.

Яхшибоев унинг нима ниятда чақирганини сезиб, дув қизарди.

— Э, мени қўйинг, келин, — деди уялиб. — Мен бир саҳройи... ошнинг тузини билармидим!..

Аёллар чиқиб кетишди.

— Орифий ука, — деб илтимос қилди Александр Шоймардонович, — шеърлардан ўқинг.

Орифий ноз қилиб ўтирмади. Кўзларини юмиб, гавдасини майда-майда тебратиб шеър ўқий бошлади. Шеърлари ҳажвийроқ мавзуда эди: арақнинг зарари, хурофотга қарши, мулланинг қилмишлари, қиз-жувонга кўз олайтирган эшон. Меҳмонларга, айниқса, ўзашунос олимга маъқул бўлди.

- Газетага оборинг, номерга туширамиз, — деди Ошно, қарсак чаларкан.
- Аввал борини босинг, ака, — деди Орифий. — «Бўри билан чўпон»им ҳалигача бўлимда чанг босиб ётибди.
- Униям босамиз. Кўпроқ қилиб босамиз.
- Ёинки катталардан рухсат олиб берайми? — деб ҳўрозланди Орифий.
- Шартмас, — деди Ошно, салгина қизариб. — Ўзимиз ҳал қиладиган гап экан-ку, шундай деб, Яхшибоевнинг ёнига келиб ўтирди, унинг қадаҳини тўлдирди. — Ол, жўра, совқотиб келгансан.
- Ўзинг-чи?
- Менга бўлмайди, буйракнинг мазаси йўқ. Оқолда шамоллатиб қўйганман.
- Йўғ-э, — деди Яхшибоев ишонмай, — шунча йил қору ёмғир кечиб, бунақа гапни биринчи марта эшитяпман.
- Аввал билинмовди, — деди Ошно, — энди билиняпти. Булдуруқ қалай, жойида турибдими?
- Турибди. Болаларинг дурустми?
- Дуруст.
- Бугун анави саройбонни кўрдим, — деди Яхшибоев. — Ёдингдами, ҳу қишлоқдан келганимизда кўнган жойимизни... Йўқ, саройи бошқа шекилли-ю, саройбони ўша... Битлаб кетувдик-ку, эсингдан чиқдимми?
- Ошно жавоб бермади. Ҳатто айни эсловни ёқтирмагандай бўлди. Яхшибоев сездики, у Орифий тарафга ўғринча бир қараб ҳам олди — гўё гапларини биров эшитишдан чўчигандай. Лекин Орифий гап эшитадиган аҳволда эмасди, кўзларини юмиб шеърини ўқирди: қ а л б и м т о р и н ю р а г и м г а с о з л а д и м...
- Бефаросат экан-ку, — деб ғудранди Яхшибоев.
- Қўявер, — деди Ошно. — Сенга ўхшаганлар шаҳардан қочгандан кейин... кунимиз шуларга қолади-да.
- Келсам, газетангдан иш берасанми? — деб ҳазиллашди Яхшибоев.
- Йўқ, — деди Ошно бош чайқаб. — Ошна-оғайнигарчилик қилишга ҳаққим йўқ. Лекин бошқа зўрроқ иш топиб бераман.
- Ахир, буям ўшанинг ўзи-ку! — деб кулди Яхшибоев. — Ошна-оғайнигарчиликнинг ўзгинаси!
- Ошнога унинг кулгани ёқмади. Аразлагандай жимиб қолди. Кейинги сафар кўрганидан бери сал тўлишгандай туюлди. Йўқ, тўлишмаган, ранги тиниқлашган. Унда ёзнинг бўсағаси эди, офтобда қорайган эди... Лекин ўшандаям Ошно ўзи билан Булдуруқдан бирга келган ўсмирга асло ўхшамай қўйган эди. Ҳа, дарвоқе, ўсмир қандай қилиб болали-чақали одамга ўхшасин, нимаси билан, ҳуснбузари биланми?.. Э, бор бўл-э, Назарбой, битта нарса бари бир ўзгармабди-ку, ахир! Қара, Ошнонинг ёноғига қара, ахир Мойра босган тамға кетгани йўқ-ку!.. Умуман, бунинг ранги тиниққанми ёки заҳил тортганими? Заҳил тортгани ростга ўхшайди. Ахир, ўзи бўладими шунча дов-дас-какка эга бўлиб ўтириш? Қийналса керак? Ориятли йигит эди-ку? Энди-ку баҳарнав, энди унинг номини билишади, обрўси бор, лекин дастлаб анча қийналгандир? Жуда бўлмаганда чеккан изтироблари ичкўёвнинг дардларига тенглашиб қолар?.. Йўқ, ҳар ҳолда, бунинг кўп гапларни унутгани аниқ. Йўқса, ўзини бундан бирор ўн-ўн икки йил олдин талаган битларни эшитиб хавотирга тушмасди, атрофга ўғринча боқмасди. Сизга осонроқ, Назарбой, сиз таржимаи ҳолингиздан уяладиган даражага етмадингиз. Шуниси қизиқки, бу даражага Ошнодан кўра, сизнинг етмоғингиз муқаррар бўлиб туюларди. Ахир, бошдан олғирроқ эдингиз-да!..
- Ошна, — деди секин, — мендан ор қилаётганинг йўқми?
- Э, ўл-э, Назар жўра! — деди Ошно. — Ҳавасим келади сенга, ростини айтсам. Баъзида уяламан, бунга ишонинг қийин... Гўё тайёрига айёр бўлиб ўтиргандайман...
- Хайрият, деб ўйлади Яхшибоев, сезгирлиги қолмабди бунинг, ичимдагини ўқиб ўтирган экан. Умуман, ўқиш шарт ҳам эмас. Бошига тушган банда билади-да!
- Қизиқ экансан, ошна, — деди у бирдан меҳри жўшиб. — Менданки хавотир олсанг, унда ким қолади сенга — бу ёруғ дунёда қайишадиган? Агарки бугунги кунингдан норози экансан, унда мени сўксанг тузук, ахир, барисига мен ўзим сабабман-ку?
- Оиламиз тузук, — деди Ошно уялинқираб. — Сендан миннатдоримиз, жўра.
- Бўлмаса, нега ҳадеб ғингшийверасан?
- Одат-да, одат, — деб илжайди Ошно. — Сени сал эртароқ кутувдим, гаплашадиган гапларим бор эди, намунча кеч келмасанг?..
- Булдуруқдан келиш ўзи бўладими, яна тағин қишда...
- Айтмоқчи, Муҳсинани кўрдинг-а?
- Хўш?..
- Энди, айтаман-да... Ростини, менинг бу гапларга ҳушим йўқроқ, лекин Муяссар қўймади... Яхши қиз лекин, кейин армон қилмайсан.
- Ичсам майлими?..
- Қизиқмисан, ичгани қўйилган-ку бу... Мен ўзим ичмасам...

Яхшибоев шишадан қадаҳини тўлдириб ичди. Муסיқа эшитилди. Кимдир қарсақ чалди. Кўрдик, Орифий қўлларини икки ёнга ёйиб, елкаларини дириллатиб рақсга тушаётир. Қарсақ чалаётган — Александр Шоймардонович. Олим. Ғўзашунос. Сув омбори қурадиган одам. Дарвоқе, буларнинг барини бир одам удда қилармикан?..

— Ишқилиб, мамнунмисан? — деб сўради Яхшибоев.

— Нолисам бари бир ишонмайсан, — деди Ошно кулимсираб. — Ишларим тузук, обрўдан ҳам бордай. Лекин ўзим ёзмаяпман. Ёзмоқчи бўламан-у, лекин қўл бормайди... Ғўёки ҳеч маҳал мақола-пақола ёзмагандайман.

— Виждонли одамсан-да, — деди Яхшибоев. — Эсласанг, биз у пайтларда нон учун ёзардик.

— Бекор гап! — деди Ошно. — Кўнгил учун ҳам ёзган пайтимиз бўлган.

— Орифий ҳам кўнгил учун ёзади... Кўнгил бир чақага арзимаслиги ҳам мумкин.

— Қўй бу гапларни, ярашмас экан. Ҳа, айтгандай, бу гапларни Булдуруқдаям айтсанми? Айтмасанг кераг-ов... омон юрибсан-ку!..

Яхшибоев кулиб юборди. Адашган бандалармиз, деб ўйлади, бутунлай ўзга лаҳжаларда лақиллаб юрибмиз, отамиз билан онамиз тушунмайдиган лаҳжада... Шундай бўлиши табиий шекилли? Ҳаёт, тадрижий такомил, тараққиёту аксил такомил... Иборалар жуда кўп.

Бу мenden нима истайди ўзи, деб ўйлади, наҳотки мени унутиши шунчалар қийин бўлса, ахир, мен ўзим Булдуруқда юрганимда уни ҳар куни ҳам эслайвермайман-ку, бу ҳам мени тинч қўйса булмайдимми? Нега тортинади бунча, нега бунча уялади? Ахир, мен унга ҳеч нарсани таънаю таъма қилаётганим йўқ-ку? «Муяссар қўймади» эмиш!.. Балки сен ўзинг қўймагандирсан?..

Муяссарга дугона бўлса, унда буюм бирор амалдорнинг қизи ёки жияни чиқар, деб ўйлади, энди, Ошно билан иккимизнинг киндигимиз шунчалар қаттиқ бойланган экан, бу бечора ҳам ўзига ўхшашимни хоҳлаб қолгандир? Ҳарна, ёнингда яна битта ўзингга ўхшаган одам бўлса яхши-да, Жамики гуноҳни иккига бўлиш-чи? Емонми шу?..

— Уртақўрғонга келсам, яна ўғрибоши бўлиб кетаман-да! — дея киноя қилди Яхшибоев. — Узинг ўйла, мелисага тушсам, кейин сўраб-суриштириб, сенга ошна эканимни билиб қолишса... хунук бўлади-да, ошна!

— Парво қилма, мелисадан ўзим чиқариб оламан, — дея кўз қисди Ошно. — Одам ўлдирмасанг бас.

— Буни қара-я! — деб бошини сараклади Яхшибоев. — Шунчалар ўсиб кетганингни билмаган эканман!..

— Бас қил, Назар!..

Ошно аччиқланишга уринди, лекин улгуролмади. Муяссар билан Мўҳсина хонага кириб келдилар. Қўллариди — ош тўла лаганлар. Ҳил-ҳил пишган беҳи ҳиди димоқларга урилди. Ошно бармоғини дўлайтириб дўқ қилган бўлди-да, ўзининг жойига кетди. Мўҳсина ош тўла лаганни Яхшибоевга берди. Яхшибоев лаганни ўртага қўйиб, сўнг курсисини сал четга суриб, Мўҳсинага йўл бўшатди.

— Ажойиб! — деб мақтади Александр Шоймардонович. — Кўп хўшхўр ош бўпти-да!

— Ишонманглар бунга, — деб ҳазиллашди хотини. — Мениям қилган ошимни шунақа мақтайди, менинг қанақа пазанда эканимни... ана, Орифий ўзи айтсин!..

— Пазандасиз, янга, — деди Орифий. — Пазандасиз ягона!

Яхшибоев пайқадикки, Мўҳсина унинг олдига тоза қошиқни суриб қўйяпти. Фаши келди. Намунча меҳрибон бўлмаса, деб ўйлади, бекорга овора бўласан, оймқиз, бу ерда қошиқда еганим билан, Булдуруққа бориб қўлда ейвераман.

Қошиқда олиб тотинди. Ош ростдан ҳам мазали эди.

— Зўр! — деди Муяссарга қараб. — Зўр ош бўпти, келин.

— Автори ёнингизда ўтирибди, — деди Муяссар.

Яхшибоев Мўҳсинага қаради-ю, индамай қўя қолди. Таърифни Орифий илиб кетди: — Мўҳсинага таҳсинлар бўлсин! Бир армоним бор эди... Қирқ тўртинчи йилда, фронтда юрганимда, бомба тагида қолиб ўйлаганларим шуки, жоним омон қолармикан, бориб Мўҳсинахоннинг қўлларидан палов ермиканман!..

— Қўйсангиз-чи, шоир ака, — деди Мўҳсина. — Сиз мени танимасдингиз.

— Энди, шоир одамда тасаввур кучли-да! Ҳозир аминманки, ўшанда аниқ сизни тасаввур этувдим. Энди сиз ҳам урушни бир тасаввур этинг, Мўҳсинахон, ўқ мисоли ёмғирдай ёғилиб турибди, ҳар қадамда бомба портлайди, жон деганингиз қил устида!.. Ушанда ёзганман манави сатрларни: Уқлар бўронидан сени соғ-омон, Олиб чиқдим, эй, янгроқ созим!..

— Айни ўшандами? — деб кесатди Яхшибоев ўзини тутолмай. — Ахир, ўқ ёғиб турувди-ку?

Орифий унга қараб ҳам қўймади. Яна шеър ўқиди, яна Мўҳсинага хушомад қиларга ўтди:

— Фашист мерган эмас экан, Мўҳсинахон, мана, соғ-омон қайтдик, лекин мужгон ўқидан қутулмоқ насиб этмаган экан...

Муҳсина қизарди. Негадир Муяссарга таънаомуз қаради, сўнг Орифийга юз бурди:

— Уруш кўрган одам ҳам шунақа енгилтак бўладими?

Орифий ҳиринглади. Гўё ҳеч нарса бўлмагандай, ошга уннади. Муяссар ўрнидан туриб, патефонга пластинка қўйиб келди. Бирор ўн минут жимгина тамадди қилдилар. Яхшибоев секин назар солди: ёнидаги қиз жуда оз овқат еди, тортиниб, қисиниброқ ўтирди.

— Соатингиз борми? — деб сўради бир маҳал бетоқатлик билан.

— Шошиляпсизми? — деди Яхшибоев соатига қараб.

— Қачон ўн икки бўларкин?..

— Ҳали бор озроқ...

— Холам кутиб қолади. Ҳаяллама, деб тайинлаб эди...

— Ота-онангиз бу ерда эмасми?

— Бухорода... Онам қолган, иккита синглим бор. Отам урушда ўлган.

Яхшибоев жимиб қолди. Бу қиз у ўйлаганидан сал бошқачароқ экан. Ҳар ҳолда, бу ерлик эмас, узоқдан келган, ҳали ёш, Муяссарга қанақа алоқаси бўлиши мумкин?..

Сал ўтиб шуни сўради.

— Узоқ қариндошмиз, — деди Муҳсина. — Тўғриси, менга эмас, мен турадиган уй эгасига... холага қариндош. Холанинг эри отамнинг кичик тоғаси эди, уям урушдан қайтмади. Ошнангиз фронтда эканида яқинлашиб қолдик, келиб рўзғорига қарашиб турардим, кўпинча тунаб қолардим.

— Дугоналиги рост экан-да.

— Рост... Муяссар опа билимли аёл. Ошнангизни яхши кўради.

— Уларни мен ўзим таништирганман.

— Биламан, Назар ака, Муяссар опам айтган...

Яхшибоевга ёқди «Назар ака» дегани, Кўнгли эриб бораётганини сезди. Қизга тузукроқ разм солди. Чиройли эди, юзлари оқ, бўйинлари оқ, бармоқлари ингичка, нозик, энги узун барқут кўйлақда, кўйлаги тим кўк рангли, гуллари ҳам кўк, бирданига кўзга чалинавермайди, ёқаси тепароқдан ўйилган, ёқасининг чап буржида кўк капалаги бор, қанотларини ёзиб турибди, чиройли капалак, сидирға кўк ипақдан, қиз гапираётганида қанотлари билинар-билимас қимирлайди...

Яхшибоев унинг тарзига ром бўлиб қолаётганини пайқайди, атай гапни чет мавзуга бурди:

— Орифийни бекор хафа қилдингиз, — деди овозини пасайтириб.

— Э, ўлсин... — деб шивирлади Муҳсина бошини бу тарафга сал эгиб. Сочлари Яхшибоевнинг юзига тегди, димоғига атиргул ҳиди урилди. — Фронтга бор-йўғи уч марта борган у, икки марта агиттеатрда, бир марта олмақоқи ортилган эшелонни кузатиб... Йўлда бўмбардимон бўлганми ёки ўзи тўқиганми, ҳадеб ўшандан вайсайди... Созини ўқлар бўронидан соғ олиб чиққанмиш... Э, синиб майда-майда бўлсин шунақа соз!.. Сиз билмайсиз, Назар ака, бир вагон олмақоқини Москвада сотган бу ярамас, отилмаганига шуқр қилсин!..

Қиз аччиқланганида чиройли бўлиб кетаркан. Яхшибоев шунисига маҳлиё эди ҳозир. Беихтиёр гап қотди:

— Капалагингиз чиройли экан.

— Ростданми? — деб ғамза қилди қиз.

— Рост. Капалакни бизда «гўбалак» дейди.

— Биздаям, — деди қиз негадир қувониб. — Капалак эмас бу, Назар ака, бу — ниқоб, маска.

Яхшибоев тушунмади, ағрайиб қараб қолди.

— Улсин!.. — деб кулди Муҳсина. — Биттаю битта кўйлагим шу, ёқасини куя еб қўйибди... Уша жойини капалак тикиб бекитдим.

— Чевар экансиз!.. — деб мақтади Яхшибоев.

— Ноиложликдан, — деди Муҳсина. — Янги йилга бир ясангим келди-да. Сиз билмайсиз, уруш пайтида аёллар жуда қийналди, йигитларни кутиш бир ҳисса-ю, башанг кийинолмаслик бир ҳисса...

— Рост-а! — деди Яхшибоев, бошини сараклаб. Сўнг баралла кулиб юборди. Озгина кайфи ҳам бор эди, шу таъсир қилдими ёки қизнинг у ўйлагандан одмироқ чиққаними, ишқилиб, шодон кулди. Давранинг диққатини тортди.

— Нима гап? — деб сўради Орифий.

— Шундай... — деди Яхшибоев, сўнг қиз билан кўз уриштириб олиб, секин киноя қилди: — Кўкдаланинг бозорида олмақоқи пуллаганим эсимга тушиб кетди...

Орифийнинг туси ўзгармади. Шунчаки маломат бўлса керак-да, деб ўйлади Яхшибоев, майли, маломат бўлгани ҳам маъқул, ахир, бу бечора ҳам бир бало сатрларни тўқиштириб юрибди бу дунёда боумид. Яшайверсин-да!

Тўрдаги деворга илинган соатга кўзи тушди. Ун иккига атиги беш дақиқа қолган эди. Шарт ўрнидан туриб, тўлқинланиб, мезбону меҳмонлардан изн ҳам сўрай демасдан, ўртадаги «шампанский»ни олди, очди, аёлларнинг олдиларидаги узунчоқ қадаҳларга тўлдириб қуйди, Муҳсинанинг қадаҳини ҳам тўлатди. Сўнг ўзига арақ қуйди.

Девордаги соат ўн иккига бонг ура бошлади. Ҳамма ўрнида турди. Қадаҳлар чўқишди. Яхшибоев бир маҳал қараса, ҳамма ўтирган-у, улар Муҳсина иккови юзма-юз турибдилар. У қадаҳни сипқордию шошиб жойига чўқди.

— Мен сизни бойвачча қиз деб ўйловдим., — деди қизга секин.

— Камбағал қизман, Назар ака... — деди Муҳсина.

— Йўқолсин золим синфлар!.. — деди Яхшибоев кулиб. — Яшасин йўқсиллар!..

Муҳсина қадаҳни шунчаки лабига текизиб, яна столга қайтариб қўйди. Буниси ҳам Яхшибоевга ёқди. Қизнинг барқут кўйлаги ёқасига қўнган капалакка тагин кўзи тушди. Ягона пўрим кўйлаги шу экан, деб ўйлади, яширмади-я!.. Завқланди, сўнг раҳми келди — гўё қўлида бўлса дунёнинг зару зебини унинг пойларига сочадигандай!.. Ярашаркан, деб ўйлади, бундан зўрроқларини кийса, ким билсин, қанақа очилиб кетади!

Афсуски, Уртақўрғонга қайтиш йўқ, деб ўйлади, қиз бу ерда қолади, кимгадир, дейлик, анави Орифийдақа сўзамол маймунга насиб қилади. Рашки келди... Кейин ўзига танбеҳ бердики, ўл-а, бригадир Яхшибоев, куни кеча Кунсулугга кўнглинг суст кетиб юривдинг-ку? Лекин негадир виждони қийналмади. Сабаби — Муҳсинанинг яқинлиги, шундоқ биқинингда ўтирибди, тирсаги тирсагинга тегай-тегай дейди. Кейин бунинг анқовлиги ҳам бордай. Ҳар ҳолда, Муяссардан топшириқ олгани аён, лекин ўзини бозорга солишга уринмади, суйкалгани йўқ.

Бирдан ўзининг ҳам Ошнога ўхшаб айна хонадай шинам, бўртма мебель билан безатилган (кейинчалик жиҳозларнинг «барокко» деб аталишини билиб олади) хонада, фозил дўстлар даврасида яшагиси келиб кетди.

Бир маҳал Муяссар яқин келиб, секин қулоғига шивирлади:

— Йигитмисиз ўзи, Назар ака... Ҳадемай қушча учиб кетади, жилла қурса ошенини билиб келинг.

Яхшибоев уялди. Уялганини ҳали-ҳалигача эслаб ҳузур қилади. Ушанда қизарганини сездим, Муҳсина кулиб юборди:

— Муҳсинани кузатиб қўйинг, деб айтдимми?

— Эшитибсиз-да, — деди Яхшибоев баттар хижолат чекиб.

— Эшитиш шартми, — деди Муҳсина. — Муяссар опам қизиқ-да, Назар ака, фикри-зикри биз икковимизни таништириб қўйиш. Сизни кечикди деб зир югурганини кўрмадингиз!..

— Ростданми? — деди Яхшибоев. Уялганини унутгандай бўлди, кўнглида меҳр уйғонди. — Улар менга жуда қайишади, Муҳсинахон, — деди. — Сизни менга айтишгани, э-ҳе, баҳорда эди!.. Эсимдан ҳам чиқиб кетган экан...

— Хафа бўламан-а!.. — деб жилмайди Муҳсина.

— Қайтиб олдим, — деди Яхшибоев унга оҳангини мослаб.

— Мен келажакда артист бўлмоқчиман, — деди Муҳсина. — Худди Ҳалима опага ўхшайдиган зўр артист бўлмоқчиман. Муяссар опам режиссёр бўлмоқчи эди, лекин рўзғорга ўралашиб қолди.

— Ҳалима опа бўлиш қийиндир-ов, Муҳсинахон.

— Кўнглимни чўқтирманг, Назар ака.

— Қийинлигини айтдим, холос.

— Сиз унчалик зўр томошабин эмассиз, — деди Муҳсина сирли кулиб. — Йўқса сезардингиз... бугун сизга атаб томоша қўйилганини. Режиссёри — Муяссар опам. Артистлар — мен билан Орифий...

— Э, уям артистми? — деди Яхшибоев. — Балки сизнинг қайлиғингиз ҳам бўлиб чиқар?

— Қўйсангиз-чи, — деди Муҳсина қовоғини солиб. — Шунчаки бир қўғирчоқ-ку Орифий деганингиз. Амали — Александр Шоймардонович жияни экани, холос. Александр Шоймардонович — ошангиз билан қалинроқ, иккови ҳадеб ғўзани гаплашади. Келажакда катта режалари бор эмиш...

— Ҳеч балога тушунмадим.

— Нимасига тушунмайсиз? — деди Муҳсина. — Сизу мен бўлмасам, Муяссар опам Орифийни бошига урадимми? Яна янги йил базмида-я!.. Сизни рашк қилсин деб чақирган-да!..

— Мен тузукроқ рашк қилолмадим шекилли... — деб ғудранди Яхшибоев.

— Хафа бўлманг, — деб юпатди Муҳсина. — Яхши ният билан қилган Муяссар опам, сизнинг артист қизлардан чўчишингизни у қайдан билсин.

— Чўчимадим, Муҳсинахон... Дорилфунунда беш йил ўқиганмиз, ахир.

— Унда янаям соз, — деди Муҳсина илжайиб, сўнг нозиккина қўлини узатди: — Келинг, энди бу ёғига яраш-яраш...

— Уришмадик чоғи?..

— Уришмасак ҳам... Балки кейин уришиб қолармиз... Лекин ҳозирданоқ яраш-яраш... Келсангиз албатта хабар қилинг.

— Билмадим, — деди Яхшибоев. — Баҳорда бир келмасам... Иш кўп, синглим, колхозчилик-да...

— Майли, баҳорда бир келинг.

- Тўй қиламизми?— деб ҳазиллашди Яхшибоев.
- Уйлашиб кўрамиз. Бу ёқда Орифий қисталанг қилмаса...
- Орифийга тегманг. Мендан топшириқ шу.
- Шеър ёзиб бошимни айлантурса-чи?
- Парво қилманг. Мен ҳам шеър ёзиб келаман.
- Сиз носир эдингиз чоғи?— деб кулди Мухсина.— Эсдан ҳам чиқиб кетгандир? Ё ёзиб турибсизми?..
- Сизга атаб ёзаман энди...

Шуниси кифоя. Яхшибоевнинг ўша тун Мухсинани уйигача кузатиб қўйгани, йўлда айтилган шаъмаю илмоқлар шусиз ҳам семириб кетаётган қиссамизга оғирлик қилади.

Аммо бир нарсани айтиш шарт: у айна ўша қирқ еттинчи йилда бири сирлироқ тарзда «М.га...» ва яна бири ошкора тарзда «Мухсинага» аталган иккита ҳикоя ёзди. Ҳикоялар Мухсинага аталгани билан, воқеаларнинг барчаси Кунсулугва дохил эди. Ешгина беванинг тақдирига ачиниш бор эдики, бу ҳикояларни танқидчилар Яхшибоев тузукроқ нарсалар ёзолмай қолган пайтларда газета архивларидан излаб топишади, қайта эълон қилишади ва ҳатто сезгирроқ биттаси ёзадики: «бу бевани севмай туриб, унинг тақдирига бунчалик эш бўлиш мумкин эмас».

Кунсулувни севиб ёзилган айна қайғули ҳикоялар бечора аёлнинг ўзига хиёнат қилади. Ҳикоялар шаҳарга жўнатилиши биланоқ, мафкуравий йўналиши ҳам, маҳорат савияси ҳам бирдай маъқул топилади. Ошнонинг газетасида бирор жумла қисқармай босилади. Мақтов олади. Яхшибоевнинг росмана ёзувчи экани таъкид этилади, унинг Булдуруқ даштида юргани ҳам таҳсинга сазовор деб топилади, яъники — ёзувчи халқ орасида, ёзувчи ҳаётнинг қайноқ оқимида, оддий одамлар билан бирга бунёдкорлик қилапти. Яхшибоевнинг иккинчи ҳикояси билан баробар, худди ўша номернинг ўзида Яхшибоевнинг ғаллакор бригадаси планни бажаргани ҳақида хабар ҳам босилгани бежиз эмас — адабиёт ва ҳаётнинг уйғунлигини яна бир бор таъкидлашни истаган эди Ошно.

Яхшибоев билан Мухсинанинг ўша янги йил кечасидан сўнг мактуб ёзишганлари аниқ. Гарчи бу ёзишмаларнинг қиссага айтарли дахли бўлмаса-да, эслатиб қўйган маъқул: қирқ еттинчи йил баҳорида Булдуруқ почтачиси Ибройим чўлоқ, кайфи бор эканми, бир даста хатни боши узра кўтариб: «энағар Яхшибой чўпоннинг улининг шаҳарда хотини бор экан!» деб айтган экан.

Маст одамнинг гапига биз бугун унчалик эътибор бермаймиз. Лекин у пайтлар, айниқса — Булдуруққа ўхшаган чет қишлоқда, келадиган жиндай хабарга ҳам интиқ бўлиб яшайдиган жойда, Ибройим чўлоқнинг сўзларидан сўнг узунқулоқ маҳоратлар урчигани муқаррар. Эҳтимолки, бу миш-мишларнинг бир чеккаси Кунсулугва ҳам бориб етган бўлса...

Кунсулув эллигинчи йилда қайнотасининг уйидан отасининг уйига кетади. Уша йили Худойназар деган подачига эрга тегади. Болалари борми-йўқми, ўзи ҳозир тирикми — буни Яхшибоев билмайди.

Азоб берадиган хотиротдан қочиб яшайди у.

Ҳар ҳолда, Кунсулувдан воз кечмоқ унчалар осон бўлмагани аниқ. Лекин унинг қирқ еттинчи йилнинг баҳорида Уртақўрғонга келгани, Мухсина билан кўришгани, кўришмоқ на, Бўзтоғ этакларига бирга сайрга чиққани ҳам ою кундай равшан.

Ушанда улар бирор ўн киши эдилар. Муяссар ҳам улар билан боришга мойил эди, лекин эрининг кўнглига қаради; Ошнонинг ишлари кўп экан, шуни баҳона қилди. Кейинроқ Яхшибоев ўйладики, Ошно бор-йўғи кичкина одамларга қўшилмоқни истамаган экан. Қизлар етти киши эдилар, йигитлар — бор-йўғи учта. Қизларнинг баъзилари Мухсина билан ўқир эканлар. Яхшибоев даврага тезда сингишиб кетди. Негадир янги танишлар дашту даладан эмас, адабиётдан сўрашарди. Гўё унинг чўбир отни миниб далада куйиб юришини билмагандай. Шуниси Яхшибоевга ёқди. Фурурланди. Пинжида Мухсина бор эди, ҳалиги гапларни эшитиб қиз ҳам қувонарди, у қувонгани сайин Яхшибоевнинг фурури янада ортарди. Мухсина қизларнинг ичида энг кўрками эди. Эгнида одми чит кўйлак, бошида одмигана чит рўмол эрса-да, ясанган маликалардан ҳам ўтиб тушарди лекин!.. Гўбалак қани, деб сўраган эди ўшанда Яхшибоев, гўбалак учиб кетибдими? Э, гўбалакниям куя еб қўйди, деб кулган эди Мухсина, сўнг қўлларини икки ёнга ёзиб, эркаланиб, тантикланиб қочган эдики, етолмейсиз, етолмейсиз, етолмейсиз!..

Уҳ, ёшлик, ёшлик! Ушанда Яхшибоев етган эди, етгану қиз бечорага қарчиғайдай ташланган эди, агар Мухсина уялмаганида, агар қуйироқда қараб турган бир тўда қизлар бўлмаганида эди!.. Йўқ, бари бир ўзини тутолмади. Етдию маҳкам кучди, сўнг лабидан куйдириб ўпди!..

Бўзтоғ этакларидан шаҳарга қайтишганида, ҳамма уй-уйига тарқаб, Яхшибоев билан Мухсина Ошнонинг ҳовлисига боришди. Ошно ишдан чарчаб қайтиб, хобхонада андак ором олаётган экан. Муяссар унинг номидан узр айтди. Дўстингиз жуда қийнаиб кетди, деб нолинди, ҳозир бошқа ишга ўтказишмоқчи эканлар, иззат қилишгани яхши-ю, мен тентак жуда кўрқаман, ахир бу киши қўл учиди ишлаб ўрганмаганлар, тағин

янги ишда узликиб қолмасмиканлар?.. Яхшибоев унга тасалли бердики, йўқ, ошнамиз жуда пишиқ, ҳар қандай ишни ҳам эплаб кетаверади. Қарангки, айни суҳбат устига Ошнонинг ўзи ҳам чиқиб қолди. Ув, Назар, жўраммисан ёки бориб турган ғанимми, деб хитоб қилди, ўз ҳолимни ўзим биламан, хўш, янги ишга ўтсам, сен келиб ёрдам берасанми? Қишлоқда туриб ҳам ёрдам бераверамиз, деди Яхшибоев кулиб, биз у ёқда моддий бойликлар яратамиз, сен бу ёқда бошқариб турасан. Беҳазил, деди Ошно, сен шаҳарга келишинг керак, болаликдаги гапларни унут, шаҳару қишлоқ — бариси бир юрт, ҳеч ким сени яқкалатиб қўймайди, келсанг, ўзимиз уйлантириб қўямиз, нима дединг, Муяссар?.. Муяссар жавоб бермай, Муҳсинага қаради. Муҳсина дув қизариб, хонадан қочиб чиқди. Оббо, деди Ошно, намунча уятчан бу дугонанг, Муяссар, бўлажак артистга ҳеч ўхшамайди-я!.. Қилигингиз курсин, деб жилмайди Муяссар, қиз бечорани хижолат қилдингиз, энди бу уйга келмайдиган бўлади! Келади, деди Ошно комил ишонч билан, Назар бор экан, у келмай қаёққа боради, аммо-лекин, сенгаям қойилман, жўра, шундай кўркам қизни дарров ром қилиб олдинг-а!.. Унчаликмас, деди Яхшибоев уялиб, шунчаки танишмиз, холос. Энди, одам аввал бундоқ танишиб, ундан кейин уйланади-да, жўра, деб ҳазиллашди Ошно, ахир, у эски замонлар ўтиб кетди-да — келиннинг юзини гўшангада кўрадиган!.. Хўш, қалай, деди Яхшибоевни гапиртирмай, маъқулми, тўйни бошласак ҳам бўлаверадими? Муҳсина яхши қиз-у, бир жиҳати бор, деди Яхшибоев очигига кўчиб, мен бу ердан уйлансам, кейин, табиийки, бола-чақа кўрсам, кейин улар Булдуруқдан узилиб қолмасмикан? Қизиқ-ку гапларинг, деди Ошно ҳайратга тушиб, сен қайси замонда яшаяпсан, жўра, биз бу ёқда маҳаллийчиликка қарши курашиб ётсаг-у, бу акам тиш-тирноғи билан булдуруқчилик кайфиятига ёпишиб олсалар! Энди, юрт-да, деб эътироз билдирди Яхшибоев, энди, болалар ота юртини билса тузук-да... Билади, деди Ошно, билдириш сенинг бурчинг, жўра, хўш, қалай, розимисан?

Яхшибоев узил-кесил жавоб айтолмади. Булдуруққа бориб сездикки, кўнгли негадир алағда, қанот чиқарса-да шаҳарга учиб кетса... Токи бу туйғуни нултуғунича бир ой ўтди. Хайриятки, бу орада арпага ўроқ тушдию бошдан-оёқ ташвишга кўмилди-қолди.

Буғдой ўрими ҳам туғаб, хирмонлардаги дон-дун ташиб олинган бир кез эди. Райондан чопар келиб айтдики, бохабар бўп туринглар, эртага ижроқўм раиси келаркан. Келса келавермайдими, деб менсимади Ҳотам Шўро, ҳар ой кўриб юрганимиз ижроқўм-да, ё энди шох чиқарибдими? Э, Ҳотам бува, деди чопар хўрсиниб, ўзимизнинг раис эмас, тепароқдан, нақ Ўртақўрғондан келаркан. Ҳа, унисими, деди Ҳотам Шўро, униси ким эди, Мирзақуловми? Мирзақулов кетган, деди чопар, янгиси эмиш.

Ижроқўм раисини кутиб ўтиришганида колхоз идорасининг шип-шийдам ҳовлисига чанг босган пастақкина «Москвич» кириб келди. Эшигидан кутган амалдорлари эмас, Ошно тушди. Тушибоқ, машина ёнига чўлоқланиб борган Ҳотам Шўронини кучоқлади, кейин бошқаларни — ҳаммаси таниш, ҳаммаси қадрдон!

— Назар жўра, қочиб қолдинг-а! — деб хитоб қилди у, четроқда турган Яхшибоевга кўзи тушиб. — Ё, Булдуруқ дегани — тупканинг таги, тополмайди, деб ўйловдингми?

Жўралар иссиқ кўришдилар. Ошно Яхшибоевнинг тирсагидан тутиб, секин ичкарига бошлади. Сал юриб ортга бурилсаки, бошқалар жойидан жилмабди. Ҳотам Шўро бетоқат, икки кўзи ҳовли дарвозасида — ижроқўм раисини кутарди.

Ошно индамай бориб, Ҳотам Шўронинг кўлидан тутди, унинг қулоқларига нимадир деб шивирлади, сўнг иккови бошлашиб Яхшибоевнинг ёнига келдилар. Яхшибоев кўрсаки, Ҳотам Шўронинг оғзи қулоғида, ҳадеб ишшайди.

— Э, Назарбой, бу, қизиқ иш бўпти-ку!..

— Нима бўпти, — деди Яхшибоев, — хўкиз туғибдими, Шўро бува?..

— Э, қачон сенинг эсинг киради, — деб ранжиди Ҳотам Шўро. — Сенга гап айтган мен ўзим аҳмоқман. Ғофилсан сен, дунёдан беҳабарсан. Анов куни келган чопарга суюнчи берибмидик!

— Йўғ-э! — деди Яхшибоев. — Ростданми?

— Рост бўлганда қандоғ! — дея, ёғоч оёғи билан депсинди Ҳотам Шўро. — Навбат ўзимизга тегибди, Хорунбой ўша раиснинг ўзгинаси экан!

— Писмиқ! — деди Яхшибоев, сўнг Ошнонинг елкасига мушт туширди. — Олдинроқ айтсанг ўласанми?

Ошно жимгина кулиб тураверди. Яхшибоев сездикки, бу гапларда ҳеч маҳобат йўқ. Ошно ростдан ҳам катта амалга минибди. Ранги ҳам тиниқ, салобати ҳам ошгандай... Орага чегара тушганми, йўқми, шуни билмоқ истаб, дўстига тузукроқ тикилди, лекин кўрмади ўша чегарани, раисни эмас, ошнасини кўрди, уялинқираб илжайган ошнасини, гўё ўзининг айни саодатидан айбисинаётган ошнасини!..

— Яша! — деди тўлиқиб. — Э, сенинг юрагингга қойил! Шунча гапни ичингда сақлаб юрибсан-а!..

— Куйгандан мен куйдим! — деди Ҳотам Шўро. — Эрталаб битта товуқни ушла-тиб, патини юлиб қўювдим. Билсам сўймас эдим-а, ҳай аттанг!..

— Э, Шўро бува, — деб кулди Ошно. — Раисга товуқшўрва бор-у, ҳамқишлоққа йўқ экан-да!..

— Қўй, паст кетма бундай,— деди Ҳотам Шўро.— Сенга товуқ ярашмайди, болам, сенга атаб кўчқор сўяман.

— Шартмас,— деди Ошно, бирданига ранжиб.— Шартмас, Шўро бува. Умуман, мен бунақа келмоқчи эмасдим. Кутиб олиш ҳам шарт эмасди. Шўрим курсин, қайси куни қишлоққа ўтаман, деб гуллаб қўйибман. Улар сизга чопар юборибди. Яхшимас, Шўро бува, хушомадгўйликдан қачон қутуламиз, а? Наҳотки мен ўзим туғилиб ўсган қишлоқдан ҳам иззат талаб қилсам?! Қўшни қишлоқдан бирор оқсоқол келса, униям шундай кутиб оламизми? Асло! Қўшни қишлоқнинг оқсоқоли ўзи келиб, ўзи кетади, Амалдор бўлса бошқа гап. Уни кутиб олиш шарт, Фаолларни йиғиб, пойига пойандоз тўшаймиз!..

— Сен эканингни қайдан билай,— деди Ҳотам Шўро.— Катта келади, кутиб олинглар, деб тайинлаб кетди-да... Кейин, Хорунбой, бизда унақа пойандозлар ўзи йўқ...

— Энди бемаъни топшириқларга қулоқ солманг, Шўро бува,— деди Ошно.— Сиз инқилобчи одамсиз, босмачига қарши курашгансиз. Керак бўлса, ўша катта одамлар келиб сизнинг этагингизни тавоф қилишсин!

— Йўғ-э, болам, унчаликмас,— деди Ҳотам Шўро хижолат чекиб.— Энди, юртчилик, ҳамма одамнинг ҳам қадрига етсак деймиз-да... Лекин сенинг келганинг дуруст бўлди, энди сен менинг жонимга оро кирмасанг бўлмайди, манави кофирга айт, айт шу кофирга,— Ҳотам Шўро Яхшибоевга бармоғини бигиз қилди,— олсин раислигини, мен энди ярамай қолдим, кел, пайсалга солмайлик, бугуноқ мажлис қилайлик.

— Шошилманг, Шўро бува,— деди Ошно.— Менам бундоқ қишлоқни айланай, тагин одамлар, бу баччағар туғилган жойига мажлис қилгани келибди, деб мазаммат этиб юришмасин.

Ошно Булдуруққа ўз майли билан келган экан — салкам бир ҳафта турди; азали жойларга кўнгил сўраб борди, оқсоқоллар билан гурунглашиб, бир талай насиҳату бир дунё дуо олди. Энг эсда қоладигани шу бўлдики, битта илғор соғувчи хотиннинг кўзи ёриган экан, эри келиб илтимос қилдики, Ошно, аввалига сал хижолат тортиб, кейин беҳад севиниб, ҳай, майли, бизнинг ўғилчага эш бўлиб юрсин, бунинг ҳам исми Комрон бўлсин, дея ном ҳам қўйиб берди (кейинчалик бу болакай Ошно фаолият кўрсатган давр тарихини ёзиб ўттиз етти ёшида академик бўлади). Ҳафсаласи етганини қарангки, Булдуруқнинг мурғак аҳлига атаб машинасига бир қоп ўйинчоқ ортиб келган экан; шофёри, Николай деган сап-сарик йигит, бола-бақрага улашиб чиқди.

Яхшибоев хурсанд эди. Боиси аён: Ошно керилиб кетмабди, қадрдонларни унутмабди, қайга борса уни ёнида олиб юрди, йўл-йўриқ сўради, қай дастурхонга қайси таом тортилмасин, лаганнинг серёғу сергўшт тарафини Яхшибоевга ўнглаб қўйди, энди, дўст дегани шунча бўлар-да!..

Ошонинг ўша сафаридан иккита муҳим тафсилот қолди.

Биринчиси Ошно машинасига ортиб келган ўйинчоқларга дохил. Гап шундаки, Булдуруқ болалари магазинларда сотиладиган ўйинчоқларга ўрганмаган эдилар, айна сабабдан, ота-оналар айна ғаройибот қаршисида фарзандларидан-да ошароқ лол қолиб, фарзандлардан-да ошароқ чўчиб, ҳадиксираб, инжиқланиб қўл чўзган болакайларнинг қулоқ-бошига тарсаки тушириб, Ошонинг совғаларини чет-чақага авайлаб бекитиб қўйдилар. Кейинчалик, Ошно юксалгандан юксалиб, аввалроқ жўн суратлари, сўнграқ рангли суратлари минглаб, юз минглаб чоп этиладиган замон келганида, Булдуруқ аҳли ҳам эл қатори айна суратларга атаб махсус тоқчалар ажратдики, айрим тоқчалардаги суратлар тагида ўйинчоқ куёнчалар, айиқчалар, қўзичоқлар, маймунчалар, шерчалару филчалар ва бошқа бир қатор мавжудотларнинг жажжи нусхалари ҳам турарди. Тоқча эгалари, яъники ўз замонида тарсаки еб, ўйинчоқларни тузунроқ ушлаб кўришга ҳам улгурмаган болакайлар, эндиликда танбалу ношуд авлодларига чексиз бир фахр ва росмана куюниш билан панду насиҳат қилардиларки, ана, ўйинчоқ совға қилган Амаки, Катта Амаки, у киши бу ўйинчоқни сени яхши ўқисин, отаси билан энасининг гапига қулоқ солсин, нуқул «беш» баҳо олсин, деб совға қилган, яхшироқ ўқи, ер юткур (галварс, бешоб, безори, бетайин), агар яхши ўқисанг, Катта Амакидай бўласан, одамлар сениям суратингни тоқчага илиб қўяди!

Биринчи тафсилотнинг Булдуруқдан етишиб чиққан мансабдор шахсларга ибрат бўлгани тайин.

Иккинчи тафсилотга биргина Яхшибоевнинг ўзи гувоҳ. Бу тафсилотни у ҳеч қачон ташига чиқармаган. Ташига чиқарса ҳоли хароб бўларини сезган.

Ошно Булдуруққа келганининг эртаси эди. Чошгоҳ маҳали Яхшибоевни машинасига солиб, қишлоқ жанубидаги каттакон қир тарафга олиб кетди. Иссиқ эди, боз устига йўл ўрлов, машинанинг суви қайнаб, қирнинг ярим белига ҳам чиқолмади. Тушиб, Николайга рухсат бердилар. Бир маҳал Ошно кулиб туриб таклиф этдики, қани, Назар жўра, бир чопайлик, ким олдин тепага чиқаркан?

Шундай дедию илдам югуриб кетди. Яхшибоев унинг ортидан чопди. Ошнога тенглашиб, унинг елкасига илиғлик, фронтдан ўлжа қилиб келтирилган дурбинни юлиб олди.

— Аямай қўяқол, Назарбой, — деб кулди Ошно. — Бари бир олдин чиқаман!

У хохолаб кулганича, мисоли улоқдай енгил-енгил сакраб, ўйноқлаб, илдамлаб-ўзиб кетаверди. Яхшибоев ҳарчанд уринди ҳамки, унга етолмади.

Тевага чиқиб, Ошнонинг қўлларини икки ёнга силкитиб-силкитиб нафас ростлаётганини кўрди.

— Буниси ҳисобмас, Назар жўра, — деди Ошно кулимсираб. — Дурбин оғирлик қилди сенга. Умуман, ҳолинг хароб, Назарбой, беваларнинг ортидан кўп югурсанг керак-да, силланг қуриб қолибди.

— Югуриб бўпсан, — деб тўнғиллади Яхшибоев. — Ҳотам Шўро кўриб қолса, нақ пешонангдан дарча очади!

— Ҳотам Шўро — зўр одам, — деди Ошно. — Сен унга тухмат қилма, сен тентакнинг ҳолингни тушунмасаям, беваларнинг ҳолини тушунади.

— Бу гапинг рост, — деб илжайди Яхшибоев, беихтиёр Кунсулувни эслаб.

Қўлидаги дурбинни кўзларига тутиб, қишлоқ тарафга қаради. Аввалига тоғ этагидаги арчазор кўринди, арчазор этагидаги булоқ, булоқ этагидаги боғ, оққа бўялган уй, Ошнонинг туғилган уйи, қишлоқдаги ягона оқ уй, Яхшибоевнинг ўзи оҳақ топиб келган, атай оққа бўяган, жўрам энди катта одам бўп кетди, ўзига ўхшаган катталарни етаклаб келса уялмасин, деб..

Пастроқда яна бир-икки боғ, ундан қуйроқда мевали дарахтлар камайиб, ўрнини қайрағочлар олади, бу тарафларга булоқ суви ёз пайтлари етиб келмайди. Янада пастроқда қайрағочлар ҳам йўқолади — жуну қуруқ ҳовиллар, атрофи ўралган ёки ўралмаган майдончалар, майдончаларнинг бир буржида молхонаю яна бир буржида мўриси хунук қўққайган пастак, ясси томли лойшувоқ кулбалар.

Қишлоқдан ташқарида ҳам кўзга илнгудай нарса йўқ. Тап-тақир қирлару сойликлар, ўт-ўлани жавзога етмасдан куйиб жизғинак бўлган. Ҳадемай Қарши тарафдан афғони гармсел келадию олов пуркай бошлайди, қуму тупроқни мисоли сел қилиб ёғдиради, кўз очирмайди, туну кун тинмай эсади, жонга тегади, эрта тонгда суякларинг сирқираб уйғонасан.

Атрофдан кўз узиб, Ошнога қаради. Бу пайтда Ошно ерга чордона қуриб ўтирарди. Чамаси, у ҳам ғуссага берилган эди.

— Қишлоғимиз жуда хароб-да, Назар, — деб овоз берди секин.

— Нимасини айтасан, — деб бош ирғади Яхшибоев. — Аввал билинмасди, лекин юрт кезиб келганингда сезиларкан..

— Ота-бобомизнинг топиб маскан тутган жойини қара!..

— Лекин, баҳорда зўр, — деди Яхшибоев дўстига тасалли бериб. — Бекор баҳорда келмадинг, ошна. Ут-ўлан яшнаб турган пайтда келсанг эди, икков ялангоёқ шудринг кечиб юрардик. Мунақаси эсингдан ҳам чиқиб кетгандир?.. Аммо-лекин, мен юриб кўрдим, бир ёқда ўт-ўланлар, бир ёқда қизғалдоқлар... йиғлагинг келади, аммо-лекин!

— Йиғладингми? — деди Ошно илжайиб.

— Йиғладим, — деб тан олди Яхшибоев. — Кўнглим бузилиб турувди ўзи. Рости, мен ҳали бир кўним топганим йўқ, ошна. На хотин бор, на бола-чақа бор... Ишдан қочмайман, биласан буни, лекин тутиб турган ишим ҳам омонатдай. Ҳотам бува, раисликни ол, деб қўймайди. Бадкорлик қилиб, чин кўнгилдан айтмаётгандир, деб ўйлайман, лекин қараб турсам — чин кўнгилдан айтаяпти. Биласан, қишлоқ жойда раислик катта амал, лекин мени буям қувонтирмайди.

— Шаҳарга опкетаман сени, Назар жўра.

— Э, оғзим бор деб гапирасан-да, — дея қўл силтади Яхшибоев. — Шаҳарнинг ўзи бўладими, битимдан бошқа давлатим бўлмаса-менинг, шаҳарда нима қиламан?

— Ишлайсан, уйланасан, ана, Мухсинага... ёмон қизми у?

— Яхши қиз, — деди Яхшибоев. — Лекин мен..

— Э, қўй шу инжиқлигингни! — деди Ошно койиниб. — Яхшиси, мен билан юр, ўзим ишга жойлайман, биргалашиб ишлаймиз. Сен билмайсан, Назар жўра, лекин менинг ниятларим кўп. Қара, анави сарғайган даштга қара, анави чолдевор қишлоққа қара, наҳотки сену мен бу хароб масканни гуллата олмасак?! Гуллатамиз, жўра! — Ошнонинг бўғзига йиғи тикилди, хўрлиги келди, сўнг, зўр бериб ютиндию дўстининг кўзларига кулиб қаради. — Гуллатамиз, Назар жўра! Бу ерлар ҳам сонга киради, яшилдан либос кияди, боғу бўстонга айланади!..

— Энди, сен катта одамсан, — деди Яхшибоев, — ҳув бирда айтиб эдим, Дарғомдан бир ариқ сув олиб берсанг, деб..

— Ҳаммаси бўлади, Назар! — деб хитоб қилди Ошно. — Қараб турасан, ҳали бу ерлар лолазор бўлади! Ажабмаски, Булдуруқ деган совуқ номдан қутулиб, Лолазор деган рангин бир номни олса!!

— Балли, ошна! — деб қийқирди Яхшибоев ҳам завқланиб. — Рост айтасан, бу ер ҳали лолазор бўлади! Сув келса бас, лолазор бўлади!

— Сув ҳам келтирамиз, Назар жўра!

— У яша, ота ўғил, аканг қарағайнинг ошнаси!!!

Яхшибоев Ошнони маҳкам кучоқлади. Азод кўтариб, чирпирак айлантирди.

— Белни синдирасан, ўв бесўнақай! — деб қичқирди Ошно, ранги ўчиб.

Яхшибоев чўчиди. Дўстининг фронтдан ярадор бўлиб қайтганини эсдан чиқарган экан, бирор кори-ҳол рўй бермадими деб чўчиди. Ерга қўйиб, билагидан тутиб, секин юзига боқдики, агар иложи бўлса-да дўстининг жонига садқа бўлса!.. Хайрият, Ошнонинг афтига қон югурди, қайтадан думоғи чоғ бўлиб, дўстига гап қотди;

— Сенсиз бир ўзим ёлғизланиб қоламан, Назар. Шаҳарга бор, жиддийроқ бир маслаҳат қилайлик. Энди адресим бошқа, ҳукумат уй берди.

— Тоғанинг жойи тузук эмасмиди? — деб сўради Яхшибоев соддалик қилиб.

— Яхши-ю, лекин т о ғ а н и н г у й и-д а, — деб илжайди Ошно, сўнг секин ёрилди: — Тўғри келмади, жўра. Бамисоли ичкуёв эдим-да...

— Тўғри қипсан! — деди Яхшибоев. — Бирда менинг ҳам хаёлимга шу гап келувди. Энди сен — катта одам, бировнинг уйида туриш ярашмайди.

— Бас қил, Назар, — деди Ошно, қовоғи солиниб. — Катталика бало борми, ўша сен билган жўрангман-да...

Яхшибоев недир деб эътироз билдирарга оғиз жуфтлади, лекин ботинмади. У Ошнонинг ўша ўзи билган жўрасидан сал бошқачароқ эканини сезиб турарди. Камтарлик қилгани яхши, лекин катталиги, қўли узунлиги бор гап, узатса ҳамма жойга етади, буниси яхши, айниқса, у туғилиб ўсган масканга яхши, бу маскандан ҳам хароброқ жойни излаб топиш жуда қийин, ҳаммаёқ шип-шийдам, кўзни қувонтиргудай зироати йўқ, лекин Ошно жаҳд этса, бу ёқда элнинг ўзи ҳам бош қўшса бас, Булдуруқ дегани нақ шаҳарга айланиб кетар!

У яна саргайган қирларга боқди, кичик воҳа тубида ҳансираб ётган қишлоққа боқди, кўнглида азалги андуҳни туймади. Андуҳ қайгадир учиб кетгандай эди. Тўлиқди, тўлиққани баробар, Ошнога эшиттирмай, секингина шивирлади: ҳали бу ерлар Л О Л А З О Р бўлади!..

Бир ой ўтиб, Яхшибоев шаҳарга бориб ўрнашди. Ошно уни ўзи олдинроқ ишлаган газетга ишга киритиб қўйди.

Уч ой ўтиб, Яхшибоев Муҳсинага уйланди. Тўй зўр бўлди. Булдуруқдан Ҳотам Шўро бошлиқ бирор ўнтача киши келди. Келин тарафдан ҳам шунча одам келди. Қолганлари Ошно билан Яхшибоевнинг таниш-билишлари, каттаю кичик раҳбарлар, журналистлар, домлалар эди. Давра хийла олачалпоқ эрса-да, гарчи куёв йигит шуни ўйлаб ийманиб турса-да, тўйда Булдуруқ аҳлининг узун чопонию кандир желадидан кулган кимса бўлмади. Қайтага, улар келиб, ўзларидан чиққан икки саодатманд инсон — Яхшибоев билан Ошнонинг иқболлини янада бўрттириб кўрсатгандай бўлдилар.

Хуллас, тўй яхши ўтди. Ошно янги келин-куёвга т о ғ а н и н г у йида тураверишни маслаҳат берди. Лекин Яхшибоев унамади — қарам бўлиб қолишдан чўчиди. Умуман, у Ошно ишлайдиган муҳташам бино яқинига йўламасди ҳисоб. Ўзининг ишхонасида ҳам иши унаётган кезлар эди, уйга келса — ёшу кўркам хотини, иссиқ-совуғи тайёр, биттагина шалоқ столлари бор, гоҳ Муҳсина ўтириб ролини ёдлайди, гоҳ Яхшибоев ўтириб ҳикоясини ёзади. Ижара кулбалари торгина эди, лекин Муҳсина асло инжимади. Қўяберинг, Назар ака, деди, ҳали бизга атагани ҳам бордир. Яхшибоев унинг сўзларига инонди. Кайфияти зўр эди, ҳикоя тугул, шеър ёзса ҳам арзийдиган!..

Яхшибоевнинг энг яхши ҳикоялари, қилни қирққа ёрадиган ҳалол танқидчиларни ҳам ўйга толдирадиган ҳикоялари айни ўша ижара кулбада ёзилган эди.

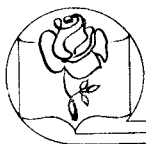
Бу кулба, аниқроғи, кичкина даҳлизу кичкина хона, шаҳар четида эди. Тагидан ариқ ўтарди. Тунлари каламушлар чийиллаб безор қиларди. Муҳсина кўрқарди, Яхшибоев юпатарди. Аҳил эдилар. Қўрқоқ, деб куларди Яхшибоев, каламушдан кўрқасанми? Ўзингиз кўрқоқ, дер эди Муҳсина ерга боқиб, кўксига тушган икки ўрим сочининг бирини секин силаб. Ўзингиз кўрқоқ, дер эди, кампирдан кўрқасиз. Ростдан ҳам, Яхшибоев ўзларини ижарага қўйган сержаҳл кампирдан чўчирди, йўқ, чўчимасди, шунчаки, қишлоқи эканига бориб ийманарди, айниқса — тунлари... Муҳсина туйғуларга тўймасдан, эҳтирос оғушида ширин-ширин хитоблар қилганида унинг оғзини кафти билан тўсардики, жим, кампир эшитади!.. Бўлмаса, кампирнинг кулбаси айри турарди бу ҳовлида, кампирнинг қулоқлари сал оғир эди, кампир уларнинг тўс-тўполонини мутлақо эшитмасди. Муҳсина эридан ботирроқ эди, баралла айтардики, эшитса — гўрға, қўйинг кампирни, уни йўқ деб ўйланг, Назар акажон, ўзимнинг акажоним, излаб-излаб топган акажоним, сизлаб-сизлаб ўтаман энди!..

Бу сўзлар унинг ў з и н и к и эди, ё д а к и сўзлар кейинроқ келди. Келдию гулдай аёлнинг юзига ниқоб бўлиб ёпишдики, сидириб ташламоқнинг чораси топилмади. Энди эслаб ишонмайсан, ўйлайсанки, ўша мен эдимми, ўша Муҳсина эдимми?

Агар ўшалар биз бўлсак, бугунги риёкор чол билан шанғи ёсуман қайдан келди? Уртада нелар бўлди ўзи? Не синоат? Қайси девнинг афсунни аралашди?

Уртада нелар бўлди ўзи?..

Охири келгуси сонда

Муҳаммад Ражаб

КУЧ СЕЗАДИ ДАРЁЛАР

ИРМОҚЛАРНИНГ МАВЖИДА

* * *

Қани янгра, сиғинган созим,
Утаб бўлди хизматин бардош.
Тилларимга кўчгин, овозим,
Бош кўтарди Машриқда кўёш.

Юрак, сенга изн бераман:
Тўлиб-тўлиб, тўлиқиб куйла.
Энди ўзим ёниб ўламан,
Ёнмаганлар дардини ўйлаб.

* * *

Товонларим зирқираб оғрир,
Нуротанинг йўлини қумсаб.
Раъногулим, олисдан чақир,
Мен бораман шаҳарни ташлаб.

Ишончимнинг силсиласидан
Рўҳимга кўп озорлар етди.
Армонларнинг тантанасида
Орзуларим саробдай битди.

Ғаламислар ҳали ҳам омон,
Кун кўради маддоҳлик қилиб.
Яшайман қасдма-қасд аммо
Мен уларнинг устидан кулиб.

Юрак шўрлик сокинлик истар,
Унга ҳордиқ керак бир замон.
Мени эса ёлғизлик қийнар,
Вафодор дўст топмадим ҳамон.

Қувончиму қайғуларимни
Елғиз ўзим кўраман баҳам.
Шеърга солсам туйғуларимни,
Соғинч бўлиб туюлар у ҳам.

«Шу йўлга кирдимми, шу йўлдан кетаман!»
Ўз ижодий куч-қудратига, салоҳиятига юрак-
дан инонган буюк режиссёр Маннон Уйғур
йўл бошидаёқ шундай деган эди. Назаримда
ҳар бир ижодкор: хоҳ режиссёр, хоҳ шоир,
хоҳ ёзувчи бўлсин, фаолиятини ана шундай
қатъий принцип асосида бошламоғи лозим.
Шу жиҳатдан қараганда, ёш шоир Муҳаммад
Ражаб шеърларида сўзнинг кучига ишонч,
қатъиятлилик сезилиб туради. Уларда илк
қарашдаёқ шеърнинг жони-гани — самимият
ва қизгин ички шиддат кўзга ташланади.
Ёш шоир шеърят вазифасини аниқ шарҳлай-
ди: «Сўзларим — аскарларим» — деб ёзади
у бир шеърда. Муҳаммад Ражаб келажак-
га ишонаман.

Азим СУЮН

Нимадандир тўлишмас кўнглим,
Таскин бермас ҳеч қандай чирой.
Мени тинмай ўзига чорлар
Уфқдаги янги чиққан ой.

Шаҳар яхши. Кўникиш мумкин
Турли-туман таомларига.

Айланмоқдан сақлагин ўзинг
Унинг бефарқ одамларига...

Товонларим зирқираб оғрир,
Нуротанинг йўлини қумсаб.
Раъногулим, олисдан чақир,
Мен бораман шаҳарни ташлаб.

Севгисиз фасл

Туркумдан

Мажнунтолдай бошгинангни эгма, жоним,
Кўзларингдан ёшгинангни тўкма, жоним,
Энди қайта учрашмасмиз, кутма, жоним,
Нурли-нурли, нурга чўмган бир хаёл бўл,
Сен баҳор бўл, бахтиёр бўл, бахтиёр бўл!

Оҳлар урса тоғлар тоши қулаб кетди,
Остонангдан бир мард йигит йиғлаб кетди,
Дардларини куйларига улаб кетди,
Кўй, сен уни унут, муқим бир хаёл бўл,
Ўз ёрига садоқатли бир аёл бўл!

Бу дунёдан йиғлаб ўтган озми, жоним?
Айтгил ўзинг, дардсиз созлар созми, жоним?
Кўйгин, мени ўйлаб кўнглинг бузма, жоним,
Сен баҳор бўл, бахтиёр бўл, бахтиёр бўл,
Ўз ёрига садоқатли бир аёл бўл!

* * *

Вужуд, сенга оғир эмасми,
Чорак аср бир хилда яшаш?
Оғирмасми сенга ёлғизлик —
Менга жуда-жудаям ўхшаш?
Сенга оғир эмасми, юрак
Алдашса-да, ишониб яшаш?

Висол

Ой базм қиларди юлдузлар билан,
Дарё тўлқинида майин чайқалиб.
«Қаранг, қандай гўзал юлдузли осмон?!» —
Сулув қиз йигитга шипшир нозланиб.

Юлдузли дарёнинг дудоқларига
Ой асл хол бўлиб ярашган чунон.
Йигит ҳам сулувнинг қулоқларига
Шивирлар: — Севаман! Севаман, инон!

Тундаги оҳудек бир сакрар сулув,
Мажнунтол қучоғи ҳувиллаб қолди.
Қувончдан антикар дарёдаги сув,
Юлдузлар шодликдан чапақлар чалди.

Дарё гўзал эди,
Ой, юлдуз гўзал.
Дунё гўзал эди,
Қочган қиз гўзал.

* * *

Мунча букчаймасанг, шўрлик мажнунтол.
Ўзинг билиб-билмай асрайсан
бир тўп тўнкаларни:

ёмғирдан, қордан.

Улар эса кулиб яшайди
сендайин бир бечораҳолдан.

Ужарлик

Раҳмат. Менга ўғит керакмас,
Фойдасиз, бировга қулоқ солмайман.
Менинг кўксимдаги оддий юракмас,
Барибир бошқача яшайолмайман.

Ўттиз йил яшадим мен уни алдаб,
Ўттиз йил яшадим исёнин босиб.
Қўрқаман, бир кун у кетади ташлаб,
Сўнмас исёнини кўксимга осиб.

Саратон

Чор-атрофни куйдирар
Саратоннинг иссиғи.
Қирғоқда қиз ўй сураб,
Жисмида ёшлик тафти.
Минг андиша ўйида,
Қирар сувнинг қўйнига.
Қизнинг сўлғин кийими
Қолар дарё бўйида.
Ҳориб келган каптардай,
Титрар қизнинг кўкраги,

Дарё тўлқин уради,
Сўйлаб ширин эртагин.
Сув сулувга ёқади,
Дарё хурсанд оқади.
Кўзларини йиртғудай
Қуёш ҳайрон боқади.
Саратонни лол қилиб
Кетмончи қиз чўмилиб,
Гўзаликни қучоқлаб
Дарё бахтга кўмилар.

Жодир жиров қўшиқларидан

Оғайнилар бизнинг уруғни жодир, дейди. Бахшиларнинг тилини ботир, дейди. Қизлари ширмой юзли, қора кўзли, йигитлари бургут келбат, бир сўзли бўлади. Ол энди шу уруғ улуғ мамлакатга эл бўлиб, бир-бирига дил бўлиб, хиёнатни билмай, ҳақ сўзни тилдан қўймай, ҳамма тенг — бир-биридан кулмай яшайберсин. Биз шу уруғнинг бойтўбисиданмиз. Бойтўбида Холматбой дегани ўтган экан. Бой деса дегулик, ўйида йўқ егулик, кияй деса кийгулик, минай деса оти йўқ, бойларнинг қўйини боқиб, ўзича термалар тўқиб, шу термаларни авлодимга етказай деса саводи йўқ. Қўйингчи, дунёга қандай келган бўлса, шундай ўтган экан. Ундан Қиличбой, Имомбой, Тенглашбой, Турсунбой деганлари дунёга келади. Бу бойларга отасидан камбағаллиги мерос қолади.

Мен шу улуғларнинг орқасидан дунёга келдим. Бахшиларнинг макони — қадимий Нуротада вояга етдим. Улуғ бахшиларнинг этагини тутдим. Ё ҳақ, деб уларнинг ўлмас оҳангларида термалар битдим. Шулардан айримларини сиз улуғларга ҳавола этдим.

* * *

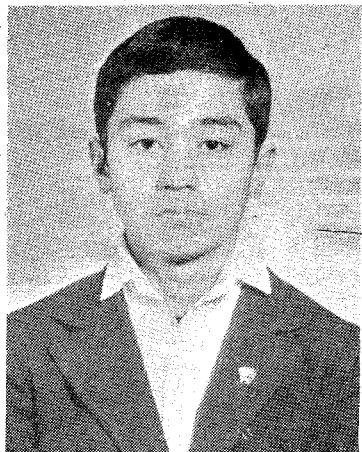
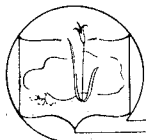
Ёлғони кўп дунё бу,
Фарқлаб бўлмас ростидан.
Оҳим кўкка ўрлади
Ёмонларнинг дастидан.
Рост куйладим гар мудом,
Бўлолмадим лек қолиб.
Олғирлар ҳақ саналди,
Рост куйлаган мен қолиб.
Ёлғон, ёлғон, ёронлар,
Асли дунё ёлғондир.
Ёлғон, ёлғон, ёмонлар
Айтган ялло ёлғондир.

Кулфат келса бошингга
Тўзим берсин бардошингга.
Элда кулги бўлмагин
Эрк бериб кўз ёшингга.

* * *

Дўмбирам белинг толма
Жирловда ортда қолма.
Кўйламоққа чоғлансам
Ўтмишим эсга солма.

Куч сезади дарёлар ирмоқларнинг мавжида,
Ирмоқлари кўп дарё олислаб кетар жуда.
Эл дардини куйламас экан қайси шоирлар,
Сози тинсин илойим, чиққанида авжига.

Улуғбек Абдусаломов

ҚОРАВой

Шундай қилиб якшанба куни қўй сотиб оладиган бўлдик.

Бозорга барвақт, айна қизиган пайтда етиб борибмиз. Қўй кўп, савдолашаётган ундан кўп. Ҳаммаёқни одамларнинг паст-баланд овозлари тутиб кетган:

— Ҳой, ука, шу қўйларни олинг! Боласи қўчқор, энаси совлиқ...

— Бизга энаси қўчқоридан керак!..

— Қўлни ташланг, икки юз ўн сўм!..

— Вой-ў-ў, тўёғигача пул-ку, бунни?!.

— Қўйлар қиммат, — деб қўйди дадам.

Энди кетмоқчи бўлиб турганимизда юзлари тандирдан эндигина узилган иссиқ нондай қип-қизил, сочига оқ оралаган, эллик беш ёшлардаги бир аёл она-бола қўй етаклаб келиб қолди. Боласининг оёқлари узун, жуни жингалак. Уйноқлаб турибди.

— Шунини олиб кетинг, зарил ишим бориди...

— Ҳозир... — дадам сал нарида кимдандир пул олаётган кекса бир одамни чақирди. — Тоға, бу ёққа келинг!

Чол орқасига қайрилиб, башанг кийинган дадамга юзланди. Бирдан ранги ўзгарди-да, тўнининг пешини қайириб, чўнтагидан пул чиқарди.

— Кечиринг, ўғлим. Бу бозорга биринчи марта чиқишим... Энди, оз бўлса кўп ўрнида кўрасиз...

— Бу ёққа юринг!

Чолнинг ирмоқларни эслатувчи кўм-кўк томирлари кўриниб қолган озғин қўллари қалтираб кетди. Яна пул чиқарди. Ҳамманинг кўзи дадам билан чолда. Шовқин-сурон ҳам босилган. Бошқа даллоллар бир-бирлари билан шивирлашиб сўзлашар, чамаси дадамнинг тезроқ кетишини кутишарди.

— Э... ота, қизиқ экансиз-ку! Мен сиз ўйлаган одам эмасман, — дадам гап нимада эканлигини тушунди. — Қўй олмоқчи эдим. Савдосини пиштиб берсангиз дегандим.

Бозорда кулги кўтарилди.

— Шунини эттароқ айтмессими, — чолнинг юзи ёришиб кетди. — Юрайдиям чиқариб юбордиз-у!..

У пулларини чўнтагига солиб, савдолашишга киришди.

— Опа, қўйди неч пул дияпсиз?

— Беш юз. Қолгани сизди оғзингизда.

— Беш юз? Бунча пулга соғин сигир бераяпти-ку! Юз берайлик, юз?!

Аёл мийғида кулиб қўйди:

— Ҳих, юз сўммиш. Мен сизга хўроз сотаяпманми...

Даллол дадамга, беш қўшинг, ўн қўшинг, деб туриб, охири аёлни икки юз ўн бешга кўндирди. Қора терга ботган, киссасидан кир дуррасини олиб, бўйинини артарди.

— Опа, қўйларди қанчага сотдингиз? — сўради ёнимиздан ўтиб кетаётган йигит.

— Этта-метангидан ўн беш сўм зарарига...

Дадам пулни санаб бергач, совлиқнинг бўйнидаги арқонни алмаштирди-да, учини

менга тутқазди. Аёл жигарранг капрон пайпоғини пул билан қаппайтириб, энди йўлга тушган ҳам эдики, чол гап қотди:

— Опа, даллол чақани берассими?

Аёл тўхтади.

— Ҳа, сизга ҳам пул...

Уйга етиб келганимизда ойим кир юваётган экан. У қўлидаги совун кўпикларини сидириб, бизни очиқ чехра билан қарши олди:

— Келдиларингми? Яхши қўй олибсизлар. Боласининг чиройлилигини қаранг!.. Неча пул бўлди?

— Икки юз ўн беш.

— Арзон.

— Ҳа, энди, савдони бизга чиқарган-да...

Уйдан югуриб чиққан Нозим:

— Дадам менга қўй апкелди, — дея ирғишлай бошлади.

Қўйларни бўм-бўш қўйхонага жойладик.

Ойим менга қаради:

— Ҳой, Равшан, қўйларингга тандирхонадаги шулхадан тоғорага солиб бер.

Мен жомни олиб, тандирхонага йўналганимда, дадам эътироз билдирди:

— Йўқ, йўқ, бугун грамм ҳам овқат берманглар. Молини бозорга соладиган эгаси албатта тўйдириб келади. Яна бўкиб қолмасин.

Қўзичоқ ниҳоятда чиройли эди. Мен унга «Қоровой» деб ном бердим. Қоровой у ёқдан-бу ёққа югурар, гоҳ чўкка тушиб онасини эмарди.

Орадан кунлар ўтиб Қоровой катта бўлиб қолди. Ҳар куни мактаб стадионида ўтлатиб тураман. Синфдошларимдан Ғолиб, Зафар, Собитлар ҳам шу ерда мол боқишади. Бир куни қўйларни стадионга қўйиб юбориб, ариқ бўйидаги майсалардан ўраётсам катта йўл бўйига экилган макканинг эгаси дўқ уриб қолди:

— Ҳой, нега буларди ўраясан? Қани, ҳаммасини макканинг ичига тўкиб юбор-чи!

— Мен буларни тўккани ўрганим йўқ.

— Бўлмаса қоп билан ўроғингни олмасимдан жўнаб қол. Буларди биз экканмиз.

— Кўкатнинг ҳам уруғи бўладими? Булар ўзи чиққан!..

Шундай дедим-у, ўроқни ўт орасига жойлаб, қоп оғзини алюминий сим билан маҳкам боғладим-да, орқалаганимча стадионга келиб қарасам, қўйларим йўқ. Қидиришга тушдим. Кўзларим олазарак, юрагим гуп-гуп ураяпти. Миямни эса, ҳар хил хаёллар чулғаб олган: «Қўйларим қаерга кетдийкин-а? Уйимизгами ё бошқа ергами? Ишқилиб топилсин-да, бўлмаса дадамдан роса сўкиш эшитаман».

Уларни бировнинг ҳовлисидан топдим. Ҳеч ким йўқ: уй эгаси қаёққадир чиққан бўлса керак. Совлиқ ковуш қайтариб, сўриток соясида ётибди. Қоровой эса, оёқларини ток зангига қўйиб олиб, бўйинини чўзганича барг еяётибди.

Қўйларни ҳайдаб, уйга йўл олдим.

Кунларим ўқишу қўй боқиш билан ўтади. Бир куни денг, шабнам тушган кўм-кўк майсага ёнбошлаб ётибман. Осмонда сузиб юрган қора булут бир-икки ёмғир томчилатди-да, ўтиб кетди. Қўйлар ёйилиб кетган. Узоқда кимдир ўт ураяпти: мактаб қоровули Абдурайим ака бўлса керак. Қоровойни чақиргандим, у подадан ажралиб олдимга келди. Мен унинг бўйнидан кучиб, силаб-сийпаладим.

— Қоровул кетди, памада олма еймизми? — деди Собит.

— Қўйлар-чи? — дедим бойловлиқ совлиқ ва ёнимдаги Қоровойга ишора қилиб.

— Э-э, қўйинг ҳеч қаерга кетмайди.

— Қанақа памада олма?

— Шуниям билмайсанми? — деди Собит қаддини ғоз тутиб. — Уни есанг лабинг лоладай қизариб кетади.

Биз олмага тош отиб, энди чўнтақларимизга солаётган ҳам эдикки, қоровул ҳаллослаганча келиб қолди. Тирақайлаб қочдик. Биздан чўчиб, қўйлар ҳам қоча бошладилар. Совлиғим арқонга ўралашиб йиқилди. Қоровой эса тузоққа тушган беданадай типирчилаб ётарди. Тик қилсам бир-икки қадам ташлаб думалаб тушади. Миямга яшин тезлигида келган хаёлдан ўзим чўчиб тушдим: «Қоровойни Собитнинг шохлари буралиб чиққан қўчқори сузвордимикин? Балки, Собит «қўйларимиз сузишсин» деган мақсадда мени олмазорга бошладимикан? Жониворнинг мияси чайқалиб кетган бўлса-чи? Эҳ, Собит!..»

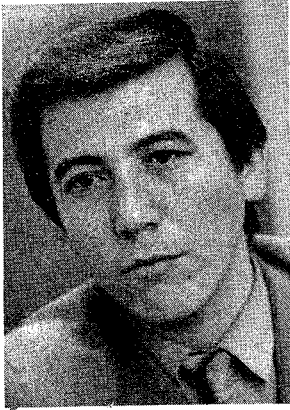
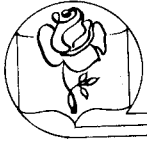
Қўйларни амаллаб уйга олиб келдим. Ойим кўрқиб кетди:

— Вой, қўзичоққа нима бўлди?

— Билмасам, — дедим ерга қараб.

Эртасига мактабдан қайтарканман, эшикдан кирибоқ таққа тўхтаб қолдим. Қоровойнинг бўйни ковланган чуқурга яқинлаштирилган, оёқлари боғлиқ эди. Қассоб Одил аканинг елкасида сочиқ, қўлида пичоқ. Гилос дарахтининг йўғонроқ шохига арқон илинган. У ёқда она қўй туёқларини гоҳ панжарага қўйиб, гоҳ ёпиқ эшикка калласини уриб товушининг борича маърамоқда. Кўзларимдан ёш тирқираб чиқди. Қоровой менга мўлтираб қараб турар: «Энди кўришмаймиз...» деяётгандай эди.

Шукур Содик

БАХТ МУҚИМ ҚОЛАДИ АБАДИЯТДАЙ

Зарурият

Қайсидир мамлакатнинг қаҳрамони,
Бошқа мамлакатнинг қотили —
Бундай қаҳрамонни тушуниш мумкин,
Қаҳрамонман дейишга бормаса тили.

Ҳақиқатлар жанги — мамлакатлар баҳси,
Хотимаси булар гоҳида уруш.
Ягона ҳақиқат учун жаҳонда,
Жуда зарур, жуда зарур қайта қуриш!

Шаҳар

Денгиздек тўлғаниб, шовуллар шаҳар,
Тўлқинлар жисмимни қирғоққа отар.
(...Қишлоқ. Кичик уйча. Унда бир аёл
Сурати кўзимнинг тубида ётар.)
Бунда сузиб юрган балиқлар турли —
Одамлар, автолар, уйлар, поездлар.
Олтин балиқчадек кўринар нурли,
Базмлар завқига тўймаган қизлар.
Тонггача рақс этар ресторанларда,
Қўлни-қўлга бериб Макр, Муҳаббат.
Бола-чақасини ўртага қўйиб,
Борди-келди қилар Севинч ва Нафрат.
Бағри кенг яхшилик бунда, қарангки,
Ёмонга ҳам имкон бериб қўйибди.
Икки ўт ичинда қолиб ёш умрим,
Юрагим куйибди, шеърим куйибди...
Шаҳар, забт этаман! Қишлоқдан келдим,
Майли имкон берма, берма ёрлиқлар.
Денгиздек бағрингда денгиз бўламан,
Писанд эмас менга наҳанг балиқлар!..

Сенсуализм¹

Кўзларингни юмиб кўришга ўрган,
Бутун Ўзбекистон рўй-рост кўринсин.
Кўзларингни юмиб кўришга ўрган,
Пахта даладамас руҳингда унсин!

Кўриб кўр бўлмаган кўздан олсанг қасд,
Улкан Кўз — сезгингга бағишла нигоҳ.
Шунда сен гуллаган дарахтдан эмас,
Чириган илдиздан бўласан огоҳ.

Қарасанг кўзингни юмиб юксакдан,
Кумлик ўраб олган митти бир чаман,
Кўкариб, сен мақтаб чалган қарсақдан,
Чекинар энг сўнги қалъага томон.

Сен эса, шавкатли, филстёр шоир!
Миллатни ниқоб қил, ўзингни ўйла.
Саҳрога деҳқонни рўпару қил-да,
Санамлар ва гуллар ҳақида куйла.

Ҳамдардлик

Олов билан сирлашдим. Олов
Қуёш сирин фош этди менга.
Ёниқ шамга боқаркан маҳзун,
Раҳмим келди жуда ҳам тунга.

Юлдуз билан сирлашдим. Юлдуз
Тунни ёриб кўрсатди кўзга.

Дунё билан юзма-юз туриб,
Жуда раҳмим келди кундузга.

Тупроқ билан сирлашдим. Тупроқ
Ҳаёт сирин фош этди менга.
Бу оламда ҳаммадан кўпроқ,
Раҳмим келди она заминга.

Халқ йўлида

Исён эдим, сукунатга айландим,
Ёр, ғамзали сочларингга бойландим.
Бу дунёда шўрим кўп деб зорланма,
Шўрпешонанг ўзим бўлиб сайландим.

Шўришларим аримайди энди, ёр,
Неки бўлса бари майли энди, ёр.
Гул умримни айлантирдинг янтоққа,
Ҳасратларим қаримайди энди, ёр.

Бошим уриб йиғлай десам тош қани,
Тош топилса тўкадиган ёш қани?
Чилвир сочинг ўралгандир бўйнимга,
Илон бўлиб чақди сочларинг мани.

Рашкинг ила алқайверма кўп ҳам, ёр,
Тақдирингни қарғайверма кўп ҳам, ёр.
Бахтинг бутун, тахтинг бутун турганда,
Пешонамга ёғдирасан нега қор?

¹ Сенсуализм — сезги орқали кўриш тўғрисидаги таълимот

Жаркудукда кудук кўпдир, жар кўпдир,
Гар истасам қирқ кокилли ёр кўпдир.
Борлигим ҳам, йўқлигим ҳам ўзинг, ёр,
Мастонавор лабларингдан кел, ўптир.

Айният

Кун келиб тупроқдан майсалар эмас,
Ям-яшил саволлар чиқар барг ёзиб.
Ундовлар теракдек бўй чўзар кўкка,
Отам дардчилликдан кетмайди озиб.

Ўзбек аёлидай ийманиб, тўзиб —
Уч нуқталар чиқар дарди ичида.
Ижро этилмаган суднинг ҳукмидай,
Онамнинг орзуси қолар кучида.

Худди Алпомишнинг муштидай улкан,
«Нуқта»лар тупроқни ёрар ҳайқириб.
Зухронинг оқизилган армонларидай —
Синглим ўттиз ёшда қолмайди қариб.

Мен шеърлар ёзаман, шунда шеъримда
Имло белгилари бўлмайди.
Бахт муқим қолади Абадиятдай
Ва ҳеч ким, ҳеч қачон ўлмайди!

Табрик ҳақида баллада

«Салом Насиб...! Сизни табриклайман,
Эртанги ғалаба байрами билан..!»
Телеграмма. Почтаци аёл узатар
Ва кетар одатий ўз «ғам»и билан.

Кўлингни куйдирар бир парча қоғоз,
Тандирга ёжимлаб уни ташлайсан.
Эшигинг олдида ухлар Олапар,
Нечундир, сен уни қарғай бошлайсан.

Эринг кириб келар оқшом кўчадан,
Кўлида бир пакет, боқасан оғир.
У юзингдан ўпиб шивирлар хандон:
— Эртага ғалаба байрами, ахир!

Алвон кўчаларда куйлайди баҳор,
Сезмассан, сен, унинг булбуллигини.
Эрта нишонлайсан эринг-ла, дилдор,
Мағлуб муҳаббатнинг тўрт йиллигини.

Эрингга нима кам, ҳаммаси етар,
Мансабу машина, даромад, дача.

— Пул бўлса битмаган ишларим битар,
Кўлимни узатсам то Московгача.

Баъзида гупиллаб шундай дер эринг,
Шу тарз-да, бу зотнинг ҳаётий йўли.
Тўрт йилки, шу тахлит кўзингга боқар,
Тўрт йилки, кўнглингга етмайди кўли.

Сен эса ноаён сирларинг билан,
Тўрт йилки, ғурбатда тиглайсан бағир.
Ҳозир вужудингга гупурар қонинг:
«Эртага ғалаба байрами, ахир!»

Эртага... эртага... Бўлди, бас, тамом!
Ортиқ чидолмайман, нуқта кўяман.
Телбаларча дейсан эрингга бирдан:
— Мен сизни севаман, жуда севаман!

Эринг уйқусидан чўчиб кетади,
У ҳам телбанамо кучиб кетади.
Шу оқшом... энг сўнги нафасин ростлаб,
Бир қушча кўксингдан учиб кетади.

Хорхе Луис Борхес

ЎЛМАЙДИГАН ОДАМ

Сулаймон айтдики, дунёда ҳеч нарса янги эмас. Афлотун унинг бу сўзига шундай қўшимча қилди: ҳар қандай билим эслашдан иборат. Демак, ҳар қандай янгилик унутилган эскиликдир, деган ҳикматли сўз Сулаймонга тегишлидир.

Лондонда, 1929 йилнинг июнь ойда смирналик антикварь Жозеф Картафил княгиня Люсенжга Пооп (Александр Пооп) «Илиада»сининг кичик, чорак ҳажмлиқ олти жилдлигини олинг, дея таклиф этди. Княгиня китобларни харид қилатуриб, антикварь билан икки оғиз суҳбатлашган. Княгинянинг айтишича, ўша одам ҳорғин, тақир ердай қуруқшаган, кўзлари қорамтир, соқоли ҳам қорамтир, хуллас, бировнинг назарига тушмайдиган, эсда қолмайдиган киши экан. У бир қанча тилда осон гаплашар, лекин сўзлари равон эмас экан; у инглиз тилида гапира туриб, тез французчага, сўнг Салоникида қўлланиладиган испанчага, ундан кейин Макаода ишлатиладиган португалча сўзлашга ўтибди. Октябрь ойида княгиня «Зевс»да келган бир кишидан саёҳат вақтида Картафил ўлганлигини ва уни Иос оролида кўмганларини эшитибди. «Илиада»нинг охиригил жилдида мана бу кўлёмза бор экан.

Кўлёмзанинг асли инглизча, лотинча сўзлар аралаштирилиб ёзилган. Ҳозир сизлар шу кўлёмзанинг тўлиқ таржимасини ўқийсиз.

1

Ёдимда, бу воқеалар юз дарвозали Фива шаҳрида, Гекатомфилос боғларидан бирида, Диоклетиан императорлик қилган кунлари бошланган эди. Миср урушларида қатнашиб шуҳрат топмаган, Қизил денгиз ёқасидаги Береникида жойлашган легионда трибунлик қилаётган пайтларим эди. Шамширга зўр бериш иштиёқида ёнган кўпчилик сафдошларим сариқ безгакка ва ёвуз сеҳр-жодуга учраб, адо бўлишди. Мавританияликлар ҳам тор-мор келтирилди; исён кўтарган шаҳарлар жойлашган ерлар абадул-абад Плутон мулкига айланди; мағлуб Александрия беҳудага Цезардан ёрдам сўрарди. Легионлар ғалаба қозониши учун ярим йилдан камроқ вақт кетди, мен бўлсам, Марс юзига ҳали дурустроқ қараганим йўқ: уруш маъбуди мени сийламади, зафар бермади, шунинг аламига бўлса керак, мен даҳшатли, адоқсиз саҳролар орасига яширинган Боқийлар Шаҳрини қидиришга тушиб қолдим.

Боя айтганимдай, ҳаммаси Фивада, боғда юз берди. Тонгга яқин уйғондим: қўлларим ҳали уйқуда, теварақдаги сарғимтир қўмларга монанд ой сарғиш нур таратар эди. Шарқ томондан ҳорғин, ҳолдан тойган ва қонга беланган бир суворий яқинлашиб келарди. У менинг ёнимга бир неча қадам қолганда отдан ағдарилиб, йиқилди. У лотин тилида заиф, лекин ташна товуш билан, шаҳар деворларини юшиб чайқалаётган дарёнинг номи нима, деб сўради. Мен унга бу Миср дарёси, у ёмғир сувларидан кўпаяди, деб жавоб бердим. «Мен бошқа дарёни излаяпман, — маъюс гапирди мусофир, — одамлар ўлимни ювиб ташлайдиган ғайб дарёсини излаяпман». Унинг кўксидан қора қонил жилғадай оқарди. Мусофир ўзининг Ганг дарёси ортидаги тоғлар орасида тутилганлигини айтди, у ёқдагилар мағрибга қараб бораверилса, ер тамоми бўлган жойда одамларни ўлимдан халос этувчи дарё борлигига ишонар эканлар. У яна айтдики, ернинг охирида бошдан-оёқ миноралар, амфитеатрлар, эҳромлардан иборат Боқийлар шаҳри бор. Мусофирнинг жони узилганда ҳали тонг шафағи таралмаганди. Мен ўша дарёни ва ўша шаҳарни излаб топишга аҳд қилдим. Асир маврларнинг баъзилари жаллод қийноғи остида марҳум мусофирнинг ҳикоясини тасдиқловчи аллақандай гапларни эсладилар. Аллаким оламнинг охирида Елисей водийси борлигини, у

ердагилар бениҳоя узоқ яшашини айтди. Кимлар Поктол дарёси бошланадиган чўққиларда юз йил яшайдиган одамлар борлигини айтди. Римда мен шундай файласуфларни топиб гаплашдимки, улар одам умрини узайтириш — унинг ажал талвасасини узайтириш ва одамни қайта-қайта ўлдиришдир, деб ҳисоблар эдилар. Ушанда Боқийлар шаҳри борлигига ишондимми-йўқми, ҳозир эслолмайман, аммо мазкур шаҳарни топиш ҳаёлимдан нари кетмас эди.

Кейинги воқеалар сафаримизнинг дастлабки кунлари ҳақидаги хотираларни ҳам чалкаштириб юборди. Биз Арсиноядан чиқиб, оёқ остини куйдирадиган қумликларга келиб қолдик. Сўнг ҳали гапиришни билмайдиган, илон еб тирикчилик қиладиган троглодитлар мамлакатидан ўтдик. Сўнг хотинлари умумий бўлган ва шер гўшти ейдиган ҳарамантлар юртдан ўтдик. Фақат Тартарни эъозловчи одамлар яшайдиган Авгида ерларига етдик. Биз кундузлари йўловчиларнинг жизғанагини чиқарувчи, фақат кечалари юриш мумкин бўлган қорақум чўлларида ўтдик. Баҳри муҳит номи билан аталадиган тоғ чўққиларини кўрдим, ўша тоғ этакларида заҳарнинг кучини қирқувчи сутлама ўсади, юқорида эса сатирлар, ваҳший, қўпол ва ишратбоз эркаклар яшайди. Бундай махлуқларга она бўлган диёрда биз излаган ажойиб шаҳар бўлишига ақл бовар қилмасди. Йўлимизда давом этдик — ортга қайтиш уят эди. Баъзилар ҳушидан оғиб, ойга қараб ухлашар, безгак уларни адо қилган эди. Бошқалар идишлардаги сасиган сув билан бирга телбалик ва ажал шарбатини ичардилар. Сафимизда қочоқлар кўпайди, исён ўт ола бошлади. Ғалаённи бостириш учун энг аёвсиз чораларни кўришга мажбур бўлдим. Сира иккиланмай йўлимни давом эттираётганимда посбон жангчилардан бири хабар бердики, исёнчилар хочга тортилган дустлари қасдини олиш учун мени ўлдиришга аҳд қилишибди. Шундан сўнг бир неча содиқ жангчиларимни олиб, лагердан қочишимга тўғри келди. Саҳрода ҳудудсиз қумтепалар орасида, узун кечаларда ҳамроҳларимни йўқотиб қўйдим. Критлик бир жангчи отган жароҳатландим. Бир неча кунлар сув тополмай сарсон бўлдим, эҳтимол, аёвсиз жазирама иссиқ ва ташналик қўрқуви туфайли бир куним бир неча кун бўлиб кўрингандир? Отимнинг жиловини бўшатиб, ўз ҳолига ташлаб қўйдим. Тонг ёришганида уфқда эҳромлар ва миноралар ўрмони пайдо бўлди. Кўзимга шаффоф ва пастак лабиринт ва унинг ўртасида сув тўла кўза кўриниб, мени қўйнар, лабиринт йўлаклари шу қадар чалкаш эдики, кўзага етишолмай, жоним чиқиши равшан бўлиб қолди.

II

Ниҳоят, мен бу даҳшатли босириқдан қутулиб, кўзимни очган эдим, қарасам, тоғнинг ўйдим-чуқур ёнбағирлигида ўйиб ишланган, қабрдан унчалик фарқ қилмайдиган, узун туйнукда ётган эканман. Туйнукнинг четлари нам тортган ва инсон қўлидан кўра вақт сайқаллагандай, силлиқ эди. Юрагим қинидан чиққудай типирчилар, ташналикдан ичим ёнар эди. Ташқарига қараб, заифгина қичқириб юбордим. Тоғ этагида лойқа дарё,

---

Ҳозирги замон Лотин Америкаси адабиётининг йирик вакили, Аргентина ёзувчиси Хорхе Луис Борхес 1899 йили Буэнос Айрес шаҳрида, врач оиласида дунёга келади. Швейцарияда ўқийди. 1919 йилда Испанияга бориб, ўша ерда ижодий фаолиятини бошлайди ва ультраизм (киши онгидан ташқари жараёнлар) адабиётига асос солади. 1921 йилда ватанига қайтиб, Аргентина адабиётини мураккаб, кўзга ташланмас руҳий жараёнлар, онг оқими адабиётининг етакчисига айланади. Луис Борхеснинг кўпчилик асарларида қаҳрамонларнинг руҳидаги зиддиятни кураш диалектикаси, инсон психикасидаги сирли ҳодисалар чуқур ифодаланади. Унинг ижодида кучли реализм ортодоксал дин томонидан қораланган мистицизм унсурлари билан қўшилиб кетади. Унинг ҳикояларида Римнинг варварлар томонидан талон-тарож этилишида қатнашган ёввойи йигит бирданига юксак маданият ҳимоячисига айланади: баъзан аксинча, европалик нозиктаъб аёл ёввойилар ҳаётига интилади; ўлимга ҳукм этилган талантили шоир ўқ отилгунча ўтган лаҳзада дурдона асарини ҳаёлида бутунлай бошқатдан ёзиб чиқади. Борхес кўпчилик ҳикояларида қадимги ва Урта аср шарқининг буюк меросини, унинг сирли муаммоларини тушунишга интилади, гоҳо адашади, гоҳо уларга равшанлик киритади. Ҳар қандай ҳолда, адиб қизиқиш доирасининг ҳексизлиги ўқувчини ҳайрон қолдиради. У кўпинча асарларида ўзига ўзи қарши курашади. Баъзи ҳикояларини тушуниш эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Аммо унинг кўпчилик ҳикоялари гоҳ соддалиги, гоҳ фавкуллодда ғаройиблиги, метафоралари ва метаморфозалари, теран ва пинҳоний маънолари билан ўқувчиларни олам сирлари ҳақида ўйлатиб қўяди. Борхес ижодида бутун инсоният маданияти тарихи манзараларини кўриш мумкин.

Луис Борхес ижодини ҳатто Пабло Неруда, Габриэль Маркес, Хулио Кортасар каби проза усталари ҳам тушунишга қийналиб, у билан қизғин баҳсларга киришган.

«Луис Борхес ҳозирги адабий оламнинг афсонавий шахсларидан бирига айланган», дейди атоқли олим И. Тертерян. У, Италия республикаси коммендантореси, «Адабиёт ва санъат соҳасидаги Фахрий легион ордени» командори, Британия, Испания фахрий мукофотлари лауреати, Сорбонна, Оксфорд ва Колумбия университетларининг Гонорис Хауза доктори. У дунёдаги ҳар қандай урушларни ва бошқа ёвузликларни кескин қоралайди. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу ҳикоя адибнинг «Радуга» нашриётида босилган «Турли йиллар прозаси» тўпламидан олинди.

ТАРЖИМОН

Ўзанидаги чўкиндилар ва ахлатлар оралаб, сассиз оқиб ётарди; унинг нариги соҳилида эса ботаётган ёки энди чиқаётган қуёш нурларида ярқираган Боқийлар шаҳри кўзга ташланарди, бу худди ўша, мен излаётган шаҳар эканлигига шубҳа йўқ эди. Мен шаҳар деворларини, арklarини, пештоқлари ва майдонларини кўрдим: шаҳар пойдевордай тош майдон устида қад кўтарган эди. Тоғ ёнбағрида, водийда меникига ўхшаш юзлаб қийшиқ тош-туйнуқлар бор эди. Қумликда саёз қудуқлар кўринарди. Ана шу аянчли тешик-туйнуқлардан кулранг баданлари яланғоч ва патак соқолли ғалати одамлар бирин-сирин чиқиб келишарди. Мен уларни танигандай бўлдим: улар Арабистон кўрфази соҳилларига ва ҳабашларнинг ғордаги уйларига босқин қилиб турадиган ваҳший ва шафқатсиз троглодитлар қабилисидан эдилар. Уларнинг гапиришни билмаслигига ва илон еб тирикчилик қилишига ажабланмасам ҳам бўлади.

Ташналик қийнаворганидан вужудимга журъат кирди. Чамалаб кўрдим: қумлоқ соҳил мендан ўттиз фунт нарида эди, қўлларим орқага қайриб боғланганича, ўзимни пастга, қияликка ташладим. Қонга беланган юзимни лойқа сувга ботирдим. Худди сувлоққа келган ёввойи ҳайвондай, узоқ сув ичдим. Яна ҳушимдан оғиб, алоғ-чалоғ тушлар кўрмасимдан аввал, беихтиёр юнон тилида: «Эзеп сувини ичгувчи бой Зела аҳли» деган сўзларни такрорладим...

Шундан буён неча кечаю неча кундуз ўтганлигини билмайман. Ғорга қайтишга кучим етмас, бахтсиз ва яланғоч, номаълум қумлоқ соҳилда ётардим, ой ва қуёш қисматини мазах қилаётганига парвосиз эдим. Ёш болақайлардай гўл, ёввойи троглодитлар эса менинг соғайишимга ҳам, ўлишимга ҳам ёрдам беришмасди. Мени ўлдириб қўя қолинлар, деб уларга беҳуда ялинардим. Бахтим кулган кунлардан бирида ўткир қоятошга ишқаб, қўлим боғланган арқонни уздим. Эртасига ўрнимдан турдим ва бир парча илон гўштини ё тиланиб, ё ўғирлаб олиб едим. Қаранг, мен, Марк Фломиний Руфдай одам, Рим легионининг ҳарбий трибуни — бир парча манфур илон гўштини ўғирлаб есам-а.

Ўлмас одамларни тезроқ кўриш, Боқий шаҳарнинг тош деворларига тезроқ қўл теккизиш истаги шундай кучли эдики, кўзимдан уйқу қочди. Худди менинг ниятларимни сезгандай, ёввойилар ҳам безовталаниб қолишди: аввало шуни англадимки, улар мени зимдан кузатишяпти; сўнг менинг безовталигим уларга кўчганини кўрдим, худди итларда шунақа ҳолат рўй беради. Ёввойилар манзилгоҳидан ғалағовур авж олган пайтда чиқиб кетишга аҳд қилдим. Кун ботиш олдидан ёввойилар барча тешик-ёриқлардан бошини чиқариб, қуёшнинг сўнги нурларига кўзлари қамашиб қарар эдилар. Овозимни баланд қўйиб, дуо ўқий бошладим, худонинг марҳаматидан кўра, ваҳшийларни чўчитиш мақсадида шовқин қилмоқчи эдим. Сўнг чўкиндилар тўсиб ётган жилғадан кечиб ўтдим ва шаҳар томон йўл олдим. Икки ё уч эркак биқиниб, кетимдан келишарди. Улар (қабиланинг барча аъзолари каби) пак-пакана бўлиб, одамни кўрқитишдан кўра жиркантирарди. Тош қазиладиган конга ўхшаган бир қанча чуқурликлардан айланиб ўтишга тўғри келди. Шаҳарнинг маҳобатли эканлигидан уни яқинроқ деб ўйлаган эканман. Ярим кечаси шаҳар деворининг кунгирали, саргимтил қумга ғаройиб ва лол қолдирувчи узун ва ўткир сояларини ташлаб турган жойга қадам қўйдим. Самовий бир даҳшат ичра қотиб қолдим. Кўзимга кўринган шаҳар ва саҳронинг ўзи ҳам шу қадар менга бегона, ёввойи эдики, беихтиёр, орқамдан келаётган ёввойини кўриб, ҳатто қувониб кетдим. Кўзимни чирт юмиб, ухламасдан тонгни кута бошладим.

Шаҳар ҳайбатли тош қоя устида тикланганлигини илгари айтган эдим. Унинг тик нишаблиги худди чиқиб бўлмас шаҳар деворларидай баланд ва силлиқ эди. Ҳолдан тойиб, йиқилгунча қидирсам ҳам, қора қоянинг бирор бўртиқ жойини тополмадим, силлиқ деворларда эса, афтидан, бирорта дарвоза йўқ эди. Кундузи кун шу қадар қизиб кетдики, ғорга яширинишга мажбур бўлдим; ғор ичида бир қудуққа кўзим тушди, унинг қоронғи тубида пастга элтадиган зиналар бор экан. Ана шу зинадан пастга туша бошладим. Чалкаш ва ифлос йўлаклардан ўтиб, гумбазли хонага чиқиб қолдим; ғираширада деворлар аранг кўринарди. Бу ерости хонада тўққиз эшик бор эди; шулардан саккизтаси одамни лабиринтга олиб кирар ва адаштириб, яна шу ерга қайтиб олиб чиқарди. Тўққизинчи эшик эса лабиринтда айлантириб, худди аввалгидай яна бир айлана ерости хонасига олиб чиқарди. Бу даҳмаларни санаб санойига етиб бўлмас, ташвишим ортганидан ва ишим юришмаганидан улар аслидагидан ҳам кўпга ўхшаб кўринарди. Борлиқни одамга ёв бир сукунат чулғаган, бу чуқур ва чалкаш ерости тош йўлакларидан бирор товуш эшитилмас эди. Фақат аллақердан кираётган ерости шабадаси сезилиб қолар, занг босган сув жилғачалари сассиз девор ёриқларига кириб йўқоларди. Бу ғаройиб оламга ўрганиб қолишим даҳшатли эди: ҳатто энди мана шу тўққиз эшикли даҳмалару, чексиз шохлаб кетган ерости йўлакларидан бошқа дунёда бирор нарса борлигига ишонмай ҳам қолдим. Ер остида қанча вақт адашиб юрганимни билмадим, аммо бир нарса ёдимда: шундай лаҳзалар ҳам бўлдики, ерости жин-кўчаларида саргардон кезар эканман, туғилган шаҳримними ёки ёввойиларнинг жирканч манзилгоҳларини — қайсинини соғинаётганлигимни ҳам унутиб қўйдим.

Қандайдир йўлак ичкарисида, девор томонда кутилмаганда йўл чиқиб қолди ва узоқ баландликдан тушган ёруғлик нури мени ёритиб юборди. Ғира-ширада ҳориган

кўзларимни баландга қадаб, бош айланадиган даражада юксакликдаги осмон парчасини кўриб қолдим. Девордаги темир зиналар юқорига қараб кетган эди. Ҳориб, толиб, йиқилай деб турган бўлсам ҳам, бор кучимни йиғиб, баландга хиқиллаб чиқа бошладим. Фақат аҳён-аҳёнда тўхтаб, бахтдан энтикиб, маъносиз тирмашиб йиғлаб олардим. Мана, гранит ва мрамардан қад кўтарган салобатли шаҳар иморатларининг муқарнас ва шарафалари, уч бурчакли, доирасимон пештоқлари кўзга ташланди. Шу зайлда мен қоронғи лабиринтларнинг зулумот салтанатидан Боқий шаҳарнинг кўзни қамаштирувчи ёруғлигига чиқиб олдим.

Ўзимни кичик майдончада, тўғрироғи, қандайдир айлана бинонинг ички ҳовлисида кўрдим. Ҳовлининг гир атрофини биттагина эгри иморат ўраб олган; бино томларининг турли жойлари турлича баландликда ва турлича шаклда, гумбазлари, устунлари ҳам турфа эди. Аввало шуни сездимки, бу бино жуда кўҳна, Одам Ато замонларида қурилган. Ҳатто, назаримда, бу иморат одамлар пайдо бўлмасдан аввал, ер юзи пайдо бўлмасдан аввал бунёд этилганга ўхшарди. Бу қадар қадимий иншоотларни (кўзга алланимаси билан даҳшатли кўринса ҳам) бунёд этиш фақат ўлмайдиган одамларнинг қўлидан келадиган иш, деган фикр хаёлимдан ўтди. Одамни чалкаштирувчи мана шу қаср зиналари ва йўлакларидан аввал эҳтиёткорлик билан, кейин бемалол, сўнг кўнглим чўкиб, узоқ айланиб юрдим (кейинроқ, зиналарнинг баландлиги ҳам, эни ҳам турлича эканлигини сезгач, қаттиқ чарчаганимни тушундим). «Бу қасрни худолар яратган», деб ўйладим аввалига. Аммо кейинроқ, қаср хоналари ҳувиллаб ётганини кўриб, «Бу қасрни яратган худолар ўлиб кетган», деган фикрга келдим. Сўнграқ, иморатнинг чалкаш-чулкашлигини, ғаройиблигини кўриб, «Бу қасрни бунёд этган худолар телба бўлган», деб хулоса чиқардим. Шундан сўнг, ўзим ҳам англамаган бир норозилик кайфиятида, деярли виждон қийноғисиз, қўрқанимдан эмас, балки ақлим ета бошлаганидан, бу нақадар даҳшатли, деб ўйладим. Иншоотнинг қадимийлиги ёнига бошқа таассуротлар ҳам қўшилди: унинг ниҳоятда чексизлигини, бесўнақайлигини ва бемаънилигини сездим. Эндигина қоронғи лабиринтдан чиқиб олганимга қарамай, бу мунаввир Боқийлар шаҳри менга даҳшатли ва жирканч бўлиб кўринди. Лабиринт одатда одамзодни адаштириш, чалкаштириш учун қурилади: симметрияга тўлиб-тошган архитектурасида худди шу мақсад кўзланади. Қаср архитектурасида эса, айланиб кўриб тушунишимча, ҳеч қандай мақсад йўқ эди. Қаёққа ўгирилсанг, боши берк йўлаклар, одам бўйи етмайдиган деразалар, каталакдай хонага ёки ер остига кирадиган чуқур оғзига элтувчи ҳашаматли дарвозалар, тепага эмас, пастга олиб тушишга мўлжалланган зинаполлар бор эди. Ҳатто баъзи зинаполярнинг бир учи ҳашаматли деворга ёпиштирилгану, бошқа учи ҳеч қаёққа элтмай, бир неча айланишда йўқолиб кетар ёки гумбазлар қоронғилигида муаллақ осилиб қолар эди. Ҳаммаси ҳозир тасвирлаганимдаймиди, йўқми, билмадим, аммо шуниси эсимдаки, бу манзаралар узоқ йиллардан кейин ҳам тушимга кириб, хаёлимни оғулар эди. Булардан қайси бири ростдан ҳам шундай, қайси бири безовта тунлардаги босиринқи туш маҳсули, энди аниқлаш мушкул эди. «Бу жуда даҳшатли шаҳар, — деган ўйга бордим. — Ҳатто кимсасиз, ҳувиллаган саҳро қаърида яширинган бўлсада, бундай шаҳарнинг борлиги ва яна бўлавериши ўтмишни ва келажакни оғулайди, ҳалок қилади ҳамда юлдузларга соя ташлайди. Ер юзида бундай шаҳар бор экан, ҳеч бир одам бахт нималигини ва яшашнинг маъносини билмайди». Йўқ, мен бу шаҳарни кашф этишни истамайман: турли тилдаги сўзлар қоришмаси даҳшатли равишда бир-бирига қўшилиб кетган ва бир-бирини ғажибга тайёр ўткир тишлар, бошлар ва ичак-чавоқларга тўлиб-тошган йўлбарс ёки ҳўкиз танаси — бу шаҳар, билсангиз.

За ва чанг босган ерости даҳмаларини айланиб, қандай қилиб ортимга қайтганлигимни эслаёлмайман. Фақат шуниси ёдимдаки, энг охириги лабиринт йўлакларидан ўтаётганимда, яна ўша манфур Боқийлар шаҳрига чиқиб қолмай, деган қўрқинч вужудимни тарк этмас эди. Бошқасини эслаёлмайман. Энди ҳар қанча уринсам ҳам; ўша ўтмишдан нималарни тушунганлигимни билолмайман, эҳтимол, ҳаммасини ўз ихтиёрим билан, атайлаб унутгандирман, эҳтимол, ўтмишга қайтиш оғир бўлганидан, ажбўйиб кунларнинг бирида, ҳамма нарсани унутган пайтимда, ўтмишни сира эсламай, деб оғнт ичган бўлсам керак.

III

qod
qnd

Бошимдан кечирганларимни эътибор билан ўқиётган ўқувчи шаҳарнинг қўнғирли девори соясигача мени ёввойилар қабиласидан бўлган бир одам итга ўхшаб кузатиб келганлигини эсласа керак. Охириги даҳмадан ўтиб, шаҳар ташқарисига чиқишим билан ўша ёввойига кўзим тушди. У ётиб олиб, қумга аллақандай шакллар чизар, сўнг ҳарфга ўхшаш қандайдир белгилар тўдасини яна ўчириб ташлар эди. Одам одатда тушида шунга ўхшаш белгиларни кўради, уларни энди ўқиб кўришга улгурмоқчи бўлганимда, айқаш-уйқаш бўлиб кетади. Аввалига, бу ёввойиларнинг ёзуви бўлса керак, деб ўйладим; сўнг: ҳали гапиришни билмайдиган одамлар ёзишни қаёқдан билади, деган фикрга келдим. Бунинг устига, белгилар сира бир-бирига ўхшамас ва шунинг

учун улар рамзий маъно англатиши қийин эди. Ёввойи одам белгиларни чизар, бироз томоша қилиб турар, сўнг бу ўйин зерикиргандай, кафти ва тирсаги билан ҳаммасини ўчириб ташлар эди. Шу аснода у менга қаради, лекин танимагандай бўлди. Ҳарҳолда (ёлғизлик даҳшатидан роса азоблангандирман) ғор оғзидан мўралаб қараётган бу ёввойи, ибтидоий одам бу ерда мени кутаётгандир, деб ўйлаб, анча енгил тортдим. Кўёш чидаб бўлмас даражада қиздирарди: биз осмонда биринчи юлдузлар кўринганида троглодитлар манзилгоҳини излаб йўлга чиқдик. Қизиган қум оёғимизни куйдирарди. Ёввойи одам олдинда борарди. Шу кеча кўнглимда унга белим, маърифат бериш, иложини топсам, баъзи сўзларни такрорлатиш истаги туғилди. Ит билан от гапга тушунади, кўпчилик қушлар (масалан, цезарларнинг булбули) баъзи сўзларни такрорлайди. Одам ҳар қанча қўпол ва ёввойи бўлса ҳам, ҳарҳолда ақлсиз мавжудотлардан фаросатлироқ-ку, деб ўйладим.

Ёввойи одам шу қадар аянчли, мушфиқ эдики, у беихтиёр менга «Одиссея»даги қари, ўлай деб турган Аргус деган итни эслатди. Мен унга Аргус деб ном қўйдим ва ўз исмини тушунишга ўргатишга аҳд қилдим. Лекин уринишларим зое кетди — яхши гапириш ҳам, мажбурлаш ҳам, ўжарлигим ва бардошим ҳам фойда бермади. Унга ўргатмоқчи бўлган товушларимни эшитмагандай, кўзини лўқ қилиб қадаб тураверарди. Ҳар қанча уринганим билан меҳнатим яна ва яна зое кетаварарди. У ёнгинамда турган бўлса ҳам, жуда олисларда юргандай эди. Ловадан бунёд этилган, нураб бораётган жажжи сфинксга ўхшаб, боши узра самоларнинг айланишига, тонглар отиши ва кунлар ботишига парвосиз қараб тураверарди. Аслида унинг ниятларимни тушуниб турганига ишончим комил эди. Ҳабашларнинг гапи ёдимга тушди. Уларнинг фикрича, маймунлар бизни одамлар ишлашга мажбур қилишмасин, деб, атайлаб гапирмас эканлар. Аргуснинг индамаслигини ҳам менга ишонмаётганидан ва қўрқаётганидан деб билдим. Сўнг хаёлимга янада ғаройиброқ нарсалар келди. Эҳтимол, Аргус ва биз бошқа-бошқа оламларга мансубдирми? Еки ҳаётни идрок этишимиз бир хил бўлса ҳам, Аргус ҳамма нарсани бошқача ва бошқа нарсалар билан бирга тасаввур қилар? Ҳатто, эҳтимол, унинг учун оламда нарсалар йўқдир, бунинг ўрнига у оламни, эҳтимол, оний таассуротларнинг эс-ҳушни оғдирувчи тинимсиз ўйини тарзида идрок этар? Менимча, унинг оламида вақт ҳам йўқ, хотира ҳам йўқ. Ахир дунёда отлари йўқ, фақат феъллардан ва турланмас сифатлардан иборат тиллар ҳам бўлса керак... Кунлар шундай бирин-кетин ўтиб борар, улар билан йиллар ўтиб борар эди. Бир куни, эрталаб бахтимиз чоғди. Ёмғир бошланди; у шошилмай, бемалол ёғарди.

Саҳрода тунлар одатда совуқ бўлади. Аммо ўша тун ўтдай қизиган эди. Тушимда Фессалиядан мен томон дарё оқиб келарди (бир вақтлар мен унинг сувига олтин балиғини қайтариб бергандим). Энди ўша дарё мени қутқариш учун келаётганди. Сариқ қумда, қоратош устида ётарканман, дарёнинг яқинлашиб келаётганини эшитдим: Ана шунда салқинликдан ва ёмғир шовқинидан уйғониб кетдим. Яланғочлигимча очикликка чиқдим. Тун тугаб борарди: сариқ булутлар остида бутун қабила аъзолари худди менга ўхшаб роҳатбахш ёмғир томчиларига баданларини тутиб, яйрашаётган эди. Аргус Илохий роҳат-марҳаматдан қувонган Кибела қоҳинларига ўхшаб, осмонга тикилганича оҳ урарди. Ёмғир унинг юзларидан жилғача бўлиб оқарди (бу ёмғиргина эмас, унинг кўз ёшлари ҳам эканлигини кейин билдим), «Аргус!» дея қичқирдим, унга қараб.

Ана шунда, Аргус аллақачонлар йўқолган ва унутиб юборилган воқеани эслагандай, севинч билан бундай деди: «АРГУС, УЛИССНИНГ ИТИ». Сўнг худди ўша оҳангда, менга қарамай давом этди: «ҚАРИГАНДА АХЛАТГА ТАШЛАНГАН ИТ.»

Биз воқеъликни кўпинча ҳайратланмай осонгина идрок қиламиз, эҳтимол, дунёда ҳамма нарсаям жумбоқми, деган пинҳоний сезги билан иш тутармиз. Мен ундан: «Одиссея»ни биласанми, қанчалик биласан?» деб сўрадим. У юнонча гапиришга қийналарди, саволимни қайтаришга мажбур бўлдим.

— Жуда оз биламан, — деб жавоб берди у. — Энг ожиз бахшидан ҳам камроқ биламан. Бу дostonни тўқиганимга, чамамда, юз минг йил бўлди.

IV

Ўша куни ҳаммаси равшан бўлди. Троглодитлар ўлмас одамлар экан: лойқа қум оқими — ўша суворий излаган дарё экан. Ганг соҳилларигача шуҳрати таралган шаҳар эса тўққиз аср илгари вайрон бўлган экан. Унинг вайронлари ва харобалари устида ўтган кунлари мен кўрган маъносиз иншоотни тиклашибди: шаҳар бўлиб шаҳармас, оёғи осмондан келган аллақандай тасқара нарса — айни вақтда бу шаҳар дунёни бошқараётган ақлсиз илоҳлар шаънига тикланган қаср ҳам эди. Бу илоҳлар ҳақида бизнинг бор-йўқ билганимиз шуки, улар одамларга ўхшамайдилар. Мазкур шаҳар ўлмас одамлар қўлини урган охириг мажозий асар бўлиб, шундан сўнг улар ҳаётида янги давр бошланган: ўлмас одамлар ҳар қандай фаолият самарасиз эканлигини тушунгач, фақат тафаккур билан, мушоҳада билан чекланиб яшашга қарор қилишибди. Ўзлари бино қилган иншоотни ҳам эсдан чиқариб, ғорларга кириб қолишибди. У ёқда эса, тахайюлга берилиб, атрофдаги оламни идрок қилмай, сезмай қолишибди.

Шуларнинг ҳаммасини менга Ҳомер худди ёш болага гапиргандай айтиб берди. Узининг қаригандаги ҳаётини, охирги саёхатини гапириб берди. У худди Улиссга (Одиссейга) ўхшаб, денгизни билмайдиган, гўштни тузламайдиган, қайиқ эшқаги нималигини тасаввур қилолмайдиган одамларни излаб йўлга чиқибди. Боқийлар шаҳрида юз йилча яшабди. Шаҳарни вайрон қилишгач, нариги, бошқача шаҳарни қуришни Ҳомер таклиф этган экан. Ажабланарли жойи йўқ: у, аввал, Троя урушларини васф этган, кейин эса каламушлар ва қурбақалар жангини ёзган. У аввал Оламни, кейин Хаосни яратган тангрига ўхшарди.

Ўлмайдиган одамнинг ҳаёти зерикарли: инсондан бошқа барча тирик мавжудотлар ўлмасдир, чунки улар ўлим нималигини билишмайди: ўзини Боқий деб ҳис этиш эса илоҳий, ҳам даҳшатли: ақл бовар қилмайди. Дунёда жуда кўп ва хилма-хил динлар борлигига қарамай, ўлмаслик туйғуси ниҳоятда кам учрайди. Яҳудийлар, христианлар ва мусулмонлар боқийликка ишонадилар, аммо улар ўзларининг биринчи, ердаги ҳаётларини қандай ҳурматлашрига қараб, фақат шунисига ишонишади, деб ўйлайман. Чунки улар эътиқодича, нариги чексиз дунёдаги ҳаётда аввалги ҳаётида қилган савоб ёки гуноҳ ишлари учун мукофотланадилар ёки жазоланадилар. Ҳиндистон халқлари эътиқод қилган баъзи динлар менга бир мунча оқилона кўринади. Уларнинг ишонишича, инсон ҳаётининг ибтидоси ҳам, интиҳоиси ҳам йўқ, ҳар бир тирик жон ҳаёти аввалги ҳаётнинг давоми ва келажакдаги ҳаётнинг манбаи, ҳомиласидир, улардан бирортаси якка ўзи ҳаёт кечиролмайди... Асрий тажрибалар билан қуролланган Боқийлар диёри ҳамма нарсага бирдай менсимасдан қараш бобида ниҳоятда такомилга етган. Улар чексиз асрларда ҳар бир одам ҳаётида ҳар қандай воқеа юз бериши мумкинлигини билишади. Ҳар бир одам ўтмишдаги ёхуд келажакдаги фазилатлари учун лутф-марҳаматга сазовор, айни чоғда ҳар бир одам ўтмишдаги ёки келажакдаги разолатлари тўфайли исталган вақтда хоинлик қилиши ҳам мумкин. Худди қимор ўйинларида ютуқлар ва ютқизиқлар тенглашиб қолганидай, боқийлар орасида ҳам истеъдодли ва ҳашаки одамлар баъзан тенглашиб қолади, бир-бирига қўшилиб йўқолиб кетади. Яхши тўқилмаган «Менинг Саидим ҳақида дoston» аллақайси «Эклог» ёки Хераклит бисотидаги бирор сентенция эвазига бунёдга келган бўлиши мумкин. Энг ўткинчи, оний мулоҳаза ҳам бирор сезилар-сезилмас суратнинг маҳсули бўлиб, у пинҳоний бирор шаклни тугаллаши ёки бошлаши мумкин. Мен шундай одамларни биламанки, улар қилган ёмон ишлар келгусида яхши ишларга олиб келган ёки, аксинча, ёмонлик ўтмишдаги яхши ишларнинг оқибати бўлган... Агар ҳамма нарсага шу тахлитда қаралса, барча ишларимиз ҳам адолатли, айни чоғда ҳам адолатсиз бўлиб чиқади. Зотан, бу ишларда на маънавий на ақлий мезонни топиш мумкин. Ҳомер «Одиссея»ни бунёд этган. Аммо чексиз вақт кенгликлариди, вазиятларнинг жуда кўп ва чексиз комбинациялари шароитида яна бирор шоир «Одиссея»ни яна ёзмайди, деб ким айта олади? Боқийлар диёрида ҳар бир одам — ҳеч ким эмас ва ҳар бир боқий дунёдаги ҳамма одам билан тенг бўла олади. Корнелий Агриппа: мен — тангри, мен — қаҳрамон, мен — файласуф, мен — иблис, мен — бутун олам, деган экан. У қийналиб юрмасдан — мен — йўқман, деб қўя қолса бўларди.

Ҳамма нарса ўрнига тушиб кетади, деган дунёқараш Боқийларга ҳар томонлама таъсир қилган. Аввало, улар ҳамдардлик қобилиятини йўқотган. Дарёнинг нариги ёғида тош конлари борлигини айтган эдим. Боқийлардан бири энг чуқур конга йиқилиб тушибди. У ўлиб ўлолмас, қутулиб қутулолмас, аммо ташналиқдан азобаланар экан. Бу ёқдагилар унга арқон ташлагуналарича етмиш йил ўтибди. Боқийлар ўзларининг қисмати ҳам бефарқ қарашарди. Улар бамисли хонаки ҳайвондай бўлиб қолган, уларга ойига бир-икки соат уйқу, бир неча қултум сув, бир парча қотган гўшт бўлса kifоая эди.

Лекин бизни, булар мутлоқ тарки данё қилган одамлар экан, деб ўйламанлар. Биз учун энг олий лаззат фикрлаш бўлиб, жон-дилимиз билан мушоҳадага берилардик. Аҳён-аҳёнда бирор фавқулудда ҳодиса ҳаёлимизни бўларди холос. Чунончи, ўша тонгги ёмғирдан оддий ва энг қадимий лаззатни ҳис этдик. Аммо бундай ҳаёлдан чалғишлар қамдан-кам эди: барча Боқийлар тўла-тўқис хотиржамликни сақларди; шулардан бири, энди эсладим, ҳеч қачон ҳатто ўрнидан турмасди; унинг кўксига қуш уя қуриб олганди.

Дунёда бирор нарса йўқки, уни жойига келтирадиган акси бўлмаса, деган ақида назарий жиҳатдан унчалик қимматга эга эмас. Аммо худди шу ақида тўфайли биз Х аср бошида, эҳтимол охирида, ер юзига тарқаб кетдик. Биз бундай хулосага келдик: модомки дунёда боқийлик бахш этувчи дарё бор экан, ана шу боқийликни ювиб ташловчи дарё ҳам бўлиши керак-да. Ер юзидаги дарёлар миқдори чексиз эмас: Боқий одам дунё бўйлаб кезиб, барча дарёларнинг сувини тотиб кўради. Биз ана шу дарёни топишга аҳд қилдик.

Ўлим (ёки ўлимни хотирлаш) одамларга олий туйғулар бахш этади, ҳаёт қимматини оширади. Ҳаёти омонат эканлигини сезган одамлар шунга яраша иш тутлади; уларнинг ҳар бир қилмиши — охиргиси бўлиши мумкин; тушда кўрган одамнинг чеҳраси хиралашгандай, вақт ўтиб, ҳар бир одамнинг қиёфаси хиралашади. Оддий бандалар учун ҳамма нарса бетакрор қимматга эга, ҳамма нарса тақдирини ҳал этиши мумкин.

Боқийларда эса, аксинча, ҳар бир қилмиш олислашиб йўқолиб кетган ўтмишда аллақачон юз берган, ёки келажакда такрор-такрор юз берадиган, ақл бовар қилмас даражада чексиз такрорланадиган ҳолатнинг даракчисидир. Акс эттиришдан сира чўчимайдиган кўзгуларнинг биридан иккинчисига тушиб, чексиз аксланадиган қилмишлардан бошқа дунёда ҳеч нарса йўқ. Боқийлар ҳаётида бир мартагина юз берадиган, бетакрорлиги билан қимматга эга бўлган бирор нарса йўқ. Маъносилик, қайғу-ҳасрат, урф-одатлар билан муқаддаслашган дард чекиш Боқийлар учун аҳамиятли эмас. Биз Ҳомер билан Танжер дарвозаси олдида ажралишдик; ҳатто у билан хайрлашмадик, шекилли.

V

Сўнг мен янги подшоҳликлар ва янги империяларни айлашиб чиқдим. 1006 йилнинг кузиде Стэмфорд кўпригида жанг қилдим, қайси томонни ҳимоя қилганим эсимда йўқ. Уша ерда ажалини топган Харальдними ёки ўша жангда ўзи учун олти қарич инглиз ерини босиб олган Хоральд Хардрадними, билмадим. Мусулмонлар санасича, ҳижрий 7 асрда қайсидир булоқ бўйида равшан ва чиройли ҳарфлар билан Синдбоднинг етти саёҳатини ва Жез шаҳар тарихини ёздим (у тилни унутганман, у ҳарфларни ҳам билмайман); Самарқандда, зиндон ҳовлисида кўп марта шатранж ўйнадим. Буканорада мунажжимлик қилдим. Бохемияда ҳам шу иш билан шуғулландим. 1633 йилда Коложварда, сўнг Лейпцигда бўлдим. Абудинада 1714 йилда «Илиада»нинг 6 томига ёзилдим; уни қайта-қайта ўқиб, лаззатланганим эсимда. 1729 йилда шу поэманинг келиб чиқиши ҳақида риторика муаллими бўлган бир профессор билан баҳслашдик (исми Жамбаттиста эди шекилли); далиллари анча ишончли кўринди. 1921 йилнинг 4 октябрида «Патна» кемасида Бомбейга кетаётган эдим. Кема Эритрея соҳилида тўхтаб ўтарди. Эрта тонгда ана шу соҳилда тушиб қолдим; Қизил денгиздаги бошқа тонгларни, қадимги тонгларни эсладим. Ушанда Рим трибуни эдим, жангчиларим безгақдан, жоду-афсундан ва ҳаракатсизликдан тутдай тўкилаётган эди. Шаҳар яқинида бир тиниқ жилғани кўриб, одатим бўйича, унинг сувидан ичдим. Қирғоққа чиқиб олганимда дарахтнинг тиконли шохи кафтимни тилиб юборди. Одатдагидан ташқари қаттиқ оғриқ ҳис қилдим. Кўзларимга ишонмай, ғаройиб мўъжизага — кафтимдан аста сизиб чиққан қон томчисига бахтиёр қараб қолдим. «Яна оддий, бошқаларга ўхшаган одамман», дея такрорлардим ўзимча. Уша кечаси эрталабгача ухладим.

* * *

Бир йилдан сўнг мана шу ёзувларни кўздан кечирдим. Ҳаммаси тўғридай эди: аммо биринчи бобда ва бошқа бобларнинг баъзи бандларидаги ёзувлар сохта кўрина бошлади. Эҳтимол, бунга ортиқча тафсилотлар сабабчидир? Бундай ҳол шоирларда бўлади, сохталик ҳамма нарсага оғулайди; чунки ортиқча тафсилотлар иш устида кўринади, аммо хотирада эмас... Аммо, менимча, бунинг бошқа чуқурроқ сабаби ҳам бор. Мени хаёлпараст деб ўйласангиз ҳам майли, лекин кўнглимдагини айтаман.

Мен айтиб берган ҳикоя шунинг учун хаёлий туюладики, унда бир-бирига ўхшамаган икки кишининг бошидан ўтганлари тасвирланмоқда. Биринчи бобда суворий Фива шаҳри деворларини юваётган дарё номини билишни истайди. Фламиний Руф эса бу шаҳарни аввал Гекатамфило деб атайдди, дарёни эса — Миср дейди. Бу иккала гап унга эмас, Ҳомерга тегишлидир. Шоир «Илиада»сида Фивани Гекатамфило деб атайдди, «Одессия»да эса Протей ва Улисс Нилни — Миср дарёси дейишади. Иккинчи бобда римлик саркарда юнон тилида бир неча сўз айтади; бу сўзлар ҳам Ҳомерники, машҳур денгиз кемалари саналган жойдан шу сўзларни топиш мумкин. Сўнг римлик киши ақл бовар қилмайдиган қасрдаги бемаъниликни қоралайдди, ҳатто «виждон азоби»га ҳам қолади. Бу сўзлар ҳам бир вақтлар ана шунақа даҳшатли шаҳарни тасвирлаган Ҳомерга тегишли. Мана шунга ўхшаш чалкашликлар мени ташвишга солди. Бошқа ноаниқликлар бадийятга тегишли бўлиб, ҳақиқатни аниқлашга ёрдам беради. Сўнгги бобдаги ана шундай ноаниқликлардан менинг Стэмфорд кўпригида жанг қилганим, Булоқда Синдбод саёҳатларини баён этганим, Абердинада Александр Поопнинг «Илиада»сига ёзилганим айтилган. Уша жойда гап орасида «Буканорида мунажжимлик қилдим, Бохемияда ҳам шу иш билан шуғулландим», дейилади. Бу баёнотлардан бирортаси ёлғон эмас; лекин умумий матндан ажралиб туриши қизиқ. Биринчи гувоҳлик, чамаси, ҳарбий одамга тегишли, аммо, кейин маълум бўлишича, уни ҳарбий ишлар эмас, инсон тақдирлари қизиқтиради. Шундан кейинги фикрлар бундан ҳам қизиқ. Номаълум, лекин оддий бир сабаб билан, уларга тўхталиб ўтишга мажбурман чунки бу гаплар жуда маъноли. Уша сўзлар римлик Руф тилидан эмас, Ҳомер тилидан айтилганида маъноли чиқади. Шуниси ғаройибки, Ҳомер ўн учинчи асрда Синдбод, яъни бошқа бир Улисснинг саёҳатларини ёзади, ўзининг «Илиада»сида тасвирланган нарсаларни кўп асрлар ўтиб, варварлар тилида гапиришадиган Шимолий подшоликда топади. Буканор сўзи қўшилган гап эса, кўриниб турибдики, адабиётни яхши билган

(денгиз кемалари тавсифи муаллифига ўхшаш), ёрқин сўзни ярақлатиб ишлатишга ташна одам томонидан айтилиши мумкин.¹

Умр охиридашган сари хотиралардан қиёфалар ўчиб, фақатгина сўзлар қолади. Ажабланарли жойи йўқ, мен учун бир вақтлар муҳим ва рамзий бўлган сўзлар ҳам вақт ўтиши билан чалқшиб кетиши мумкин. Уша сўзлар кўп асрлар давомида менга ҳамроҳ бўлган кимсанинг тимсоллари эдилар холос. Мен Ҳомер эдим, тез орада Улиссга ўхшаб, Ҳеч Ким бўлиб қоламан; кўп ўтмай ҳаммага айланаман, яъни, дунёдан ўтаман.

Р. С. 1950 йил. Юқоридаги ҳикоя эълон қилинганидан сўнг матбуотда бўлган изоҳлардан энг қизиқарлиси — доктор Наум Кордоверонинг заҳар-заққум қаламидан тўкилган ва библияча «Қуроқ чойшаб» деб сарлавҳаланган мақола бўлди (Манчестер, 1948). Доктор Кордоверо изоҳи юз саҳифага яқин бўлиб, унда юнон муаллифларидан ва сийқа лотинча текстлардан олинган парчалар ҳақида гап боради. Ўз замондошлари асарларини Сенека жумлаларидан таниб олувчи Бен Жонсон, Александр Роснинг «Вергилий инжили», Жорж Мур ва Элиот усуллари ва ниҳоят, антиквар Жозеф Картафилга нисбатан берилган қисса эсланади. Мақола муаллифи ҳикоянинг биринчи бобида Плинийдан, иккинчи бобда — Томас де Куинсидан, учинчи бобда — Бернард Шоудан олинган кўчирмаларни топади. Муаллиф ана шу кўчирмалар ёки ўғирликларга асосланиб, бутун ҳужжатни (воқеий ҳикояни) куфр деб топади.

Менамча, бу хулоса жоиз эмас. «Умр охиридашган сари, — деб ёзади Картафил, — хотиралардан қиёфалар ўчиб, фақатгина сўзлар қолади». Ана шунақа. Ўз уяларидан сакраб чиққан, майиб-мажруҳ бегона сўзлар — мана қаҳрамонимизга лаҳзалар ва асрлардан теккан арзимас хайр-садақа.

¹ Эрнесто Себато тахминича, «Илиада»нинг келиб чиқишини Картафил билан муҳокама қилган олим Жамбатиста Вукодир; бу итальян олимнинг фикрича, Ҳомер, гўё Плутон ёки Ахиллга ўхшаш мифологик шахс эмиш — (муаллиф изоҳи).

Изоҳлар

Френсис Бэкон (1561—1626) — инглиз файласуфи. Бу ерда унинг «Машқлар ёки Маънавий ва сиёсий маслаҳатлар» китобига кирган «Нарсаларнинг маккорлиги» эссесидан парча келтирилган (1625).

Картафил — Ғарбий Европада, ўрта аср охирида кенг тарқалган афсона қаҳрамони; Агесфер ёки Мангу зикна деб ҳам аталади. Исо хоч устунини кўтариб кетаётганида бир нафас дам олишга розилик бермагани учун уни маҳшаргача дарбадар юргин, деб лаънатлаган. VIII аср манбаларига кўра, гўё у афв этилиб, Юсуф номини олган эмиш. Бу ҳақдаги ривоятларни Т. Браун «кўчиб юривчи янглишувлар» қаторида таҳлил этади.

Александр Пооп (1688—1744) — инглиз классицист шоири, Ҳомер асарлари таржимони. Салоники — Эҳей денгиздаги юнонларнинг порт шаҳри.

Макао — Жанубий Хитой денгиздаги бир туркум ороллар.

Дисклетиан (243—315) — Рим императори (284—305), христианларни таъқиб қилган.

Гетулия — Африка шимоли-ғарбидаги вилоят.

Троглодитлар, харамантлар — Страбон, Херодот, Плиний ва бошқаларнинг маълумотларига кўра, Шимолий Африкада яшаган қадимги қабилалар.

Авгила — Африка шимолидаги жой.

Тартар — қадимги юнон мифологиясида Аид — ўликлар мамлакатининг нариги ёғидаги жой, «пастки осмон».

«Бадавлат Зела аҳли...» — «Илиада», II кўшиқ. Зела (Зелия) — Кичик Осиёдаги шаҳар.

«...шаҳар маҳобатли тош қояга жойлашган эди...» — Жованни Пиронезе гравюралари, Колриж ва де Куинси хаёлотлари заминидagi тасвир. «Улимини изловчи» ва «Астери қасри» ҳикояларида ҳам шунга ўхшаш манзаралар тасвирланади.

Фессалия — Урта Грециянинг шарқидаги вилоят.

Кибела — Кичик Осиёда, Грецияда, сўнгроқ Римда эъзозланган маъбуда. Унинг шарафига корибант қоҳинлар зикр, жазавали маросимлар уюштирилган.

«...Сичқон ва қурбақалар жанги» — ҳажвий поэма, Ҳомерга нисбат берилади.

«Менинг Саидим ҳақида дoston» — VII аср испан қаҳрамонлик дostonи.

«Эклогалар», «Буколикалар» — Вергилийнинг чўпонлар кўшиғи туркумига киради.

Эфеслик Хераклит (мил. ав. 520—460) — қадимги юнон файласуфи. Унинг асарлари ихчамлиги, валиёна мажозийлиги билан ажралиб туради.

Корнелий Агриппа (1486—1535) — Демокрит, Пифагор, герметиклар ва бошқаларнинг анъаналарини оккультизм руҳида давом эттирган немис мутафаккири, табиатшунос; «Ғайб фалсафаси» асарида инсон ва космоснинг ўхшашлиги ғояларини талқин қилади.

«...Стэмфорд кўпригида жанг қилдим» — Йорк яқинидаги жой, бу ерда норвег қироли Харальд Сигурдарсон (Хардрад — Шафқатсиэ) 1066 йил, 25 сентябрда жангда вафот этган. Шу жангда унга қарши курашган сўнгги инглиз — сакс қироли Ҳарольд II Подвинсон сал кейинроқ,

ўша йил сентябрида норманлар лашкарбошиси Вильгельм кўшинларига қарши жангда ўлдирилган. Вильгельм Истилочи кейинроқ инглиз қироли деб эълон қилинган.

Булоқ — Қоҳирадаги қадимий қишлоқ.

«Синдбоднинг етти саёҳати», «Жез шаҳар воқеаси» — «Минг бир кеча»дан.

Буканор, Бикенер — Ҳиндистон ғарбидаги шаҳар.

Коложвар — Венгриядаги шаҳар. Ҳозирги Клуж (Руминияда).

Абердин — Шотландиядаги порт шаҳар.

«Патна» — Ж. Конраднинг «Лорд Жим» романидаги кема номи.

Эритрея — Ҳабашистондаги вилоят, Қизил денгиз ёқасида.

Эрнесто Сабато (1911 й. т.) — Аргентина ёзувчиси.

«Қуроқ кўйлак» — ривоятга кўра, Ёқуб алоҳида меҳрини ифодалаш учун ўғли Юсуфга ҳадя қилган. Акалари Юсуфни чоғга ташлаётганларида ўша кўйлакни олиб қолишади, Ёқубга олиб бориб, Юсуфни бўри еб кетди, дейишади.

Центон, қуроқ шеър — қадимги шоирлар Ҳомер ва Вергилий шеърларидан парчалар олиб, қуроқ шеърлар ёзишган. (Бу ерда Борхес асарини мунаққид масҳара қилмоқчи — М. М.)

Бенжамин (Бен) Жонсон (1573—1636) — инглиз шоири, драматурги, санъат назариётчиси.

Антик поэзия руҳида ижод қилган, айниқса «Сеяннинг қулаши», «Катилина фитнаси» драмаларида.

Луций Сенека (мил. ав. 5 — мил. 65) — Рим давлат арбоби, шоир, драматург, файласуф.

Александр Росс (1591—1654) — инглиз мажознавис шоири.

Жорж Мур (1852—1933) — инглиз ёзувчиси. Тарихий ва библиявий сюжетларни эркин талқин этган романлар муаллифи.

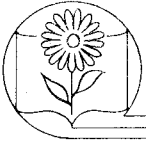
Томас Элиот (1888—1965) — инглиз шоири, адабий анъаналарни ҳурматлаб асар ёзиш, улардан онгли равишда фойдаланиш тарафдори. Кўпинча ўз асарларига тарихий-маданий шарҳлар берган. Нобель мукофоти лауреати (1948).

«Декарт мактубларидан...» — Декарт (1596—1650) мактубларидан бирида (1649 йил 6 июнь) ҳабашларнинг эътиқодича, маймунлар ишлашни хоҳламагани учун гапирмаслиги ҳақида гап боради.

Бернард Шоу (1856—1950) — инглиз драматурги, Борхес унинг ижоди ҳақида бир қанча эсселар ёзган.

«Мафусайл замониға қайтиш» — Шоунинг драма-ривояти. Унда авторнинг жаҳон тарихи фалсафаси баён этилади.

Рус тилидан **Маҳкам МАҲМУДОВ** таржимаси

Ҳабиб Саъдулла

ЭЪТИҚОД

Достон¹

Немис шаҳри — Эйслебенда
Бир сиймо бор жонажон.
Уша ҳайкал тарихидан
Сўйлар сенга бу достон...

* * *

Жаҳон нотинч.
Қирғин уруш
Борар эди у маҳал.
Сенинг, яъни истиқболнинг
Тақдири бўларди ҳал.

Уруш демак ўйин эмас,
Ғоялар жанг қиларди.
Қонхўр фашист Россияни
Қул қилмоқчи бўларди.

Инсоният тарихидан
Ўчириб Ленин номин,
Истарди эрк туйғусидан
Маҳрум қилмоқ дунёни.

Дилда ёниб қасос ўти
Жанг қиларди боболар.
Ёвни қувиб,
Берлин сари
Интиларди боболар...

* * *

Эйслебен — бу металлурглар,
Кекса кончилар шаҳри.
Қадоқ қўли ва меҳнати —
Ишчи аҳлининг фаҳри.

Бунда тинмас улкан завод
На кундузи, на тунда...
Шарқдан келган ўлжа металл
Қайта қуйилар шунда.

Россиядан поезд ҳар кун
Кўп юк юклаб келади.
Ҳолдан тойган паровоз ҳам
Базўр пуфлаб келади...

Ҳар қадамда найза тутган
Ўткир кўзли соқчилар,
Ҳар ҳаракат, ҳар қадамни
Кузатар айғоқчилар.

Авжга минган ҳақорат, дўк,
Бошда қамчи тасирлар.
Тинмай ишлар чораси йўқ
СССРлик асирлар...

Шу азоб, шу уқубатни
Бирга кўришар баҳам,
Гитлер зулми жондан ўтган
Немис ишчилари ҳам.

Бир хил эди ишчилару
Асирларнинг дил дарди —
Фашизмнинг вабосидан
Халос бўлмоқ истарди.

Улар учун эрк азиздир,
Ҳаёт — азиз,
Нон — азиз.
Инсон — азиз,
Меҳр — азиз,
Эътиқод — имон азиз!..

¹ Журнал варианты

* * *

Минг тўққиз юз
Қирқ учинчи
Йилнинг намхуш кузаги...
Завод аҳлин бетин меҳнат
Ва назорат эзади.

Завод ишлар,
Печлар тинмас,
Иш тўхтамас бирор он.
...Шарқдан рангли металл ортиб
Келди учта эшелон.

Ҳисобдонлар дафтарларга
Улжаларни қайд этар.
Бошлиқлар
«Тез туширинг!», — деб
Буйруқ бериб қайтдилар.

Вагонларга чумолидай
Эпирилар оломон.
Металларни туширишар,
Олатасир, тўполон.

Сурон ичра:
— Оғайнилар! —
Дея қичқирди биров.
Эшитганлар
Нигоҳларин
Унга қаратар дарров,
— Буни қаранг,
Ленин-ку бу! —
Юрагида ҳаяжон
Ўнлаб асир югуради
Ўша вагонга томон.

Улкан ҳайкал ётар эди
Мис буюмлар ичида,
Ярим юки туширилган
Вагоннинг бир бурчида...

Бирдан золим соқчиларнинг
Саси келар шу онда:
— Имиллама! Вақт ўтмасин,
Тезроқ тушир вагондан.

Авайлашиб туширдилар
Тирик Ленин мисоли.
Ҳа, бу ҳайкал — кураш, зафар,
Озодликнинг тимсоли!

* * *

Ҳерр инженер қўлда хивчин,
Мағрур тутиб қаддини,
Ўлжаларни уриб кўриб
Белгилар нарх, қаддини.

Ҳайкал узра бир дам тўхтаб
Жилмайиб қўяр рози:
«Ҳаммасидан қиммати шу,
Ҳақиқий, соф бронза.

Уч тонна-я! Эҳ-ҳе, бундан
Қанча курол бўлади.
Бу юмушдан фюрернинг
Роса кўнгли тўлади.»

— Зудлик билан печга элтинг! —
Мастерга этиб хитоб,
Бошқа уюмлар ёнига
Инженер жўнар шитоб...

* * *

Кунлар ўтар,
Завод ишлар,
Ҳисоб-китоб жойида.
Печдан чиққан металлларни
Улчаб олиш қоида.

Утиб кетди мана бир ой,
Боши қотган маъмурлар.
Уч тонна соз бронза йўқ,
Қайд этмаган ҳеч дафтар.

Нечун печдан чиқмади у,
Бўлганмикин ё ғойиб?
Ер тепиниб, қичқиришар
Ҳисобчиларни койиб.

Ҳисобчилар елка қисар,
Тўс-тўполон бошланар.
Барча металл уюмлари
Кавлаб, титиб ташланар.

Иттифоқо эритишга
Яроқсиз бир уюмда,
Улкан ҳайкал ётар эди
Керак бўлмас буюмдай.

Ҳерр инженер ҳайрон бўлар:
— Бу қандайин синоат?!
Ахир бундай бронзага
Ташна эрур саноат!

Қуювчилар бўйнини қисар:
— Кечиринг, ҳерр инженер,
Печга қандоқ сиғдираамиз,
Иложимиз йўқ, ахир!

— Шу ҳам гапми
Қирқишга ҳам
Етмайдими ақлингиз?
Айтчи, мастер...
Мастер дейди:
— Ҳерр инженер, ҳақлисиз!
Мен ҳам шундай фикрдаман,
Аммо бутун заводда
Қолмабди-да, кесай десам
Анов... электроддан.

— Электрод?...
Лабин тишлаб
Ҳерр инженер бош қашлар.
Уйга толиб ҳайкал бўйлаб
Беш-олти қадам ташлар.

Кўзи чакнаб бирдан дейди:
— Портлатингиз!
— Маъқул гап!
Мастер шитоб ер тепади
Топширикни маъқуллаб.

— Майдаланг-да, шу лаҳзада
Бошланг қайта қуйишга.

Мастер шуни кутган каби
Киришади юмушга...

Ана келди динамит ҳам,
Ҳерр инженер қошида.
Чапдаст уни жойлаштирар
Ҳайкалнинг ёнбошига.

Тамом!
Ҳозир портлатади,
Портлатади бу сотқин...
Ишчиларнинг кўзларида
Жамланади нафрат, кин:

Шу хоиндан эдими-я,
Ишчиларнинг умиди?!
Асирларнинг нажоткор, деб
Суянгани шумиди?

Қайда қолди ваъдалари,
Қани ўтли қасамёд?!
Асирларнинг ишончини
Наҳот қилар у барбод!

— Четлашингиз!
Одамларга
Буйруқ берар инженер.
— Бошланг тезроқ!
— Ҳозир! Мана...—
Мастер тағин тепар ер.

Юракларни дукурлатиб
Ўтиб борар лаҳзалар.
Аждаҳодай оломонни
Ютиб борар лаҳзалар...

Мастер эса ивирсийди
Ўтиб у ён, бу ёнга,
Маънос тортиб йўл олади
Ҳерр инженер томонга:

— Маъзур тутинг, жаноблари,
Асло бормади кўлим.
Буйруғингиз менга қонун,
Ижро этмаслик — ўлим!
Айтсангиз бас, қулоқ қоқмай
Портлатаман шу топда.
Лекин ярни учиб кетар
Ўйлаб кўрсам, исроф-да.

— Нодир металл, — дер инженер —
Бу фикрингда ҳам жон бор.
Айт-чи нима қилсак бўлар?
Мастер сўзлар салмоқдор:
— Яхши бўлар буюрсангиз,
Электрод топилса,
Бир парча ҳам йўқотмасдан,
Заргарлардай иш қилсам.

Борингки, бир ҳафта ўтар
Илож қанча, кутамиз.
Вақтдан оз-моз ютқизсак ҳам
Хомашёдан ютамиз.

— Яхши! Сабр қил! — деди-ю
Инженер кетди. Шу он
Жон киргандай бир хўрсинди
Тошдай қотган оломон.

* * *

Эйслебенда бир маромда
Давом этар иш, ҳаёт.
Ишлар бунда яширинча
Антифашист ташкилот.

Қайта-қайта текширилгач,
Вакиллар берган дарак,
Бир қарорга келар эди
Бош штаб — номи «Юрак».

* * *

Завод махфий,
Ташкилот ҳам
Ундан кўра махфийроқ.
Буйруқ — қатъий,
«Юрак» амри
Ҳукмдан ҳам қатъийроқ.

Шу сабабдан бир ойдирки,
Топиб ишончли сабаб,
Ленин ҳайкалини мастер
Турган эди авайлаб.

Бугун эса ҳийла билан
Кўрди сўнгги чорасин.
Ҳерр инженер қўймас энди
Печга солмай, хулласи.

* * *

Ярим тунда етиб келди
«Юрак» томон бу хабар:
Эрта-индин ҳайкал қайта
Қуйилмоғи муқаррар.

Оромни ҳам йўқотдилар
Ушбу нохуш даракдан,
Тонготарга қадар кетди
Мунозара «Юракда».

Қарор қатъий:
Ҳайкал бутун
Олиб чиқиб кетилсин!
Агар шартга ҳерр инженер
Кўнмаса, даф этилсин!

Тарих бизни кечирмагай —
Кўҳна ишчи шаҳарда
Бу ҳайкални парчалашга
Имкон берсак агарда!

Наҳот Ленин фашизмга
Ўқдай хизмат этади?
Наҳот она Ватанига
Қурол бўлиб қайтади?

Ўз умрини бахш айлаган
Она Россиясига,
Ўзи ахир оқ сут эмган
Табаррук сийнасига
Эйслебендан найза бўлиб
Бориб санчилар наҳот?
Йўқ, мумкинмас!
Ё ҳайкални
Асраб қолиш,
Ё мамот!

Майли, бизнинг ҳаммамизга
Хавф солсин бевақт ажал.
Бутун олиб чиқилмоғи
Шартдир заводдан ҳайкал!

* * *

Неча ойки, уйқусизлик
Кеткизганди дармондан.
Оғриқсиз дард инженерни
Тўйдирди ҳатто жондан.

Ён қўшниси — тиш доктори
Табобатни биларди.
Бир кечаси ҳерр инженер
Унга очди ўз дардин.

Маслаҳат шу: инженерга
Ўрмондаги хуш ҳаво,
Бирор соат кечки сайр
Ҳамма нарсадан даво.

Ун беш кунки, икковлашиб
Тунда ўрмон кезарди.
Ҳерр инженер бу сайрнинг
Фойдасини сезарди.

У меҳрибон қўшнисидан
Беҳад мамнун, миннатдор.
Яна сайр,
Икков борар,
Ўрмон сокин,
Атроф қор...

Бутоқлар бир шитирлади,
Ховлиққанча ўрмондан
Бир офицер чиқиб келди,
Доктор уйи томондан.

Инженерга салом бериб,
Юзланади докторга:
— Жаноб доктор, маъзур тутинг
Сизни тополдим зўрға,

Бир дўстимни тиш оғриғи
Қилиб қўймиш ҳол-беҳол.
Бечорани халос этинг
Илтимос, олмай малол.

— Қандай бўлар, ҳамроҳимни
Тунда ёлғиз қолдирсам?
— Жаноб рухсат айласалар
Мен ҳамроҳ бўлиб юрсам...

Инженер ҳам тиш оғриғин
Азобини билади.
Шу сабабдан «рухсат» деган
Ишорани қилади.

Доктор кетди,
Янги ҳамроҳ
Чиқиб қолди сўзамол.
Бир гапириб, ўн кулади,
Қадрдондай сўраб ҳол.

Жанггоҳдаги ҳолатдан-у
Шаҳардаги турмушдан.

Бохабардир ҳатто махфий
Заводдаги ҳар ишдан...

Концерннинг ташвишидан
Сўзлаб туриб...
Бир маҳал,
Инженернинг қўлтиғидан
Олиб дер:
— Анов ҳайкал,
Бутун олиб кетилади...
Зарра еткизманг зарар!

Ҳерр инженер бир сесканиб
Сухбатдошига қарар.
Лаҳза ичра остин-устун
Бўлиб кетар хаёли:
Бу ўзи ким?
Офицерми,
Ё душманнинг дажжолли?..

— Антифашист ташкилотнинг
Қарори шу. Унутманг,
Ҳайкал зарра кўрса зарар
Биздан омонлик кутманг!

Тақдир бугун дучор этди
Уни қандай кишига? —
Аламзада инженернинг
Дами тушди ичига.

Дард устига чипқон бўлди
Бу тундаги ҳодиса.
Жони ширин кўринади
Бировга айтай деса...

* * *

Завод яна тўс-тўполон,
Маъмурларнинг ақли лол.
Электрод келди, аммо
Ҳайкал йўқ-ку...
Ажаб ҳол.
Бу даргоҳдан игнани ҳам
Олиб чиқиб бўлмагай,
Қайда ҳайкал?
Таҳликада
Ҳамма ҳар хил ўйлагай.

Инженерга бу муждани
Айтиш учун журъат йўқ...
...Унга эса дунё тордир,
Ишга ҳатто тоқат йўқ.

Қўрқа-пуса битта маъмур
Олиб келганда хабар,
У паришон қўл силтди-ю,
Пўнғиллади:
— Овсарлар,
Концерннинг шу ҳайкалдан
Йўқми бошқа ташвиши?!
Қўриқчилик — қурол тутган
Анов соқчилар иши.

* * *

Соқчилар ҳам,
Маъмурлар ҳам
Қолган эди ғафлатда,

Яъни завод тозаланган
Ўша кун — ўтган ҳафта.

Заводга бир поезд кирди,
Состави жуда узун.
Шлакларни, чиқитларни
Олиб кетмоқлик учун.

Машинистнинг ёнида бир
Мартабали офицер
Маъмурларга буйруқ бериб
«Состав зарур,
Тез бўл!» — дер.

Состав — узун
Ўн еттита
Платформа уланган.
Бундай пайтда заводдаги
Қоидага биноан —
Ҳар вагонга юк ортгани
Ўттиз одам қўйилар.
Дам олмасдан, поездни тез
Жўнатмоғи шарт улар.

Ишчан мастер одамларни
Тақсимлар ҳар томонга —
Ўн беш ишчи,
Ўн беш асир,
Тўққизинчи вагонга.

Ўша вагон ҳайкал ётган
Жойга келиб тўхтаган...
Мастер билан юкловчилар
Орасида пухта гап.

Тезлашади ҳаракатлар,
Кўтарилар чанг-тўзон.
Соқчилар ҳам чангдан ўзин
Олиб қочар ўша он.

Ўн беш ишчи,
Яна ўн беш
Ҳолдан тойган асирлар,
Нақд уч тонна бронзани
Юклашга тадбир излар.

Уч тонна-я!
Ўттизин ҳам
Эзиб қўймасми бу юк.
Йўк!
Юк эмас,
Лениндир бу —
Ҳаётдай азиз, суюк.

У бир ўзи елкасида
Дунё юкин кўтарган.
Наҳот уни ўттиз киши
Кўтаролмас?
Бекор гап!..

Қонда жўшди шундай туйғу,
Томирда оқди қувват.
— Олдик!
Ажаб, ўттиз жонда
Қайдан бундай куч-қудрат?!

Қуриб қолган иликлар ҳам
Пўлат каби мустаҳкам,

Тарашадай билакларда
Оламча куч бўлмиш жам.

— Олдик!
Шахту шиддат билан
Кўтардилар ҳайкални.
На оғирлик сезди биров,
На-да биров чайқалди.

Ўзидаги бу қудратни
Ҳеч ким синаб кўрмаган.
Гўё Ленин ўзи илдам
Чиқди платформага.

Бир пахталик ёпиб, сўнгра,
Шлак билан кўмишди.
Ғамгин диллар нурга тўлди
Бу хайрли юмушдан.

Ўттизининг руҳи тетик
Ҳаяжондан дил тепар.
Состав тайёр. Состав демак —
Ўн еттита култета.

Энди синчков текширувчи
Состав узра юради.
Қўлда пўлат найза тутган,
Санчиб-санчиб кўради.

Тўққизинчи платформа
Узра ўтган лаҳзаси.
Гўё ичга тортиб кетди
Юк ортганлар нафаси.

Ҳаяжонли сукут ичра
Вужудлари бўлиб кўз.
Текширувчи ҳаракатин
Кузатиб турар бесўз.

Оёқ кериб турар эди
Уюм шлак устида.
Эҳ, лаънати, наҳот ҳайкал
Борлигини сезди-я...

Бир сония тўхтаб қолди,
Бир сония атиги.
Шу бир лаҳза бамисоли
Бир умрдай татиди.

Мастер сергак қараб қўйди
Ҳув офицер томонга.
У турарди текширувчи
Кўксин олиб нишонга.

Текширувчи найза санчиб
Титиб кўрар уюмни,
Тополмади чоғи бундан
Хавфли юк ё буюмни —

Кўнгли тўлиб сакраганда
Навбатдаги вагонга.
Юк ортганлар бир хўрсинди
Боқиб мастер томонга.

— Тез бўл, состав зарур! — дея
Қичқирди-да офицер,
Рўмолчасин олиб секин
Манглайдан артди тер.

...Паровоз бир наъра тортиб,
Состав жўнар заводдан.
У Ленинни олиб кетди
Жон каби эҳтиётлаб.

* * *

Заводдаги тўс-тўполон
Авжга чиққан у маҳал,
Бир эски кон кучоғида
Хавфсиз ётарди ҳайкал...

* * *

Уруш борар,
Фашизмнинг
Шўри қуриб борарди.
Армиямиз Берлин сари
Дадил юриб борарди.

«Қизил юрак» ўзи асраб
Қолган Ленин ҳайкалин

Жанг кунлари авайлади
Мисоли эрк машъали.

Фашизмнинг ҳалокати
Эълон қилинган саҳар,
Уни шаҳар марказига
Ўрнатдилар ишчилар.

Ҳа, музаффар кўшинимиз
Эйслебenga кирган кун,
Гўё Ленин кутиб олди
Фарзандларин шод, мамнун.

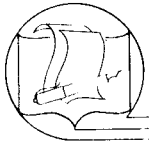
У кулимсиб турар эди
Олисларга кўз солиб.
Гўё жаҳон ишчилари
Бирлигининг тимсоли.

Унга қараб талпинади
Зиёга ташна олам.
...Эйслебeнда турган ҳайкал
Достони шудир, болам.

*Башарти, бу нарса ҳис этилса, башарти сиз ҳамиша халқингизни
эсда тутсангиз, ҳатто энг оғир воқеалар ҳақида ҳам астойдил дард билан
ёзсангиз, мана шунда ёзган нарсангизда сабоқ ва умид руҳи юзага чиқади.
Чунки, унда халқнинг тақдирига дахлдорлик, халқнинг яхшироқ яшаши,
ўзини яхшироқ ҳис этиши ҳақида ғамхўрлик руҳи сезилиб туради.*

М. С. ГОРБАЧЕВ

1988 йил 7 майда КПСС Марказий Комитетида оммавий ахборот воситалари, идеология
муассасалари ва ижодий союзлар раҳбарлари билан учрашувда сўзланган нутқдан.

Иван Мунаев

ҚАРДОШЛИГИМИЗ САРЧАШМАЛАРИ

ЮКСАЛИШ ЙЎЛИДАН

Баҳор кўеши чарақлаб чиқиб кенг майдонга сахий нурларини таратди, ҳали ғубор қўнмаган ям-яшил баргларда тонгги шудринг доналари марвариддай йилтиради. Дарахт гуллари ҳидига тўйинган баҳор ҳавоси шаффоф сингари эди.

Кенг майдондан ясанган ёшлар ўтиб боришарди. Уларнинг ҳаяжонли нигоҳи Владимир Ильич Ленин ҳайкаliga қадалган. Олдинда янги костюм-шим кийган, баланд бўйли, кенг елкали, жингалак сочи йигит келинлик либосидаги қизнинг билагидан тутиб борапти. Иккисининг қўлида ҳам гулдаста. Келин-кўёвлар ҳайкал томон юришди. Кўешнинг илиқ нурлари бронза ҳайкални жонлантиргандай бўлди.

Улуғ доҳий қўлида тинчлик ва тенг ҳуқуқлилик тўғрисидаги декрет битилган қоғоз, у олдинга, истиқболга нигоҳ ташлаб турибди. Худди Ильич кўзлари зиё сочиб, атрофни мунаввар қилаётганга ўхшайди.

Ленин ғоялари нақадар доҳиёна ва қудратлиг-а, улар саксонинчи йилларнинг йигит ва қизлари қалбидан нақадар чуқур жой олган-а. Ёшлар энг бахтли кунларида ўзлари учун азиз инсон билан қувончларини баҳам кўришарди, хаёлан маслаҳатлашиб, ўзларидаги эртанги порлоқ кунга бўлган умид ва ишончни мустаҳкамлашарди.

Ёш келин-кўёвлар ҳайкал пойига оҳиста, тантанавор кўтарилишди, мармар супага гулдасталарни авайлаб қўйишди. Ёшларимизнинг бу ажойиб удумида қанчадан қанча самимият ва Ленин ғоялари кучига ишонч бор.

Ёш келин-кўёвлар ва уларни бошлаб юрган кишилар ҳайкалдан аста узоқлашишди, мармарсупа устидаги тўқ қизил чиннигул гулдасталари бутун инсониятни нодонлик ва миллий низоларнинг чиркин олампидан олиб чиқиб, ягона тўғри йўлни кўрсатган пролетар доҳийи ишига чуқур фидойиллик рамзи сифатида ловуллаб қолди.

Мана етмиш йилдики, мамлакатимиз халқлари қон-қардош бўлиб яшашмоқда.

Улуғ Октябрь ғалабаси — XX асрнинг асосий воқеасидир, у мамлакатимизнинг ривожланиш тарихини тубдан ўзгартириб юборди. Тенгликка, қардошликка ва миллатларнинг ўз ҳуқуқини ўзи белгилашига асосланган мамлакатимиз барча халқлари интернационал бирлиги ленинча принциплари бугунги муваффақиятимизнинг пойдеворидир. Совет Ўзбекистонининг ҳар томонлама тараққиёти бунга мисол бўла олади. Совет Урта Осиёсининг гуллаб-яшнаганлиги, унинг дадил олға интилаётганлиги — бевосита ленинча миллий сиёсат натижасидир.

Афсонавий 1918 йилда Москва олимлари Ўзбекистонга бебаҳо ёрдам кўрсатдилар. Россиянинг илм ахли Совет Шарқда университет ташкил этиш учун ўзининг энг яхши кадрларини юборди, ускуналар, китоблар, ўқув қўлланмаларидан ёрдам берди. Кейинроқ бу университет Ўзбекистоннинг бугунги фани учун пойдевор вазифасини ўтади.

Урта Осиё халқлари учун ўз тараққиётларида, бутун бир тарихий босқич — капитализмни четлаб ўтиб, феодализмдан социализмга улкан сакраш қилиш имконияти яратилди. Шундай қилиб иқтисодий сиёсатнинг ленинча программасига эга бўлган Совет ҳокимияти Урта Осиё халқларининг ижтимоий тараққиётида ишончли кўприк вазифасини ўтади.

Ҳозир ўтмиш бўлиб қолган қахрамонона йилларга назар ташлаб, Ленин партиясининг дадил режаларидан, қўлга киритган натижаларидан ҳаяжонланамиз. Инқилобгача бўлган Туркистонда, аслида, оддий, кам қувватли пахта тозалаш заводларидан бўлак, саноат қарийб бўлмаган дейиш мумкин. Яъни социал ўзгаришларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи — пролетариат деярли йўқ эди.

Рус халқининг беғараз ёрдами туфайли Туркистон ўлкаси Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллари индустриллаштириш йўлидан бораётган Иттифоқимизнинг барча халқлари қатори ягона сафга турдилар.

Ўзбек халқига катта қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келди. Совет Иттифоқининг саноати тараққий этган районларидан фарқли равишда, Ўзбекистонда оғир саноатни йўқ жойдан бор қилишга тўғри келди, зарур ускуналар, малакали кадрлар танқислиги бу вазифанинг амалга оширилишини ғоят мураккаблаштирди.

Табиийки, Ўзбекистон бундай катта саноатни ўз кучи билан барпо эта олмасди. Республикани индустриллаштириш умумиттифоқ маблағи, рус халқининг беғараз ёрдами билан амалга оширилди.

Партия республикага тажрибали ишчилар, инженерлар, олимлар ва хўжалик ходимларини юборди. Ўзбекларни Урал ва Запорожье металлурглари пўлат қўйишга, Донбасс ва Кузбасс кончилари ер остидаги «қора олтин»ни қазиб олишга ўргатишди. Баку нефтчилари Фарғонадаги

дастлабки нефть қудуқларини ишга туширишда водийлик ҳамкасблари билан ёнма-ён меҳнат қилишди, ивановлик тўқувчи аёллар ёш ўзбек қизларини тўқув дастгоҳларида ишлашга ўргатишди. Бошқирдистон, Татаристон ва уренгойлик усталар «зангори олов» қазиб олишда ва катта газ қувурлари қуришда ўзбекистонлик йигитларга устозлик қилишди.

Хўжалик қурилишининг кўпгина масалаларида Ўзбекистон Совет Иттифоқи барча халқларининг ҳар томонлама ёрдами ва мададига таянди. Бу дастлабки беш йилликлардаёқ Ўзбекистон индустриясининг «Ташсельмаш», «Ўзбексельмаш», «Чирчиксельмаш», Тошкент тўқимачилик комбинати сингари йирик корхоналарини бунёд этиш имконини берди.

Гуркираган индустрия асосида қишлоқ хўжалиги ҳам жадал ривожланди.

Халқ хўжалиги дастлабки қадамларидаёқ комплекс ривожлантирилганлиги жадал суръатини таъминлади. Пахтачилик билан бир қаторда металлургия, энергетика, енгил, озиқ-овқат саноати, машинасозлик тез юксалди.

Улуғ Ватан урушининг оғир йилларида интернационал дўстлик қаттиқ синовдан ўтди. Юзлаб йирик саноат корхоналари мамлакатнинг Европа қисмидан Урта Осиёга эвакуация қилинди.

Кўчириб келтирилаётган корхоналар усқуналарини илжи борича тезроқ монтаж қилиб, ишга тушириш учун республика саноатининг ходимлари беқиёс ғайрат-шижоат кўрсатдилар. Кўпгина машинасозлик заводлари ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқара бошладилар.

Ҳар бир ишчи катта синовларни бошдан кечирди, лекин улар ўз станоклари ёнидан қимирламай меҳнат қилиб, белгиланган смена нормасини бир неча маротаба ортиғи билан бажардилар. Бундан ташқари, урушнинг оғир йилларида барча ишлаб чиқарувчиларнинг касб маҳорати беҳад ўсди. Ўзбекистон ишчилар синфи янада камол топиб, душман устидан ғалаба қозониш учун курашда партиянинг метиндек мустаҳкам, қудратли таянчига айланди.

Уруш йиллари экономикамиз, бутун халқ хўжалигимизнинг пойдевори мустаҳкамлигини кўрсатди. Капиталистик лагердаги ҳеч бир давлат системаси бундай мушкул вазиятга бардош беролмасди. Бунга фақат хўжалик юритишнинг улуғ Ленин бунёд этган социалистик системаси бардош берди.

Совет индустриyasi урушдан кейинги йилларда ҳам жадал ривожланди. Жумладан, Ўзбекистонда саноатнинг юзга яқин янги тармоғи юзага келди. Олтин, газ қазиб олиш йўлга қўйилди, радиотехника, электротехника корхоналари ишга туширилди, химия, энергетика, қурилиш материаллари саноати кенг ривожланди.

Энг қувончлиси, Ўзбекистон саноат маҳсулоти халқаро бозорга чиқди. «Ташсельмаш» заводида тайёрланган «зангори кема»лар, «Ўзбектекстильмаш» ишлаб чиқариш бирлашмасининг тўқимачилик машиналари, «Атлас» фирмасининг шойи газмоллари, Тошкент чинни заводининг буюмлари кўпгина чет эл мамлакатларидаги харидорларга манзур бўлди.

Бу фактлар Ўзбекистон аграр республикадан халқ хўжалиги комплекс ривожланган ўлкага айланганлигини кўрсатади. Бугунги кунда республикада қудратли фан-техника кучлари юзага келтирилди, ўнлаб илмий текшириш институтлари, конструкторлик бюролари ишлаб турибди. Уларда минглаб фан докторлари, кандидатлари, катта тажрибага эга бўлган конструкторлар ва ихтирочилар самарали ижодий меҳнат қилишяпти. Айнан юксак мавақали мутахассислар, тадқиқотчилар армияси юзага келтирилганлиги ўзбек халқининг меҳнат муваффақиятлари учун замин бўлди. Бу улкан ғалабада Белоруссия тракторсозлари ва Сибирь ўрмончилари, Горький шаҳри автомобилсозлари ва Иваново тўқимачилари, Украина ва Қозоғистон ғаллакорларининг муносиб улуши бор.

Ўзбекистон ўз экономикасини ривожлантириш билан бирга, бошқа республикаларга ҳам ёрдам бермоқда. Газли газ Уралга ва мамлакатимиз марказига етказиб берилмоқда, ўзбек пахтаси билан Ватанимизнинг ўнлаб йирик шаҳарларидаги тўқимачилик корхоналари ишламоқда, дастлабки сабзавотлар биринчи бўлиб Узоқ Шимол ва Чукоткага жўнатилади, Гозғон мрамлари қардош республикалар пойтахтларида қурилаётган биноларни безамоқда.

Бошқача айтганда, Ўзбекистон экономикаси — бу бутун мамлакат ягона, қудратли хўжалик организмнинг ажралмас қисмидир. Айнан амалий алоқаларнинг узлуқсизлиги социалистик экономикани ҳар қандай муаммони муваффақиятли ҳал этишга қодир қилади. Тошкентнинг қайта бунёд этилиши бунинг ажойиб исботидир. Табиий офат натижасида вайрон бўлган улкан шаҳар бу қадар қисқа муддатда қарийб қайтадан бунёд этилганлиги сингари фактни тарих билмайди. Ушанда бепоеён мамлакатимизнинг барча районлари Тошкентга мадад қўлини чўздилар. Бугунги кунда республикамиз пойтахти турар жой кварталларида руслар ва украинлар, грузинлар ва арманлар, белоруслар ва эстонлар, латвияликлар ва литвияликлар, қозоқлар ва озарбайжонлар, молдованлар ва туркманлар, тожиклар ва қирғизлар «дастхат» ёзиб қолдирган биноларни кўриш мумкин. Ҳа, Тошкентни бутун мамлакат қурди ва у ҳақли равишда интернационал дўстлик ва қардошлик шаҳри деб аталади. Интернационал дўстлик руҳи жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларига тобора сингиб бораёпти. Экономика, маданият, фан ва санъатдаги, шунингдек турмуш тарзидаги, дунёқарашдаги ўзаро қардошлик алоқалари бузилмаслиги янги инсон — совет кишини шаклланишининг мустаҳкам асосидир. Ҳаёт социалистик жамият тараққиётида ушбу ҳодисанинг орқага қайтариб бўлмайдиган жараён эканлигини исботлади.

ДЎСТЛИКНИНГ ТУФИЛИШИ

Бир куни менга ТошДУ кутубхонасида ишлашга тўғри келди. Шунда кутубхонанинг кекса бир ходими билан гурунглашиб, кутилмаганда, бу ерда нодир китоблар фонди борлигини билдим.

— Олтин фонд — бу бизнинг фахримиз, — деб изоҳ берди аёл, — китобларнинг бундай нодир тўплами Урта Осиё, Қозоғистон ва Сибирь кутубхоналарининг биронтасида йўқ. Бизнинг фондимиз Москва, Ленинград шаҳарларидаги етакчи кутубхоналарининг нодир китоблар фондлари билан тенглашади.

Биз нодир китоблар сақланаётган омборга кирдик. Шуни таъкидлаш керакки, у худди банк сейфлари сингари қўриқланади. Коридор темир панжара билан тўсилган, омбор эшиги қулфланиб, муҳрланган, калити директорнинг сейфида туради. Омбор нумқоронғу. Жавонларга чарм муқо-

вали катта китоблар қатор тахлаб қўйилибди. Кичик столчада 1724 йилда Пётр I томонидан нашр қилинган, саҳифалари сарғайиб кетган, эски славян имлосидаги «Денгиз устави китоби» очиб қўйилибди. Жавонлардан бирида рус тилида ёзилган, Москвада чоп этилган «Жанговар сафдаги пиеда қўшинларнинг ҳарбий машқи ва ҳийлакорлиги» деб номланган биринчи ҳарбий китоб турибди. Бу ерда бошқа нодир китобларни ҳам кўриш мумкин.

Бир пайтлар бу фонdda 5 минг нодир китоб бор эди. Университет таркибидан янги ташкил этилган олий ўқув юртли рақраб чиққач, кўпгина китоблар Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институти, медицина, политехника ва бошқа институтларнинг кутубхоналарига берилди.

Ҳозирги пайтда бу ерда 1,5 мингдан ортиқ нодир нусха бор. Бу камёб нашрларни фақат бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки чет элларда ҳам билишади. Университетга тез-тез хорижий мамлакатлардан мутахассислар келишади. Лекин бу фонд шахсан Владимир Ильичнинг кўрсатмаси билан ташкил этилганлигини ва университет дастлаб иш бошлагандан бери мавжудлигини камдан-кам одам билади. У 1918 йилда тўпланган. Ленин кўрсатмаси билан 2 минг сўм тилла пул ажратилган ва йирик олимларга кишилардан бўлажак Туркистон университети учун китоб сотиб олиш вазифаси топширилган эди.

Олтин фонд бунёд этилган даврнинг мураккабликлари ва машаққатини тасаввур этиш қийин. Россия граждaнлар уруши алангаси ичида эди. Ҳамма жойда очарчилик авжига чиққанди. Ана шундай оғир замонда бир гуруҳ илм фидоийлари бўлажак Урта Осиё халқлари университети учун китоб фонди тўплайдилар.

Буюк социал, сиёсий алғов-далғовлар орасидан тинч даврдаги янада мураккаброқ ва қийинроқ жангни — эзилган Шарқ халқларининг ақли ва қалби учун жангни кўра олиш учун кишида нақадар буюк башорат, революция ғалабасига нақадар чуқур ишонч бўлиши керак. Ленин асарларидан бугун биз биламизки, пролетар революцияси дохйиси социалистик қурилишга гоят катта аҳамият берган. Ленин революцион ўзгаришлар учун қурол билан ғалаба қозониш етарли эмаслигини, иқтисод, маданият, ғоявий фронтда ғалаба қозониш зарурлигини қайта-қайта таъкидлаган.

Тасодиқий эмаски, Россияда уруш алангаси сўнмасдан, унинг юрагида — Москвада Тошкентга йўл олиши керак бўлган фан эшелони тузилди. Москва ўзининг энг яхши ўғил ва қизларини саводсизлик, нодонлик, миллий биқиклик, қашшоқлик ва ҳуқуқсизликка қарши курашга юборди. Биринчи Бутуниттифоқ оқсоқоли Михаил Иванович Калинин ташаббускор-олимлар ва ўқув анжомларини Тошкентга жўнатиш билан шўғулланди.

1920 йилда Тошкентда Туркистон Давлат университети ташкил этилди. Бу ишга рус олимлари М. А. Орлов, И. А. Райкова, К. Г. Хрущёв, Ю. М. Голубкова, Г. Н. Черданцев, Е. П. Коровина, П. А. Баранов, А. Н. Крюков ва бошқалар улкан ҳисса қўшдилар. Шундай қилиб Москва Совет Шарқидаги биринчи илм машъаласини ёқди.

Ўзбекистоннинг талантли тадқиқотчиларини Москва олимлари қизгин қўллаб-қувватладилар ва ҳар томонлама ёрдам бердилар. Айнан мана шу самимий ғамхўрлик ва эътибор республика фанининг кўпгина йирик арбоблари ижодий тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Бугунги кунда Ҳ. М. Абдуллаев, О. С. Содиқов, Я. Ғ. Фуломов, Т. Қори-Ниёзий, С. Ю. Юнусов, Е. Х. Тўрақулов, И. Х. Ҳамробоев, М. Т. Урозбоев сингари таниқли ўзбек олимларининг номи фақат мамлакатимиздагина эмас, балки чет элларда ҳам маълумдир. Бу талантли тадқиқотчилар республикамиздаги дастлабки илмий мактаблар ва йўналишларнинг биринчи асосчилари бўлишди, фанининг бир тармоғига бошчилик қилишди.

Ўзбекистоннинг кўпгина йирик олимлари рус ҳамкасбларидан сабоқ олдилар ва давримизнинг атоқли тадқиқотчилари бўлган А. П. Орехов, А. Н. Колмогоров, И. В. Курчатov, А. Н. Несмеянов, А. П. Виноградов, П. Н. Федосеев, С. П. Толстов, А. И. Опарин ва бошқалар ўзларининг устозлари бўлганлиги билан фахрланадилар.

В. И. Ленин Совет ҳокимиятининг тонготаридаёқ социалистик жамиятнинг энг асосий бойлиги инсондир, унга зўр эҳтиёткорлик ва эътибор билан қараш лозим, кишиларнинг ишчанлик қобилиятларини кўтариш, янги инсон — коммунистик жамият кишинини тарбиялаш учун ҳар томонлама ғамхўрлик қилиш керак, деган эди. Лениннинг бу васиятлари изчиллик билан ҳаётга тадбиқ қилина-япти. Бугунги кунда Совет Ўзбекистони юксак малакали кадрларнинг катта отрядига эга. Улар республиканинг олтин фонди, ўлкамизда социалистик жамият тараққиётининг муҳим гаровидир.

Ҳар йили Тошкентдан ўрта мактабларни тамомлаган юзлаб ёшлар Москва олий ўқув юртлиарида ўқигани борадилар, ёш илмий ходимлар пойтахтдаги забардаст олимлар мактабидан ўтгани, йирик илмий ходимлар эса тўпланган тажриба, тадқиқотлар натижалари, ғояларни айрибошлагани борадилар. Москва Ўзбекистони вакилларини меҳмондўстлик билан қабул қилади.

ЙЎЛДАГИ УЧРАШУВ

Тошкент — Москва тез юрар поездда бораёпмиз. Вагон филдираклари рельснинг туташ жойларига урилиб бир маромда тикирлайди. Ташқарида эса қуёш чарақлаб, ям-яшил ўтлоқлар, қўллар, ўрмонлар узра саҳий нуруни таратмоқда. Дераза ортидан лип-лип ўтиб бораётган манзара кўзни яйратади. Вақтимиз чоғ. Бу тушунарли, командировкага бораётган ҳар бир киши учун Москвада бўлиш — байрам. Купедаги ҳамхонам қирқ ёшлардаги, думалоқ юзли, лабидан табассум аримайдиган ўзбек жуда дилкаш чиқиб қолди.

Танишдик. Саид Турсунович Нажмиддинов, медик, фан кандидати. Саид Турсунович Москвада докторантурани битирибди.

— Диссертация ёқлаш учун бераяпман, — деди у.

Ҳамроҳимнинг докторлик диссертацияси қон ҳужайралари ички секрециясини тадқиқ этишга бағишланган. Гематолог-мутахассис, касбини аъло даражада биладиган Нажмиддинов ўз иши тўғрисида катта завқ билан гапирди.

— Бир томчи қонда, бутун организм саломатлиги ҳолатини худди кўзгудагидек кўриш мумкин. Биласизми, ўн минглаб ҳужайра бўлиб, ҳар бир ҳужайрада жуда кўплаб секрециялар бор,

улар организмнинг маълум бир ҳолатида актив намоён бўлади, атроф муҳитдаги ўзгаришларни дарҳол сезади. Бу ўзига хос беҳисоб галактикадир, уларнинг мавжудлиги қонуниятларини билиш, бу демак, ҳар қандай касаллик пайдо бўлиши сабабларини аниқлаш имкониятига эга бўлиш демак-дир.

Ҳамсуҳбатим тин олиб, вагон деразасидан ташқарига қаради. Ва кутилмаганда ёддан шеър айта бошлади:

**Қор эрийди — нурафшон қуёш
Чарақлайди далалар узра.
Кун нурида намчил шабада
Кезиб юрар дала, ўрмонни.
Далалар-чи, сақлайди сукут,
Куйлар фақат қарағайзорлар,
Чилтор каби, яхлит оҳангда.**

Кейин менга ўгирилди-да, табассум билан деди:

— Иван Алексеевич Бунин шеърларини яхши кўраман. Бунинни кўпроқ прозаик сифатида билишади, лекин унинг ажойиб, нафис шеърляти ҳам бор. Мана бу аниқ образли ифодаларга қулоқ солинг:

**Тобора кенгаяр далалар — чексиз,
Чарх уриб ўтади ёнгинамиздан.
Қишлоқлар ва бўйчан тераклар тез-тез
Сузиб ўтиб, шу дам йўқолар кўздан.
Ана, тоғ остида муқаддас черков
Қарағайзор аро кўринар элас.**

**Дарёга ташланган темир кўприк-чи,
Тарақлаб чиқарар биз ўтгунча сас.
Ва ниҳоят — ўрмон! Шовқиндор овоз
Ғилдирак остидан таралар ҳар ён.
Ҳушқақчақ қайинлар куйлаб жўровоз,
Таъзим-ла кузатар бизларни шодон!**

Саид Турсуновичнинг кўтаринки, ҳаяжонли қиёфаси рус шоири шеърлятини қай даражада чуқур тушуниши ва билишини ҳар қандай сўздан таъсирлироқ ифодалаб турарди. Биз адабиёт тўғрисида кўп гаплашдик. Саид Турсунович билим доираси кенг, рус адабиётини яхши биладиган киши экан. Суҳбатимиз орасида у шундай деди:

— Биласизми, нега мен Бунинга қизиқиб қолдим? Бу тасодифий бўлган. Москвада аспирантурага кирганимда, профессор, таниқли гематолог, йирик олим Бунин менинг илмий раҳбарим бўлган. Кўп нарсани биладиган ва талабчан одам. Суткасига 18 соатдан шуғулланишга тўғри келди. Аммо у берган сабоқлар мен учун бир умрлик мулк бўлиб қолди. Мен бу устозимни ҳамон ҳурмат қилиб, йўқлаб тураман. Бир кун китоб дўконида И. А. Бунин танланган асарларининг биринчи жилдига кўзим тушиб қолди. Беихтиёр устозим — медик Бунин ёдимга тушди. Уни ўқиб, ўзим учун яна бир Бунинни, яна бир талантли инсонни, буюк шоирни кашф қилдим!

Ёш олимнинг дил сўзларини тинглаб, унинг москвалик устози ҳаётга яхши йўлланма берганлигини, Москвада медицина илмини ўрганишдан ташқари, рус халқ санъатини тушунадиган ва ҳурмат қиладиган бўлганлигини англаш кўнгилли эди. Кишиларнинг ақли ва қалбидаги мана шу ришталар уларни бир-бири билан маҳкам боғлайди.

Яқинда биз яна Саид Турсунович билан учрашдик. Ҳозир у медицина фанлари доктори, профессор, ТошМИда дарс беради, шогирдлари бор, кўп вақти ва кучини тадқиқотчилик ишларига бағишлайди.

Саид Турсунович биринчи учрашувимизни эслаб деди:

— Диссертацияни муваффақиятли ёқлаганимдан сўнг менга Москвадаги клиникалардан бирида бош врач бўлиб ишлашни таклиф этишди. Лекин мени жонажон Тошкент, оилам, қариндошларим, дўстларим кутарди. Ҳозир ТошМИда ишлаяпман. Студентлар билан машғулот ўтказишдан зўр қониқиш олаяпман. Ишга худди байрамга чиққандек бораман. Москвалик ҳамкасбларим билан мустаҳкам алоқа ўрнатганман. Тез-тез фикр алмашамиз, маслаҳатлашамиз, баҳслашамиз.

Очиғи, ўзбек олими рус ҳамкасблари ҳақида зўр ишонч билан гапиради. Бу қонуний, чунки бизнинг жамиятимизда қулай социал-сиёсий муҳит яратилган. Аслида одатдаги ҳодиса бўлиб қолган бу нарсалар зўр қийинчиликлар эвазига юзага келган. Кишиларимизнинг интернационал дўстлиги оғир синовлардан ўтган.

СТАЛИНГРАДДАН — БЕРЛИНГАЧА

Бугун Иброҳим Янгирович Қудашев энг тинчликсевар касб эгаси. У — иқтисодчи. Лекин бу камтар инсоннинг елкасида улкан фронт стажи бор. 1941 йилдан уруш охиригача фронт йўллари-ни кезди, юз марталаб ўлим билан бетма-бет келди, қайта-қайта жангга кирди. Душманга қарши курашда кўрсатган мардлиги ва жасорати учун кўпгина орден ва медаллар билан мукофотланган. Аммо уруш ветерани фронтдаги жасоратлари ҳақида кам гапиради. Аслида мана шундай кишилар совет куралининг шон-шухратини оширганлар, буюк Ғалабамизни таъминлаганлар.

Иброҳим Қудашев 1941 йил охирида, Тошкент аэроклубини битирганидан кейин кўнгилли равишда фронтга бориш истагини билдирди. Кўпгина тошкентлик болалар ҳарбий учувчи бўлишни ва фашистларга қирон келтиришни орзу қилишарди. Аммо фронт тақдири бошқача бўлди. Олдин аскар Қудашев алоқа дивизионига тушди ва бутун урушни ўз радиостанцияси билан ўтказди.

У биринчи бомбардимонни Котельниково станцияси яқинида кўрди. 1942 йилнинг кузида немислар Сталинградга интилишди. Гитлерчилар қишгача Волга бўйидаги шаҳарни олиш ва мамлакатимизни жанубдаги хом ашё манбаларидан маҳрум этиш мақсадида бу районга катта

¹ Шеърларни Музаффар Аҳмедов таржима қилган.

кучларни ташлашди. Совет жангчилари олдига ҳар қандай қилиб бўлса ҳам фашистларни Волгага чиқармаслик вазифаси қўйилди.

— Жанглар бетиним давом этарди, — деб эслайди Қудашев, — қарийб ҳар бир метр учун жанг қилишга тўғри келарди. Аини пайтда ғоят махфий равишда қарши ҳужумга зўр тайёргарлик борарди. Алоқачилар зиммасига фавқулодда маъсулиятли вазифа — қўшинларни оператив бошқаришни таъминлаган ҳолда, ҳарбий сирни сақлаш вазифаси юклатилган эди. Уч ой дурустроқ уйку ҳам, дам олиш ҳам бўлмади. Чидаш учун беқиёс куч-қувват керак эди.

Еш алоқа сержанти бардош берди. СССР Олий Совети Президиумининг 1942 йил 22 декабрдаги фармони билан у «Сталинград мудофааси учун» медали билан мукофотланди. Биринчи жанговар мукофот ва зиммадаги бурч бажарилганидан дастлабки қониқиш туйғуси йигитни суюнтирди. Сталинград жангининг асосий тўқнашувлари эса олдинда эди. Волга бўйидаги фронт академияси Қудашевни кўп нарсага, биринчи навбатда мардликка, тадбиркорликка, ҳар қандай мураккаб вазиятда дарҳол тўғри йўл топа билишга ўргатди. Бу фазилати уни кўп марта аниқ ўлимдан сақлаб қолди.

— Ҳамон ёдимда, Днепрни кечиб ўтишда, биз бир гуруҳ жангчилар нариги қирғоққа биринчи бўлиб ўтдик ва ўша заҳоти асосий кучлардан узилиб қолдик. Аммо ёрдам етиб келгунча душман қисувига бардош бериб турдик, — деб ҳикоя қилади Иброҳим Янгинович.

Бу жасорати учун у Қизил Юлдуз ордени билан мукофотланди. Кейин тошкентлик йигит Варшава, Белград, Европанинг бошқа ўнлаб шаҳарлари учун бўлган қонли жангларда қатнашди. Берлингача борди. Ҳарбий жасоратлари учун 9 марта Олий Бош қўмондоннинг ташаккурномасига сазовор бўлди.

Бу кўплаб мисоллардан биридри. Минглаб тошкентлик йигитлар дунёда биринчи социалистик мамлакатни мардона ҳимоя қилиб, номларини шон-шухратга бурқадилар.

Лекин шахримизнинг фашистлар Германиясини тор-мор этишдаги иштироки фақат шу билангина чекланмайди. Тошкент фронтга иложи борича ёрдам берди. Мамлакатнинг душман вақтинча босиб олган шаҳарларидан эвакуация қилинган ўнлаб корхоналар тошкентликларнинг фидокорона меҳнати тўғрисида қисқа муддатда ишга туширилиб, дарҳол фронт учун техника ва қурол-яроқ ишлаб чиқара бошлади. Тошкентдан Қизил Армия жангчиларига ўнлаб эшелонларда озиқ-овқат юборилди.

ФРОНТ ОРТИ МАРШАЛИ

1941 йилнинг кузи совуқ, серёғин келди. Зериктирарли ёмғир товуши остидаги шаҳарга тун сукунати эрта тушди. Кўчалар бўм-бўш, чироқ милтираган деразалар ҳам камдан кам кўринади. Фақат республика большевиклар Коммунистик партияси Марказий Комитети биносида тонг саҳаргача чироқ ёниб турарди. Бу ерда кечасию кундузи иш қайнарди. Марказий Комитет Биринчи секретари Усмон Юсупович Юсупов бошлиқ бутун аппарат мамлакат учун оғир бўлган ўша кунларда тўйиб ухлаш нималигини билишмасди. У ерда, ғарбда, Тошкентдан минглаб километр олисда ер бомбалар ва снарядлар портлашдан ларзага келар ва уруш садоси ҳар бир тошкентликнинг қалбини изтиробга соларди.

Республика ўз халқ хўжалигини жадал ҳарбий изга солди.

Ҳамма нарса фронт учун! Ҳамма нарса душман устидан ғалаба қозониш учун! Бу бутун мамлакат халқи учун биринчи даражали вазифа эди.

Ўзбекистон фронтга мумкин бўлган ҳамма нарсани берди. Бу ерда янги ҳарбий қисмлар ўқитилди ва тузилди, ҳар куни ўнлаб, юзлаб вагон озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-яроқ фронтга жўнатилди. Булар ҳаммаси улкан ташкилотчилик ишини талаб қиларди.

Душман эса Ватанимиз юраги — Москвага ҳамла қилаётганди. Ҳар бир совет кишиси асримизнинг бу улкан хунрезлигини чуқур ташвиш билан кузатиб турарди. Москва оғир кунларни бошдан кечираётган эди. Саҳарга яқин Биринчи секретарь кабинетидеги ҳукумат алоқаси телефони жинглади.

— Эшитаман, — трубкани Юсупов олди.

Бўғиқ овоз шоша-пиша огоҳлантирди:

— Ўртоқ Юсупов, ҳозир Сиз билан Иосиф Виссарионович Сталин гаплашади.

Орага бир неча дақиқа жимлик чўкди. Кейин трубкадан Давлат Мудофаа Комитети Раисининг босиқ, бир маромдаги овози эшитилди.

— Салом, ўртоқ Юсупов. Фронт чизғи яқинидаги районлардан кўчирилаётган корхоналардан яна нечтасини республикангизга жойлаштира оласиз?

Орага бироз жимлик чўкди.

— Қанча юборсангизлар, шунчасини қабул қилаверамиз, ўртоқ Сталин, — деди Юсупов ишонч билан.

— Яхши. Лекин вазифа фақат жойлаштиришдангина иборат эмас. Уларни қисқа муддатда ишга тушириб, ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқариш керак.

— Бу топшириқни бажариш учун мумкин бўлган ҳамма ишни қиламиз.

— Раҳмат Сизга, хайр!

Фронтдан қувончли хабарлар кела бошлади. Ўзбек халқининг ўғиллари яхши жанг қилаётган эди. 1941 йилдаги қаттиқ жангларнинг бирида қизил аскар Қўчқор Турдиев душман дзотини, 9 гитлерчини йўқ қилиб ва уч нафарини асир олиб, жасорат кўрсатди. Бунинг учун у ўзбеклардан биринчи бўлиб Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди. Ўз ҳамюртлари жасорати ҳақидаги хабарни эшитганда, совет кишиларининг қалби фахр-ифтихор туйғуларига тўлди.

Урушнинг дастлабки кунлари Ўзбекистон меҳнаткашлари мудофаа фондига пулларини, қимматли буюмларини, 30 миллион сўмлик ҳажмидаги займ облигациясини бердилар. 1941 йил 28 июнда бўлган биринчи ҳарбий яқшанбалиқда 1,2 миллиондан ортиқ киши қатнашди. Унда ишлаб топилган 3 миллион сўмдан ортиқ пул мудофаа фондига ўтказилди. Кейинги яқшанбалиқ Ўзбекистон Комсомоли номли танк колоннаси ташкил этиш учун маблағ тўплашга бағишланди.

Кишиларнинг бу барча ватанпарварлик ҳаракатлари заминида Усмон Юсупов бошлиқ республика партия ташкилотининг пухта ўйланган ғоивий ва ташкилий-сиёсий ишлари ётарди. Уруш даврининг улкан масъулияти ва оғирлиги унинг елкасига тушган эди.

Фақат чинакам ленинчи, юксак принципиал ва матонатли коммунистгина, ўйлаб ўтирмасдан, елкасига қўшимча юкни, мамлакат ичкарасида Қизил Армия аслаҳахонасини яратиш сингари катта юкни олиши мумкин эди. Бу қадам республика меҳнатқашларининг олмавий қаҳрамонлигини, ҳар бир коммунистнинг мисли йўқ куч билан, зўр бериб ишлашини тақозо этарди.

Мана ҳозир Марказий Комитет Биринчи секретари эвакуация қилинадиган корхоналарни қаерларга жойлаштириш маъқул, қайси бинолардан турар жой, ишлаб чиқариш цехи, оғбор сифатида фойдаланса бўлади, вагонларни қандай қилиб тез бўшатиш, озиқ-овқат запаси юзага келтириш мумкин, деб ўйлаётганди. Етти ухлаб ёдига келмаган юзлаб, минглаб қутилмаган ва долзарб масалаларни ҳал этиш лозим бўлади.

Яна столдаги телефон жиринглади. Юсупов трубкани олди.

— Эшитаман.

Темир йўл бошқармасидан кўнғироқ қилишди. Самолётсозлик заводининг ускуналари ва одамлари ортилган эшелон Тошкентга яқинлашиб келаётганлигини маълум қилишди. Улар қаерга жойлаштирилишини аниқлашни сўрашди.

Янги иш куни, Тошкентга мамлакатнинг фронт чизигига яқин шаҳарларидан кўчирилган ўнлаб, юзлаб корхоналар узлуксиз кела бошлаган кун ана шундай бошланди. Бу кун Ўзбекистон ҳарбий саноатининг раҳбари ва бунёдкори сифатида, Ўзбекистон большевиклар Коммунистик партияси Марказий Комитети Биринчи секретари Усмон Юсупович Юсупов ҳаётида ҳам янги, ёрқин саҳифани очди.

Бир неча кундан кейин Юсупов кабинетига тўладан келган, қирқ ёшлардаги киши кириб келди.

— Ярунин, самолётсозлик заводи директори, — деб таништирди у ўзини. Мовий кўзлари билан хотиржам боқиб, қўл бериб кўришди, ҳаракатлари ишончли, мустақил, амалий фикрлай оларди. Бу кишининг бутун хатти-ҳаракатидан мустаҳкам, дадил, етти ўлчаб бир кесадиған одам эканлиги сезилиб турарди.

Юсупов Ярунинг пешвоз чиқиб, олийҳиммат мезбондай қўш қўллаб сўрашди.

Сухбат дарҳол амалий тус олди. Завод директори сўнгги эшелон келганлигини маълум қилди, завод цехлари қаерларга ва қандай жойлашганлигини, Тошкент заминида биринчи самолётни тайёрлаш учун нималар қилинаётганлигини, заводда қанча одам борлиги, қандай ёрдам зарурлигини гапирди.

Юсупов Ярунинни диққат билан тинглади ва унга нисбатан ҳурмат-эҳтироми орта бошлади. Бу одам кун-кеча Москвадан учиб келганига қарамай, ҳамма нарсани ипидан игнасиғача билиб олибди. Усмон Юсупов одамлар билан ишлаш тажрибасидан билардики, бунга фақат кучли ташкилотчи, билимдон мутахассис бўлган кишигина қодирдир. Ярунинни тингларкан, ўзи ҳам бутун заводни, унинг аҳволини, коллективни ва олдинда турган вазифаларни аниқ тасаввур этди.

— Турар жойдан ҳам, озиқ-овқатдан ҳам, одамлардан ҳам ёрдам берамиз, Афанасий Михайлович.

— Раҳмат, Усмон Юсупович, тўғриси, бундай кутиб олишингизни кутмагандим. Ўзингизга маълум, бу ёқда уруш кетаяпти, ҳар кимнинг ташвиши ўзига етарли.

Юсупов жилмайди. Сухбат охирида Яруниннинг елкасидан қучиб, қутилмаганда деди:

— Эртага бизда қурултой очилади. Сизни таклиф қиламан, Афанасий Михайлович!

Директор сухбатдошига ҳайрон бўлиб қаради. «Секретарь ҳазиллашаяпти шекилли, — деди у, — заводда ишлар бошдан ошиб ётган бўлса, ҳар дақиқа ҳисобда бўлсаю, у мажлисда ўтир-са».

— Албатта келин, — деди жилмайиб Юсупов, — афсусланмайси.

Эртаси куни Ярунин қурултойга келди, бу ишни соф дипломатик мулоҳазага бориб қилди — маҳаллий бошлиқлар билан ўзаро муносабатда кибр-ҳавога берилмаслик керак эди.

У президиумда одоб сақлаб ўтирди, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Биринчи секретари бажонидил таништирган область, район миқёсидаги раҳбарлар, колхоз раислари ва совхоз директорларининг қўлини илтифот билан қисди. Бутун хаёли заводда, ишлаб чиқариш ҳаёти жўш ураётган, станоклар очиқ майдонларда ишлаётган жойда бўлишига қарамай, икки кун қимирламай мажлисда ўтирди. Кишилар эса у ерда ёмғир-қуйиб турган шароитда биринчи ҳарбий самолётни йиғишди...

Ярунин фақат орадан бир неча ой ўтгач, Юсупов уни қурултойга таклиф этиб нақадар доно иш қилганлигини тушунди. 1942 йилнинг киши Тошкентда даҳшатли бўлди. Мамлакатнинг ғарбий районларидан юзга яқин корхона, минглаб ярадорлар кўчириб келтирилди. Шаҳарга эвакуация қилинган болаларнинг ўзи 40 мингдан ортарди. Бунча миқдордаги одамлар оқимини боқишга етадиган озиқ-овқатни ғамлаш учун олдиндан ҳисоб-китоб қилишнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Бу масалада самолётсозлик заводи ҳам боши берк кўчага кириб қолди. Охири ишчиларни боқиш учун ҳеч вақо қолмади.

Ярунин Марказий Комитетга руҳи чўккан ҳолда келди, наинки у шаҳардаги аҳволни аъло даражада биларди. Озиқ-овқат биринчи навбатда болалар ва ярадорларга бериларди, уларга ҳам етмаётганди.

Бироқ Юсупов директорни яхши қабул қилди. Уни диққат билан тинглагач деди:

— Бугуноқ Самарқандга боргин. Иброҳимовни эслайсанми, мен сени у билан қурултойда таништирганман? Ушанга мурожаат қил, у албатта ёрдам беради. Халқимизнинг яхши одати бор, кишини таниса, яхшилигини билса, бошига қулфат тушганида ҳамини ёрдамини аямайди, сўнгги бурда нониғача беради.

— Юсупов ҳақ бўлиб чиқди. Самарқанддан уч вагон озиқ-овқат олиб келдим, — деб ҳикоя қилади Чкалов номидаги самолётсозлик ишлаб чиқариш бирлашмасининг директори Афанасий Михайлович Ярунин. — Бу бизга келаси пишиқчиликкача етиб олиш имконини берди. Бу

орада завод ҳарбий самолётларни ялпи ишлаб чиқаришни ўзлаштириб, пешма-пеш, фронтга жўната бошлади.

Катта ғайрат-шижоатга эга бўлган, ижодий фикрлайдиган ва табиатан тиниб-тинчимайдиган Юсупов душманга қарши урушдек умумхалқ ишига катта шахсий ҳисса қўшди. Айнан унинг раҳбарлигида 1941 йилнинг охирида 300 фабрика ва завод ўз ишини ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқарадиган қилиб қайта қурди. Мана шу ҳаракатлар туфайли республика Қизил Армиянинг фашист босқинчиларга қарши курашдаги асосий аслаҳоналаридан бирига айланди.

ҲАЛОК БЎЛГАНЛАРГА МАНГУ ШОН-ШАРАФЛАР

Тепаликдаги муқаддас кўрғонга одамлар оқими тинмай ўтмоқда. Улар орасида руслар, украинлар, ўзбеклар, татарлар, ненецлар, латишлар ва қозоқлар бор. Бу ерга Совет Иттифоқида яшайдиган барча халқлар ва элатларнинг вакиллари Сталинград жанги қаҳрамонлари хотирасини ҳурматлаш учун келадилар. Мамай кўрғони уларни бир-бирига оғанини қилган, халқларимиздаги қардошлик ва бирлик руҳини мустаҳкамлаган. Фашистларнинг раҳнаомлари қаттиқ янглишишди. Уруш халқларимиз ўртасига низо солмади, балки уларни янада мустаҳкам жипслаштирди. Шу боисдан ҳам бугунги кунда тошкентликлар Ўзбекистон пойтахти фашизм устидан қозонилган буюк ғалабага муносиб ҳисса қўшганлиги билан фахрланадилар.

Биз ўшанда Сталинград қаҳрамонлари обида-ансамбли директори, запасдаги генерал, афсонавий жанглар иштирокчиси Григорий Николаевич Стаценко билан Мамай кўрғонида турардик. — Ҳар кун бу ерга юзлаб, минглаб кишилар келади. Жами бир неча ўн миллион киши бўлди. Бизда кишилар қалб сўзларини ёзиб қолдирадиган альбом бор. Унда Сизнинг ҳамюртларингиз битган сатрларни ҳам кўриш мумкин.

Мен директордан ўша альбомни кўрсатишни илтимос қилдим ва кутилмаганда унда қуйидаги ёзувга кўзим тушди:

«Қадрили сталинградликлар! Бизнинг халқимиз сизларни ҳеч қачон унутмайди. Сизлар бизнинг ҳар биримизнинг хотирамизда ва қалбимизда абадий яшайсизлар. Қаҳрамонона жасоратларингиз олдида тиз чўкиб таъзим қиламиз. Сизларга абадий шон-шарафлар!

Профессор С. Т. Нажмиддинов.
23 май 1973 йил. Тошкент».

Одамлар оқими секин-аста ўтиб борапти. Кўрғон атрофидаги зумраддай ям-яшил майса кўёшнинг илик нурида товланади, «Мотамдаги она» ҳайкали чорасиз ғам-ғусса гирдобиди, мотам музикаси садолари ҳар бир киши қалбини изтиробга солади — совет халқи ўз фарзандларининг ёрқин келажагини деб қурбон бўлганлар хотирасини муқаддас сақлайди. Уларнинг истаги бизнинг кунларда амалга ошди. Мамлакатимизнинг қайси бурчагида бўлманг, ҳамма жойда ўзингизни тенг ҳуқуқли гражданин ҳис этасиз, ҳамма жойда дўстона табассумни учратасиз.

КОЛИМА ДАРВОЗАСИ

Бу ўлкада мен бир неча бор бўлганман.

Колима! Уни бошқа жой билан чалғитиш мумкин эмас. Пастда чек-чекгараси йўқ ям-яшил тепаликлар, уларнинг чўққилари олисдан нуқрадай ялтираб кўринадиган абадий қорлар билан қопланган. Қоялар тизмаси орасида қоп-қора даралар, мовий кўлчалар, кўплаб сойларнинг милтираб оқаётган ирмоқлари кўзга чалинади.

Самолёт тўсатдан оқшомги туман қўйнига шўнғиди ва бирдан кўзга ҳеч нарса кўринмай қолди.

— Ҳаво ҳарорати... олти градус иссиқ, — деб йўловчиларни огоҳлантиради стюардесса самолёт ерга қўнган.

— Колима эканлиги дарҳол билинапти. Август бўлишига қарамай, ҳаво ҳарорати олти градусга тушиб қолибди-я, — дейди ҳамроҳларимиздан бири.

Магаданиннг янги аэропорти яқинда қурилган. Аэровокзалнинг чиройли, замонавий биноси, меҳмонхона, кенг асфальт майдон, ундан нарида эса тайга бошланиб кетган. Аэропорт шаҳардан етмиш километр олисда жойлашган. Янги, шинам «Икарус» ҳалқа йўлдан аста пастга тушиб боради.

Тошкентдаги кийимда киши автобус ичида ҳам совқотиб, иқлимдаги фарқ қаттиқ сезилапти. Кўпгина йўловчилар юпка пальто кийиб олишган.

Магадан иккита денгиз кўрфазига чиқиш имкони бўлган, дунёдаги унча кўп бўлмаган шаҳарлардан биридир. Шимол томонда туман пардаси орасидан Весёлая кўрфази, жануброқда эса Буюк океандан тош дарвозали тепаликлар занжири билан ажратилган Нагаево кўрфази кўриниб туради. Ғарбда игна баргли тайга орасидан илон изи асфальт йўл — машҳур Колима трассаси қурилган. У бутун шаҳарни кесиб ўтиб, Нагаево портига бориб қадалади. Бу ерда биз бош инженер Ю. В. Ласский билан танишдик.

— Мана шу Колима дарвозасидир. Улканнинг асосий ҳаёт томири, бу ердан юклар Ёқутистонгача боради. Бизнинг портимиз шимолдаги энг йирик ва гавжум порт саналади, — деб изоҳ берди Юрий Васильевич. — Биздаги юк қабул қилиш-жўнатиш имконияти Владивостокдагидан юқори. Бу ерга юклар қишин-ёзин бетиним келади. Денгиз портига мамлакатимизнинг турли томонларидан — Москва, Ленинград, Киев, Тошкент, Ригадан юклар келади ва бутун Колима бўйлаб тарқатилади. Дарвоқе, портдаги энг яхши докерлар бригадасига узоқ вақт Сизнинг ҳамюртингиз Собир Отахонов раҳбарлик қилган.

Собир ака тўладан келган, икки юзи анордай, ёши элликлардаги қувноқ одам. У денгиз портида йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан бери ишлайди, коллективда яхши ҳурмати бор.

— Қўёшли Ўзбекистонни соғинмайсизми? — деб сўрадим Собир ака билан танишганимда.

— Соғинаман, отпускамда кўпинча уйга бораман, — деди у. — Бу ерга эса ўрганиб қолганман, қадрдон коллективим, уйим бор. Оқшом бизниқига келинг, девзрали палов дамлаб бераман... Наманганга йўлингиз тушса, қариндошларимга салом айтишни унутманг.

Бу учрашув ғоят кўнгилли бўлди — Ўзбекистонни Магадандан ўн минглаб километр ажратиб туради, лекин қуёшли республика вакиллари Узоқ Шимолда ҳам виждонан меҳнат қилиб, дам олиб, иқлими совуқ ўлкани обод қилишга муносиб ҳисса қўшишапти.

Шуниси айниқса муҳимки, интернационал бирлигимизнинг бу кўзга кўринмас ришталари йилдан йилга мустақамланмоқда ва ривожланмоқда. Магаданда бўлганимда бунга кўп марта ишонч ҳосил қилдим.

— Мен Тошкентда бўлганман, у ерда синглим яшайди, — деди Юрий Васильевич. — Гўзал шаҳар, айниқса маркази сўлим.

Магадандан қайтадиган куним зўр бўлди. Тошкентдан юк ортилган самолёт келиб қолди. Ҳиёл ўтмай шаҳарнинг сабзавот дўконларида шафтоли пайдо бўлди. Бир дўконга кирдим. Бурчакдаги тузланган балиқ бочкаси ёнида шафтоли солинган яшиқлар тахлаб қўйилибди. Навбат катта эмас. Сотувчи, сариқ сочли ёш жувон тез ишлапти.

— Тошкентдан тез-тез мева олиб келиб туришади?

— Ҳа. У ерда мавсум бошланиши билан, сал вақт ўтмай бизда ҳам пайдо бўлади, — жавоб қилди сотувчи. — Боғларда териб, яшиқларга жойлашадию, олиб келиб самолётга ортишади. Етти-саккиз соатда бу ерга етказиб келишади.

— Ҳеч кечикиш йўқ денг?

— Шундай. Мен Тошкентдан келтирилган дастлабки сабзавотни май ойида сотгандим, ўшанда тасодифан олиб келишди, деб ўйлагандим. Маълум бўлишча, мунтазам келтирилар экан. Тўғри, улар Ўзбекистондагидан анча қиммат, аммо энг муҳими бор.

Сотувчи Лена Хоботнева Қаршида туғилиб ўсган, оилавий шароит туфайли Магаданга келиб қолган.

— Ҳар қанча сарф-харажат бўлишига қарамай аҳоли эҳтиёжини ўз вақтида ва тўла қондиришга ҳаракат қиламиз, — дейди у.

Ҳар йилги мавсумда Ўзбекистондан Магаданга минглаб тонна сабзавот ва мева етказиб берилади. Сахий ўзбек ерининг ноз-неъматлари ўша заҳоти шимолликлар дастурхонида пайдо бўлади.

ЛЕНИН УЙИДА

Ульяновскда бир табаррук даргоҳ бор, шаҳарга келган меҳмонлар аввало ўша ерни зиёрат қилишади. Бу В. И. Лениннинг уй-музейидир. Бу ерда ҳар йили бир миллионга яқин киши бўлади.

Уй остонасига қадам қўйганда, беихтиёр, бир пайтлар бу ерда Ильич юрган, деб хаёлдан ўтказасиз. Бу ерда ҳар бир кишининг юраги ўйнайди ва ҳаяжонланади.

Таассуротлар дафтаридаги кўплаб ёзувлар ҳам шундан гувоҳлик беради. Уларни варақлаб, дунёнинг турли мамлакатларидан келган кишиларнинг қалб сўзлари билан танишиш мумкин. Ўзбекистондан борган зиёратчилар ҳам кўпгина фикрларни ёзиб қолдиришган.

Қуёш ёғоч деворларни эркалаб, заррин нурларини сокин хоналар узра таратади. Ёғочдан қурилган оддийгина уй, лекин у ўз томи остида қанча қалбларни бирлаштирди, бу заминда қанчадан қанча ҳислар ва фикрлар туғилди. Бу Ленин номини ўзбек халқи билан боғлайдиган бир риштадир.

Қуёшли Ўзбекистон пойтахтини Лениннинг она юрти билан қадимий ва кўп томонлама алоқалар бирлаштириб туради.

Меъморий ижроси жиҳатидан ажойиб бўлган И. А. Гончаров уй-ёдгорлигида ҳамюрт-рус ёзувчиларига бағишланган бўлим бор, улар орасида истеъдодли сўз устаси Александр Сергеевич Неверовнинг номи ҳам тилга олинади. Бу ёзувчининг «Тошкент — нон шаҳри» повести мамлакатимизда энг оммалашган асарлардан биридир. Атоқли ёзувчи оғир йилларда рус кишиларига ёрдам қўлини чўзишга ҳамиша тайёр бўлган оддий ўзбек халқининг қалб саховатини зўр бадий ифодалаган.

Ульяновск бўйлаб саёҳат қилиб юрганимда, Федор Иванович Панферовнинг ватани бўлмиш Павловка қишлоғида ҳам бўлдим. Архив материалларини ўрганаётиб, Панферовнинг ўзбек ёзувчилари ҳақидаги фикрларига дуч келдим. Фёдор Иванович 30 йил «Октябрь» журналининг редактори бўлган, унда Ўзбекистон ёзувчиларининг ҳам асарлари босилган.

Ушбу сатрларнинг муаллифи Ульяновск областининг кўпгина йирик саноат корхоналари ва қурилишларида бўлиб шунга ишонч ҳосил қилдики, Ўзбекистон Урта Поволжье билан мустақам маданий ва иқтисодий алоқа ўрнатган экан.

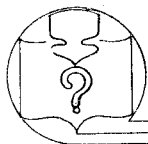
ЛЕНИН ҲУЗУРИГА

Ноябрь. Қуёш худди баҳордаги сингари илиқ нур сочиб турибди. Ленин номидаги майдондан гулдаста кўтарган болалар эртадан кечгача турнақатор бўлиб ўтишади.

Турли миллатга мансуб бўлган қора-қура, оқ, сариқ ўғил ва қизлар юзларида қувноқ табасум билан Ильичнинг азиз сиймосига назар ташлайдилар. Бу ерда уларнинг биринчи бор бўлишлари, қувноқ ҳаяжон билан жажжи қўлларидаги гулдастларни ҳайкал пойидаги мраммар супага қўйишади. Майдонда эса кичкинтойлар оқими тинмайди — кўкракларига Лениннинг расми тўширилган нишон тақиб олган октябрятлар, бўйнига алвон галстук боғлаган пионерлар ўтиб боришади. Шу кун майдонга қадам қўйган ҳар бир боланинг қалби ёришиб, юраги ҳаяжон билан уради. Бу сўнмас чироқ яна миллион-миллион кишилар қалбида олов ёқади. Ҳайкал пойида гулдасталар уйилиб кетди, ҳайратли қиёфалар оқими эса ҳамон тинмасди. Шу кун болалар Владимир Ильич Ленинга ўз муҳаббатларини изҳор этиб, ёрқин келажакка зўр ишонч билан қайтишди.

Бу болакайларнинг дўстлигини кузатганда киши қалби қувончга тўлади.

Рус тилидан Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ таржимаси.

Икром Расулов

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА МУАЛЛИМ

Ўқитувчига бўлган муносабатни ҳеч пайсалга солмай ва иккиланмай, қатъий равишда тубдан ўзгартирмоқ керак. У икир-чикир васийликлардан халос этилсин, уларнинг изланишлари ва янги топган усулларига шубҳа-гумон билан қарашга чек қўйилсин. Муаллимлик меҳнатига тўғри келмайдиган вазифалардан озод қилинсин, унинг вақти ва кучи асосий иш учун имкони борича бўшатиб берилсин. Педагогикадаги новаторлик йўлларида қўйилган ҳамма тўсиқ ва тўғаноқлар олиб ташлансин, ўқитувчининг ижодий меҳнати учун муносиб моддий шароитлар яратиб берилсин. Партия ва совет органларининг бурчи мана шундан иборат.

М. С. ГОРБАЧЕВ

Илгари ўқитувчининг ҳурмати баланд эди. Ҳамма ўқитувчининг кийинишига, маълумотига ҳавас қиларди. Кекса, ветеран педагогларнинг айтишларича, колхоз раислари, райком секретарлари муаллимни кўрганда отдан тушиб, сўрашиб ўтишар экан. Ҳозир эса қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам зиёлилар истаганча топилади, шунинг учун ўқитувчини ҳурмати жойига қўйишга унча зарурат қолмади шекилли, дейишади баъзан. Йўқ! Гап бошқа ёқда. Назаримда биз бироз маънавий қашшоқлашиб қолдик.

Айтайлик, сиз 4-синф ўқувчиларига адабиётдан дарс бераяпсиз. Она-Ватанга ҳурмат, Ленин васиятларига садоқат, виждон, бурч, ор-номус, ҳалоллик, тўғрисида тушунча бера бошлайсиз. Мусаффо қалбли бола сизнинг кўзингизга тик боқиб, сўзларингизга маҳлиё бўлади. Эзгулик тушунчалари ёш қалбда мустақкам ўрнашиб боради. Аммо йиллар ўтиб, бола юқори синфга кўтарила боргани сайн сиз — муаллим ишончни йўқотасиз. Йиллаб сарфлаган меҳнатингиз саробга айлана боради. Кимдир бройлер фабрикасида, кимдир колхоз омборида, яна биров савдода ишлайди, товук ўғирлайди, дон ўғирлайди ёки меҳнаткаш ҳақига хиёнат қилади. Қилинаётган бу ўғирликлар, меҳнатсиз даромадлар боланинг кўз ўнгидә содир бўлади. Ҳатто айрим оила аъзолари ўртасида юлғичлик фазилат қилиб кўрсатилади. Ўғриларни тўрга чиқаришади. Унинг «топармон-тутармон»лиги учун мақташади. Шундан кейин бола ўқитувчисига ишонсинми ёки ота-онасига?!

Ҳар қалай бола диёнатсиз бўлиб кетмайди, унга берилаётган таълим озми-кўми ўз кучини кўрсатади. Ҳеч бўлмаганда ота-онасининг қилаётган иши нотўғрилигини, уйдаги нохуш ҳолатни кўчага олиб чиқиш номус эканлигини билиб олади.

Устига устак, оилада «ўзингни бил, ўзгани қўй» қабилида тарбия беришга ҳаракат қилинади. Биз ҳамма ота-оналарни диёнатсизга чиқариб қўймоқчи эмасмиз. Аммо меҳнатсиз даромадга ўрганган оилалар тарбиявий ишимизга путур етказётганлиги ҳақиқат.

Биз педагоглар партиямиз чиқарётган қарорлардан ва унинг ижроси изчил назорат қилинаётганидан ғоят хурсандмиз. Неча йиллар виждонимиз қийналди, асаблар қақшади, кўникиб ҳам қолаёзгандик, кўпларимизнинг миссиямиз ўзгарганди ҳам. Аммо ленинча сиёсатнинг тантанаси ва қайта қуриш келажакка ишончимизни, касбга муҳаббатимизни тиклади. Ҳаётда катта хатоликлар юз берса ҳам деярли кўпчилик ўқитувчилар ҳалол яшади, болага тўғри тарбия беришда давом этди.

Ҳозирги ўқитувчиларни тўла маънода маърифатчи деб атай олмаслиқнинг сабаби жуда кўп, менимча.

Аввало, бу таниш-билишчилик ва кадрларнинг ниҳоятда бўш тайёрланиши билан изоҳланади. Кейинги ўн-ўн беш йиллар давомида фақат маорифдагина эмас, бошқа соҳада ҳам ўз мутахассислигини чала-чулпа эгаллаган кадрлар ниҳоятда кўпайди.

Биринчи сентябрь кўни дарс бошланди дейлик. Эртасигаёқ пахтага чиқиш ҳақида хабар келади. Беш-ўн кун бола 6 соатдан дарс тинглайди ва дарсдан сўнг пахтага чиқа бошлайди. Сўнг, дарсларни қисқартирмасак бўлмайди, деб 7-10 синф ўқитувчилари йиғилиши ўтказилади, 45 минутлик дарс 30 минутликка тушади. Орадан 2-3 кун ўтгандан кейин бўлса яна янги гап чиқади: асосий дарслар ўтилса бўлди, ҳамма далага чиқиши керак. Далада 8-9 соат ишлаган бола энди мутлақо дарс тайёрлай олмайди. Кўп болалар дарсда мудраб ўтиради. Пахтага чиқиб кетган ўқитувчиларнинг бир қисмининг қуйи синфларда дарслари бўлади-ку, дерсиз. Нима бўларди, қуйи

синфлардаги дарслар ўз-ўзидан қолиб кетаверади. Ана шундай қилиб уёғини ўзингиз тушунасиз. Ўқувчиларнинг асосий ўқиш даври уч ойга — январь, февраль, март ойларига тўғри келади. Апрель, майга келиб яна дала юмушлари бошланиб кетади.

Худди мана шу аҳвол узоқ йиллар ҳукм суриб келди. Ўқувчиларнинг билимсиз, маънавий қашшоқ бўлиб қолишларининг энг асосий сабабларидан бири шунда эмасми, ахир?..

Аҳвол шу тарзда бўлгандан кейин қандай қилиб ҳозирги ўқитувчиларни том маънодаги маърифатчи деб атай оламиз? Ўқитувчилар маърифатчи эмас, болаларга турли юмушларни бажартирадиган бригадир ёрдамчиларига айланиб қолишган эдилар-ку...

ҚОҒОЗБОЗЛИК КАСАЛИНИ КИМ ДАВОЛАЙДИ!

Очиғини айтганда, кейинги йилларда кўп ҳамкасабаларимиз ўз маҳоратларини оширишга юзаси қарайдиган бўлиб қолдилар. Бунинг сабаблари оддий. Ўқитувчи фаолиятини баҳолашда ҳам расмиятчилик авж олди. Ўқитувчининг иши унинг техник меҳнатларига қараб ўлчанди. Кабинетини келинчак уйидек безатгани, ҳўжалик, дала ишларини яхши ташкил этгани, мактаб раҳбарларининг чизган чизигидан чиқмагани, ҳужжат ва ёзув-чизув ишларини дўндирганига қараб баҳоланди.

Холбуки, ўқитувчи ўз маҳоратини қандай оширяпти, ўқувчиларга қай йўсинда ғоявий-сиёсий тарбия беряпти, болаларнинг гражданлик туйғуларини қандай камол топтиряпти, боланинг келажакда ким бўлиши ҳақида қанчалик қайғуряпти — бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Бундан икки йил олдин СССР Маориф министрлигининг «Мактаб ва ўқитувчи фаолиятини баҳолаш тўғрисида»ги Низоми эълон қилинди. Шунга қарамай кўп жойларда иш ҳамон эскича юритилаяпти.

Мен Уйчи районидagi 22-мактабда адабиётдан дарс бераман. 1986-87 ўқув йилида мактабимиз облОНО томонидан комплекс текширилиши керак эди. Шунга кўра, райОНОнинг ўнлаб инспекторлари мактабда бир ҳафтадан ортиқроқ бўлиб ўқитувчиларга амалий ёрдам беришди. Айрим кабинетлар қайтадан жиҳозланди, заллар безатилди, ташқи кўринишни яхшилашга алоҳида эътибор берилди. Бу ишлар ўқитувчиларни дарс ўтишдан қолдириш ҳисобига бўлса-да бажарилди.

Дарс сифати ва самарадорлиги, ўқувчиларни тарбиялаш борасидаги ишлар, ўқитувчининг синфдан ташқари фаолияти, педагогик маҳорат масалаларига ҳеч ким эътибор бермади.

Хайрон қоласан киши: ахир маорифда дабдабозлик, қоғозбозлик, расмиятчилик — ўқитувчини ҳақиқий ишдан чалғитадиган нарсалар қачонгача «илғор метод» ҳисобланаркин?!

Мен бу ҳақда маорифдаги ўртоқларга бир неча бор айтиб кўрдим. Ўқитувчи асосий сиймо, у асосий фигура сифатида қандай фаолият кўрсатяпти, масалани мана шу томонига кўпроқ эътибор бериш кераклигини таъкидладим. Аммо маориф мудирини «Ўқитувчи сиймо, фигура нима дегани, биринчи навбатда кабинетни жиҳозлаш керак», деди.

Мудирнинг шу қадар саёз фикрлагани кишини таажжубга солади. Кабинет дегани 4—5 ёзувчи портретини илиб қўйиш эмас-ку?! Унда ўқитувчининг йиллаб тўплаган иш тажрибаси томчида қуёш акс этгандек кўриниши керак-ку. Текшириш давомида облОНО иш услубининг қашшоқлиги, облОНО инспекторлари мактаб ва ўқитувчи фаолиятини чуқур таҳлил қила олмагани сезилиб турди. Очиғини айтганда, ҳали маориф органларидаги кадрлар қайта қуриш талаби даражасида эмас. Улар пухта иш услубини эгаллаб олмаганлар.

ИЗЛАНИШНИ КИМ ТАҚДИРЛАЙДИ!

Мен 2—3 йил мобайнида қўшни Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон республикаларида бўлдим, муаллимлар, маорифга алоқадор кишилар билан суҳбатладим. Суҳбат жараёнида бизнинг республикамиз маориф ишида қўшни республикалардан айрим жиҳатлардан орқада эканлигини яққол кўрдим. Шундан кейин маориф ишидаги муаммолар тўғрисида фикрлашиш учун Ўзбекистон ССР Маориф министри О. Аббосова ҳузурига кирдим. Министр бетоб экан. Мақсадимни министр қабулхонасида қоғозга тушира бошладим. Мени кузатиб турган масъул ходимлардан бири (аёл киши): «Ҳа, бу ерда бемалол ўтириб олиб иншо ёзаяпсизми? ОблОНО мудирлари бу табаррук даргоҳга хижолат билан қадам босади-ю, оддий бир ўқитувчи ўз уйингиздай бу ерда ўтиришингизни қаранг!» дея менга дашном берди.

— Нима бу ерда ўтириш учун камида облОНО-мудирини бўлишим керакмиди? — дедим. Министрликдаги масъул ходимларнинг фикрлаши шу хилда бўлгандан кейин биз қайта қуришни қандай қилиб амалга оширишимиз керак.

Маориф министри менинг хатим билан танишибди. Лекин қизғини шундаки, мен унинг фикрини била олмадим.

ЎҚИТУВЧИНING ОБРЎСИ ЎЗ ҚЎЛИДА

Мен бунга аминман. Республикамизда зукко, давр талабини тўғри тушуниб, уни амалиётда қўллаётган ўқитувчилар анчагина топилади. Аммо ўз касбини фақат тирикчилик манбаи деб қарайдиган, касб маҳоратини оширмайдиган чаласавод ўқитувчилар (аслида, уларни ўқитувчи деб аташга тилинг бормади) ҳам оз эмас. Ўқитувчининг обрўсини тўкаётганлар асосан ана шулар. Мен мактаб ислоҳоти ҳақидаги қарор чиққандан сўнг илғор тажрибаларни ўрганиш мақсадида областимиздаги олтмишдан зиёд мактабларда бўлдим. Юз соатдан ортиқ дарс таҳлил қилдим. Уч юздан ортиқ тил ва адабиёт муаллимларининг давра суҳбатларини уюштирдим, юқори синф ўқувчилари билан суҳбатлашдим, бошланғич таълим иши билан танишдим. Шунинг афсус билан айтиш керакки, кўп ўқитувчилар изланмайдилар, дарс ўтиш методлари қашшоқ, қолаверса, уларнинг ўқувчилари ҳам ўта пассив, мустақил фикрлай олмайдилар. Бунинг исботи учун мулоқотларимдан айримларини айтиб ўтмоқчиман.

Учкўрғон районининг Ягибобод колхозидagi 22-ўрта мактабда Ортиғали Утанов 5—10-синф-

ларга адабиётдан дарс беради. Наманган Давлат педагогика институтини битирган, 42 ёшда, айни қирчиллаган, оқу қорани таниган пайти.

— Юринг, ичкарига кирайлик, — таклиф қилди Ортиғали. — Мана, адабиёт кабинетимиз, яқинда адабиёт ўқитувчиларининг район семинарини ўтказдик.

— Яхши, маҳоратларингни ўртоқлашибсизлар-да. Адабиёт ўқитиш мавзуида суҳбатлашсак розимисиз? — сўрадим.

— Бемалол, — деди О. Утанов.

— Матбуот билан муносабатингиз қандай? Газеталарга хат-хабарлар йўллаб турасизми?

— Ёзай-ёзай дейман-у, тагин хато ёзиб қўйсам, гап-сўзга қолмай деб...

— «Наманган ҳақиқати» газетасида берилган «Савия ҳам шундай бўладими?» мақоласини кўрдигизми?

— Йўғ-а, кўзим тушмабди, — хомуш жавоб берди у.

— «Литературная газета»га обуна бўлганмисиз?

— Йўқ. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»га обуна бўлиб, ҳамма сонларини йиғиб қўйганман...

Мана, бошқа бир мактабда ўзим гувоҳи бўлган жонли мисол. Ўқитувчи «Жонтемир» поэмасини таҳлил қиляпти. Болалар ўқитувчининг зерикарли ва ҳиссиз баёнидан лоқайд ўтирдилар. Сўнг поэмани ўқувчиларга навбатма-навбат ўқитилди. Болалар ҳам ўз навбатида устозлари сингари шеър текстини бузиб ўқий бошладилар.

— Ўзингиз кичикроқ бир шеърни ёддан ўқиб берсангиз, — илтимос қиламиз домладан.

— Энди шу масалада оқсоқроқмиз, — дейди у.

— «Ўтган кунлар»ни ўқиганмисиз?

— Анча илгари бир ўқиганмиз.

— «Рус характери»ни-чи?

— Йўқ, ўшани кўрмаган эканмиз.

— «Бўтакўз», «Биринчи муаллим»ни-чи?

— Йўқ, — дейди у энди астойдил хижолатга тушиб.

— Бу асарларни билмай туриб, болаларни адабиёт оламига олиб кириб бўлмайди-ку!

— Энди ўқиб оламиз.

Мана, ўттиз йиллик педагог стажига эга бўлган муаллим билан мулоқот. Шундай бўлгандан кейин қандай қилиб, болаларнинг билими пухта бўлсин! Шундай ўринли савол туғилади, аҳвол шу даражага бориб қолган экан райОНО ва облОНО, қолаверса, Маориф министрлиги эътиборни нимага қаратаяпти экан? Мактабнинг шу аҳволга тушиб, умуман ўқитувчиларнинг маънавий қашшоқ бўлиб қолишида маориф органларидаги масъул ўртоқларнинг ҳам ҳиссаси борлиги, таълим-тарбия иши устидан назорат ниҳоят даражада бўшаштириб юборилгани сабаб эмасми?

ОЛИМЛАР МАКТАБ ҲАЁТИНИ БИЛАДИЛАРМИ!

Умуман бугунги кунда олимлар ва мактаблар ҳамкорлигини тўғри йўлга қўйиш лозимга ўхшайди. Шу ўринда мен ўз ҳаётимда кечган бир-икки воқеани айтиб ўтмоқчиман.

1968 йилнинг кузи эди. Почталон қўлимга хат тутқазди. Очиб ўқисам мени Андижонга — консултация пунктига чақирибди. Уша пайтлари ТошДУнинг сиртки бўлимида филология факультетининг тўртинчи курсида ўқир эдим. Шу билан бирга Уйчи районидаги Наримонов номли 14-ўрта мактабда (ҳозирги Фурқат номли 28-ўрта мактаб) ўзбек тили ва адабиётидан дарс берар эдим. Андижонга бордим. У ерда ўқитувчиларим филология фанлари кандидатлари С. Фузаилов ва А. Ҳожиаҳмедов билан учрашдим.

— Шогирдимизнинг дарсини кузатгани Наманганга бормаймизми? — деди Анвар ака ҳамроҳига.

— Жуда соз, — дедилар С. Фузаилов.

— Борсангиз бошим осмонга етади, — дедим хурсанд бўлиб. Журналистика факультетининг домласи В. Абдуллаев улар билан бирга экан, тўртовлон йўлга тушдик. Уларга қўшилиб бошқа домлар ҳам — 10 чоғли киши дарсга киришди. Унда мен бор маҳоратимни ишга солишга ҳаракат қилган бўлсам-да, тажрибасизлигим сезилиб турарди. Масалан, мен болаларга назарий жиҳатдан кўпроқ маълумот бериб, практик машғулотларни камроқ уюштирар эканман. Уч олим уч томонда туриб дарсни ҳалол, жуда одил баҳолашди, дарснинг ютуқ ва камчиликларини илмий асосда чуқур таҳлил қилишди. Улар фақат дарсни кузатибгина қолмай, педагогик фаолиятим билан ҳам атрофлича танишишди, келажак режаларим қай тарзда бўлиши кераклиги ҳақида маслаҳатлар беришди.

Олимларнинг ўша ташрифи менга жуда катта ижобий таъсир кўрсатганини ҳали-ҳали миннатдорчилик билан эслайман. Мана, ўшанга ҳам 20 йил бўляпти.

1986 йилда ЎзССР Маориф министрлиги, республика малака ошириш институти, Уйчи район халқ маориф бўлими ва шу райондаги А. В. Суворов номли 22-ўрта мактаб тил ва адабиёт ўқитувчилари ҳамкорлигида адабиёт ўқитувчиларининг илмий-амалий семинарларини уюштирдик. Шу муносабат билан университет олимлари иккинчи маротаба районимизга ташриф буюрди.

Баъзан хаёлга толаман. Ҳозирги кунларда нега олимлар ўз талабалари тақдири билан дурустроқ қизиқмайдилар. Улар мактабларга тез-тез чиқиб туришса, матбуотда ижобий ёки танқидий чиқишлари билан қатнашса фойдадан холи бўлмасди-ку. Адабиёт муаллимларининг дарсларини нафақат олимлар, ёзувчилар, журналистлар, мунаққидлар ҳам вақти-вақти билан кузатиб боришса яхши бўларди.

Олдинги йили Янгиқўрғон районида область халқ маорифи бўлими, область малака ошириш институти ва Наманган Давлат педагогика институти ташаббуси билан область адабиёт ўқитувчиларининг илмий-амалий конференцияси бўлди. Умуман олганда конференция педагогик жараёни таҳлил қилиш нуктаи назаридан катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ конференция иши адабиёт ўқитувчиларининг долзарб вазифаларини белгилаб бера олмади. Шу конференцияда педагогика институтидан вакил бўлиб қатнашган ЎзССРда хизмат кўрсатган ўқитувчи, адабиёт кафедраси муаллими, доцент Т. Ғозибоевга шундай савол билан мурожаат этдик:

— Наманган Давлат педагогика институти адабиёт кафедраси олимлари бу даргоҳни битириб

кетган талабалари тақдири билан қизиқадими? Олимлар ва мактаблар ҳамкорлиги масаласига кафедра қандай қарайди?

— Биз бу ишни бундан икки-уч йил илгари бошлаганмиз, — деди у, — ўтган йили Норин районидаги 34-мактабда бўлган эдик. Аммо бу йил ҳозирча ҳеч қаерга чиқа олганимиз йўқ.

Аввало институтнинг бу ташаббусини маъқуллаш керак. Аммо жавобдан қониқмадик. Сабаби, адабиёт кафедрасида камида 10-15 муаллим ишласа керак. Улар бир йилда биргина мактабда эмас, график асосида кўпроқ мактабларда бўлишни планлаштирадилар яхши эмасми?

Наманган областида 509 та мактаб бор. Ҳар йили фақат биргина мактаб ўрганилса биз ислохот-ни қачон дурустроқ йўлга қўямиз. Аслида олий таълим министрлиги олимлар ва мактаблар ҳамкорлиги масаласини ўйлаб кўрса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

НЕГА САВОДХОНЛИК ДАРАЖАСИ ПАСТ!

Ҳозир Наманган областида болаларнинг саводхонлиги энг ташвишли масалалардан бири бўлиб турибди. Бунинг сабаби кейинги ўн йиллар мобайнида область маорифи ташқи безакка, қоғозбозликка зеб бериб, мактабнинг ички аҳволини етарли таҳлил қилмаганили билан изоҳланади. Жуда кўп мактабларда ўқувчиларнинг саводхонлиги ниҳоятда паст, 7—8-синфларда ўқиётган ўқувчилар орасида ҳатто ҳарф танимайдиганлари ҳам учрайди. Бу гапга ишониш қийин, аммо факт!

Бу нарса на райОНО, на облОНО раҳбарларини ташвишга соляпти.

Наманган областида саводхонликини ёппасига кўтариш учун барча ўқитувчилар бараварига ҳаракат қилишмас эканлар, буни фақат тил ва адабиёт муаллимларининг ўз куч-ғайратлари билан амалга ошириб бўлмайди.

Худди шу мақсадда область адабиёт ўқитувчиларининг анжуманида Наманган Давлат педагогика институтидан вакил бўлиб қатнашган тил кафедрасининг ўқитувчиси, филология фанлари кандидати Т. Иминовга шундай савол билан мурожаат қилдик:

— Областимиздаги тил ва адабиёт ўқитувчиларининг кўпчилиги негадир «Ягона орфография ва пунктуация ҳақидаги Низом» дан яхши хабардор эмас. Институтда ана шу Низом ҳақида тушунча бериладими ўзи?

У киши ҳам Низомдан беҳабар экан шекилли, янги имло қоидалари ҳақида гапира бошлаган эди, саволнинг моҳиятини қайтадан тушунтирдик. Шундан кейин бу мавзунини область малака ошириш институти адабиёт кабинетининг мудири Ҳ. Қирғизов шундай изоҳлади:

— Савол жуда ўринли. Бир пайтлар Маориф министрлиги томонидан ана шу Низом тайёрланган эди. Шу кунларда бу Низом ҳақиқатда ҳеч қайси мактабда йўқ. Мен уни топиб, кўп нусхада чоплатиб, областдаги барча мактабларга тарқатаман.

Ҳ. Қирғизов гапининг урдасидан чиқиб, йўқ бўлиб кетган Низомни тиклади, уни барча районларга тарқатди. Аммо бу Низом бугунги кунгача ҳам райОНОдагиларнинг масъулиятсизлиги туфайли кўп мактабларга етиб боргани йўқ ва у юзасидан амалий иш бошлангани йўқ. Низомда ҳар бир ўқитувчининг саводхон бўлиши кераклиги, савод бўйича фан ўқитувчилари, тил ва адабиёт муаллимлари, илмий бўлим мудирлари ва ҳоказоларнинг алоҳида-алоҳида вазифалари белгиланган. Бироқ, бугунги кунда у Низом анча эскириб ҳам қолди. Наманган области маорифини бугунги аҳволдан келиб чиқиб, Низомни қайтадан кўриб чиқишга тўғри келади. Яна шунини алоҳида таъкидлаб айтаемизки, мактабда ягона орфография ва пунктуация режими ишлаб чиқилмас экан, саводхонлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

ЛОҚАЙДЛИК ОҚИБАТИ

Фан-техника жадал суръатлар билан ривожланган бугунги кунда кўп мактабларда дарслар техник воситаларсиз уюштириляпти. Чунки маориф мудирлари ва шу иш билан шуғулланадиган бошқа ўртоқлар ўзларига яқин бўлган директорларнинг мактабларини техник воситалар билан таъминлаганлар, йўғида ҳозир ҳам йўқ. Айниқса адабиёт дарсларини техник воситалар билан ташкил қилишнинг аҳамияти жуда катта. Қани энди адабиёт кабинетида видеомагнитофон, рангли телевизор, магнитофон, фильмоскоп, 4—5 дона бинокль ва бошқалар бўлса. Адабиёт дарсларида ва синфдан ташқари машғулотларда болалар ўрни билан қўшиқ айтишни, рақсга тушишни, музыка асбобларидан фойдаланишни, расм чизишни билсалар, уларнинг бадиий завқлари, дидлари ўсган бўларди. Шу мақсадда катта бир анжуманда область халқ маорифи бўлими мудири Э. Аҳмедовга шундай савол бердик:

— Областимиз мактабларида техник воситалар камчил, айниқса, деярли кўпчилик адабиёт кабинетларида воситалар йўқ. ОблОНО шу масалада янги тадбирлар белгиланганими?

— Область халқ маорифи бўлими мактабларни техник воситалар билан таъминлаш бўйича шуғулланмайди, бу ҳақда тадбир ҳам йўқ, қолаверса, Уйчида бир қанча техник воситалар чанг босиб ётибди. Бу саволни бу ерга кўтариб келмай, ўша ернинг ўзида ҳал қилсанлар бўлмайди-ми, — деди Э. Аҳмедов Уйчи район халқ маорифи бўлимининг мудири Ю. Дарвешовга юзланиб.

— Тўғри, ўзимизда ҳал қилинса бўларди, — деди райОНО мудири облОНО мудири фикрига қўшилиб.

Мактабларнинг моддий базаси билан облОНО мудири шуғулланмаса, райОНО мудири қизиқмаса, ким бу ишга жон куйдиради? Аллақаерларда санқиб юрадиган дайди сайёр отарчиларнинг қўлида 4—5 минг сўмлик видеомагнитофон. Хўш, ўша видеомагнитофонлар адабиёт кабинетларида бўлса, «Ўзбекфильм» киностудияси дарсликларга мослаб, ёзувчи фаолиятини акс эттирувчи монографик характердаги қисқа метражли фильмларни яратса бўлмайди-ми? Ёки замонавий фотоаппаратлар мактабларга берилса, ўқувчиларнинг илмий тафаккурини ўстирувчи саёҳатларда ана шу фотоаппаратлардан фойдаланилса ёмонми? Ҳамма яхши нарсалар — болаларга, улар бизнинг келажагимиз, эртанги ўринбосарларимиз деймиз, амалда кўпинча ўз сўзимизнинг урдасидан чиқмаймиз.

Ҳозирги кунда мактаблар учун чиқарилаётган ўқув-техника воситаларининг тури ва фойдаланиши самарадорлиги бугунги кун талабидан жуда орқада.

Болаларни тарбиялашда уларнинг илмий тафаккурини ўстирувчи саёхатларни уюштиришнинг аҳамияти мислсиз. Аммо бунга ҳамма жойда ва ҳамма ўқитувчилар ҳам ижодий ёндашяпти, деб бўлмайди. Кимдир шунга йўл қидириб, фурсат топиб ўқувчиларнинг илмий тафаккурини ўстирувчи саёхатларни уюштиряпти, кимдир эса ортиқча ташвиш орттириб, бошимни қотириб ўтирамани, деяпти. Бурноғи йили Тошкентда кўқонлик бир ҳамкасбимнинг ўз ортидан 15 нафар болани эргаштириб юрганини кўрдим. Иномжон Отабоев исмли бу ўқитувчи болаларни пойтахтнинг диққатга сазовор жойлари билан таништириш мақсадида олиб келибди. Болалар биринчи кун ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш Марказий институти ётоқхонасида тунашди. Иккинчи кунни эса мумкин эмас, деган гап билан уларни ётоқхонадан чиқариб юборишди. Аслида ётоқхоналар бўш, институтда машғулотлар сийраклашган пайт эди. Тўғри, юридик жиҳатдан институт маъмурияти ҳақдир, аммо масалага ҳар вақт ҳам объектив, инсоний қалб билан қарашимиз керак. Уша қишлоқ ўқитувчиси болаларни саёхатга осонликча олиб чиқмаган. Аввало ота-оналар билан суҳбат уюштирган, мактаб ва райОНОдан рухсат олган, меҳнат отпускасидан шунга вақт ажратган, қолаверса, орада молиявий масалалар ҳам бор. Кимдир тарбиявий ишларга чин дилдан киришади, кимдир унинг меҳнатига лоқайд қарайди.

Аслида бу масала билан юқори маориф органлари жиддийроқ шуғулланишлари, мактаблар учун саёхат бюроларининг графигини ташкил қилиш керак эмасми?

ОЛТИН МЕДАЛЬ ХУСУСИДА

Олтин медаль кимга берилади? Буни яхши биламиз. Аммо ҳамиша ҳам ўқувчининг иқтидори олтин медалга лойиқли-йўқми, бунга дурустроқ эътибор берилмаяпти. Олтин медалга ёзилган иншоларни текшириш комиссияси аъзоси сифатида бир неча йил иштирок этдим. Очиғини айтганда, олтин медаль олиш ўқувчилар қобилиятининг эмас, ўқитувчилар «қобилияти»нинг намойишига айланиб кетяпти. Кўп ҳолларда ўқувчилар тайёр шпаргалкалардан кўчиряптилар. Ўқувчининг чиройли ёзиш, тайёр манбаадан кўчирishi санъатига қараб медал берилаётгани, олий ўқув юртида ҳам ана шу маҳорат иш бераётгани сир эмас.

Мана, қўлимда ўқувчининг олтин медалга тавсия қилинган «Мен севган адиб» деган темадаги иншоси. Саҳифаларга кўз югуртирар эканмиз, А. Қаҳҳор ҳақида қачонлардир ёзилиб, энди сийқаси чиққан таниш жумлаларга дуч келамиз. Грамматик ҳатолар ҳам озгина эмас — йигирма олтига.

— Домла, бу иншо медалга арзимаиди-ку, — деймиз мазкур ўқувчининг иншосига баҳо қўйган ўқитувчига.

— Келинг, ўтказиб юбораверайлик, — дейди домла илтимос билан. Чунки домла ҳам олтин медалга ёзилган иншоларнинг текшириш комиссияси аъзоси сифатида биз билан биргаликда ҳамкамлик қилаётган эди. Қолаверса, бу ўқитувчи оддий домлалардан эмас, унвонли ўқитувчи эди.

Умуман, ўқувчининг ижодий фантазиясини аниқлашнинг бир усули бўлган иншо ёздирish методини такмиллаштириш тўғрисида ўйлаб кўрмоқ керак эмасмикан?

Яқинда бир воқеанинг гувоҳи бўлдим: оғайниларимиздан бири қизини республикамизнинг катта шаҳарларидан бирига ўқишга олиб борди. Унинг акаси уша шаҳарда юқори лавозимда ишлар экан. Гаплашиб ўтиргандик, иттифоқо унинг қўшниси — педагогика институти тил кафедрасининг мудири чиқиб қолди. Воқеадан хабар топган олим «шу холосми, қизни ўқишга жойлаш керакми, тўғрилаймиз, тўғрилаймиз», деди. Ҳолбуки, унга «тўғрилаш» ҳақида ҳеч ким оғиз очмаган эди.

— Ҳеч ҳожати йўқ, қиз мактабни аълога битирган, ўз кучи билан кириб кетади, — деди уй эгаси.

— Ўз кучи билан кириш осон эканми, шпаргалкалардан ғамлаб қўйиш керак, — деди олим.

Ўз кўзинг билан кўриб турганинг бу воқеа кишини таажжубга солмай илжожи йўқ. Партиямизнинг шу кунлардаги қарори қаёқда-ю, бу одам, олим, кафедра мудири қаёқда?! Бу ҳолда биз қайта қуришни, олий таълим ва мактаблардаги ислохотни қачон амалга оширамиз? Аслида ана шу хилдаги «педагог»лардан қанчалик тез воз кечсак, ишимиз шунчалик тезроқ олдинга босади. Хўш, бундай кишиларни муҳолифлардан қандай фарқи бор? Бундайлар биз билан ёнма-ён яшайди, қиёфаси ҳам маданий, ҳатто ўзини минбарларда қайта қуришнинг фаол аъзоси қилиб кўрсади, амалда эса ҳалигидақа қиңғир йўлларга бошлайди. Партиямизнинг кадрлар ҳақидаги сиёсати пугур еткази. Ана шундай устмонлардан маорифни покламас эканмиз, ишимиз олға босиши қийин.

БАҲО НОРМАСИ: ҚУШИБ ЁЗИШМИ ЁКИ КЎЗБЎЯМАЧИЛИК!

Хунар-техника мактабининг ўқитувчиси Тўлан Алибоев шундай деб қолди: «Болаларнинг билими турлича, ё ўта зўр, ё ўта паст. Шундай ўқувчилар борки, улар билим жиҳатидан айрим домларимизни шошириб қўйишади, яна шундайлари ҳам борки, улар бирор саҳифани дурустроқ ўқиб беролмайдилар, ҳатто ҳарф танимайдиганлари бор».

— Кейингиларини қандай баҳолайсизлар?

— Нимасини айтасиз, бир дона «3» ни аямай қўя қоламиз-да.

— Уша болаларни ўзинлар қабул қилганмисизлар?

— Қабулда ҳақиқат бор, деб ўйлайсизми?.. — Аммо Солиев деган адабиёт ўқитувчимиз бор.

Бола «икки»га билса — «икки», «уч»га билса — «уч» қўяди. Узининг принципиаллиги билан доим бошига бало орттириб юради. Божа тўғрисида педсоветларда сўкиш эшитгани эшитган. Чунки у тутган ишни ҳеч қайси ўқитувчи тутмайди-да, — деди ҳалиги суҳбатдошимиз.

— Уша принципиал ўқитувчи ҳақида шахсий фикрингиз қандай? — сўраймиш Т. Алибоевдан.

— Аслида унинг принципиаллиги менга унчалик маъқул келмайди. Тўғри, ўта саводсиз болалар бор. Тўрт қатор шеър айт, сенга «4» баҳо қўйиб берай десангиз, оғзини оча олмайдиганлари

ҳам бор. Лекин барибир ошпазликми ё қассобликми эгаллаётган у болалар учун адабиётнинг нима кераги бор? Солиев ҳақиқат қиламан, деб «директорликни, завучликни талашяпти» деган гапга ҳам қолган. Лекин аслида у амалга қизиқмайди. Шундай бўлса ҳам унинг орқасидан кулишадди, болаларга ҳам ёмон кўринади.

Х. Солиев ҳақми ёки маъмурият билан муросагўйликка кўникиб қолган ҳозирги суҳбатдошимизми?

Суҳбатдан шундай хулосага келиш мумкин. Уша ўқув даргоҳида соғлом муҳит бўлса Х. Солиев яққаланиб қолмаган, уни ҳимоя қиладиган ва қўллайдиганлар топиларди. Ҳарфни танимаган ўқувчига «З» баҳо қўйишни қандай тушунас бўлади. Бу кўзбўямачиликми ёки маорифдаги ўзига хос қўшиб ёзишми? Албатта, ҳар иккиси ҳам.

Автобусларда, бекатларда, кўчаларда, ишхоналар ва жамоат жойларида турфа одамларга истараси иссиқ, муомала маданияти юксак, қобил кишиларга ёки аксинча турқи совуқ, кўпол, маданиятсиз кишиларга дуч келасиз. Дилкаш одамни кўргангизда қалбингизда эзгу ҳислар тўлиб тошади. Аксинча товламачи, фирромларни учратганингизда ўйга толасиз. Шулар ҳам қачонлардир мактабда ёки бошқа жойда адабиётдан сабоқ олишган-ку. Ана шу сабоқларнинг қайсидир ўринда бўш берилганининг таъсири эмасмики? Мен шундай фараз қиламанки, адабиётни севган, эзгулик ҳақидаги шеърни ёд билган киши ҳар вақт мулоийм, хушфеъл бўлади, ўзгаларни ўринсиз ранжитмайди.

Ислоҳ қарорларида процент кетидан қувиш, ошириб баҳо қўйиш қораланган. Биз буни қачон амалда қўллаймиз? Қачонгача адолат юзасидан иш тутаётган муаллимлар юзига қора чаплаймиз? Маорифдаги масъул ўртоқлар қўшиб ёзишга чек қўйинг, дейиш ўрнига қачонгача нега қўшиб ёзмайсиз, қабилида иш тутади? Партиямининг кадрлар соҳасидаги сиёсати айнан мана шу масалага ҳам боғлиқ эмасми?! Кадрларнинг пишиқ-пухта бўлиши учун кураш барча муаллимларнинг вазифаси эмасми? Тўғри, кадрлар сиёсатини яхшилаш учун болаларнинг билимини ҳалол баҳолашнинг ўзи кифоя қилмайди. Аввало ўқитувчи ўзи назарий ва сиёсий жиҳатдан пухта қуролланган бўлиши ва ҳар бир дарсини юксак савияда уюштириши, болаларга чуқур билим бериши керак. Қуруқ шиорлар, формулаларни ёдлатиш билангина эмас, болаларни юракка етиб борадиган қалб сўзлари билан тарбиялаш керак. Очиқ айтаман: қилинаётган ўғирликлар, меҳнатсиз даромадлар, жиноий безориликлар, фирромликларнинг барчаси педагогларимизга ҳам дахлдор. Бола қалбига, агар шундай тақдослаш мумкин бўлса, юз фоиз имкониятдан қайсидир ўқитувчи 70, қайсидир муаллим 15 фоиз таъсир қилади. Қайсидир ўқитувчи эса умуман дарс давомида бола онгини тескарисига заҳарлаб чиқади. Болага ким қандай таъсир ўтказяпти, буни ўрганадиган, анализи қиладиган, ўқитувчи фаолиятини баҳолайдиган ўртоқлар эса аллақердаги қоғозбозлик, расмиятчилик учунгина қилинадиган ишлар билан банд бўлмоқдалар. Аслида маорифдаги раҳбарларни чуқур аттестациядан ўтказадиган пайт келди. Бизнингча маориф раҳбарлигига сайлаш, тайинлаш йўли билан эмас, конкурс йўли билан қўйиш мақсадга мувофиқдир. Чунки таълим жараёнини бошқариш иши ҳамма соҳадан ҳам кўра масъулиятлироқ, нозикроқ.

АТТЕСТАЦИЯ РАСМИЯТЧИЛИК УЧУНИМИ?

Илгари ўқитувчиларни аттестациядан ўтказиш иши расмиятчилик учунгина бажариларди. Ҳатто аттестациядан ўтадиган ўқитувчи қай тарзда ўтганлигини ҳам билмай қоларди, ўзи ҳақида тўлдирилган аттестация варақасига нима ёзилганидан бахабар бўларди. Ҳозир-чи? Ҳозир ўқитувчилар аттестациядан қандай ўтказияпти? Ислоҳ, бугунги қайта қуриш талаблари асосидами ёки яна расмиятчилик ҳукмронми? Яхшиси бир мактабда ўтган, ўзим гувоҳи бўлган аттестация ҳақида гапирга қолай.

Мажлислар залида барча ўқитувчилар йиғилган, аттестация ўтказиш комиссияси аъзолари президиумдан ўрин олган. Комиссия составида райОНО вакили ҳам бор.

Аттестациядан ўтаётган математика ўқитувчисига райОНО вакили кетма-кет савол берапти.

— Хўш, домла, нечта шогирд етиштирдингиз?

— Жуда кўп. Шогирдларим ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида меҳнат қиляпти.

— Қандай жамоат топшириқларини бажаргансиз?

— Мактаб раҳбарлари нимани бурун билган бўлса ҳаммасини бажараверганман, биз гап қайтаришини билмаймиз.

— Домлага саволлар борми? — райОНО вакили мажлис қатнашчиларига мурожаат қилди.

— Домла жуда меҳнатқаш, собиқ ўқувчилар яқинда домлани йигирма йиллик юбилей ўтиришига таклиф қилишди. Бу ҳам домланинг яхшилигидан, — деди кимдир.

— Жуда яхши, — деди илмий бўлим мудирини, — аттестациядан ўтдингиз, ишингизга омад тилаймиз.

Навбат иккинчи бир ўқитувчига — тил ва адабиёт муаллимига келди.

— Қани, домла, қилаётган ишларингиз ҳақида гапирингчи, — сўради вакил.

Тил ва адабиёт муаллими дарсларни, синфдан ташқари ишларни қай тарзда уюштираётганлиги, жамоатчилик фаолияти ҳақида қисқача гапириб берди.

— Бу кишини, — деди илмий мудир, — методист ўқитувчи унвонига тавсия қилганмиз. Мактабимиз залларида домланинг бутун ишлари кўзга ташланиб туради. Домланинг дарсини ҳам кутатганман, болалар шеър ўқитиш жуда боплашади.

Шунингдек комиссия аъзолари жисмоний тарбия ўқитувчиси ҳақида ҳам ижобий фикрларни билдириб, уни катта ўқитувчи унвонига тавсия қилишди.

— Бу икки домлани нафақат мактабимиз, балки районимиз, областимиз миқёсида ҳам фаолияти ибратли эканлигини ҳисобга олиб, «Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи» унвонига тавсия қилиш керак, — деди комиссия аъзоларидан бири.

— Аслида менга ҳеч қандай унвоннинг кераги йўқ, аттестация муносабати билан баъзи ишларим ҳақида гапирган бўлсам, буни мақтанчоқликка йўйиб юрманлар, — тил ва адабиёт муаллими бироз хижолат бўлиб жойига ўтирди...

Мана, бир мактабда ўтган аттестациянинг тафсилоти. Хўш, шу тариқа ўтаётган аттестацияни ҳаққоний деб бўладими? Аттестациядан ўтадиган ўқитувчи фаолиятини ил давомида ўрганиб борилса, дарсларни педагогик коллектив томонидан бир неча бор кузатилса бўлмайди? Ким бу масала билан қизиқади? Мактаб директори, райОНО мудир, облОНО нега бу масалада аниқ позицияга эга эмас. Ҳолбуки, аттестацияларни пухта тайёргарлик билан ўтказишнинг ёш ўқитувчилар учун катта тарбиявий аҳамияти бор-ку. Ўқитувчи меҳнати қандай қадрланяпти, унга муносабат қанақа, илғор тажриба қай тариқа пайдо бўлади, ёш ўқитувчи бу ҳақда мулоҳаза юритадиган, келажак истиқболини ўйлаб кўрадиган бўлади-ку.

Мен бошлиғимнинг чизган чизигидан чиққан эмасман, нима буюрса шуни бажарганман, деган математика ўқитувчисининг гапини қандай тушунса бўлади? Бордию бошлиғи ҳам ўзи сингари мўминтой, у ҳам бошлиқ олдида бўйинини қисиб турадиган, ўз мустақиллиги бўлмаган одам бўлса-чи?

Бордию бошлиғи дарсни ташла, болаларни ўн-ўн икки соат далада ишлат, пахта бригадирнинг сўзидан чиқма, бола манфаатини кўзлайман, деб тагин бригадир ва раисларга қаттиқ сўзлаб юрма, деган бўлса-чи? Шуми бошлиқнинг сўзидан чиқмаслик! У ҳолда математика ўқитувчисининг гражданлик позицияси қаерда қолди? Узича мустақил иш тутмабди-да. Тарбиявий ишда унинг ташаббускорлиги қани?

Бошлиғи мана бу «2»ни тузат, деган бўлса-чи?

Бундай ўқитувчининг виждони қаерда қолди?

Ҳа, керак пайтда ўқитувчи ўз қадр-қимматини, иззат-нафсини биладиган, ўз-ўзини ҳимоя қила оладиган, аниқ гражданлик позициясига эга бўлган шахс бўлмоғи лозим. Аслида мана шундай позициясиз кишилар ўқитувчи обрўсини тўқадилар, ўзгаларнинг муаллим деб аталмиш буюк унвонга бўлган эътиқодини сўндирадилар.

Биз шундай таклиф қилардик. Илғор, билими пухта, педагогик жараёни чуқур таҳлил қила оладиган, ижодкор ўқитувчиларни аттестациядан ўтказаятганда райОНО вакилидан ташқари, облОНОдан, керак бўлса маориф министрлигидан, марказий малака ошириш институтларидан, педагогика фанлар академиясидан, педагогика институтларидан, матбуот органларидан вакилларни таклиф қилиш керак. Еки ана шундай тил ва адабиёт муаллимларини аттестациядан ўтказаятганда шоирларни, журналистларни, педагогика институтлари тил ва адабиёт кафедраларидан вакилларни, ўқитувчининг иқтидорли таҳлил этилмас-чи? Аксинча, сизни орқаворотдан камситишга уриниб кўрилса-чи? Яхшиси ўз ҳаётимда бурноғи йили бўлиб ўтган, эълон қилинмаган бир семинар тарихи ҳақида гапира қолай.

Авалло ўзинг ҳақингда гапириш қийин. Аммо касбимга, ишимга дахли бўлгани учун гапиришга тўғри келади.

— Сиз тезда райОНОга етиб борар экансиз, ҳозиргина кўнғироқ қилишди, — деди директор ўшанда.

Районга етиб борганимда ўқитувчилар машиналарга ўтиришяётган экан.

— Машинангизни юргизинг, кетдик. Янгиқўрғонда адабиёт бўйича илмий-амалий конференция бўлар экан, — дейишди.

Янгиқўрғондаги конференция таассуротлари менда янги бир ниятнинг туғилишига асос бўлди. Уз мактабимда адабиёт фани бўйича илмий-амалий семинар ташкил қилсам-чи? Семинарни шундай ташкил қилишим керакки, у ҳар қандай дабдабадан, расмиятчиликдан холи бўлсин, ўқитувчи асосий сиймо деган масалани кўтариб чиқа олсам бўлди!

Мақсадимни аввал мактаб директорига, сўнгра райОНО бош инспекторига маълум қилдим. Улар рози бўлишди. Семинар ишини мазмунли уюштириш, материал тўплаш, кенгрок доирада ўтказиш мақсадида Тошкентга бордим. Дастлаб ТошДУ ўзбек филологияси факультетига учраб, ниятимни айтдим.

— Жуда яхши, вакил жўнатамиз, — дейишди улар. Сўнгра маориф министрлигига, Марказий малака ошириш институти ректорига, «Ўқитувчилар газетаси» редакторига учрадим, улар ҳам вакил жўнатмоқчи бўлишди. Учрашилган ерларга расмий жиҳатдан қонуний бўлиши кераклигини эйтиборга олиб, райОНОнинг алоқа хатини жўнатдик. Семинар 19 май кунига белгиланди.

Ихтиёримда ўн кун вақт бор, бу кунлар ичида докладларни тайёрлашим, областнинг бошқа районларидаги адабиёт ўқитувчиларининг докладлари кўриқдан ўтказилиши керак эди. Аввало бу ишларнинг бошланishi ва охири бир кишининг назоратида бўлиши, вазифалар аниқ тақсимланиши керак эди. РайОНО мудир ва инспекторлар аввалига «хўп, ишни Сиз айтгандек ташкил қиламиз», дейишди-ю, аммо амалда ўзларини чеккага олишди, қолаверса, ишнинг боришига ҳалақит бера бошлашди. Бу орада мудир билан айрим масалаларда келиша олмай қолдик.

Мен семинар ҳар қандай дабдабадан холи бўлиши, районимиз ва мактабимизда адабиёт фанининг ўқитилиши рўй-рост таҳлил этилиши, тил ва адабиёт муаллимларининг вазифалари аниқ белгиланиши, ўқитувчи асосий сиймо, асосий фигура деган масалани кўтариб чиқиш кераклигини таъкидладим. РайОНО мудир эса, «келаётганларнинг ўқитувчи асосий сиймо, фигура деганимиз билан нима иши бор, кабинетни, залларни безатиш керак, оғайни» — деди.

— Кабинет заллари жиҳозланган, мактабимиз ўқитувчилари айрим ўзларига ёқмаган жиҳозларни ўзгартиришга тириш, бизнинг вазифамиз дарсларни юксак савияда уюштириш, тил ва адабиёт фанининг ўқитилишида ечимини қутаётган муаммолар устида фикр юритиш, — дедим.

Бу ишга райком эътиборини жалб этиш мақсадида район партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ С. Тошпўлатов ҳузурига кирдим. Райком секретари билан илгари ҳам район миқёсидаги социал-инжтимоий масалалар бўйича анча суҳбатлашгандим. Секретарь мени очиқ чеҳра билан кутиб олди. Аммо фикрини дангал айтди:

— Уша мактабингизга боргим йўқ. Умуман, ўша қишлоқ одамларининг маданияти жудаям юқори эмас. Қўчаларда ахлат юмларни қалашиб ётибди, хўжалик ва қишлоқ совети раҳбарлари ҳам бунга беларво — деди у.

— Боринг демоқчи эмасман. Аммо кейинги пайтда районимиз қиёфаси тубдан ўзгараётгани, ишлаб чиқаришда силжиш борлиги, янги секретарнинг ишчанлиги тўғрисида жойларда фахр билан гапираяпмиз.

Секретарнинг чиройи очилди.

— Майли, борганим бўлсин, доклад ҳам қилишим керакми?

— Албатта, хоҳлаган мавзунинг танлашингиз мумкин, — дея олдиндан тайёрланган уч хил доклад темасини кўрсатдим. «Ислоҳот адабиёт муаллимлари олдига қандай вазифаларни юклайди?» номли мавзу секретарга маъқул бўлди.

Бу гап билан секретарь районнинг манфаатини кўзда тутаётган эди.

Ниҳоят, уйқусиз кечалар, югур-югур билан ўтган кунлар орқада қолди. 19 май — белгиланган куни Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги, Тошкент Давлат университети, Наманган область ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти, Уйчи район халқ маорифи бўлимининг она тили ва адабиёт ўқитилишини КПСС XXVII съезди, Ўзбекистон Коммунистик партияси XXI съезди қарорлари ҳамда мактаб ислоҳоти талаблари асосида яхшилаш юзасидан илмий-амалий семинари бўлиб ўтди. У ҳақда район газетасида ахборот чиқди. Аммо гап бунда эмас, семинардан кейин амалий ишга ўтганда сурғалиш, қоқилишлар бошланди.

В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг ўзбек филологияси факультети билан Уйчи район халқ маорифи ўртасида ўзаро ҳамкорлик ҳақида мактаб ислоҳотини амалга ошириш юзасидан шартнома тузилди.

РайОНО ходимлари шартнома текстини катта хурсандчилик билан кутиб олишди. Аммо орадан икки кун ўтгандан сўнг айниб қолишди. «Бизга бундай шартноманинг кераги йўқ, кадрларимиз етарли, бунга муҳтожлик ҳам сезмаймиз» дейишди.

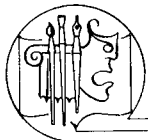
Аслида шундаймикан? Асло. Ахир бир қатор кекса тил ва адабиёт муаллимлари пенсия ёшида, уларнинг ўрнини тўлдирадиган, олий ўқув юртида ўқиётган студентлар эса жуда озчиликни ташкил қилади. Қолаверса, бугунги куннинг ўзида ҳам ўқитувчилар етишмайди. Кейинги 5 йил ичида ТошДУ ўзбек филологияси факультетига бирорта ҳам ўқувчимиз киргани йўқ. Бу ҳам майли. Хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари С. Охуновнинг таъкидлашича, семинар кунлари 6 минг сўмликдан ортиқроқ инвентарь олиб келинди, аммо тил ва адабиёт бўйича бирор сўмлик ҳам нарса келтирилмади. Ҳолбуки, мактабда тил ва адабиёт фани бўйича стандарт кўргазма қуроллар камчил ва техник воситалар ҳам йўқ ҳисобида эди. Маориф министрлигининг адабиёт бўйича ўқув-методика кабинетининг методисти А. Зоиров ҳам райОНО вакилига бу ҳақда топшириқ берган эди.

Энг ачинарлиси, семинардан кейин райОНО ходимларининг баъзилари мени ҳамма нарсадан четга суришга ҳаракат қила бошлади, муомала ҳам ўзгарди.

Илгари районда ўтадиган катта-кичик адабий кечаларни асосий уюштирувчиси ва иштирокчиси сифатида, олтин медалга ёзилган иншоларни текшириш комиссияси аъзоси, олимпиадаларнинг ҳайъати аъзоси, мактабларни ўрганиш бўйича штатсиз инспектор сифатида мендан фойдаланишарди. Актив фаолиятим туфайли совғалар ҳам беришганди. Семинардан кейин эса, аксинча мени жамоатчиликка ёмон кўрсатишга интилиш пайдо бўлиб қолди. Шундан кейин ташаббус кўрсатгинг, яхшироқ ишлагинг, қайта қуришда фаол қатнашинг келадими?..

РЕДАКЦИЯДАН: КПСС XXVII съезди мактаб ишини тубдан қайта қуриш йўллари ҳар томонлама белгилаб берди. Партиянинг Марказий Комитетининг шу йил февраль ойида бўлиб ўтган Пленуми эса бу соҳада қилинган дастлабки ишларга якун ясади ва олдинда турган навбатдаги вазифаларни белгилади. Пленумда халқ маорифини қайта қуришда ўқитувчи марказий сиймо эканлиги алоҳида қайд этилди. Унинг яшаш ва меҳнат шароитларини яхшилаш, касб маҳоратини ошириш, жамоатчилик ўртасидаги обрў-эътиборини кўтариш йўлида барча чора-тадбирларни белгилаш, педагогика коллективларида ижодкор, пешқадам кишилар енгил нафас оладиган, самарали ишлайдиган вазият юзага келтириш муҳимлиги таъкидланди. Бугунги кунда бу вазифаларнинг амалга оширилишига ҳисса қўлиш, ҳаётимизнинг барча соҳалари сингари, халқ маорифида ҳам турғунлик даврида юзага келган салбий ҳодисаларни таг-томири билан тугатиш учун изчил кураш олиб бориш ҳар бириимизнинг муқаддас бурчимиздир.

Икром Расулов кўп йиллардан бери Уйчи районидagi А. В. Суворов номидаги 22-ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлиб ишлайди. У мақоласида муаллимнинг касб маҳоратини ошириш, обрў-эътиборини кўтариш, ёшларга таълим-тарбия беришни янада яхшилаш хусусида ўз тажрибалари ва кузатувлари асосида фикрлайди. Албатта, унинг фикр-мулоҳазаларида объектив ва субъектив томонлари, баҳсли жойлари бўлиши мумкин. Бизнингча мақола ҳозирги мактабларимиз ҳаёти учун анча типик бўлган воқеалар куйинчаклик билан қаламга олинганлиги жиҳатдан диққатга сазовордир. Биз ушбу мақола журналимиз саҳифасида республикамизда ўрта мактаб фаолиятини қайта қуришнинг аҳволи хусусида мунозара бошлашга туртки бўлади, деган умиддамиз. Шу муносабат билан маориф соҳасида меҳнат қилаётган кишилардан, ҳурматли ўқитувчиларимиздан, барча журналхонлардан мазкур мақолада кўтарилган масалалар хусусидаги, шунингдек ўзлари меҳнат қилаётган мактабларда қайта қуриш ишлари қандай бораётганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ёзиб юборишларини илтимос қиламиз.

Шохалил Шоёқубов

КЛАССИК МИНИАТЮРАМИЗНИНГ ИККИНЧИ ЁШЛИГИ

1977 йили Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети «Республикада амалий-декоратив санъатнинг аҳволи ва уни янада ривожлантириш чоралари тўғрисида» қарор қабул қилди. Шу қарор асосида Ўзбекистон рассомлар Союзининг Бадий фондиди қошида «Усто» бирлашмаси ташкил этилди. Бу бирлашма зиммасига халқ санъатининг мавжуд барча турларини сақлаб қолиш ва ривожлантириш, касаначиларга ва халқ усталарига қулай шароитлар яратиб бериш, уларни юқори сифатли хом ашё ва материаллар билан таъминлаш, усталар яратган буюмларни сотишни яхши йўлга қўйиш, моҳир усталар ижодини кенг тарғиб этиш каби вазифалар юклатилди.

«Усто»нинг самарали фаолияти кўп жиҳатдан талантли ёшлар ижодига яхши шароит яратиб бериш, етук усталар тажрибасини ўрганиш, халқ санъатининг ўлмас анъаналарини муваффақият-ли давом эттиришга боғлиқ эди. Шу билан бирга йўқолиб кетган санъат турларини асл ҳолига қайтартириш, тиклаш ва бунда ҳозирги замон илмий изланишларининг барча усулларидан фойдаланиш керак эди.

«Усто» бирлашмасига халқ санъатининг кўпгина турлари бўйича, шунингдек тош қоғозга лок миниатюраси тасвирини тушириш борасида қизиқарли тажрибалар олиб бораётган ва бу кўҳна санъатни қайта тиклашга қизиққан ташаббускор ва талантли мутахассислар жалб этилди.

Уларнинг кўпчилиги кўп асрлик тарихга эга бўлган миниатюра санъати тасвирий санъатнинг бошқа шакллари қатори халқимиз турмушида кенг қўлланилганлигини яхши билганди. Дарҳақиқат, бизда миниатюра ўрта асрлардаёқ кенг оммалашган, усталарнинг маҳорат даражаси ва таланти туфайли катта доврўф қозongan ва бутун Шарқ мамлакатларида тарқалган.

Яқин йилларгача санъат тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар ўртасида лок миниатюрасининг Урта Осиёда ўрта асрлардаёқ мавжуд бўлганлиги борасида турли хил қарашлар мавжуд эди. Баъзи мутахассислар Урта Осиёда бу даврда локли тасвирий миниатюра бўлмаган, фақат китоб миниатюраси ва наққошликнинг «кундаль» санъати мавжуд бўлган, деб таъкидлардилар. Бироқ, «Усто» бирлашмасидаги ёш мутахассисларнинг ва уларнинг устози Чингиз Аҳмаровнинг изланишлари ва таҳминлари бу санъат турининг мавжуд бўлганлигини ва аммо бизгача етиб келмаганлигини исботлади.

Маълумки, теурийлар сулоласининг инқирозидан сўнг тахт учун бўлган курашлар оқибатида кўплаб қадимий шаҳарлар вайронага айланган, қанчалаб рассомлар, олимлар ва маърифатпарвар кишилар ҳалок бўлишган ёки ўзга юртларга бадарға қилинганлар. Бу даврда айниқса локли миниатюра санъати рағбатлантирилмади, аксинча жонли мавжудодлар тасвирини чизиш руҳонийлар томонидан қатъий ман этилди. Лекин шунга қарамай ўша даврда ҳам лок миниатюраси ривожланган. Ўзбекистон Давлат музейининг фондларида сақланаётган маданий ёдгорликлар ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг шарқшунослик институти ва Навоий номидаги қўлёзмалар институтидаги мавжуд тош қоғозга лок миниатюраси билан ишланган қадимий китоблар муқовалари (булар «жилди — рауғоний» деб аталади) ўша даврда фақат ягона жанр — ўсимликлар ва геометрик шакллар тасвири туширилган наққошлик санъати мавжуд бўлганлигини ва уларда реалист рассомлар томонидан тош қоғозга гуллар ва қушлар тасвири туширилганлигини исботлайди. Бу фикр тарихчи-санъатшунос Э. Исмоиловнинг монографиясида ҳам таъкидланади. Шарқ (Кашмир, Эрон) мамлакатларининг локли миниатюраларидаги манзара ва тасвирлар кўринишидан фарқли ўлароқ, Урта Осиёнинг локли миниатюраларида ўсимликлар ва гуллар беағи кўпроқ бўлиб, у тасвир юзасига бир текис жойлаштирилгандир¹.

Тош қоғозга турли манзаралар тасвири туширилган буюмлар рўзгор ишларида кўп қўлланилганлиги ва бошқа мақсадларда фойдаланилганлиги туфайли сақланиб қолмаган. Лекин турли безаклар ва сюжетли миниатюралар билан пардозланган «муқаддас» китоблар бизгача етиб келган. Шунингдек ўрта асрда деворларга ишланган манзарали тасвирлар бўлганлигини санъат тарихи билан шуғулланувчи йирик олим Л. И. Ремпель ҳам қуйидагича таърифлайди: «Тарихий манбаларга кўра XIV—XV асрлардаги Моваруннахр миниминиатюраси Теуур ва теурийлар замонида «дунё салтанати» ҳисобланган Самарқанддаги сарой деворларини беағи келганлиги ҳалигача тўлиқ кашф этилмаган ва ўрганилмаган. Лекин бу миниатюралар мавжуд бўлганлигини инкор этмайди»².

¹ Исмоилова Э. М. Искусство оформления Среднеазиатской рукописной книги XVIII—XIX вв. Тошкент, 1982 й, 30-бет.

² Ремпель Л. И. Из истории живописи Средней Азии. Тошкент, 1984 й, 47-бет.

Биз ана шу ҳодисани буюмлар сатҳига тош қоғозда сюжетли тасвирлар билан чизилган локли миниатюра санъатига ҳам алоқадор деб ҳисоблаймиз. Негаки, Урта Осиёга кўшни бўлган Эронда ўрта асрда бу санъат тури мавжуд бўлган-ку!

Дастлаб кўпчилик учун тош қоғозга лок миниатюрасини чизишни қайта тиклаш истиқболсиздек туюлди. Аммо музейлар фондидаги қидирув ишлари, қадимий китобларни, қўлёзмаларни ўрганиш, тош қоғозга ишланган, тарихий қимматга эга бўлган материалларни таҳлил этиш қадимий рус ва Шарқ мамлакатлари марказларидаги лок билан ишланган санъат асарларини ўрганиш «Усто» бирлашмасида олиб борилаётган экспериментал изланишларга аниқ йўналиш берди.

Ёш рассомларга тош қоғозга ишлов бериш усуллари XIII—XV асрлардаги қадимий манбалар орқали яхши таниш эди. Бироқ бўёқларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш, зарур қоричмалар ва эриткичларни аниқлаш, тилла билан безаш жараёнидаги сиру-асрорлар кўп жиҳатдан номаълум эди.

Уша йилларда (70-йилларнинг охирилари) Тошкентда «Усто» бирлашмасининг рассомлари билан ҳамкорликда республика Маҳаллий ва Енгил sanoat министрликлари корхоналарида локли миниатюрада ишланган буюмларни яратиш ва ишлаб чиқариш юзасидан тажрибалар олиб борилди. Нақш безаклари акварель бўёқлар билан ёғоч гулдонлар сатҳига чизилиб, устидан лок билан мойланган эди.

Урта аср миниатюра санъатини ўрганмай туриб олиб борилган бундай уринишлар, шубҳасиз, ҳеч қандай натижа беролмасди. Лекин шу билан бирга «Усто» бирлашмасида Палех миниатюра мактаби кўникмаларидан бироз хабардор бўлган эр-хотин А. ва В. Виноградовлар бу соҳада дастлабки тўғри йўлни топишга ҳаракат қилдилар. Бироқ Шарқ шеърини, унинг образлари, миллий хусусиятлари, Урта Осиёнинг қадимий усталари қўлаган композиция ва бадий қўрилиш усуллари билан беҳабар бўлган бу рассомларнинг изланишлари ҳам кўнгилдагидек натижалар бермади.

Моҳир наққош, Ўзбекистон халқ рассоми Жалил Ҳакимов «Усто» бирлашмасидаги наққошлар бригадасига раҳбарлик қилди, у тухум сариғига аралаштирилган тилла ҳал қўшилган қуруқ бўёқларни кичик нақшларда синаб кўрди. Унинг бу тажрибалари Шарқдаги лок миниатюраларига ишлов бериш усули Феодоскино, Палех, Холуй каби рус қишлоқларидаги ёдгорликлардаги нақш санъати, рус икона чизиш санъати ва Италиянинг уйғониш даври санъатига асос солган темпериал тасвирий санъат усулига яқинлигини кўрсатди.

Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги қўлёзмалар институтида профессор Ҳамид Сулаймонов томонидан Шарқдаги қадимий китоб миниатюраларининг деярли ҳаммаси жамланди. Бу ерда истеъдодли ёш рассомлар миниатюра санъати қонуниятларини ўргандилар. Бу хайрли ишни Ўзбекистоннинг етакчи рассомлари Ж. Умарбеков ва Б. Жалоловлар бошлаб беришди, талантли рассом Шомаҳмуд Муҳаммаджонов эса давом эттирди.

1981 йили Ўзбекистонга палехлик рассомлар меҳмон бўлиб келишади ва улар Самарқанд ҳамда Бухородаги қадимий мезморчилик обидалари билан танишади, биздаги миллий амалий-декоратив санъатни ўрганишади. Ўзбекистон Рассомлар союзида «Усто» бирлашмасининг халқ усталари томонидан яратилган лок миниатюрасини қайта тиклашга доир уринишлар натижаси ҳисобланган дастлабки намуналар асосида ташкил этилган кўчма кўргазмани бориб кўришади. Шу ерда ўзбек ва рус рассомлари ўртасида ишчанлик руҳида суҳбатлар бўлади ва натижада ҳар икки ижодий ташкилот ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида шартнома тузилади. Кўп ўтмай Тошкентда бадий нақш буйича экспериментал илмий-ишлаб чиқариш устахонаси очилади.

Маълум муддат давомида тажрибалар ўтказилгач, вужудга келган айрим муаммоларни ҳал этиш учун бир неча киши Палехга юборилади. Бу ерда уларни самимий кутиб олишади, ишлаб чиқариш технологияси билан таништиришади, айрим ҳал этилмаган муаммоларни ечишга ёрдам беришади. Ўзбекистонлик ёш рассомларнинг ижодий изланишлари, тутган йўл-йўриқлари палехликларга жуда мақбул бўлади. Шарқ миниатюраси асосларини ва назариясини яхши билган палехликлар орадан 300 йил ўтгач ўзбек миниатюра мактаби қайта бунёд этилаётганлигини чин дилдан табриқлайдилар.

Палех рассомлари билан дастлабки ижодий учрашувлардан шу нарса аён бўлдики, улар ёш ўзбек миниатюрочи рассомлари изланишларини синчиклаб кузатиб боришаётган экан. Шу тариқа «Усто»нинг ёш рассомлари бир неча марта Палехда бўлиб тажриба алмашиб қайтишди.

1982 йили Ўзбекистон Давлат санъат музейида Палех санъатининг кўчма кўргазмаси очилди. Бу республикамиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Кўргазмада 150 дан ортиқ лок миниатюраси билан ишланган асарлар бир ярим ой давомида намойиш этилди. Унда Палех санъатига асос солган ва унинг ривожига ҳисса қўшган ва қўшаётган И. И. Голиков, И. И. Зубков, И. В. Маркичев, А. В. Котухин, И. П. Вакуров, П. Д. Баженов, И. М. Зиновьев, Н. И. Голиков, А. Д. Кочупалов, Н. А. Ковалёв сингари моҳир рассомларнинг миниатюраларига кенг ўрин берилганди.

Шунингдек, бир неча йиллик ижодий ҳамкорлик меваси сифатида 1983 йили Палехда Ўзбекистон амалий-декоратив санъат кўргазмаси ташкил этилди. Бу ҳам ўзаро тажриба алмашишда ва амалий декоратив санъатни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди.

Шундан сўнг «Усто» бирлашмасида лок миниатюраси санъатини қайта тиклаш юзасидан олиб борилаётган ишлар қизиб кетди, назарий ва амалий изланишлар олиб борилди. Экспериментал илмий-ишлаб чиқариш устахонасидаги дастлабки қийинчиликлардан бири — тош қоғоздан энг мақбул келадиган шакллари яратиш эди. Худди шу иш устида — шоғирдларни аънавий миллий шакллари яратишга ўргатиш юзасидан жиддий тайёргарлик ишлари олиб борилди.

Ўзбекистонда ҳозирги замон лок миниатюраси санъатини ва қадимий китоб миниатюрасини қайта тиклаш ва ривожлантиришда истеъдодли ёш рассом Шомаҳмуд Муҳаммаджоновнинг ижоди алоҳида ўрин тутди. Унинг ижодий камолоти Алишер Навоий номидаги қўлёзмалар институти ва адабиёт музейининг фаолияти билан узвий боғлиқдир. Бўлажак рассом 13 ёшидаёқ профессор Ҳамид Сулаймоновнинг назарига тушади.

Бу воқеа бундай бўлган эди. 1968 йили республикамиз жамоатчилиги Алишер Навоийнинг 525 йиллик таваллудини нишонлади. Ана шу юбилейга атаб, ҳали мактаб ўқувчиси бўлган ёш рассом «Хамса» асосида эски миниатюраларга қиёсан акварель бўёқлар билан 50 дан ортиқ

эскизлар тайёрлайди. Онаси ва акаларининг маслаҳати билан бу эскизларни Ҳамид Сулаймоновга кўрсатади. Ёш мўйқалам устасининг ишларини синчиклаб кўриб чиққан Ҳ. Сулаймонов ўз ҳаяжонини яширолмаي «XX аср Бехзоди» туғилаётганини айтади. Олим орадан кўп ўтмай Шомаҳмудни музейга таклиф этади ва унга ижод этиш учун зарур шарт-шароитлар яратиб беради. Уша кезларда у Ўзбекистоннинг қадимий адабиётига бағишлаб миниатюралар туркумини яратишни орзу қиларди. Бу ишларни у Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобидан бошламоқчи бўлади. Кейинчалик миниатюралар силсиласини ўзбек адабиётининг Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Ясавий, Алишер Навоий, Дурбек, Фурқат, Ҳамза каби намоёндалари асарлари асосида давом эттирмоқчи бўлади.

Ш. Муҳаммаджонов П. Беньков номидаги бадий билим юртида ўқиётган кезларида академик классик постановкаларни миниатюралар принципи асосида яратишга ҳаракат қилади. 1971 йили билим юртида миниатюра техникаси бўйича диплом ишини муваффақиятли ҳимоя қилгач, рассом ўзи танлаган касбини давом эттиради, бир неча йил Алишер Навоий номидаги қўлёзмалар институтида, сўнгра Ўзбекистон ССР Маҳаллий саноат министрлигининг ёдгорликлар фабрикасида ишлайди. Фабрикада ёш рассомлар билан биргаликда мустақил равишда миниатюра композицияларини ёғочдан ясалган гулдонларга кўчиришга ҳаракат қилади. Бироқ бу ишлар, мутахассисларнинг таъкидлашича, сюжетли миниатюраларнинг ёғоч юзасига кўр-кўрона кўчирилиши ва паст савияда бажарилганлиги туфайли давом эттирилмайди. Тасвирланаётган композиция муаллифлар томонидан шаклий жиҳатдан ажралган ҳолда ишланган бўлиб, гўё у буюм сатҳига атайлаб ёпиштирилган безакларга ўхшаб кетарди ва шакл кўлами жиҳатдан унчалик мос келмасди. Шунингдек, аввалги йўналишдаги жўн ва содда усуллардан фарқ қилмасди. Лекин шунга қарамай Ш. Муҳаммаджонов ўзининг бу ишлари билан тасвирланаётган персонажлар композициясини схематик равишда қуришда новатор эканлигини исботлади ва энг муҳими, ранглар жилосини тўғри танлашда қисман бўлса-да ютуқларга эришди.

1982 йилда у «Усто» бирлашмасидаги лок миниатюраси бўйича илмий-экспериментал устaxonага таклиф этилади ва Ўзбекистон халқ рассоми Чингиз Аҳмаров раҳбарлигида лок билан қопланган теперли тасвирий санъат техникаси асосида дастлабки тажрибаларини ўтказди. Ш. Муҳаммаджонов қадимий қўлёзмаларни, китоб миниатюрасининг турли мактабларини, қадимий бўёқ тайёрлаш ишларини яхши билиши, Шарқ усталарининг усулу ва техник кўникмаларини эгаллаш олиши, Алишер Навоий номидаги музейда орттирган тажрибаси ва бадий билим юртида дастгоҳли тасвирий санъатнинг сирларидан воқиф бўлганлиги билан устaxonадаги бошқа рассомлардан ажралаб турарди. Бу ерда у ўз маҳоратини ошириш устида қўнт билан меҳнат қилди, турли хил тажрибалар ўтказди, ҳар бир композицияга фалсафий фикр сингдиришга ҳаракат қилди.

Ш. Муҳаммаджоновнинг ижодидаги асосий хусусиятлардан яна бири шундаки, унинг лок миниатюрасида ишланган композицияларида ранглар жилосининг ёркинлиги ва ҳамоханлиги кўзга ташланади. Рассом асосан беш-олти хил: қизил, тилла ранг, оқ, мовий ва яшил ранглардан фойдаланади, бўёқлар жилосининг уйғунлигига эришади. У ҳар бир асаридан у ёки бу бўёқни асосий ранг сифатида ҳам қўллаш олади. Композициядаги ғояни талқин этишда ва сюжетларни очиб беришда ранг асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Бўёқларнинг маҳорат билан берилиши, чизмалар ва сюжетлар раволиги рассомнинг қадимий усталар мактабини давом эттираётганидан ва шу билан бирга асар яратишнинг замонавий усулларини, бадий-техник қонуниятларини новаторларча ўзлаштираётганидан далolat беради.

Рассом ижодининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки, у қадимий қўлёзма китобларга ва Ўрта Осиё классикларининг асарларига ўша асар руҳидан келиб чиққан ҳолда безаклар чизади. Ўзи яратажак миниатюралар ва безаклар учун қадимий усулда қоғозлар тайёрлайди. Бундай машаққатли меҳнат яхши билим, ижодий кўникмалар ва анчагина вақт талаб этади.

У ўрта аср олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ва қадимий ҳинд дидактик асари «Калила ва Димна»нинг қўлёзма нусхаларини яратди. Ана шу қўлёзма китобларга ишланган миниатюра безакларидаги бош қаҳрамонлар образини ўзига хос равишда, маъмув шахслар сифатида эмас, конкрет образлар мисолида тасвирлайди. «Калила ва Димна»нинг қўлёзма нусхасини АҚШдаги Adeen Trading Company фирмаси музей учун сотиб олди.

Ш. Муҳаммаджонов томонидан миниатюра тарихида биринчи марта этнографик жиҳатдан жуда аниқ ишланган тарихий образ — Маҳмуд Қошғарийнинг сиймоси яратилди. Рассом ўзининг бу портрети билан нозик дидли етуқ мўйқалам соҳиби, тарих, адабиёт ва этнографиянинг зукко билимдони эканлигини яна бир қарра исботлади.

Рассомнинг Шарқ шеърлигига бағишланиб, китоб графикаси ёки лок миниатюраси техникасида бажарилган ишларида, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, энг муҳим нарсаси ранг ҳисобланади. У ана шу ранглар ёрдамида тасвирланаётган саҳнанинг асосий ғоясини очиб беради, таъсирчанлигини оширади. Бу айниқса рассомнинг Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си асосида ишланган «Исфандиёрнинг аждаҳолар билан жанги», «Исфандиёрнинг лашкарлар билан жанги» каби асарларида яққол кўзга ташланади.

«Лайли ва Мажнун» композициясидаги Мажнун образи орқали классик миниатюраларга хос бўлган тарзда фожиавий қаҳрамоннинг аянчли қисматини тасвирлайди. У келишган қоматли, юз тузилишлари ҳам ўзига мутаносиб ва ҳатто, рассом эҳтироси туфайли бироз замонавий кўринишга ҳам эга. Жуссаси эса аламдийда кўринишда ифодаланган. Унинг ташқи муҳитдан мутлақо ажратилгани, жунунлиги, ҳаётдан бутунлай умид узганлиги, шу билан бирга чорасизлиги муаллиф томонидан аниқ ва ишонарли тасвирланган. Ш. Муҳаммаджонов Мажнунни ягона шахс сифатида эмас, балки муҳаббат жомидан нуш урган ва ҳижрон азобидан қийналаётган мажнунларнинг тимсоли сифатида тасвир этган.

Рассом ижодида миниатюра жанрининг яна бир бадий-техник хусусиятларини кўриб чиқамиз. Ранглар берилишида бирин-кетин уйғун ҳолда алмашинувни ва улар орасидаги фарқ кўк ёки қора бўёқ билан ажратилиши кузатилади. Рассом ўз миниатюраларидаги ранглар динамикаси ва ривожини бўёқлар алмашинув тарзида қуради. Турли хил графика услубларидан фойдаланиши натижасида тасвир ва ранг бир хил аҳамият касб этади. Бунга Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонига ишланган миниатюралар мисол бўла олади. Унда график воситалар

ёрдамида асарнинг умумий таъсирчанлиги оширилади. Шунингдек, эмоционал таъсирни кучайтиришга бўлган интилиш ҳам сезилиб туради.

Рассом юқорида айтиб ўтилган бадий-техник принциплардан ташқари, асарнинг композицион ғоясини очиб беришда Урта Осиёнинг ўтмишдаги миниатюрчилик андозасидан фойдаланади. Масалан, ёрқин контурлар билан чизилган ўт-ўланлар ёки гуллар билан қопланган тепаликлар манзарасини кўрсатишда, осмон ва булутларни тилла рангда жимжимадор қилиб тасвирлайди. Манзаралар бир мунча оддий бўлади, гоҳида иллюстрациялардаги сингари манзарани тасвирламайди ва персонажлар кўринишини силлиқ фонга туширади. Буни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сига ишланган «Қаюмас ўғли Ҳушанг билан» каби иллюстрациялар мисолида кўриш мумкин.

Ш. Муҳаммадзонов ўзи яратган барча композицияларда мейморчилик манзараси ва бинолар ичидаги безакларни кам кўрсатади, кўпинча буни табиат оғушидаги саҳналар кўриниши билан алмаштиради. Масалан, «Ов», «Базм» каби кичик композицияларда у бутун диққат-эътиборини персонажлар хулқу-атворини схематик ва умумлашган ҳолда талқин этишга қаратади.

Рассомнинг айрим ишларида истиоралар ва рамзий образларга бой композициялар ҳам учрайди. Уларда ижодкорнинг хаёлий элементларни воқелик билан уйғун равишда боғлай олишдек қобилияти намойён бўлади.

Рассом «Шоҳнома» ва «Тоҳир ва Зуҳро» дostonлари туркумига киритилган ишларида буюмларнинг ён сиртига ишлов беришда ўзига хос йўл тутаяди. Китоб саҳифаларининг ҳошияси миниатюрининг «зарафшон» деб аталмиш техникаси усулида ишланган. Шундай қилинганда безаклар композициянинг марказий қисмидаги мотивларини тўлдиряди ва бевосита давом эттиради. Худди мана шу усул Табриз, Ҳирот, Самарқанд миниатюра мактабларида Музаффар Али, Маҳмуд Музоҳиб ва бошқаларнинг асарларида ҳам давом эттирилган.

Ш. Муҳаммадзоновнинг лок миниатюрасида ишланган тасвирий асарларида одамлар ва ҳайвонлар кўринишини тасвирлашда ўзига хос услуб мавжуд. Шунингдек, шартлилик ҳам бор. Масалан, у отларни ям-яшил рангда, қоялар кўринишини тилла рангларда тасвирлайди. Бундай шартлилик ва стилизациялаш унинг миниатюраларини мустақил ва тугалланган асар сифатида қабул қилишга ҳалақат бермайди. Чунки у ўз миниатюраларида Урта Осиёнинг XV—XVIII асарларда яшаган мўйқалам усталарининг тасвирий воситаларни қўллашдаги анъаналарни давом эттиради.

Яна бир иқтидорли рассом Ниёзали Холматов ижодининг асосий ва муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ёрқин бадий тасвир шаклларини излайди, ўз асарларида ярқ этиб кўзга ташланадиган камалак мисол ранглар танлайди, соvuқ ва илиқ бўёқларни ўзаро мутаносиблик ва уйғунликда ишлатади. У ишлатадиган соф бўёқлар бамисоли эмаль сингари куюқ ва бўртиб кўринади. Расмлари оддий ва аниқ, ишлаш услуби ҳам содда ва жўн. Композициялар таъсирчанлиги, тасвирнинг ниҳоятда лўнда ишланганлиги, сюжетларнинг узвийлиги, хуллас, буларнинг барчаси фақат бир мақсадга — мавзуни чуқур очиб бериш учун хизмат қилади. Н. Холматов одамлардаги ҳис-ҳаяжон — мусибат, қувонч, даҳшат ва бошқа ҳолатларни лўнда қилиб тасвирлай олади. Миниатюра анъаналарини чуқур англаш ва воқеликни кўтаринки, тантанали руҳда акс эттирилишини Н. Холматовнинг кўпгина ишларида учратамиз. «Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг эълон қилиниши» номли панносида рассом республикамиздаги революцион қайта қуришни маънавий маданиятимиз билан узвий боғлиқлигини ҳис этган ҳолда тасвирлайди, инсон образини, унинг ички дунёсини очиб беришга алоҳида эътибор беради. У шартли тасвирдан воз кечиб бугунги воқеликни ифодалайди. Асосий персонаж сифатида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий образини йирик кўринишда тасвирлаб, қадимий миниатюра услубларидан фойдаланади.

Рассом баъзида манзараларни тасвирлашнинг Ҳирот миниатюра мактабига хос бўлган анъанавий қадимий усулидан фойдаланиб, оригинал асарлар яратади. Буни у яратган «Али бобо ва қирқ қароқчи» асари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Н. Холматов ўзининг «Фарғона — Ўзбекистон келини» асарига анъанавий темперли техникани қўллаган ҳолда яқин ўтмишимиз манзараларини: Катта Фарғона канали қурилишини, одамларнинг ташаббускорлиги ва меҳнатсеварлигини, жонажон ўлканинг саҳовати ва гўзаллигини, ҳосил байрами шодённалари ва одамлар қувончини маҳорат билан тасвирлаган. Шунингдек, рассом томонидан ёдгорлик қутичаларига чизилган «Паранжи ташлаш», «Келин» каби композициялар ўзининг жозибadorлиги билан ажралиб туради. Муаллиф бу нафис ишлари билан заргарлик санъатининг ҳам устаси эканлигини намойиш этади.

Ҳа, унинг ижоди ягона бир соҳа — лок миниатюраси билан чегараланиб қолмайди. Мусаввир панноларга ишлаган ажойиб нақшларни ҳам эътироф этиш керак. Бу ўринда у замонавийликни чуқур ҳис этган ҳолда бир асарга ижодий ёндошиб, ўзини ҳаяжонлантираётган, тафаккур олами-ни қамраб олган фикр ва ўйларини баён этади. Нозик бадий ҳиссиётини, янгиликни билишга бўлган чексиз интилишини мураккаб ишларида катта маҳорат билан намойиш этади. Ранг, мавзу, композиция, деталь ва образларни рамзий ифодалаш, яратилаётган асарга стилистик жиҳатдан ёндошиш ва сюжетларни фалсафий чуқур очиб бериш рассом ижодининг асосий йўналишини ташкил этади. Бунда замин ҳаёти билан мусикангил абадий ҳамоҳанглиги уйғунлашиб кетади.

Халқнинг бой юмюрини, турмуш тарзини шартли равишда, ўсимликлар тасвирини ўзига хос ифодалаш борасида ҳам рассом ижодининг яна бир стилистик шаклланиш услуби намойён бўлади. Бу нарсани унинг 1984 йилда яратган ишларида яққол кўриш мумкин. Муаллиф ўз асарларида гулларни одамлар тасвирига нисбатан йирик планда чизади, Ўзбекистоннинг декоратив-амалий санъати асарларидаги сингари бўёқлар ёрқинлиги ва ранго-ранглиги кўзини қамаштиради.

Ўзбекистонда миниатюра санъати билан шуғулланувчи рассомлар ижодига Шарқ классик шеърини асосида асарлар яратиш билан бир қаторда, адабий сюжетлар билан алоқадор бўлмаган, ҳозирги ҳаёт кўринишларини акс эттирган асарлар ҳам кўплаб учрайди. Бундай мисолларни биз рассом Г. Алдашевнинг «Тошкент 2000 йилда», Н. Холматовнинг «Совет ҳокимиятининг эълон қилиниши» каби асарларида кўраемиз.

Ватанни ҳимоя қилиш мавзуси ҳамиша ва ҳамма вақт актуал бўлиб келган. Тарих ва санъат учун муҳим бўлган бу мавзу Ўзбекистоннинг ҳозирги рассомлари ижодига ҳам долзарб саналади. Совет халқининг фашизм устидан қозongan ғалабасининг 40 йиллигига бағишлаб рассомлар Д. Иминова ва В. Луговскийлар миниатюра санъати воситаси билан «1941—1945 йиллар» деб номланган

панно яратишди. Уларнинг бу асари уруш мавзусидаги қадимий миниатюраларга ўхшаб кетса-да, томошабин томонидан осон қабул қилинади.

Асардаги асосий нарса шундан иборатки, ундаги барча бадий воситалар паннога узвий равишда боғланади, рассом тафаккурини банд этган энг муҳим нарса — қахрамонликини улуғлашга бўйсундирилган. Унда Ватанга муҳаббат, она диёр гўзаллиги, ўсмир йигитларнинг бурчга садоқати, жасорати ва матонати, уруш орқасида қолган қон-қариндошлар ва аёлларнинг фидокорлиги тараннум этилади.

Видолашув онларининг изтироблари, қандай бўлмасин фронтга ёрдам бериш қояси драматик кўринишларда тасвирланади. Рассомлар композицияни атайлаб маъмуни ва ғояси жиҳатдан бир хил маъно аниқлаш уч қисмга бўлишади. Асосий композицион саҳналарнинг ҳошияларини бўғиқ сарғиш рангга бериб, бесаранжомлик, тушқунлик ва фожиавий оҳанг аломатларини ифодалашади. Лекин саҳна эпизодлари тарихий ҳужжат сифатида эмас, шоирона-қахрамонлик рамзи сифатида қабул қилинади. Бу асар ҳақиқатан ҳам халқимизнинг Улуғ Ватан уруши давридаги қахрамонлиги ва жасоратини, ҳаётимизда содир бўлган реал воқеликни ҳаққоний ифодалайди. Асарда миниатюра аънаналари янгича талқин этилган ҳолда табиат кўринишлари, меъморчилик деталлари ҳам тасвирланган.

Халқ меросининг манбаи сифатида миниатюра аънаналарига мойиллик, инсонпарварлик ғояларини тараннум этиш рассом Мирҳамид Собировнинг асарларида ҳам кўзга ташланади. У ҳам ҳамкасблари сингари классик адабиёт ва халқ оғзаки ижодида тез-тез мурожаат қилади. Классик шеърятдаги ёрқин поэтик образларни Алишер Навоий достонлари мотивида ишланган асарларда кўрамиз: «Фарҳод ва Ширин»даги афсонавий романтик саҳна муаллиф томонидан икки хил композицияда турлича талқин этилган.

Рассом асарларининг бирида Ширинни от устидаги малика тарзида тасвирлаган бўлсада, унинг оддий замин қизи эканлиги, Фарҳод жасоратини катта қизиқиш билан кузатиб турганлиги намоён бўлади. Муаллиф ушбу композициясида воқеликни маконда акс эттиришга, сюжетларда замон руҳини беришга ҳаракат қилади. Мана, Ширин гўзал либосда безатилган аргумоқ устида виқор билан ўтирибди, соябон кўтарган икки хизматкори уни кузатиб бормоқда, тоғ ортида эса яна бошқа кўплаб қизлар орзиқиб кутишмоқда. Отда ўтирган Ширин тимсоли композиция марказида тасвирланган, Фарҳод қиёфаси эса узоқдан кўзга ташланади. Бу ўринда муаллиф композиция қуришнинг академик усулидан ҳам, аънавий миниатюра принципларидан ҳам фойдаланади. Бунинг учун атайлаб бошқа персонажларга нисбатан бош қахрамонлар кўринишини йирик планда тасвирлайди. Фарҳод қояларни ёриб, халққа сув очиб, маҳбубаси Ширинни қаршиламоқда. Романтик қахрамонлар юзи бошқаларга нисбатан аниқ ва раvon кўрсатилган.

Рассомнинг худди шу саҳнага бағишланган яна бир асарида композиция бошқача йўсинда тuzилган. У бутун манзарани томошабинга яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Фарҳод ишлаётган водий кўринишлари ҳам кенг кўламда тасвирланади. Обиҳаёт келтириш мақсадида у кесаётган қоя айтарлиқ баланд ва катта эмас, лекин афсонавий паҳлавоннинг буюк меҳнати кўлами шундоққина кўришиб туради. Рассом бу билан Фарҳод образини яна ҳам улуғлайди.

Рассомнинг бу ишлари ўзининг заргарона нафислиги, мураккаб композицион қурилиши билан бошқа мўйқалам соҳиблари асарларидаан услуби жиҳатдан фарқ қилади.

Аммо илмий-экспериментал устахонада ишлаётган барча рассомларни ҳам талантли ижодкор деярликмаймиз, албатта. Айримлари яратган асарлар қадимий миниатюра аънаваларини қайта тиклаш йўлида бирон-бир янгилик олиб кира олмайди. Асар яратишда мураккаб усуллардан қочиб, шаклий жиҳатдан жўн усулларни қидиришга ҳаракат қилишади, натижада томошабинда эстетик кайфият уйғота олмайди. Шундай бўлса-да, ҳар қалай улар ҳам миниатюра санъатининг ривожланишига озми-кўпми ҳисса қўшиб келишяпти.

Яратилаётган асарларнинг ҳаётлиги, бадий тасвир воситаларининг такомиллашиб бориши кўп жиҳатдан бугунги навқирон миниатюра мактабининг истиқболига боғлиқ. Бу санъат тури энди-гина шаклланиб, аънавий изланишларини давом эттирмоқда.

Тасвирий санъатнинг бу соҳасидаги муаммолар рассомлар фаолиятида қандай ўрин тутаяди, республикамизнинг умумий маданияти ривожига қандай аҳамият касб этади, ўзига хос санъат тури сифатида шакллана оладими — буни келажак кўрсатади. Лекин биз қизиқарли жараённинг, Ўзбекистоннинг замонавий рассомлари томонидан ўрта асрда гуллаб яшнаган санъат турининг ижодий ўзлаштирилиши ва аънавий давом эттирилишининг ғубохи бўлаёلمиз. Шунинг билан бирга ўрта аср миниатюрасининг ҳозирги замон миниатюрасига, монументал санъатга таъсири масалаларини ўрганиш бу санъат турининг ривожигадаги айрим тенденцияларни аниқлаш имкониятини беради.

Биринчидан, классик миниатюра мактабининг фалсафий романтик ва бадий-новаторлик принципларини, композиция қуришдаги, фикрлаш, тасвирлашдаги маҳорат хусусиятлари, шакл поэтикаси, бадий-техник жиҳатдан янгича ёндоқиш ҳамда техник ва стилистик услубларини ўрганиш зарур. Бунга қадимий миниатюра қонуниятларига қатъий риоя қилаётган, мусаввирлик санъатини мукаммал эгаллаган, ўзининг ёрқин истеъдоди билан ўзга рассомлардан фарқ қилувчи ёш талаёт эгалларининг асарларини бадий таҳлил қилиш ва ўрганиш асосида эришиш мумкин. Ш. Муҳаммадзонов, Н. Холматов, В. Луговский, А. Алдашев, Г. Камолов, М. Собиров, Т. Болтабоев ана шундай рассомлар жумласидандир. Уларнинг ҳар бири ўз йўналишлари ва услубига эга бўлиб, лок миниатюраси бўйича экспериментал илмий-ишлаб чиқариш устахонасининг ўзагини ташкил этади. Ижодий изланишларида тафаккур ва ҳиссиёт бирлиги, тинимсиз янги тасвир воситаларини қидириш, ўз услубини шакллантириш каби хусусиятлар намоён бўлади.

Иккинчидан, бу йўналишда ўз ижодида миниатюранинг соф услубини қўллашга бўлган катта интилиш сезилади. Буни деталларни батафсил тасвирлашда, ҳаддан зиёд нафислик, воқеликдан чекинми, классик миниатюра қонунларига хос бўлган ранглар мўтаносиблигининг алоҳида ритмида акс эттирилиши мисолида кўриш мумкин.

Учинчидан, айрим рассомлар ижодида ёрликсимон тасвирлашга ҳаддан зиёд ўрин бериш, номутаносиблик, шакл усуллардан йироқлашиш кўзга ташланади. Сюжет ва кўринишларнинг кўп шаклларда тасвирланишига қарамай, бир-хиллик касб этиши, яхлитликни ташкил эта олмаган-

лиги ҳам сезилиб туради. Баъзида эса буюмлар шаклининг тасвирланаётган саҳналар билан уйғунлашмаслиги, бадийлик кўламининг пастлиги ҳам аён бўлади. Бундан ташқари, кўпинча тасвир ётиқ юзага — қутичалар ва ғаладонлар қопқоғи устига туширилиб, кўндаланг юзаларга тасвирлаш ўзлаштирилмаётир.

Баъзида мутаносиблик ва уйғунлиқнинг бузилиши, атроф муҳитни қўршаб турган нарсаларга нисбатан одамлар ва жониворларни зарур катталиқда кўрсатишдаги нуқсонлар ҳам ҳақли эътирозга сабаб бўлмоқда. Расмлар қўпол ва номуаносиб, тасвирлар бир хил бўлиб ҳеч қанай маъно аниқлашмайди, шунчаки ёпиштирилган расмларни эслатади.

Лекин энг муҳими шундаки, бу соҳада лок миниатюраси бўйича экспериментал илмий-ишлаб чиқариш устaxonасининг расомлари миниатюрарчилик анъанасида тўғри йўлни топишди, классик меросимиздаги куртакларни илғай олишди, бошқача айтганда, анъанавийлиқнинг замонавийликка таъсири сирларини ўрганишди. Буларнинг барчаси расомлардан катта кўникма, меҳнат ва изланиш талаб этди. Энг муҳими, улар ўзларининг мустақил экспериментал ижодий изланишларида кўчирмакашлик ва кўр-кўрона тақлиддан, танлаган мавзу ва композиция сюжетларини юзаки тасвирлашдан воз кечишди. Дастлабки ютуқлар ва муваффақиятсизликлардан қатъий назар, бу олға томон қўйилган қадамлардир.

Қадимий технологик андозалар ёрдамида Шарқ адабиёти дурдоналарини замонавий руҳда безаш, жумладан, кўлёзма китобга безак бериш (ҳуснихатлик қилиш) устaxonа эришган катта ютуқлардан биридир.

Ҳозирги миниатюрарчилик санъатини мамлакатимизнинг бадий ҳаётидаги ривожланиш жараёнидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Россиянинг тасвирий миниатюра марказлари — Палех, Холуй, Федоскино усталари билан алоқалардан қатъий назар, ўзбек лок миниатюра санъатида қадимий усталар анъанаси ниҳоятда соф ҳолда сақланиб келмоқда. Буни безаклардан фойдаланиш ва композицион қурилиш принципларида, тасвирлашнинг нафис ва нозик усулларида кўрамыз. Бу шу нарсадан далolat берадики, ўзбек расомлари миниатюрарчилик санъатининг бой меросини ва анъанасини инкор этмайдилар, аксинча ноёб асарлар яратишда уларга ижодий ёндошадилар. Айниқса улар ранглардан фойдаланишни новаторларча ҳал этиб, уни асар ғоясига сингдириб юбормоқдалар, тасвири ҳаётини, реалистик рангларга яқинлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Бизнингча, лок миниатюрасини қайта тиклаш жараёнида қадимий анъаналарни юзаки давом эттиришдан, ижодни косибгарчиликка айлантиришдан қочиш керак. Шунингдек, тасвирдаги нафислик ва гўзалликни, безаклардаги ранг-баранг мотивларни сақлаб қолиш лозим.

Ҳа, қадимий санъат турини қайта тиклаш, ривожлантириш ва уни Ўзбекистоннинг тасвирий санъатидаги замонавийлик принциплари билан бойитиш борасида лок миниатюраси устaxonасида дастлабки собит қадамлар қўйилмоқда. Таъбир жоиз бўлса, Ўзбекистоннинг гўзал санъат дарахтида яна бир ниҳол куртак ёзмоқда, шубҳа йўқки, ҳали у барқ уриб ўсиб, ажойиб мевалар беради.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 550 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

МАНГУ БАРҲАЁТ ОБРАЗ

Йигирманчи йилларнинг ўрталарида Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигини нишонлашга тайёргарлик бошланди. Худди шу даврда, 1926 йилда Бокуда «Навоий» сарлавҳали тўплам чиқарилди. Унда Исмоил Ҳикмат («Алишер Навоий»), Мирзо Мухсин Иброҳимий («Алишер Навоийга форс адабиётининг таъсири»), Чўпонзода («Навоий тилчи») каби олимларнинг мақолалари эълон қилинди. Уларда айрим зиддиятли ўринлар ҳам мавжуд эди.

1928 йилда Ленинградда нашр этилган «Мир-Али-Шир» тўплами навоийшуносликда янги қадам бўлди. Тўпламда академик В. В. Бартольд («Мир-Али-Шер ва сиёсий ҳаёт»), Е. Э. Бертельс («Навоий ва Аттор») сингари йирик шарқшуносларнинг мақолалари жамланди. В. В. Бартольд, М. Никитский, М. Белин, Э. В. Браун каби навоийшунослар асарларига хос ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилди. У Браун ва Белин мақолаларида Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари идеаллаштирилганини, Навоийнинг ҳаёти фароғатда ўтди, деган фикрлар бир ёқлама эканини тўғри танқид қилди. Бироқ олим Навоий форс муаллифларининг таржимонидир, деган хато фикрда қолди. Е. Э. Бертельс эса ўз мақоласида «Навоий тақлидчи», «Навоий форс муаллифларининг таржимони» деган ақидаларга жиддий зарба берди.

20-йилларда Навоий ижодини халқ орасида кенг тарғиб қилишда шоир Хуршиднинг хизматлари катта бўлди. У адиб дostonлари асосида «Фарҳод ва Ширин» (1922 йил), «Лайли ва Мажнун» (1925 йил) номли музикали драмаларини яратди. Бу асарлар Навоий илгари сурган халқчил ғояларни янада оммалаштиришда муносиб роль ўйнади.

Адабиётда бевосита Навоий образини бадий акс эттириш эса Улуғ Октябрь инқилобидан кейингина кенг кўламда амалга оширилди.

30-йилларнинг охирилари ва 40-йиллар совет навоийшунослигининг тўла шаклланиш даври бўлиб, алоҳида босқич ҳисобланади. Иттифоқимизда 1938 йилдан бошлаб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини нишонлаш билан боғлиқ ишлар авж олиб кетди. Бу йиллар Навоий образини бадий талқин этилишида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Шу йилларда фаол ижод этган шоирларнинг деярли ҳаммаси (Ойбек, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода) улуғ санъаткор ҳақида шеърлар ва мақолалар ёзганлар.

Лирик шеърлардан аксари Навоий ҳаёти ва ижодига хос фазилатлар, фаолиятидаги айрим қирралар китобхон кўз ўнгидан турли бўёқларда намоён бўлади. Уларда Навоийга халқ эътироми акс этади. Бу усул жуда кўп шоирлар ижодида учрайди. Шоира Зулфиянинг Навоийга бағишланган сарлавҳасиз кичик бир шеърини олиб кўрайлик:

Нақадар бахтиёр инсон эканман,
Сизнинг тилингизда чиқибди тилим.
Севгида толе ёр жувон эканман,
Сизнинг маҳбубалардан олибман таълим,
Асли — насли билан шоир эканман,
Шоирликка узр ...

Бор-йўғи олти сатрдан иборат бу жажжи шеърда оламча маъно қамраб олинган. Аввало, шоира Навоийнинг ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси эканлигига ишора қилади, Навоий асарларини ўқиб, «тили чиққанлиги»дан фахрланади, ўзининг Навоий ижодига ворис эканлигидан, Навоий орзу этган бахтли маҳбубалардан бири эканлигидан ғурурга тўлади. Шу тариқа лирик қаҳрамондаги кўтаринки кайфият ўқувчи ҳаёлини мозийнинг зулумот қаррига етаклайди. Ўқувчи феодал ўтмишининг бидъат, хурфот, жаҳолат, худбинлик кўланкаси қопланган майдонда фидойилик билан ҳақиқат ва адолат учун кураш олиб борган буюк Алишер Навоийни кўради. Унинг орзу ниятлари амалга ошган давр элчиси сифатида ўз бахтидан хабар бериб, Навоий руҳини шод этгандай бўлади.

Шоира «Пушкинга» деб аталган бошқа бир шеърда Навоийнинг Ҳофиз, Фузулий ва Пушкин каби даҳо қаламкашлар билан бир қаторда турган ижодкор эканлигини, Пушкиннинг Татьянаси қайси бир жиҳати билан Лайлини эслатишини, буюк аёллар образини яратишда Навоий ҳам, Пушкин ҳам ибратли ишлар қилганлигини «рамз ва ишоратлар била» бадий тасвирлайди. Навоий образи тарихий ҳамда миллий ва интернационал планда талқин этилади.

Маълумки, лирик шеърда яратилган бадий образлар катта ҳажмли асарлардаги характер, типлар даражасида кенг кўламли бўлолмайди. Лекин уста шоир лирика имкониятларидан келиб чиқиб шундай йўл тутадими, у яратган образ чизгиларида ҳам катта полотноларга сиғадиган маъно ётади. Шоира Зулфия «Кўёшли қалам» дostonида Ойбекнинг Навоий шахрига борганини тасвирлар экан, йўл-йўлакай Навоий образи тасвирига диққатни қаратади. Қизиги шундаки, дostonда тасвирланган Навоий даҳшатли феодализм муҳитидаги занжирбанд шер эмас, балки таъбир жоиз бўлса, социалистик Ўзбекистоннинг фахрли граждани, бахтли ишчиси — Алишердир.

**Навой байтма-байт ўтиб беш аср
Юрар казо-казо ишчилар аро.
Ҳар уй дафтарида, ҳар куни минг бор,
Тилда номи такрор, оддий фуқаро.**

Алишер Навоий образига хос фазилатларни лирикада ана шундай усулда яратиш Ҳамид Олимжонда:

**Пушкин пайдо бўлган ҳар бир эшикда
Навой шарафи яшар муқаддас,—**

тарзида намоён бўлган эди.

Кейинги йилларда ўзбек шоирлари орасида арузда шеър ёзишга интилиш кучайди. X—XI асрлардаёқ ёзма адабиётимиз табиатига мос ҳолда туғилган арузнинг туркий усули асрлар оша сайқал топиб, ижтимоий-фалсафий ҳамда бадий тафаккур тараққиётига хизмат қилиб келди. Замондош шоирларимиз ҳам социалистик воқеликни бадий акс эттиришда ундан муносиб фойдаланмоқдалар.

Муҳими шундаки, таниқли ўзбек шоирлари арузда шеър битар эканлар, ўз муаллимлари сифатида, биринчи навбатда Алишер Навоийни тилга оладилар. Уз шеърларида Навоийнинг устоз сифатидаги образини яратадилар. Эркин Воҳидов бир ғазалида шундай ёзади:

**Истадим сайр айламакни мен ғазал бўстонида,
Кулмангиз, не бор сенга деб Мир Алишер ёнида.
Шеърят дунёси кенг, гулзори кўп бўстони кўп,
Ҳар кўнгул арзини айтур: неки бор имконида.**

Арузда самарали ижод қилиб келаётган Жамол Камол ҳам бир шеърда Навоийнинг устоз сифатидаги образини чизади:

**Мен замона ўғлидирман, мен ғазалхон наслиман,
Менга ҳам гулбонги булбулдан келур дунё ғазал...
Мир Алишер хоки пойин кўзга суртарман, Жамол
То ёзай деб кўз нурим бирлан гули раъно ғазал.**

Навоийга бағишлаб ёзилган шеърлардан ташкил топган биринчи тўплам Алишер Навоий туғилган кўннинг 500 йиллиги муносабати билан «Салом, Навоий» номи остида босилиб чиққан эди. Бу аъна шоир таваллудининг 525 йиллигида ҳам давом эттирилди. 1968 йилда «Навоийни қўйлаймиз» тўплами китобхонларга тўхфа қилинди. Унга ўттизга яқин муаллифнинг турли жанрларда ва турли даврларда ёзилган шеърлари киритилган.

Ана шундай асарлардан бири шоир Мамарасул Бобоевнинг «Занжирланган шер» сарлавҳали шеърдаги айрим жиҳатларни кўздан ўтказайлик. Шоир мавзуни ижтимоий-фалсафий планда ёритишга ҳаракат қилади. Унинг тасвирича, «Занжирбанд шер» ўз атрофига нафрат билан боққан адолатталаб бир ижтимоий кўннинг тимсолидир. Шеърнинг ёзилишига Навоий мўйқаламига мансуб бўлиб, бизгача етиб келган машҳур сурат туртки берган.

Шоир социал типлар қудратини ўзида мужассамлаштирган занжирланган шер ва унинг муҳитига кўз ташлаб шуларни кўради:

**Қаршисида ҳоким чирик салтанат,
Жаллод кўзларидай манфур ва қонли.
Эрлар ҳақоратда, шерлар занжирда,
Ҳарамларда қизғин ҳайвоний ишрат...**

Шунинг учун ҳам у «Атрофига «лаънат»! дея боқади. Шеърнинг интиҳосида ёзилишича, ўз ижтимоий муҳитидан норози бу шер бутун халқ тимсолини ўзида мужассамлаштирган, қомусий илм-маърифат соҳиб, доимо Амудек барҳаёт Алишер Навоий эди.

Миртемирнинг «Бахшининг айтганлари», «Қўш тили» шеърлари бевосита Навоий яратган образлар таъсирида ёзилган.

«Бахшининг айтганларида» шоир материални «Садди Исқандарий» дostonидан олади. Тўғрироғи, ундаги бир ривоятдан фойдаланади.

**...Эшитгани сўйла бир оз,
Навойдан куйла бир оз.
Тимсолидир «Исқандарнома»
Номасида кўп ҳангома.**

каби тасвири келтириш билан шоир ўқувчини Навоий ва унинг Исқандар ҳақидаги дostonни эслашга чорлайди. Кейин бахши тилидан шундай ҳикоя келтиради. Исқандаршоҳ замонида мағриб томонда катта қирғин бўлиб, юртнинг подшоҳи ўлган экан. Шунда Исқандар бу юртнинг элига мурожаат қилиб, бирор бир ақлли кишини кўрсатинглар, уни подшо қилиб кўтарайин, дейди. Одамлар Исқандарга бундай киши қолгани йўқ. Фақат бир гадо бор,— деб жавоб берадилар. Сўнг-ра, подшоҳнинг фармонида кўра:

**Эл гадои бошлаб келди...
Ёқаси чок, кўкси пора,
Кўрар кўзга бир бечора:**

**Даҳр ишидан силккан этак,
Икки қўлда икки суяк.**

Бу чаноқларнинг бири шоҳники, бири эса годоники эди. Буларни подшоҳга кўрсатиб, у киши:

**Қиммати бир ўлганда,
Аммо тирик юрганида
Бири ғариб, бири устун...
Бу не жумбок: бу не тугун!**

деб сўрайди. Искандар дарбадарнинг ақлига тасанно ўқиб, уни шоҳликка кўтармоқчи бўлади. Дарбадар Искандарнинг таклифини рад қилади:

**Шоҳо, тахтга йўқ рағбатим,
Тўрт нарсада бор ҳимматим:
Айтсам, бири — мангу ҳаёт,
Бўлмасин чек ва тўкин зот...
Бири мангу йигитлик пайт,
Қариликка демасин қайт...
Бири — битмас — кетмас давлат,
Чопиб адо этмас давлат...
Бири шодлик, бўлмасин ғам,
Мангу йироқ, юрсин мотам...
Тўрт тилагим бера олсанг,
Фармонингни бажо этай,
Йўқса, қўйгин, бундан кетай...**

Искандар шоҳ бу жавобдан лол бўлиб қолади. Чунки бу жумбокни ҳеч ким ечиб беролмас эди. Ана шу тарзда бу шеър абадият ва умр ҳақида баҳс юритади. Болаларни умр мазмуни ҳақида ўйлашга ундайди.

Навойнинг ижтимоий ҳаётдан норозилиги ёзган асарларида равшан кўриниб туради. Лекин академик В. И. Зоҳидов таъкидлаганидек, «социал муҳитни яхшилашни субъектив факторлар — тарбия, илм-фан, ақл, ахлоқий таъсирга боғлиқ» деб қарайди, унинг бундай қарашлари Искандар образи талқинига ҳам хосдир. Зероки, умумшарқ поэзиясида дидактика катта ўрин тутган. Чунки Шарқ файласуфлари комил инсонни вояга етказишни тарбиянинг асосий моҳияти деб ҳисоблаганлар. Бундай қараш жаҳондаги кўплаб улуғ санъаткорларнинг адабий фаолиятига ҳам хосдир. Умар Хайём ва Паҳлавон Маҳмуд рубойларини, Тагор ва Л. Н. Толстой ижодини хотирдан кечирайлик... Шарқда дидактикасиз бадий асарни топиб бўлмайди. Шу маънода шарқ поэзиясида инсоннинг яхши сифатларини тарғиб қилиб, эзгуликни шарафламаган лирик шеър ҳам йўқ.

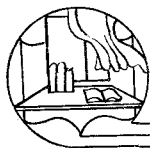
Шоир Миртемир «Қуш тили» шеърда Навоий характеридаги юксак гуманизм, олижаноблики тарғиб қилиб, болаларбоп ажойиб асар ёзган.

Лирик қаҳрамон Навоийнинг қушлар тили ҳақида бир асар ёзганини эшитган. Лекин «Лисон ут-тайр» тўғрисида ҳақиқий маълумотга эга эмас. У Алишер Навоийни қушлар билан худди одамлардек гаплаша оладиган табаррук бобом деб тушунади ва унга ўхшаб қушларга меҳрибон бўлишга интилади. Миртемир бу шеърини тарихий маълумотларга таяниб ёзади. Балх яқинида Навоий мусичалар тухум қўйган ўз чодирини то қушлар жўжаламагунча буздирмасликни буюриб, Ҳиротга қайтгани Хондамир асари орқали маълум. Лекин гап шундаки, шоир Миртемир Навоий шахсиятига хос шу деталга катта тарбиявий мазмун юклайди. Табиатни, қушлар ва ҳайвонлар оламини севишга, авайлашга чақиради. Шоир болалар қалбида улуғ Алишер Навоийга ихлос, муҳаббат уйғотади:

**Қушлар, ҳей, кетманг узоқ,
Қўймайман сизга тузоқ.
... Сўқсур, оққув, тустовуқ,
Сайранглар менга ёвуқ...
Тотув иноқ бўлгим бор,
Тилингизни билгим бор,
... Тилингиз биларкан-ку
Ахир, Алишер бобом!
Бобомдай бўлсам, дейман,
Қуш тилини билсам, дейман.**

Лирикада буюк шоир образини яратишнинг яна бир тури бевосита Алишер Навоий шахсияти ва ижодига бағишланган шеърларда унинг жонли тасвирини беришдир. Бадий ижодиётда ҳар бир муаллиф ўз индивидуал хусусиятини намоён этади. Алишер Навоий образи этилган шеърларда ҳам бу ҳолат бўртиб кўриниб туришини кузатамиз. Навоий ҳақида қалам тебратган муаллифлар унинг ахлоқий, маънавий фазилатлари, адабий-эстетик қарашларига хос юксак мезонларни куйлаш орқали улуғ шоир ижодини тарғиб қилишдек шарафли ишга муносиб ҳисса қўшадилар ҳамда ўқувчига эстетик завқ беришга, гўзаллик туйғусини шакллантиришга эришадилар. Ана шу жиҳатдан шеърятда яратилган Алишер Навоий сиймоси катта тарбиявий аҳамият касб этади.

**Нурулла АҲМЕДОВ,
филология фанлари кандидати**

ҲАР ҚАДАМДА МУАММО, МУАММО...

ЎЗБЕКИСТОН ЛЕНИН КОМСОМОЛИ МУКОФОТИ ЛАУРЕАТИ, ШОИРА ГУЛЧЕҲРА НУРУЛЛАЕВА
БИЛАН СУҲБАТ

— Гулчеҳра опа, ҳозир қайта қуриш даврида яшаймиз. Суҳбатимизни шу мавзудан бошласак.

— Мен қайта қуришни ўзим учун янгилик деб билмайман. Энди ўйласам, уруш йиллари қандайдир «хундори» тайёрлаб, маҳалламиз болаларини текинга даволайдиган отам, сўнгги бурдани «нон»лаб ортидан эргашиб юрган қизига эмас, қўшнининг очдан ўлаётган боласига олиб чиққан онам қайта қуриш одамлари эканлар.

Бир воқеани эсласам, кўзимга ҳали-ҳали ёш қалқади. 1956 йил. Уннинчини эндигина битирганман. Мактабимиз директори Ҳафиз Енгаличев менга:

— Сени Москвага, МГУга ўқишга юбормоқчимиз. Шунга нима дейсан? — дедилар.

Гапнинг рости, бундай таклифни сира-сира кутмаган эдим. Ҳам қувондим, ҳам ўқиндим. Қувонганим — мени Москвада ўқишга лойиқ кўришгани. Уқинганим — боришга имкониятим йўқлиги, агар кетадиган бўлсам, кекса ота-онамнинг менга моддий ёрдам беришга қурби етмаслиги эди. Дилимдагини очиқ айтдим. Шунда директоримиз:

— Мен сенга ҳар ойда юз сўм (ҳозирги ўн сўм) юбориб тураман. Кейин қайтариб бераман, деб ўйламагин, — дедилар.

Мен, албатта, МГУга боролмаганман. Лекин директорнинг бу олижаноблигини ҳар гал энтиқиб-энтиқиб эслайман.

Гоҳида ҳайрон қоламан: мен ўқиган пайтда мактабимизга ўқитувчилар сараланиб йиғилиб қолганмиди ёки инсонийлик, ҳалоллик ўша урушдан кейинги қийинчилик йилларида одамлар қадрлаган, авайлаб сақлаган маънавий эҳтиёжмиди?! Ҳарқалай, Ҳафиз Енгаличев, Абдулла Қосимов, Одил Қаношов, Мария Шаҳобиддинова, Қўчқор Турсунов, Карим Худойназаров, Зухриддин Сирожиiddинов, Абдусмон Абдуллаев каби ўз фанини севувчи, болаларга меҳрибон, бизларга аввало ҳалоллик, эзгуликдан дарс берган катта бир гуруҳ ўқитувчилар сабогидан баҳраманд бўлиш — мен учун аслида қайта қуриш бўлган. Университетда ҳам Озод Шарафиддинов, Фозила Сулаймонова каби ҳалол, жонкуяр устозлар дарсини тинглаганман. Умуман, тўғрисиўз, жонкуяр одамлар — мен учун ҳаётнинг асл маъноси, таянч нуқтаси. Араблар ўз каъбаларига қандай сиғинсалар, мен ҳам ҳалол одамларга шундай сиғингим келади.

— Мени кеңиринг-у, Гулчеҳра опа, ўша сиз сиғинадиган одамлар саноқлимикин, дейман. Шундай жойлар борки, меҳнаткаш одамлар ўчоққа ўтин тополмайди, ичимлик сув тополмайди. Мен яшайдиган Қорақўл районида аҳолининг қарийб ҳаммаси қудуқлардан сув ичади. Маълумки, қишнинг охири ва баҳорда зах сув юқорига кўтарила бошлайди. Қудуқлар зах сув билан тўлади. Шу боис ҳар хил касалликлар кўпаяди. Бу ҳақда ҳеч ким ўйламайди, аҳолини зах сувдан қутқармагани учун ҳеч ким жазоланмайди. Сўз билан ниқобланган баъзи кишилар янгича гапириб, эскича ишлашмоқда. 1986 йилда Қорақўл районида пилланинг нави пасайтирилиб, пиллакорлар ҳақи уриб қопинган. Халққа хиёнат қилганлар катта мукофотлар олишган. Бу фактни районнинг барча раҳбарлари, тегишли органлар яхши билишади. Лекин ҳеч ким индамайди. Мана, икки йил бўляпти. Қозон эса ёпиқлигича қолмоқда. Ҳеч ким индамаётган экан, ёзувчилар «тилга кириши» керак эмасми!

— Биринчи галда журналистлар, денг.

— Биринчи галда ёзувчилар, дегим келади. Биз эса гуруҳбозлик қиламиз, мансаб талашамиз. Ҳукумат қарори чиққач, фаол граждандлигимиз тутиб кетади. Бутифос тақиқлангунча ҳеч ким Владимир Соколовчаллик туриб бермади. Тақиқлангандан кейин, бутифос ҳақида ёзмаган номард деб ҳамма «жасорат» кўрсатиб, газета-журналлари тўлдириб ташлади. Ёзувчи-шоирларимизнинг граждандлиги кўнгилдагидай деб ўйлайсизми!

— Муҳаммад Солихнинг бир чиройли шеъри бор. Одам не куйларга тушмасин, унинг ичида бoshдан товоғгача ўтувчи тўғри чизиқ бўлар экан, демек у одамлигича қолади, дейди шоир. Сиз айтган ўша тўйдан кейин ногора чалувчиларни эмас, балки доимо ўз «тўғри чизиғи» — ўз собит эътиқодига эга ёзувчиларни мен ҳақиқий ижодкор деб биламан. Узингизга маълум: наврўз масаласида не-не гаплар бўлди. Наврўзга бағишлаб шеър ёзганлар дарҳол уни «баҳор» деб ўзгартириб бошладилар. Энди яна қайтадан таҳрир қилган бўлсалар керак. Ижоди мураккаб сиймолар масаласида ҳам икки тараф майдонга тушди. Масала ижобий ҳал этила бошлагач эса, ўша ашаддийлар дарров ҳомийга айланишди-қолишди. Уялмай-негмай... Уларнинг кўзига кўзим тушганда ҳар гал мен уялиб кетаман. Москвалик кекса оlima Зоя Кедрина бу масалани ижобий ҳал қилиш учун неча марта лаб Ташкентга келиб-кетди-ю, улар эса... Барибир, эътиқодли, курашчан ёзувчиларимиз, олимларимиз кучли эканки, ҳақиқат юзага чиқяпти. Фақат «билимдонлар» уларни бошлаб «таҳрир» қилишларидан, қайчилашларидан қўрқаман. Абдулла Қодирийни таҳрир қил-

ганларидай... Ваҳоланки, Қодирдиган таҳрирга муҳтож эмас. Улар ҳар бир сўзларини минг бор тарозига солиб ёзганлар. Айтадиган гапларини, аввало кундаги бошларини қўйиб айтганлар.

— **Чингиз Айтматовнинг «Кунда»сига ишора чоғи.**

— Шундай. Мен бу романи ўқиб, ҳақиқатни айтадиган одам бошини кундага қўйишга тайёр бўлиши керак, деган фикрни ўқдим. Ҳақиқатнинг қиймати ана шундай буюк. Ўзингиз ҳам айтасизку «Журъатсиздан чиқмайди шоир» деб. Ҳар қадамда муаммо, муаммо... Ҳар қадамда кураш, кураш... Кимлар билан курашмоқ лозим? Аввало ичимиздаги душманлар бўлган сохталик билан, ёлгон билан...

Турғунлик йилларининг бутун сабабкорлари — шундайлар, деб биламан. Эсимда: 60-йиллар эди. «Саодат» журналида ишлардим. Бирданига олий минбардан туриб: «Халқимизнинг ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди» — деб айтишди. Бу гапни шоир қилиб, кўчаларга осиб қўйилди, газета-журналлар саҳифаларига чиқарилди. Худди шу кунларда мен журнал топириғи билан Сурхондарёга бордим. Қишлоқларни кездим. Колхозчиларнинг ночор аҳволини кўрдим. 20—25 сўм ойлик учун ишлаётганларини билдим. Қора чироқ ёқиб ўтирганларининг гувоҳи бўлдим. «Қизларимиз бузилиб кетади» деб, уларни мактабларда ўқитишдан бош товлаётган ота-оналарни учратдим. Ана ўшанда «Саксонинчи йилларда коммунизм қурмоқчи бўлганлар Сурхондарёга бир келиб кетса ёмон бўлмасди» деб ўйлагандим. Ажойиб «ура-ура» даври бўлганди-да ўзи. Журналистман-у, кўрган-кечирганларимни ёзолмайман. Босилмайди. «Чет эллик муҳолифларимизга ғийбат учун озуқа бермайлик» дейишади. Мана, оқибати нима бўлди: биз айтмаган, ёзмаган, кўрсатмаган камчиликлар осиб-тошиб кетди. Агар аҳамият бераётган бўлсангиз, марказий газета ва журналлар ҳозир жуда қўлма-қўл. Сабаби: бор камчиликлар ҳақида ошкора ёзишмоқда. Публицистика, айниқса жонбозлик кўрсатмоқда. Бизда эса... Мана ўзингиз Қорақўлдаги мавжуд камчиликлардан бир шингилини айтдингиз. Мен «биринчи галда журналистлар фаоллик кўрсатиши керак» деганимга боис шу эдики, ҳаёт муаммоларининг жуда кўпи журналистларнинг, публицистларнинг бевосита «нони». Бу билан мен ёзувчилар четда турсин, демоқчи эмасман. Шу долзарб кунларда виждони бор ёзувчининг ҳаммаси қайноқ муаммолар ичида бўлиши шарт. Шу маънода мен ёзувчилар союзимизнинг пропаганда бюроси гуруҳ-гуруҳ қилиб областларга жўнатадиган ёзувчи-шоирларимиз одамларга ўз асарларидан намуналар ўқиб беришдан ҳам олдин одамлар дардини тингласалар, жойлардаги аҳволни ўз кўзлари билан кўрсалар, муаммоларни хоҳ маҳал-ли, хоҳ марказий матбуотда кўтариб чиқсалар, телевидениеда «Ёзувчи сафардан қайтди» рубрики-си остида суҳбатлар уюштирсалар, қайта қуришнинг жадаллашувига кўпроқ ҳисса қўшган бў-

лардилар, деб ўйлайман.

— **Гулчеҳра опа, мана сиз ҳозиргина турғунлик йилларига тўхталдингиз. Иқтисод соҳасида турғунлик ҳақиқатан рўй берди. Бу кун эса баъзи бировлар, адабиётда ҳам турғунлик даври бўлди, демоқдалар. Мен бунга қўшилмайман. Ахир адабиёт — ҳаммаша янгича фикрлаш, дегани эмасми!**

— Сизу биз шундай тушунагим. Лекин турғунлик йилларида янгича фикрлашнинг қаршисида ҳозиргидай кўк чироқ йўқ эди-да. Эркин В оҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол, Омон Матжонлар ёзган яхши шеърлар билан уларни табриклаш ўрнига маломатлар ёғдиришарди, ҳазинликда айблашарди, яна аллақандай «хатолар» топишарди, юмалоқ хатлар уюштиришарди. Кимлар, дерсиз. Шу ўзимизникилар. Адабиётда устун бўлиб қолишга орзумданлар. Адабиёт тақдирини эмас, балки чўнтагини ўйлайдиганлар.

Бугина эмас, ёзиб борган нарсанинг газета, журнал, наشريётдаги «доно»лар мингта лупа орқали ўқишарди, хато излашарди. Мисол: 1974 йилда от ҳақида бир шеър ёздим. Мазмуни: тойчоқ яйловда эркинликда юрарди. Фурсат етганини кўриб, унга одамлар юган солдилар. У эса саркаш, тизгин тугган қўлни устидан улоқтириб ташлашни истайди... Шеър шундай тугалланарди:

Саркашгинам, зўр берма жангга,
Билиб-билмай безма дўстингдан.
Бошласам ўз кўнгил кўчамга,
Унда отиб ташла устингдан.

Ана шу оддийгина шеърни китобдан тушириб қолдирдилар. Сабаби: унинг ёнида «Ғоя? Автор нима демоқчи?» деган сўзлар турарди. Бу — турғунлик эмасми? На фақат турғунлик, фожиа бул.

Яна мисол: айна ўша «ура-ура»лар ҳақида «Мен олис юлдузлар мадҳига тўйдим» деб бошланадиган кичик бир шеър ёздим. Ҳеч ерда босишмади. Охири шеър устига «Мактубингга жавобим» деб сарлавқа қўйганимдан кейингина шеър ёруғ дунёни кўрди. Бу — турғунлик эмасми?

Яна мисол: журналлардан бири янги йилга бағишлаб шеър ёзиб беришимни илтимос қилди. Ёздим. Лекин шеърни истаганча «таҳрир» қилишганди. Ўзингиз бир солиштиринг-а: Ўзбекистонга қарата битилган сатрлар менда:

Фарзандларинг номусга бой, саркаш тилайман,
Куйчиларинг маддоҳ эмас, дарддаш тилайман.

Журналда:

Фарзандларинг номусга бой, ўктам тилайман,
Куйчиларинг иқболингга ҳамдам тилайман.

Менда:

Оппоқсоқол отахонлар, бир қўлда асо,
Пахтам, дея пайкалга сиз эгилар онда,
Тик турғазиб, бергим келар виждонга сазо,
Бўлмас экан олдингизда, қаторда, ёнда.

Журналда:

Оқ соқолли отахонлар, ҳиммати расо,
Пахтам, дея пайкалга сиз эгилар онда,

Чаноқларга сочилади меҳр ва зиё,
Ниятингиз салобати буюк хирмонда...

Журналда ушбу олтилик бутунлай олиб ташланган:

Болажоним, вазминлик бор бола кўзингда,
Қўлларингни улкан ишга боғлиқ туяман.
Ўқиш чоғи сени кўриб дала-тузингда,
Юрагимда бир энтикиш, оғриқ туяман.
Янги йилинг, болажоним, осуда кўрай,
Орзулисан. Сени китоб, орзуда кўрай.

Бу — турғунлик эмасми?

Яна бир мисолни айтмасам, кўнглим жойига тушмайди. «Светофорнинг кўк чироғи» номли шеърим босилгач, турли «суҳбат»лар, «шивир-шивир»лар кўпайиб қолди. Ёзувчилар союзимизнинг ўша пайтдаги раҳбарларидан бири билан ўртамизда шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Нега тузумимизга тухмат қилиб шеър ёздингиз? Сиз томон бостириб келаётган шофёр орқали нима демоқчисиз?

— Афсус, шеърни тушунмабсиз. Мен тузумимизнинг обрўйини тўкаётганларга қарши шеър ёздим. Шофёр образи аини шундай.

— Мен ҳар бир сатрини қизил қалам билан чизиб ўқидим. Мана:

Орзиқар юрагим, қалтирар оёқ,
Ортимга коптоқдек сакраб тушаман, —

дейсиз. Шоир ҳаётдаги гўзалликин ёзиши керак, одамларга кўтаринки кайфият бериши керак. Мана, яна нима дейсиз шеърда:

Шундайлар эмасми, дейман баъзи дам —
Сокин ўйларимга тошганча учук,
Усмон Носир сўзин юлган бўғзидан,
Ойбек домламизни айлаган дудук.

— Нима бўпти? — ҳамсуҳбатимнинг оддий шеърни тушунишдан шу даража йироқлигига таажжубим ошди.

— Узингизга ўзингиз нега ғалва сотиб оласиз? Ахир Ойбекни, сиз айтгандай, дудук қилганлар, Усмон Носир сўзини бўғзидан юлиб олганлар ҳали тирик-ку.

— Тирик бўлса, уялсин, уялсин, — дедим мен титраб.

Биласизми, Юсуфжон, афсус, мен Ойбек домламизни дудук қилганларнинг, Усмон Носирни жувонмарг қилганларнинг кимлигини, буюк Қодириймизнинг дантесларини билмайман. Лекин билишни истайман. Ҳозирги ошқоралик, покланиш даврида истеъдодларни ардоқлашимизнинг ўзигина камлик қилади. Йўқса, талантларга қарши кураш, ҳалолликка қарши кураш қайта қуриш шиори остида ҳам давом этаверади.

— Давом этяпти шекилли.

— Уёғини сўрасангиз, адабиётимиздаги қайта қуриш аини шундан бошланди ҳам. «Қайта қуриш» шиори остида таланти ёшлар асарларининг тафтиши бўлди, ёзувчи Станислав Кулишнинг дурустгина «Кўнгилочар сайр» асари бирёқлама, асоссиз танқид қилинди, Тоғай Муроднинг истеъдод билан ёзилган «Ойдинда юрган одамлар» қиссаси «уркалт» бўлди. Нурали Қобил асарларидаги энг ҳаётий, энг ҳаққоний ўринлар ижобий баҳоланиш ўрнига қораланди.

Бугина эмас. «Уркалтакчилар» Озод Шарафиддиновнинг ўз қўллари билан азобда қурган боғ ҳовлисини тафтиш қилдирдилар. Оддийгина иморатни шоҳонага чиқариб, фелъетон ёздилар, иккинчи қаватдаги шийпон ва ижодхонани буздирришга эришдилар.

— Бизда бағрикенглик, тантилик, фахрланиш каби хислатлар етишмайди.

— Ҳақ гап.

— Бу ноёб хислатларсиз зўрни зўр деб бўлмайди. Биргина мисол. Шубҳасиз катта шоирларимиздан бири Жамол Камолнинг шеърятга ҳақиди дурустроқ бир мақола йўқ. Унинг ижоди етарли баҳоланмади.

— Мен бу ҳақда гапириб чарчадим. Ҳатто Жамол аканинг эллик ёшга тўлиши муносабати билан тайёрланган ўн беш босма табоқли китобини муҳокама қилиб, уни чиқариш керак эмас, дегувчилар ҳам топилди. Уялмай-нетмай гапиришди. Ваҳоланки, икки томлик қилиб чиқаришга ҳам аризулик ижод.

— Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби ноёб истеъдодлар халқимиз орасидан етишиб чиққанидан қувонмайдиганлар бор. Эркин Воҳидов 50 ёшга тўлгандан кейингина «Ўзбекистон халқ шоири» унвони берилди. Аслида у чорак асрдан бери халқ шоиридир. Менимча, Абдулла Орипов ҳам бу унвонга жуда лойиқ. Фалон ёшни тўлдиршини кутиб ўтириш шарт эмас. Санъаткорларда бундай эмас-ку!

— Бошқа республикаларда, хусусан, Болтиқбўйида, худди сиз айтаётгандай, ижодига қараб баҳосини беришаркан. Лекин гап унвондами? Эркин ака, Абдуллажонларга Ҳамза номидаги мукофот берилганида мен табриклар эканман, «Ие, энди берилдими? Мен сизларни аллақачон бу унвон эгаси, деб билардим», — дея ҳазиллашувдим.

— Гулчехра опа, ажодларимиз Бедилни ёдлаб, Румий, Навоийларни ёдлаб савод чиқарганлар. Биз-чи?

— Биз «Лаққашиқилдоқ»ларни ёдлаб... Биз:

Ҳар ён гўзал, ҳар ён соз,
Кел, чаманда қил парвоз...

каби сатрларни ёдлаб... Сиз ўқитувчилик қиласиз. Мактаб дарслиklarининг аҳволини мендан кўра яхши биласиз.

— Мана, биринчи синф ўқиш китобидан:

Жуда яхши бизнинг қиш,
Қишга бўлсин минг олқиш...

Богбон чиқар боғига,
Чўпон кетар тоғига...
Фермада товуқлар бор,
Парлари нақ оппоқ қор...
Тургун акам яхши сақлар
Кўмир қазिश асбобин...

— Демак, биринчи навбатда, шуларни шеър деб китобга киритган биз — катталарнинг саводимиз ҳақида ўйлаш керак экан.

— Ҳозир ўқувчи-ўқитувчилар нари турсин, шоирлар орасида ҳам Навоийдан ўн байтни ёддан ўқиб, маънисини айтиб берадиганлар кам топилади. Бу — Фожиа-ку.

— Тўғри. Фожиа. Тан олишимиз керак. Ота-боболаримиз тушунган Навоийни биз тушунмаймиз. Ҳамма гап — классикадан узилиб қолганимизда, унинг қонимизга она сути билан кирмаётганида. Агар Навоийни ўқитиш 1-синфдан бошланса, ишончим комилки, Навоийни тушунмаймиз, деган сўзлар бўлмасди. Кечаги кунини билмаган одамнинг эртаси бўлмаслиги маълум. Ўз ўтмишини билмаган халқнинг келажаги қандай бўларкин!!

Мен Литвада бўлганимда, ўлка этнографик очиқ музейини кўрсатишди. Юз гектардан кўпроқ ер ажратилган экан. Ҳар бир дарахт — улар учун тарих. Ҳар бир чайла — улар учун тарих. Дарахт гўлаларига қаерда ўсгани, неча йил яшагани кўрсатиб қўйилган. Литваликларнинг ҳунармандчилик ишларидан тортиб, пиширадиган нонларигача намойиш қилинган. Мен музейни айланар эканман, бутун Ўзбекистонимизни очиқ музей қилса бўлар экан, деган фикр хаёлимдан ўтди. Ахир нималар йўқ бизда асти. Биз эса тарихни, тупроқни эъозлаш ўрнига, унга қулдорнинг қулга муомаласидай беаёв қарадик. Боболаримиз юзига оёқ тирадик. Китобларини йўқотдик. Обидаларини сарқитга чиқардик. Анъаналарини бизга тўғри келмайди, дедик. Айтаверсам, гап кўп. Сувни ифлосланттиришдан ор қиладиган, бир дарахт кесса, ўн кўчат ўтқазадиган, ҳаром-харижни иснод биладиган, кўзи Навоий, Фузулийлар билан очилган аждодларимиздан кўра саводли бўлиб, нималарга эришяямиз?! Яхшиям, бахтимизга чин маънодаги қайта қуриш бошланди. Мен табиатан оптимистман. Гарчи қайта қуриш самаралари ҳозирча унчалик кўринмаётган бўлса ҳам, унинг ғалабасига жуда-жуда ишонаман. Муҳими: илк қадам қўйилляпти. Умид қиламанки, сизга ўхшаган истеъдодлар кўмагида мактаб дарсликлари қайта тузилади. Б олаларимиз Навоий, Фузулийларни Пушкин, Шекспирлардан кам билмайдиган бўладилар.

— Яна бир масала. Яқинда Қоракўл район партия комитетининг пленумида пленум аъзоси, механизаторга сўз берилди. У ёзиб берилган нутқни олиб минбарга чиқди-ю, лекин қоғозга қарамай, дилидагини айтди: «Биз рус тилини қадрлаймиз. Болаларимизга, бу тилни яхшироқ ўрганинг, деб талабчанлик қиламиз. Ўзимиз эса маълум сабабларга кўра рус тилини яхши билмаймиз».

— Юсуфжон, механизатор рус тилини билмаслиги ҳақида гапирса, мен шахсан ўзим ўзбек тилини ҳам, ижодкор бўла туриб, кўнглидагидай билмаслигимдан уялиб кетаман. Биламан: тил бойлиги халқда. У жилолантириб сўзлайди. Бутун бир романга арзигулик гап икки қаторда қойил қилиб айтилган халқнинг мақол, маталларини ўқиб, халқ даҳосига қойил қоламан. Мен, ўқиб... — деяпман. «Эшитиб» дея олмайман. Негаки, биз шаҳарликларда «тил йўқ». Хоҳ магазинга киринг, хоҳ транспортга чиқинг, хоҳ ўзингиз айтганингиздай, мажлисларда ўтиринг, хоҳ ишга қабул бўйича бир оғизгина ариза ёзинг — ҳаммасида биз билсак-билмасак, рус тилини намойиш қилгимиз келди. Натижада на рус тилини, на она тилимизни чуқурроқ биламиз.

Турли гуллар қанчалик кўп бўлса, гулдаста шунчалик чиройли бўлганидай, СССР нинг қудрати — турли миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва яқдиллигида. СССР Ёзувчиларининг сўнги съездида рус ёзувчиси Василий Белов сўзга чиқиб, мен ҳамманинг бир хил кийинишини, бир тилда сўзлашини, бир хил ҳаёт кечиришини кўришни истамайман, миллий ранг-барангликни истайман, деганди. Шундай экан, совет ҳукуватимиз ҳамма соҳа каби тил масаласини ҳам ўз ҳомийлигига олмоғи керак. Зеро, тил масаласи — давлат миқёсидаги масала.

«Ёшлик» журналининг ўтган йилги декабрь сонида Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш министри С. М. Баҳромовнинг журналга айна шу тил масаласи юзасидан жавоб хати босилди. Ҳурматли министрининг ўзбекча журнал билан русча мулоқоти мени таажжубга содди, ўз тилини ҳурмат қилмаслигидан ранжидим. Тилимиз — онамиз. Онамизга ўзимиз шундай муносабатда бўлсак бошқалардан нима кутиш мумкин?

Мен бу билан нима демоқчиман? Муҳаббат эски нарса, лекин ҳар бир юрак уни ўзича янгилаганидай, тилимиз ҳам ҳар бир дилдан ўз оҳори билан чиқади. Яқинда талантили таржумонимиз Холида Ахророва билан суҳбатлаша туриб, «қаноат», «ийманиш» сўзларига дуч келдим.

— Шу сўзларни мен ишлатмаган эканман, — дедим суҳбатни бўлганимни унутиб.

Сўз билимдони, тил билимдони Кибриё опа Қаҳҳорова билан суҳбатлашсак, ҳозирги китобларимиз, матбуотимиз тилдан у кишининг фиғонлари фалакка чиқади. «Тилимиз йўқ, тилимиз», — дейдилар куюниб. Агар биз тил товланишларини ҳар қадамда кўриб, ифорларини ҳар қадамда ҳидлаб турмасак, тилимиз қашшоқлашаверади-да.

— Гулчеҳра опа, Улан-Баторда Урта Осиедан олиб кетилган тўрт миллион қўлёзма сақланган экан. Уша қўлёзмаларни ўрганиш пайти келмадимкин!

— Таниқли тарихчи олимимиз Бўривой Аҳмедовнинг айтишларига қараганда, ўзимиздаги тарихий китоблар ҳам анчагина экан.

— Саксон минг атрофида.

— Ана, кўрдингизми. Олимнинг гапига қараганда, бу қўлёзмаларнинг саксон фоизга яқини умуман очилмаган экан. Яна ўша масала табиийки, замонавий имлони асло рад этмаган ҳолда эски имлони ҳам биладиган кадрларни кўплаб тайёрлаш масаласи ижобий ҳал қилинмаса, «битта-битта япроқ учар, япроқ учар...» бўлиб, сийраклашиб бораётган араб ёзуви ва тилининг билимдонлари ўрни тўлатилмаса, сафи кенгайтирилмаса, ўз онасини танимаган манқуртга айланамиз-қоламиз, на фақат Улан-Батордаги, балки ўзимиздаги қўлёзмалар ҳам архивларда тураверади. Уларни сақлашдан ҳеч бир манфаат бўлмайди. Тарихимиз тилга кирмайди. Демак; эртаемиз бўлмайди.

— Ваҳоланки, тарих — халқ устозидир. Халқимиз устоз кўрмаган устадек яшамаслиги керак.

Уша архивдаги минг-миллион китобларни ўрганишни тезлатиш зарур. Бундан ташқари уларни нашр қилиш масаласини ҳам ўйлаш лозим.

— Тошкентда ўндан ортиқ нашриёт бор. Сиз айтган масала билан «Фан» нашриёти, «Ўзбекистон», Фафур Фулом номидаги нашриёт, «Ёш гвардия», «Юлдузча» нашриёти, бемалол шуғулланса бўлади. Бунинг учун озгина жонкуярлик, фидоилик керак, холос.

— **Мактабларимизда на адабиёт, на тарих ўқитиш бўйича мақтагулик ҳолимиз йўқ. Мен баъзи мактабларнинг битирувчиларидан «Мўқанна ким!» деб сўраб кўрганман. Ҳеч биттаси жавоб бера олмаган. Урта, ҳатто олий маълумот ҳужжатига эга бўлганларнинг кўплари буюк боболаримизнинг номларини ҳам билмайдилар.**

— Сабаби: бизнинг тарих дарсликларимизни ўқиб бўлмайди. Мен беш китоблик «Ўзбекистон тарихи»ни ўқиб, очигини айтсам, унчалик қониқмадим. Утган аср венгер тарихчи-сайёҳатчиси В амберининг инқилобга қадар чоп этилган кичкинагина китоби менга, аксинча, Урта Осие ҳақида кўпроқ маълумот берганди. Мен уни қизиқиш билан ўқигандим. Устоз Абдулла Қаҳҳор «Бадий асар шавқ билан ўқилиши керак» дегандилар. Тарих китоблари ҳам аини шундай шавқ билан ўқилиши керак. Бизда эса аксинча... баён, баён, баён... Баёнчилик эса билимсизликнинг белгиси, талантсизликнинг ўзи.

— **Кейинги пайтларда ким бўлишдан қатъи назар, халққа хиёнат этганлар жазосини оляпти. Жуда тўғри қилиняпти. Бундан халқ хурсанд. Адабиёт-чи! Ҳали ҳеч ким ёмон китоб ёзгани учун жазолангани йўқ. Кўплар ҳамон унвонини пеш қилиб, гердаиб юрибди. Ҳамон уларнинг ишлари «беш». Ҳатто қалам ҳақини ҳам унвонсиз талант шoirга қараганда икки-уч ҳисса ортиқ олишади. Бу — адолатсизликдир. Сизнингча, бу адолатсизликка қарши қандай курашиш мумкин!**

— Бу — жуда мураккаб масала. Негаки, талантлар кўп эмас. Лекин дарахтни силкитсангиз, талантсиз ношир, талантсиз шоир, талантсиз ёзувчи, талантсиз адабий ходим ёғилади. Талантларга оид бир хислат бўлади: андиша. Минбар талашини, юқори ташкилотларга югуришини, атрофига ҳамфикр-ҳамтовоқлар тўплашни ўзлари учун ор деб биладилар. Талантсизлар эса сиз билан биз ўйлагандай, унчалик талантсиз ҳам эмас. Улар яхши ёзолмаса ҳам, «яхшигина» ҳасадгўйми, «яхшигина» ифвогарми, «яхшигина» лаганбардорми, «яхшигина» ёлгончими, «яхшигина» гуруҳбозми, «яхшигина» худбинми... бўладилар. Ёмонлик тезда ўзаро тил топиша олади. Яхшилик ўзига суянса, ёмонлик ён-атрофдагиларга суянади. Истеъдод танҳо учраса, беистеъдод тўда бўлиб учрайди. Шунинг учун ҳам ёмон китоблар чиқаверади, талантсизнинг ошиғи олчи бўлаверади. Сиз истаган адолатнинг бўлиши учун ҳакам ташкилотлар оқни қорадан ажрата биладиган ташкилот, талантлар ташкилоти бўлиши керак. Бу — бир. Иккинчидан, нашриётлар ўз маҳсулотини ўзи сотиши керак. Утмаган китоблар харажатини ўзи қоплаши лозим. Учинчидан, кенг халқ оммаси фаол бўлиши даркор. Ёмон китобларни магазинлар қайтариб юборадиган бўлсин, ёмон китобларни одамлар магазинларга қайтариб олиб боришдан эринмайдиган бўлсин. Тўртинчидан эса, бадий адабиётга халқ талабини ўрганиш том маънода йўлга қўйилиши, бу масалада психолог, социологларимиз ёрдамга келиши керак. Ленинградда бўлганимда, психологлар кўмагида ҳар соҳада унумли фойдаланишларини эшитиб, ҳавасим келганди. Психологлар бизда, Ўзбекистонда нималар билан шуғулланишаркин, деб ўйлайман гоҳида. Чунки уларнинг на матбуот саҳифасида бирон-бир муаммо билан чиқишини кўраман, на у, на бу масала юзасидан умумхалқ фикрини олганларини эшитаман. Халқ қалбини билмай туриб, халқ номидан иш кўришлар нималарга олиб келганини кўриб турибмиз.

— **1986 йил охирларида Эркин Воҳидов Бухорога келди. Уша пайтларда нашриётда ишларди. Шу босдан Бухородаги китоб дўконларига кириб, қайси китобларга қизиқиш катта, қайси китоблар сотилмай, чанг босиб ётганлигини суриштирди. Бир китоб дўқонида ғаройиб суҳбат бўлиб ўтди. Сотувчи — рус аёли Эркин акага деди:**

— **Ноширман, денг. Сизлар нега Эркин Воҳидов китобларини кўплаб нусхада чиқармаяпсизлар! Ҳамма унинг китобини сўрайди. Яқинда икки томлиги келган эди, талаш бўлиб кетди.**

Бу гапларни шоирга ҳамроҳ бўлган бир қанча таниқли адиблар ҳам эшитишди. 1987 йилнинг бошларида Ёзувчилар союзининг мажлисларидан бирида эса Эркин Воҳидовга «Нега ўз китобларингизни икки томлик қилиб чиқарасиз! Нега фалончиларники бир томлик бўлиб ҳам чиқмайди!»— деб таъна қилишди. Уша фалончиларнинг китобини, кошқийди, халқ ўқиса.

Бир ёш шоир. Қодирий, сиз бугун бўлганингизда, биз ёшлар сизни ҳимоя қилардик. Сизга қалқон бўлардик, деган мазмунда шеър ёзган. Мен бунга ишонмайман. Юқоридаги гаплардан кейин ишониб бўладими!

— Юсуфжон, дилимдаги гапларни айтдингиз. Мен куни кеча «Чингиз Айтматовга мактуб» деган шеър ёздим. «Чингизимизни асранг, одамлар!» дейиш учун. Шу шеърни аини пайтда ўқувчиларимиз ўзимиздаги бармоқ билан санарли истеъдодларни асраш маъносида тушунишларини ҳам орзу қиламан.

— **Мен бир нарсага ҳайрон қоламан: яхши шеър ҳамиша ноёбдир. Лекин ҳамма жойда навбат: газетада навбат, журналда навбат... Нашриёт ходимларининг гапини эшитиб, ёқамни ушлайман: «Бизга қийин. Ахир республикамизда 420 та ҳужжатли шоир бор. Барнинг китобини чиқариш керак». Ё таваба! 420 та! Булар ҳали ҳужжатли шоирлар! Ҳужжатсизлари-чи!! Шунча шоирларимиз бору, ўқийдиган шеър йўқ. Эркин Воҳидовнинг «Шарқ юлдузи»да эълон қилинган туркуми, Абдулла Ориповнинг «Ёшлик»да эълон этилган шеърларидан бўлак яйраб ўқиладиган шеърларни 1987 йилда эълон этилган ашъорлар ичидан топиш жуда-жуда қийин.**

— Мен жуда бунчалик фикрда эмасман, Юсуфжон. Жамол Камолнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган туркум шеърини эсланг. «Отанг ўтди чапак чалиб, онанг ўтди чапак чалиб, сен ҳам ўтасан чапак чалиб...» маъносидаги шеърлар. Ёхуд Сулаймон Раҳмоннинг «Шарқ юлдузи»да босилган талай шеърлари...

Бу каби асарлар учун нашриётларда ҳеч қандай навбат бўлмаслиги керак, деб ўйлайман. — **«Қора кўзим» янграган радиода нега бемаъни кўшиқлар янграйди! Нега «Диёнат», «Ёнғин», «Кунда» чоп этилган босмаҳоналарда бемаъни асарлар босилади! Рост, бунақа саёз асарларни ўқийман, маъносиз кўшиқларни тинглашдан кўрқаман.**

— Сизнинг айтганларингизга қўшимча: мен яна ёлгондан кўрқаман. Сўзи бошқа-ю, ўзи бош-

қалиқдан қўрқаман. Ҳаромдан қўрқаман. Оқни қора, қорани оқ дейишларидан қўрқаман. Келгусимиз олдида ҳисоб бермаслик туйғусидан қўрқаман. Биз бугунимизга фақат бугуннинг кўзи билан эмас, эртанинг кўзи билан ҳам қарашимиз керак. Қишлоқдагиларнинг турмуш савиясини кўтариш керак. Аёлларимизда камқонлик бўлса, даволайлик, болалар ўлими кўпаяётган экан, сабабларини ўрганайлик, мева-сабзавотлар истеъмولى даражаси Ўрта Осиёда ниҳоятда камайиб кетган экан, боғлар яратайлик, соғломлаштириш муассасалари қурайлик, қишлоқ муҳитини яхшилаш учун сафарбарлик эълон қилайлик, ҳашарлар уюштирайлик, атроф-муҳитни тозалайлик, ичар сувимизнинг софлигига эришайлик...

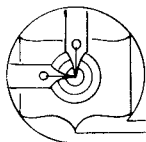
Биласизми, Юсуфжон, турғунлик даврининг зарарлари, назаримда, шу даража каттаки, уни ҳисоб-китоб қилишнинг ўзини ҳатто иложи йўқдай туюлади менга. Энг даҳшатлиси: у одамлардаги тўғрилик туйғусини деярли ўлдириб қўяёзди, эътиқодга путур етказди, ишонч пайини қирқди. Лўттибозлик, ниқобийлик авж олди. Бахтимизга яхшиям қайта қуриш бошланди. Газета-журналларда ўқиясиз: 40—50 йиллаб арбоблик пиллапоялари бўйлаб тобора кўтарилиб борган Вишинскийга ўхшаган одамлар аслида Лениннинг кушандаси бўлса, меньшевик бўлса, халқнинг жаллоди бўлса... Ёхуд давлат бошида турган раҳбарнинг ёрдамчиси катта порахўр чиқса... Ёхуд Социалистик Меҳнат Қаҳрамони (қандай қаҳрамон бўлгани энди маълум!) Аҳмаджон Одиловдай инсоний қиёфасини йўқотган қонхўрлар даврини сурган бўлса... Бундайларга қарши борувчилар ҳал хил сохта ҳужжатлар, тўхматлар, ҳамтовокларнинг имзо уюштиришлари билан бадном қилинса... Қайси диёнатини ютганлар имзо чекаркин? Ўзингизга маълум: «халқ душмани» тамғаси остида қанча-қанча ажойиб зиёлилар, давлат арбоблари, бир сўз билан айтганда, жамиятимиз гуллари қурбон қилинган. Мен «халқ душмани» иборасини ўйлаб, топганлар — халқ душмани, халқимизнинг тарихини сохталаштирувчилар, тилини менсимовчилар, дилига қулоқ солмовчилар — халқ душмани, дегим келади. Халқ жонидан севувчи истеъодларимизнинг дилозорлари — халқ душмани.

Турғунлик даври турғун одамларнинг жуда катта отрядини яратиб қўйгани сир эмас. Ишламай тишлашга орзумандлар отряди, юлғичлар отряди, чиройли шиорлар остида ҳаромхўрлик қилади-ганлар, таниш-билишчиликка ружу қўйганлар, соф-ҳалол одамларни бадном қилишга устаси фаранглар отряди... яралди. Улар ҳалиям тирик. Улар яшаяпти. Бундай одамларнинг тили бошқаю дили бошқа бўлади. Улар, аксарият, гапга чечан. Улар, аксарият, ҳалолликни билмас-да, қонунларни яхши билади. Бундайларнинг бугуни бор. Эртаси йўқ. Эртаси бўлмагани учун ҳам улар ашаддий бўладилар. Мен ақлимни танибманки, инсон қалбини ойна каби акс эттирувчи аппарат ихтиро қилишларини орзу қиламан. Шундай аппарат бўлса, турғунлик даври ҳам чўзилмасмиди, дейман.

— Марказий газеталарнинг бирида юртимизда рўй берган ножўя ишлар ҳақида мақола босилган эди. Уша мақолада, ўзбеклар ҳар қандай буйруқни, тўғрими-нотўғрими, ҳамиша эътирозсиз қабул қилади, не деб буюрмасинлар, хўп, деб маъқуллайди, деган фикр баён қилинган эди. Алқисса, халқимиз «хўп-хўп»чиликда айбланган эди. Мен бу гапга қўшилмайман. Биринчидан, наинки бизда, бошқа республикаларда ҳам «хўп-хўп»чилар истаганча топилади. Иккинчидан, «хўп-хўп»чиликка қаршилар, адолатни деб ўтга кирувчилар бизда ҳам бисёр (Дилмуродовга ўхшаганлар). Сиз бу ҳақда нима дейсиз!

— Бу саволингизга, назаримда, бундан саккиз йил илгари ёзилган «Зарурият» номли шеъримда жавоб берган эканман чоғи. Яъни: «Керак бўлса туғар халқ янги даҳоларни ҳам». Халқ ўзининг соф фарзандларини севади, уларга ишонади, уларни ардоқлайди. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби буюк арбобларини яратиб, менинг ўзим бўл, деган халққа, Ҳалима Носирова, Аброр Ҳидояттов, Муножот Йўлчиева каби санъаткорларини яратиб, менинг овозим бўл, деган халққа Ҳабиб Абдулла каби эътиқоди пўлат олимларини яратиб, менинг дилим бўл, деган халққа, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Эркин, Абдуллаларини яратиб, менинг сўзим бўл, деган халққа, миллион-миллион тонна пахта етиштиришга қодир халққа тил тегизиш — гуноҳларнинг гуноҳи деб биламан. Ҳаромхўрларнинг атрофдаги қиёфасиз, таъмагир югурдакларга келганда, Омон Матжон ибораси билан айтадиган бўлсам: «Халқми шу!!»

Сўхбатни Юсуф ЖУМАЕВ олиб борди.

Шукур Холмирзаев

МУЪЖИЗА БЎЛИБ ҚОЛСИН

(1987 йил ҳикоячилиги ҳақида ўйлар)

«1987 йил ҳикоялари» деганимиз билан уларнинг йил бошида чоп этилганлари — шубҳасиз, 86-йилнинг маҳсули ва 87-йилнинг ўртаоғида ёзилган аксар ҳикоялар ҳам 88 да эълон қилинадик, демак, фалон йилнинг асарлари, деган гапнинг ўзи нисбийдир.

Шу каби — менинг бу «шартли йил» ҳикоялари ҳақидаги мулоҳазаларимни ҳам мутлақ объектив деб эмас, журналнинг фикри ёки қатъий хулосаси деб эмас, балки шахснинг нисбий объектив мулоҳазалари, деб қабул қиласиз.

Тагин бир гап:

Мен ҳозир тилга оладиган аксар ҳикояларда анъанавий йўлда ёзилган, яъни, биз ТУРГУНЛИК аталмиш даврни орта қолдириб, БУГУНГИ кунда яшаётган эсак-да ва гап КЕЧАГИ кун — 87-йил ҳақида кетса-да, бу асарларда на турғунлик йилларининг бирон-бир муаммоси ўртага қўйилади, на-да БУГУНГИ долзарб бирон масала.

Шунинг учун ҳикоялар мазмунида ҳам анъанавийлик кўраман.

Бироқ бу гап — уларни асло КАМСИТИШ эмас! Чунки бу тур асарлар эртанги кунда ҳам яратилиши ва ЯХШИЛАРИ ИНДИНГИ кунларда ҳам севиб ўқилиши шубҳасиз!

Гапни носирларимиздан бошлайман.

Мана, «Шарқ юлдузи»нинг 3-сонида Жамила Эргашева деган ёш адибамизнинг «Маломат» номли ҳикояси босилди. Мазмуни: ёши ўтинқираганроқ Эркиной отли қиз автобаза директори Самадни яхши кўриб қолади ва ҳалигидай «юра бошлайди». Кунларнинг бирида маълум бўладик, директор оилали, тўртта боласи бор. Шу ўринда жиндак таажжуб қиласан: битта районда яшаб туриб, ундаги азда-базда автобазадек корхона директорининг уйланган-уйланмаганини билмаслик — ғалати! Бунинг устига, унга маъшуқа бўлиб юрган қизнинг билмаслиги! Ҳа, майли, дейсиз.

Эркиной буни билиб қолади ва ошиқ-тўра билан иккиси ўртасида шундай гап кечади:

«— Нима бўлгандаям бировнинг оиласини бузиш яхши эмас. Ҳаққим йўқ,— дейди қиз.— Ахир, болалар-чи?»

— Қўйинг... Тўртов тўрт тарафимдан ёпишсам у ерда қололмайман...— Кейин ҳаяжон билан давом этади:— Эркиной, эшитяпсизми, тўйиб кетдим дунёдан...»

Сўнгра автор ёзади: «Эркиной ўзини ортиқ идора қилолмай қолди. Энтикканича унинг кўксига бош қўйди».

Кейин бўлса Эркиной барибир «маломат»га қоламан деб, ишдан кетворади.

Хўш, КЕТИБ қаерга бораркан?

Ташландиқ бир уйга кириб қолади. Бир ит жунжикиб ётибди. «Сен ҳам менга ўхшайсан», деб ўйлайди у. Ва шунда автор тагин таъсирланиб ёзади: «Ёмғир (эса) сира тинай демасди».

Кейин нима бўлади?

Автобаза директори ўз оиласи оғушида, илгари қандай яшаган бўлса, яна шундай яшаб кетаверади.

«Ё, тавба,— дейсан — ахир у Эркинойни севарди-ку? Қани «ҳаётдан тўйиб кетган» йигитнинг ноалари?»

Демак, йигит қизни шунчаки алдаб — эрмак қилиб юрган. Қиз эса, — қиз-да, — унга ишонган! Менга шундай туюлдик, ёш адибамиз ҳам худди қахрамонлари Эркинойдек ўйладилар ва Эркиной каби база директорига ишондилар. Ана шунинг учун ҳам силлиқ, чиройли тил билан, эҳтирос билан ёзилган ҳикоя чала бўлиб қолди: автор ҳикояни давом эттиролмади.

Хуллас, муаллиф қахрамонларидан БАЛАНДда туролмаган.

«Ёшлик» журналининг 3-сонида босилган Еқут Акрамованинг «Томчи» ҳикояси ҳам тахминан шундай.

Дилшода Саидолимованинг «Таниш кўчалар» ҳикоясида шахарлик ишчи аёл туғилган қишлоғига қайтиб, бир вақтлар ўзини қўйиб юбориб бошқага уйланган йигитнинг ғоят хароб-мискин ҳаёт кечириётганини кўради ва: «Нега бундай? Одамзоднинг бахтсизлигидан ҳам қувонар эканми киши? Нега мен қувоняпман?» дейди... ўз ҳолатидан ҳайрон қолиб.

Хорғин-шикаста оҳангда ёзилган бу нарса кишига ўзининг ҳаётийлиги билан ёқади.

Мен «нарса» дедим. Чиндан ҳам Дилшоданинг ҳикояларигина эмас, юқорида бир оз таҳлил қилинган сингилларимиз шу жанр остида чоп этирган асарлари ҳам ҳикоя талабига жавоб бера олмагани учун — «бир нарса», балки ҳикоя билан лавҳа орасидаги нарсалардир.

Яқин бир-икки йилдан буён матбуотда кўриниб қолаётган Саломат Вафоеванинг «Саодат»

журнали 3-сонида чиққан «Шундай кун» ҳикояси барча адибларимиз ижоди орасида бамисоли ёнартошдек порлаб туради.

Ҳикояда қадимги гап — эришилмаган ишқ ҳақида гап кетади: бир йигитга ошиқу беқарор бўлган қизнинг бир кунлик самарасиз изтироблари ҳамдардлик билан шоирона тасвир қилинади.

Энди асосий кучларимиз — йигитларга ўтамыз.

Эркин Аъзамов — тан олинган ёзувчи-ҳикоянавис. Унинг «Анойининг ёввойи олмаси» каби мукамал асарлари чиққан, адабиётимизда Эркиннинг тақлидчилари ҳам пайдо бўлди.

Ана шунинг учун бу адибнинг ижодига катта ҳурмат ва катта талабчанлик билан қарашга ҳақлимиз.

Ана шу даражадан Эркин Аъзамовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Ватанпарвар» ҳикоясига назар ташласак, хийла ўйланиб қоламиз.

Бир районда «Патриот» лақабли киши яшаркан. У ўзга юртдан келган меҳмонларга ўз ўлкасини нуқул мақтаб, оғзини очиб қўяркан. Яхши образ!

Лекин Патриот сал-пал такаббур ҳам. Масалан, битта камтаргина тенгқурини — полвон йигитни «Менинг маймуни» деб атайди ва унингга зўрлигини меҳмонларга намойиш қилиш учун оғир тўсинни кўтартиради.

Дарвоқе, бу тўсинни ундан бошқа кишининг кўтариши маҳол.

Хуллас, районга келган янги меҳмонга Патриот полвонни чақириб, ҳалиги тўсинни кўтаришини буюради ва уни одатдагича «Маймуни» деб атайди.

Полвон... биринчи марта, ҳа, **биринчи марта** Патриотнинг сўзини олмайди: тўсинни кўтармайди. Тағин, зарда қилиб кетиб қолади. Ушбу воқеа, чамаси, уч-тўрт бетда тасвир қилинади. Ҳикоянинг давомида тағин ўн икки-ўн уч бет бор.

Мен полвоннинг кетиб қолганини «кўргач», жуда ҳаяжонга тушдим. «Бунча тез ривожланди сюжет?», Буёғида нима бўлади?» деб ўйладим ва шу оннинг ўзида, — профессионаллик касали-да бу, — ҳаёлимда ҳар хил тусмоллар айлана кетди: «Энди, демак, Патриот меҳмонни жойлаштириб қўйгач, полвоннинг кетидан боради», деб ўйладим. Ахир, кимсан, Патриотнинг сўзини икки қилди у! Патриот қандай чидайди?! Ҳали уни чинакамига маймун қилиб ўйнатади!..

Ҳикояни ўқишда давом этдим: Патриот бошқа ишлар билан машғул, ёзувчи эса унинг қилмишларини тасвирлапти, изоҳлапти, баён қилапти.

«Ҳа, ҳикоя чиндан ҳам Патриот ҳақида экан. Демак, Эркин уни янги тўқнашувларга солар? Улар олдида полвондан дакки ейиши ҳеч нарса бўлмай қолар!» деб ўйладим. Уқияпман, ўқияпман: тўқнашувдан дарак йўқ.

Аксинча: ўқиган бўлсангиз — пайқагандирсиз, автор Патриотни оқламоқчи бўладими-е, ундан қандайдир хижолатпазлик сезадими-е — шунга ўхшаш оҳанглар ҳам сезила бошлайди.

Оқибат аврат, биз ҳам бордик шу районга, Патриот бизниям айлангирди, деб ҳикояни тугатади.

Таажжуб!

Мен гапнинг бўларини айтаман: ҳикоя қуйидаги икки шохдан бирига йўналиши керак эди. Биринчи йўл: такаббур Патриотнинг синиши... Агар шу йўл тутилганда, ҳикоя давомидаги таъриф-тавсифлар тепароққа олиниб, полвон билан «оранинг бузилиши» ҳикоя сўнгига кўчирилиши керак эди.

Иккинчи йўл: маймун-полвоннинг ўз қадри-қимматини англаш йўлидирки, бу ҳолда у биринчи ПЛАНга чиқариб тасвирланиши керак эди.

Балки ҳикоя шу ҳолидаям яхшидир? Мукамалдир?

Бироқ, менинг — субъектнинг объектив фикри — шу!

Ҳикоя автори Патриотни оқлашга интильганидек, мен Эркинни қандайдир ёқлашга ҳаракат қилмайман.

У бунга зор эмас!

Мен Эркин Аъзамовни чин маънода ёзувчи, ўз қамровига, ўз образларига ва тасвир усулларига эга бир адиб сифатида ундан ҲАМИШАГИдек асарлар кутаман ва истиқболда прозамизнинг теран устунларидан бири бўлиб қолишига ишонаман.

Энди гап — «Шарқ юлдузи» журналининг январь сонида босилган «Оқ бино оқшомлари» ҳикояси ҳақида.

Муаллиф — ҳаммангизга маълум — адабиёт жафокашларидан бири, публицистик мақола-лари билан ҳам суюкли бўлиб қолган адибимиз — Нурилла Отахонов.

Ҳафиза деган чиройли («жуда чиройли») қиз Шарифжон деган йигитни яхши кўриб тегади ва у билан лаззатли ҳаёт кечира бошлайди.

Кейин Шариф ўқишга кетади-ю, Ҳафизанинг эски жазмани Авазбой унинг йўлини тўса бошлайди. Алқисса, у Ҳафизани дала четидаги оқина ҳужрага тортади.

Ёзувчи Ҳафизанинг эри билан ҳам, бу ўйнаши билан ҳам кечирган интим онларини биз тасвирлашга журъат этолмайдиган бир шиддат билан кўрсатадики, адабиётнинг мана шу функцияси ҳам борлигини унутиб қўйганимизга икром бўламыз: ахир адабиёт ҳаётнинг мана шундай томонларини ҳам одоб доирасида кўрсатиши керак!

Авазбой хотинини қўяди. Ҳафиза ҳайрон бўлиб дейди:

«— Қўйинг, бечорани овора қилманг...»

— Уни ёмон кўраман.

— Хотинингизни ўйламангиз, болаларингизни ўйланг... Мени десангиз, ажраманг...»

Аваз барибир хотинидан расман ажралади ва, ҳайҳот, ичкиликка берилади. Кейин табиий ҳол: Ҳафиза ўзини олиб қоча бошлайди ва оқибат унга қарамай қўяди.

Қарабсизки... у мажнуна бўлибди!

Нега?

Аваз унинг қандайдир ишончларини оқламагани учунми? Балки хотинидан ажрагани учундир? Балки Ҳафиза қаттиқ виждон азобига йўлиққандир?

Ундай десак, ҳикоя сўнгиде, ретроспекция бўйича бошига кўчирилган шундай парча бор: Ҳафизадан дугонаси сўрайди:

«— Мабодо қайта бошдан бошлаганинда, кимга тегардинг?

— Шариф акамга,— деди Ҳафиза ўйлаб ўтирмай.

— Унда Аваз ака-чи?

— Билмадим...— Ҳафиза тутилиб қолди.— Ростини айтсам, тагин шундай бўларди, шекилли...»

О, гап буюқдами? Демак, ёзиғи шу!.. Уни — қисматни билар эканда? Демак, Шарифга тегиб олиб, ишратни Аваз билан суриш тақдирида бор экан-да?

Ана шунда қизиган миянга навбатдаги хунук гап келади: демак, Ҳафиза Шарифни ҳис билан, Авазни ҳирс билан севар экан.

Энди бир сония оғир бўлайлик!

Тасаввур этинг: Нурилланинг ижозати билан ҲАЛИГИ парчани олиб ташлайлик-да, ҳикояга яна бир назар солинг: нима ўзгарди? Ҳеч нарса.

Қайтамга боягидек хунук хулоса дарҳол бизни тарк этди.

Бироқ... қизнинг ЖИҲНИ БҮЛИШИга ишончсизлик ҳисси қолади, албатта.

Демак, у жинни бўлмаслиги керак!

Унда ни-ма бўлиши керак?

Унда... руҳий таҳлилга бой бу асарнинг моҳиятидан келиб чиқадиган ҳол содир бўлади.

Яъни, «икки кемани ушлаган киши ғарқ бўлади» деганларидек — Ҳафиза... ОРА ИҮЛДА қолади. Ҳикояда менинг ақлим етмаган маъно ва сирлар бордир балки?

Унда билмадим.

Аммо, умуман, бир нарсани БЕМАЛОЛ қайд қилишим керак: кўпчилик ҳикояларимизда ЕЧИМ ЧАТОҚ.

Ўзи, бўйинга олиш керак: ечим топиш қийин.

Чехов бобоям: «Ҳикояга янги ечим топиш — янги ҳикоячиликни бошлаш билан баровар-ов», демаган бежиз.

Чунки ҳикояда ЕЧИМ — ёзувчининг дунёни зуҳур этиши, инсон руҳининг ички ва сиртки қонуниятларини нечоғлик билиши, қолаверса-маҳорат-профессионаллик, ижод техникасини қанчалик эгаллагани билан боғлиқ масаладир!

Мана, асосан — «Ижод техникаси»ни эгаллаш натижасида ёзилган ҳикоялардан бири — Хайриддин Султоновнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 13 февраль сонидида чиққан «Пластинка»си.

Оёғи синиб, уйга қамалиб қолган ёш бола эрмак излаб, отасининг не-не ҳасратда йиққан — классик куйлар ёзилган пластинкаларини икки қатор қилиб тизиб қўйиб, ўзи поезд бўлиб юра бошлаганда, ота келиб қолади: пластинкалар қирс-қирс синяпти.

Во дариг!

Қаттиқ ҳафа бўлган ота ногирон ўғлига озор бермай, ўзининг ич-этини еб ётади ва... тўсатдан эслайди: ўзи ҳам... ҳа, ўзи ҳам мана шундай — бола ёшида ўйин-ўйин билан, суюкли бувисидан қолган ЯГОНА ёдгорлик — у кишининг овози ёзилган магнитофон лентасига ғарб музикасини ёзиб юборган эди.

Уртоқлар, бунақа ишларни ўзимиз ҳам қилганмиз: ўйинқароқлик билан энг азиз, мўътабар нарсаларимизни ҳам барбод берганмиз.

Хатолар такрорланаверар экан!

Ҳикоя Хайриддиннинг фақат ўзига хос нозик юмор билан ўхшатиб ёзилган.

Раҳмат, мулла Хайриддин!

Тагин авторига раҳмат айтса бўладиган ҳикоялардан бири — ўша «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 23 октябрь сонидида чоп қилинган: «Муюлишдаги эшик».

Муаллифи — Зоир Мамажонов.

Бундан икки йилча бурун: «Сурхондарёда бир муҳбир қамалипти. Тухмат билан. 8 йилга кесишмоқчи экан, 1 йил беришипти», деган гапни эшитгандирсиз?

Ўша «муҳбир» чиндан ҳам бир йил ётиб чиқди. Яқинда ўша бир йил ётгани учун давлатдан ҳақини ҳам ундириб олди.

Зоир Мамажонов — ўша йигит.

Ҳикояга қайтдик. Боғ қоровули Маматқул чол боғдан бировга хас ҳам олдирмайди.

Оқибат, раиснинг ўтин учун борган шофёриниям қайтаради.

Қария боғ бригадирининг ҳам жонига тегиб юрган экан, хуллас, уни ишдан бўшатишади... Бўшатишади-ю, орадан тўрт ой ўтгач, бир куни ўша шофёр шошиб келиб:

«— Тез бўлинг. Раис чақиряпти!»— дейди.

Чол ҳайрон, кабинага киради. Лекин алами кучли. Йигитга шундай гап қолади:

«— Ҳей, менга қара. Шундай қилиб, энанга эр топмадингми? Отангни ўлганига ўн қовун пишиғи бўлди?»

Шофёр миқ этмайди.

Раис ҳам чолни бағрига босиб кутиб олади. Кейин қоровуллигига тайинлаб, бекор ўтирган вақтининг пулиниям тўлайди. Чол баттар ҳайрон бўлиб, уйга қайтади.

Кейин билса... бир куни марказда тишини олдириб, кўнгли беҳузур бўлиб, деворга суянганда, тирсагидан суяган киши — райком секретари экан!

Раис секретарни — чолнинг қариндоши, деб ўйлаган!

Чол ўқиб, боққа боради. Яна дарвоза қошида. Оқшом қараса, ичкаридан тагин ўша шофёр машинасини ҳайдаб келаяпти. Кузовда олма... Шофер эрталабидек тайлоқланади. Чол эса, етти ёт бегонадек, дарвозани қулфлайди.

Эртага ҳалиги сир фош бўлиб, тагин ишдан ҳайдалишини билатуриб, шу ишни қилади.

Зоиржоннинг қаҳрамони билан ўзи орасида яқинлик кўрдим мен. ШУНИНГ УЧУН бу чолга буткул ишондим ва уни яхши кўриб қолдим.

Энди ижозатларинг билан бир воқеа айтиб бераман:

«81-йилмида — Бухоронинг Афшонасига бордим. Ибн Сино туғилган кентга. Меҳмонхонага тушдим. Ҳам директор, ҳам қоровул Эргаш ака билан гаплашиб ўтириб, қадим мақбараларни кўрмоқчи, сўнг қадим боғбонлар билан суҳбат кўрмоқчи эканимни айтдим.

Эргаш ака дафъатан хурсанд бўлиб, Қурбон бобо деган киши бор, деди.

Бобонинг уйига борсак, пешонасига қизил қийиқ боғлаган, оқ яхтакли қария кўчат пайванд қилаётган экан. Саломимизга алик олди-ю, ишини қилаверди. Анча вақт ўтиб кетди. Қаддини кўтарганда кўрдим: қария бирқўл эди.

Етти пушти боғбон ўтган бу кимса урушдан қайтгач, тентираб юриб, Хўжа Саид Пўлатнинг мақбараси ёнига келиб қолади. Мақбара атрофи хароб. Аммо ер бор, яқин жойда сув ҳам бор.

Бу ерлар бир замонларда боғзор, тоқзор бўлгани ҳам унга маълум: эмишки, мўғуллар босқини даврида улар бу тупроқда кўп лашкар йўқотганлар. Оқибат, ерлик халқ ҳам қирилиб, Хўжа Саид Пўлат қолган. Унга муносиб жазо — шу деб, атрофдаги тоқларни кесиб, тоғ баравари уюб, тагига ўт ёқишган-да, Саид Пўлатни бир хумга солиб, ўт устига қўйишган. Аланга уч кечакундуз пасаймаган. Кейин хумни тушириб очсалар, Саид Пўлатнинг ниҳояти пешонаси терлаган эди.

Уни нимталаб ташлаганмиш.

Қурбон бобо... шу мақбара атрофини боғ қилмоқчи бўлиб роса югуради. Унга рухсат этишмайди, вассалом. Нима дейишади денг?

«Агар бирор идора шу қаровсиз ерни ўзига олса-ю, сизга маош тайинласа, боғ қилаверинг!»

«— Вей, мен текинга қилиб бераман!»

«— Текинга мумкин эмас!»

Не дейсизки, ижроқум раиси бир одамгарчилик қилади: қаровсиз ерни боғ қилишга рухсат беради. Рухсатдан бошқа... ҳеч нарса!

Қурбон бобо ўн беш йил шу ерда тер тўкади.

«— ... Аммо жоним қийналмади,— деди.— Қайтага роҳат қилардим. Биров тепамда қамчисини ўйнатаиб турмади».

Етмиш саккиз ёшида токни кесатуриб нарвондан йиқилади. Сўл қўли синади. Уни тузатадилар, лекин қўл қуриб қолади.

Қурбон бобо ҳукуматдан орден-медаллар ҳам олган. Аммо қачон олганини эслолмайди.

«— Шунини берганда... Хрушчевнинг замони эди... Вистапкага Сталин даврида борганман».

Қария бу нарсаларни эслолмайди-ю, ўн олти гектар боғдаги ҳар туп дарахтнинг қачон экиб, қачон пайванд қилганига эслади.

Энди қуйида ёзиб қўйганим бир неча калима билан ҳикояни тугатаман: «Бобо билан хайрлашарканман, унинг кўзларидаги маънос табассум юрагимга тегиб ўтди. Умр — ниятига етган умр бўлса-да, афсус, шомига яқинлашаётганди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас,— деди у. Мақтаб ёзманг демоқчи.— Мендан қоладигани шу бўлди...

Шундай деганда, ҳаёт қонуни олдидаги қорасизлик ва умрдан мамнунликни уйғунлаштирган бояги табассум «пов» этиб алангаланди. Қўлимдан келганда, унга минг йил умр ато этгим келиб кетди...»

Тузук ёзибманми?

Йўқ, мен буни ёзмаганман. Афшонани кўрганам ҳам йўқ... Бу воқеа — бизнинг энг талантли, энг ўйчан, энг мард ва билимдон ёзувчиларимиздан бири — Зоҳир Аъламнинг ўша «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 21 август сониде эълон қилинган «Қурбонбод» деган воқеий ҳикоясининг қисқача баёни.

Менинг жўн баёнимданок асарнинг қимматини англаган бўлсаларинг керак.

Лекин... бир нарсага афсус қилдим: Зоҳиржон шошилмасдан, буни бадий асарга айлантирса бўлар экан...

Яна танқидбоп ҳикояларга ўтамиз.

Муҳаммад Салом. «Муҳораба». «Шарқ юлдузи». 4-сон.

Ҳикоя фавқулодда яхши бошланади, яхши давом этади. Аввало, ҳикоянинг номини қаранг: «Муҳораба». Яъни, уруш. Қиргин-барот уруш дегани. Қуни кечагача биринчи жаҳон урушини ҳам «Жаҳон муҳорабаси» деб атардик.

Ҳикояда икки қўшни обрасидаги бир парча ташландиқ ер устида гап кетади.

Шунинг жанжали.

О, ер устида қанча жанжаллар бўлмаган! Пироварди, жаҳон урушлари ҳам ер учун бўлган ва бобо Толстой Шарқнинг: «Инсонга икки газ ер керак бўлади, холос» деган улуг ҳикматини билгандек, бу борада ажойиб повесть ҳам ёзган.

Шуниси ёқимлики, Муҳаммад Салом ўша парча ер устидаги жанжаллар асноси мана бундай деб ёзади: «Муҳорабага янги кучлар қўшилиб, анчайин (?) кенг тус олди. Оқибатда урушларда кузатилгани каби бунда ҳам баъзи талофатлар, ларзали (?) қурбонлар берилди».

Бу жумладаги «анчайин» сўзининг маъносини тушунмаслик (анчайин дегани тахминан «арзимас» дегани), «ларзали қурбонлар»даги сўзларнинг бир-бирига қовушмаслиги ҳисобга олинмаса, кўриб турибсиз, ҳикоянинг ёзилиш тарзи ҳам КАТТА ваъдалардан дарак беради.

Мен: «Э, худо! Яхши чиқсин-да шу ҳикоя. Муҳаммад Салом — жуда заҳматқаш ёзувчи...» деб қўрқиб, ҳикояни ўқийвердим.

Ҳикоя нима билан тамом бўлди денг?

Уруш қатнашчиси эканини пеш қилиб, муттаҳамлик қилиб юрадиган Самад муаллим деган шахсинг ўша парча ерни жиянига ўтказгандан кейин, бир кесакка қоқилиб кетиб, инсулт бўлиб ўлгани билан тамом бўлади.

Кейин автор ёзибди: «Бу мудҳиш ЙУҚОТИШ олдида бошқа ЙУҚОТИШлар ҳеч кимнинг эсига келмасди».

Наҳот?

Наҳот Сейфи муаллим ҳақида ёзилган бўлса бу ҳикоя? Наҳот у шайтоннинг ўлими олдида... асар марказидаги — ЕР УЧУН жанжалдек мавзу — МУҲОРАБА йўққа чиқса?

Бу — фавқулодда ечим.

Чамамда, автор ҳикояни қандай тугатишни билмаган.

Қамчибек Кенжа.

Бу адибнинг «Балиқ ови» ҳикояси, умуман, ҳикоячилигимиз ютуқларидан саналади!

Энди, Қамчибекнинг «Солиевнинг ташвиши» ҳикоясини ўқиб... унга ачишиб кетдим.

Пулдор фан кандидати (кандидатлар у қадар пулдор бўлмайди, агар бирон институтда иш-ламаса), ҳўш, шу киши хотини машина олмасангиз бўлмайди, деб хархаша қилавергандан кейин такси кира қилиб, отасининг уйига боради.

Ота — II группа инвалиди! У кишининг номига машина олиш мумкин! (Лекин ўз номигаям олиши мумкин-а?).

Хуллас, Ота тайсаллаб-тайсаллаб кўнади. Аммо энди ИНВАЛИДЛИГИ ҳақида қоғоз олиши керак.

Ўзида бор қоғозлар бундан ўн йил бурун уйига ўт тушганда, куйиб кетган. (Дарвоқе, ўғил бундан жуда ҳайрон қолади. Ундан эса биз ҳайрон: «Наҳот уйларига ўт кетганини билмаса? Ун йил бурун у қаерда эди?»)

Йўлга тушадилар.

Район социал таъминот бўлимига кириб боришади. Ахир, ота бу даргоҳдан 45 сўм пенсия олади! Аммо маълум бўладики... унинг ҳужжатлари бу ердаям йўқ. Йўқ, вассалом. (Аммо пенсия тўлашади!)

Демак, ҳарбий комиссариатга бориш керак? Боришади... Ҳайҳот! Ҳужжатлар у ердаям йўқ! Нега? Худо билсин!

Энди ота-боланинг хулосаси шундай: «Бу маҳкамалардан ҳеч нарса чиқмайди».

А, демак, автор ўша маҳкамаларни танқид қилмоқчи? Лекин бунга ҳикояда асос йўқ-ку?

Тагин бир нарсага эътибор қилинг: бу маҳкамаларни кимлар... КИМЛАР танқид қилмоқчи?

Ўктам Ҳакимали — анча серҳаяжон, шиддатли, ҳатто баъзан жонсарак бўлиб куринадиган ва асарлари ҳам ўзига ўхшаб кетадиган бир адиб.

Унинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 23 март саҳифасида босилган «Қўнғироқ садоси» ҳикояси ҳақида гап кетадиган бўлса, мен шундай дер эдим: «Асар профессионал қўл билан ёзилган».

Уни болакайларгаям айтиб бериш мумкин: бор экан, йўқ экан, бир серка бор экан. У уруш-қоқ экан. Бошқа сурув йўлбошловчиларига кун беравермагач, уни кушхонага жўнатишади. Ўша ерда у қўй-кўзиларни пичоқ домига бошлаб киргувчи қотилга айланади. Кўнларинг бирида қараса, ўзининг суруви келиб қолибди. Бундан жуда қаттиқ хафа бўлиб, сурувдан олдин ўзини пичоққа дучор қилади.

Бу яхшигина... эртакми, масалми ё бошқа нарса... — аниқлаёлмадим.

Лекин бир нарсага ишонаман: «Қўнғироқ садоси»ни — реалистик ҳикоя дейдиганлар ҳам бор.

Ахир, тошбақалар, чўчқалар, мусичалар, бургутларни одамга ўхшатиб гапиртирилаётган бу ажабтовур замонда... биологлар, зоологлар, табиатшунослару руҳшунослар, дейлик, ҳайвонлар ва қушларнинг одамга ўхшаб ўйлаш-ўйламаслигини аниқлай олмай, умрларини зое кетказаётган бу даврда... айрим ёзувчиларнинг бу проблемани осонгина ечиб ташлашларини кўрган тарафдорлари кўкрак кераб чиқишса — не ажаб.

Тагин «Ахир Холстомер бор-ку» деб даъво ҳам қилишар?

Аммо, мен бир одам, сал-пал саводи бор ва, мақтанмайман, Ўктамжонга нисбатан тоғу дашт ва ҳоказоларни ёмон билмайдиган адиб сифатида бунақанги гапларни тан олмайман.

Толстойга келсак, ўша асарда ҳам Холстомер одамга ўхшаб ҲАРЧАНД УЙЛАМАСИН, одам ҚИЛГАН ҲАРАКАТНИ ҚИЛМАЙДИ!

Неъмат Аминовнинг — ҳажвиегимизнинг «патриарх»ларидан бўлган истеъодли адибимизнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да эълон қилинган «АЙРИ» ҳикояси ҳажв йўлида ёзилган эса-да, ўзининг самимиети, меҳрга йўғрилган тасвирлари билан бизни ром этади.

Сюжет ҳақида гапирмаймиз.

Танти темирчи ишлайдиган хонани, зангор аланга чиқариб ёнадиган тошкўмирни, қизиган темирчи зангли сувга тикқанда ундан повуллаб кўтариладиган бўғиқ ҳидни, бу даргоҳга остона ҳатлаб кирган содда-тўпори одамларни эсланг...

Қаҳрамонларнинг ўзаро жанжаллари, битта айилни деб борди-келдига боришлари, ўғри чолнинг омборидан чиққан арзимас ашқал-дашқаллар, темирчининг: «Ол шу сигирни. Соғиб ичиб юр. Айил топилганда, қайтиб берасан», дейишлари — булар бари кўнгилга шу қадар яқин, азиз хотиралардек манзара ва ҳолатларки, эсласанг... менинг эсимга беихтиёр Болгарияда чиқадиغان «Радуга»да ўқиганим — Америка адиби Чиверснинг қуйидаги гаплари тушди.

Адиб аксар ёзувчилар дунёнинг ҳалоқат ёқасига келиб қолгани, атом урушидан сўнг тушадиган қишни ҳам бемалол тасвирлаётгани ва шу асно халқнинг тобора кўпроқ ваҳимага тушаётгани ҳақида гапириб, айтиди: «Биз инсоннинг ўзлигидан адашганини биламиз-ку? Уни табиий ҳолатига қайтармоқчи бўламиз-ку?.. Шундоқ экан, ҳадеб уни ваҳимага солавергандан кура, унинг оддий турмуши, ўша турмушдаги энг жўн-жайдари ташвишлари, қувончлари, шу йўлдаги ўзига яраша қийинчиликларини ҳам кўпроқ ёзсак, демак, ўша ўтиб кетган ҳаётига кўпроқ меҳр уйғотсак, уни ЎЗЛИГИГА қайтариш бобида самаралироқ йўл тутган бўлмаймизми?»

Неъмат Аминовнинг унчалик мукамал бўлмаган, ечими ҳам жўнгина — ўғрининг фош бўлишига қурилган ушбу ҳикоясини ўқиб ҳузур қилганимда, ана шу каби хаёлларга ҳам бордим.

Шойим Бўтаев деган ёш қаламкашнинг адабиёт газетамизда чоп қилинган (27 февраль сониде) «Баҳор шамоли» номли ҳикоясини ўқиганимда, илк тассуротим шундай бўлди:

«Нега бу адиб қаҳрамонларининг номи ўзбекча эмас? Ҳозир — тил ҳақида баҳслар кетаётган, ўзбек тилининг тозалиги учун баҳоли қудрат ҳаракатлар бошланган бир вақтда, ахир, исмларга ҳам бефарқ қараб бўлмайди-ку?»

«Холмирзаев» сўзи «Халмирзаев» дейилса — русча бўлиши, «Халмурзаев» дейилса — туркманча бўлиши, «Холмирзаев» дейилса — тожикча бўлиши ҳаммага маълум.

Битта ҳарфнингки ўзгариши — номни ҳам маълум миллатга тегишли қилиб кўрсатар экан, Шойим Бўтаевнинг ҳикоясидаги «Зулун, Ғупрон, Ғайби» каби исмларга не дейсиз?

Ҳикоянинг мазмуниям ғалати: дуппа-дуруст, «қўли ширин» бир ошпаз тўйда — ҳақиқа берил-

ган кўйни (кўйни?) олмайди-да: «Инсон нима учун яшайди? Узидан бир из қолдириши керак?», деб, сабзи экиб фойда кўришни таклиф этган бир жўрасига қўшилади.

Тавба!

Эски шаҳарда бир ошпаз тақдирини эшитганим бор.

Яхши ниятлар билан тўй бошлаган бир кишининг уйига тонгда етиб бориши керак экан. Аҳволи жуда оғирлашиб қолибди. Кейин ўғлини чақирибди-да: «Сен жўна ҳозир! Ошни бошла. Мен ўлиб қолсам, ўлганимниям билдирма!» дебди.

У, менимча, ҳаётнинг маъносини мана шу касбида — касбга садоқатида кўради.

Шойимбойнинг ошпази... ошпазликдан ҳеч қандай маънавий ҳаловат топмайди.

У «яшашдан қандайдир бошқа маъно» ахтаради... Бордир шунақа одамлар! Аммо ундай «афанди»ларни бошқача қилиб тасвирлаш — ҳаракатларини асослаш лозим!

Хурматли ёзувчимиз Фарҳод Мусажонов «Саодат» журнаlining 12-сонида «Қишда илиқ шабада» деган ҳикоясини бекор чоп эттирибди, деб ўйлайман.

Касалхонага бориб ётиши керак бўлган йигит докторлардан қўрқади. Иттифоқо таксига тушиб, бир жононни кўради. Бирам яхши-е! Муомаласи, меҳрибонлиги. Йигит билса, у — доктор экан. «Э, шундай дўхтирлар ишлагандан кейин касалхонага бормаё бўладими!» деб ўйлайди.

Бизнинг ёши улуғ ёзувчиларимиздан Мақсуд Қориевнинг ўша «Саодат»нинг 12-сонида босилган «Ота» ҳикоясида — қайнонасида нолиб, отасининг уйига қайтиб келган қизнинг ОТА тарафидан тагин эрининг уйига обориб қўйилиши тасвирланиб, сўнгида хулоса чиқарилади: «Нега бундай, а? Қайнона билан келин ҳадеганда қовушавермайди? Келин қайнонани «ойижон» деса, қайнона келинни «қизим» деса, қандоқ яхши!»

Яхши бўлади, ҳа. Лекин бу гап... «ҳикоя»ми?

Аҳаджон Ҳасанов «Шарқ юлдузи»да (4-сонида) чиққан «Қоплон» ҳикоясида бир ўғри-каззоб пахта пункт мудирининг фожиасини кўрсатмоқчи бўлади. Аммо... фожиасига сабаб бўладиган нарсанинг ўзи йўқ ҳикояда. Лекин негадир, уям... жинни бўлади.

У кишининг отаси эса... Чолнинг ўғлига айтган шу гапини тингланг:

«— Шунақа бўлди, ўғлим. Сўққабошимда — катта бир ҳовли, боғчага топшириб қўя қолдим... Боғчанинг қоровуллигини қиляяпман... Ижроқўм ойлик чиқазган экан, бориб бекор қилиб келдим...»

Қачон бу каби сунъий образлар, ёлғон тасаввурлардан қутиламиз?

Узимизнинг, ўзимиз ҳам яхши биладиган ёлғон хаёлларимизни ҲАҚИҚАТ деб ўқувчига тортиқ қилишдан... уяламиз?

Евгений Березиковнинг «Ёшлик»да берилган «Сурат» ҳикоясида қизиқ материал бор. Мамадали деган база мудирининг давлатнинг кўп пулини ўмаргач, тафтиш маҳали қўлга тушишдан қўрқиб, паспортини ўзгартариб, қочади. Тинч океанида балиқчилик қилиб юради. Ун йиллардан кейин юртга қайтиб, овқатланиш учун кирган ошхонасида — столда ўз расмини кўради. Тагида: «Шу одам қидириляпти», деб ёзилган.

Кейин Мамадали билан унинг Акси ўртасида суҳбат кетади. Бу яхши ТОПИЛДИҚ! Аммо автор бошда нималарни ёзган бўлса... **улар яна қарийб такрорланади.** Сўнгра, Мамадали ҳам ўз ихтиёри билан милицияга жўнайди.

Бир нарсага аминманки, анчайин материалдан ҳам уста адиб яхши ҳикоя яратиши мумкин.

Мана — Учқун Назаровнинг «Машъала»си. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да эълон бўлган. Биламан: у ҳикоя кўпларга ёққан.

Сюжет жуда оддий, а?

РАҲБАР келмоқчи. КАТТАКОН раҳбар. Халқ уни кутишга чиққан. Тўғрироғи, райком уни олиб чиққан. Кексаю ёш — бари шу ерда. Гул кўтарган пионерлар, плакат тутган ўсмирлар. Кун жуда ИССИҚ!

Раҳбар келавермаяпти.

Қанчалар ТАНИШ манзара! Ҳар биримиз ҳам ўшандай тўпларда бўлганмиз десам, хато қилмасман.

Раҳбардан дарак йўқ.

Халқ тарқалмоқчи.

«Янги наряд чақиринг. Милисалар ичкарига ҳайдаб кирсин, — деб буюради секретарь. — Лекин залга эмас, стулларни расво қилишади!»

Милисалар халқни иморатга ҳайдаб кириб, эшикларни қулфлашади.

Бу ер дим! Бир-икки киши ўзидан кетади...

РАҲБАР КЕЛМАЯПТИ.

Қандай даҳшат!

«Тавба, ўзимиз ҳам ўшандай одамлар тўпида бўлган эдик-ку? Нечук ўшанда «БУ ДАҲШАТНИ СЕЗМАГАН ЭКАНМАН?» деб ўйладим.

Ҳикояда КАТТАКОН раҳбар ШАХС сифатида кўринмайди, аммо биз унинг **кичкина макетини** аниқ КУРАМИЗ: у — райком секретари ПАРПИЕВ.

Шубҳасиз, замон айланиб, Парпиев кўтарилса, ундан ҳам ўша КАТТАКОН раҳбар — ДИКТАТОР чиқарди.

Ҳикоя давомида иморатга ўт кетади: симлар бир-бирига тегиб, эриб бўлгач, ўт кетади. ЕНҒИН! Ваҳимадаги халқ тошиб-қочиб чиқа бошлайди. Қий-чув, йиғи-сиғи... Уёқдан ниҳоят, РАҲБАР-ДИКТАТОРнинг карвони — қатор тизилган машиналар кўринади.

Энди, ҳикоядаги бир нуқтага нисбатан мулоҳазамни айтаман: ёнғин чиқишига сабаб қилиб симларнинг қобиғи эриши, бир-бирига қўшилиши айтилади.

Менимча, ёнғин чиқишига қамалган халқ сабаб бўлса керак: табиий, халқ тўс-тўполол кўтара бошлаганда, симларнинг узилиб, ёнғиннинг ўз-ўзидан чиқиши табиий ҳол!

Тўғри, Назаров ҳам, бошқа айрим ўртоқлар ҳам: «Ушанда аҳвол шундай эди-ку?» ёхуд «Бу ечим кучлироқ эмасми?» деб эътироз билдиради!

Асар, ҳар қалай, ўзи учун ўзи жавоб бериши керак: санъат ҳақиқати ҳаёт ҳақиқатидан сал-пал баланд турмасе, у санъат бўлиб нима бўлди?

Пироварди, ўшандай шароитда одам тугул, мол ҳам бўкириб, ўзини тешик-туйнукка уради: чунки ЯШАШ УЧУН КУРАШ шуни тақозо этади.

ИККИНЧИ ҳикоя — Нортўхта Қиличевнинг «Байрам»и.

Мамлакат жанубидаги бир шаҳардан қайтаётган йигит таксида владивостоклик бир жувон билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Маълум бўладики, жувон отасининг ўлимидан келаяпти. Лекин КУЮН-МАЭТГАНга ўхшайди.

Нега?

Бундан сал вақт олдин Ота Қизини ёнига чақирганда, қиз вақти йўқлигини ваъж қилиб, бормаган экан. Шунинг учун Ота аламдан, ёлғизлик азобидан бир кампирга уйланибди: 69 ёшида! Ва, орадан сал вақт ўтмай, қазо қилибди-да, бисотидаги 15000 сўмни ўша кампирга васият қилиб қолдирибди.

Қиз ана шундан тажанг экан: ўша пулни ундириб олиш ташвиши бошини қотираётган экан. Жувоннинг бу қилигидан ўқсий бошлаган қаҳрамон туйқус эслаб қолади: ахир, ўзиям... БАЙРАМ туфайлигина ота-онасини кўргали боряпти-ку?

Хайратдан қотиб қолади!

Хайридин Султоновнинг «Пластинка»сига ўхшаш — техникага қурилган бу ҳикоя реаллиги, психологик тасвирларнинг ғоят ростлиги ва кейинги ДАВРда одамлар орасида пайдо бўлган буюк бир ОҚИБАТСИЗликини ишонарли кўрсатгани учун ғоят ҚАДРЛИДИР.

Режамга кўра, эндиги гап — ҚАЙТА ҚУРИШ жараёни акс этган ҳикоялар ҳақида бўлиши керак эди. Аттан! Ундай ҳикоялар: бир, икки...

Биттаси менга ёқди! «Тафтиш». Муаллифи — Абдулқосим Мамарасулов («Ёшлик», 10-сон).

Мен ДАНГАЛ айтишни истар эдим: бу йигитдан яхши ЁЗУВЧИ чиқади. Унда чин ижодкор учун зарур бўлган ҳамма жиҳат бор. «Тафтиш» ҳикояси кирган туркуми номини «ХАРАКТЕРЛАР» деб аташи ҳам бизга анча нарсани аңлатади.

20 йил шофёрлик қилиб, ҚАЙТА ҚУРИШ давридаям пешонаси ёришмаган, яъни, янги машина ололмаган, яъни, шу кунда ҳам ўҳжаликнинг эгаси — совхоз директори ПОРА эвазига машина бериши, ундан шикоят қилсанг, тафтишга келган кишининг ҳам «сотилиши», оқибат арз қилганинг учун тухматчига чиқишинг ва сен учун дунё қоронғи бўлиб қолиши... аниқроғи, мана шундай ҳолга тушган Тоживой деган камтар, камсуқум, мўрчани офритмаган йигитнинг директорни пичоқлаши, кейин ўша пичоқни ўзига уриши билан тугайди... бу ҳикоя.

Бундай асарлар бизни ҳушёр бўлишга ундайди. Қайта қуришнинг ўзи бўлмаслигига ишонтиради.

Яхши кунлар келди!

Шу маънодаки, НАРСАЛАРни ўз НОМИ билан аташ, ҲАҚИҚАТни ёзиш мумкин бўлиб қолди!

Абулқосимнинг ҳикояси ҳақида битта мулоҳаза бор: адиб асарни... АСАР қаҳрамонларидан БИРИГА айланиб ёзганга ўхшайди: бу деганим — ёзувчининг ҳаётга МУНОСАБАТИ ва САВИЯСИДА уларга яқинлик бор деганим.

Мана, исботи: биз одатда «Думалоқ хат» ёзгувчиларни ҳажвчилар асарларидагина кўриб ўрганганмиз: уларнинг йўриғи бошқа.

Абулқосим нима қилади?

Думалоқ хат ёзгувчилардан (улар уч киши) — бирини КАТТА ака, бирини УРТАНЧИ ака, яна бирини КЕНЖА ака, деб атайди.

Нега?

Ажаб! Худдики, уларнинг номини айтса, ёхуд... ўзларини ўхшатиб тасвирласа, ҳамқишлоқлари ундан хафа бўладигандек ёки... Абулқосим ўзини ҳам дарҳол ёзишларидан қўрқадигандек туюлади.

Ана шунинг учун улар ШАРПАЛАРга айланиб қолган.

Бундан ташқари, Абулқосим ЁЗИШ МАДАНИЯТИни ҳам ўстириши керак, деб ўйлайман. Кейинги уч-тўрт йилда адабиётимизга бир-иккита адиблар кириб келди. Улар билан баробар — «анъанавий ҳикоя қилиш усулидан қочиб», «эксперимент», «Лотин Америкаси», Фолькнер, Кортасар ва ҳоказолар номи ҳамада бирикмалари тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди.

Бу йўриғда «Шарқ юлдузи» алоҳида хайрихоҳлик ҳам кўрсатди: ўзича, «янги йўлда беш-тўртта ҳикоялар битган Олим Отахоновнинг каттагина мақоласи — кредосини ҳамда айрим ўртоқларнинг унга муносабатини эълон қилди.

Шу тариқа бу борадаги изланишлар анча ойдинлашди. Олимнинг «Ёшлик» журнали 11-сонида босилган «Муҳаббат, муҳаббат...» номли туркумини икки қайта ўқидим.

Бироқ барибир... ҳикояларни ТАҲЛИЛ этишга қийналдим: буёқдан ёндашсанг, Олимбой: «Уёқдан!» дейдигандек бўлаверди, ўша ёққа ўтсанг — бу томонни кўрсатадигандай.

Дарвоқе, бу ҳикоялар мазмунини айтиб бериб ҳам бўлмайди. Шунинг учун... ўқиш жараёнида қолдирадиган ТААССУРОТИ ва Қаҳрамонларининг РУҲИ ҳақида сўзлашга қарор қилдим.

Ху-ўш, аввалам бор, бу ҳикояларда ҳам Олим Отахонов севган образлар бор: беш-тўртта болалар: бири — бўшанг, бири ёвуз ва ҳоказо. Улар орасида муштлашишлар, яна алламбалолар... Дарвоқе, бу туркумдаги бир ҳикояга ўғил болаларниям қойил қолдирадиган мард бир қизча кирган.

Эътироф этиш керак: қизчанинг кўп ҳаракатлари, пироварди, унинг жувон сифатидаги ўз ўйлари ва хатти-ҳаракатлари таҳлили — ишонарли қилиб ёзилган. Бундан ташқари, авторнинг I шахс тилидан ҳикоя қилатуриб, бемалол III шахсга кўчиши ва шу ҳолдаям «қўштирноқ»қа олинган алоҳида «мулоҳазалар» ҳам берилиши — ўқувчига малол келмайди...

Хусусан менга малол келмади. Буям кам: ҳикоядаги мана шу парчаларни — авторнинг тасвир имкониятларини КЕНГАЙТИРИШ йўлидаги ЮТУҒИ, деб ҳисоблайман.

Давом этамиз.

Демак, ўша болалар... Сўнг ўз УЙЛАРИ — нотаниш қиз ҳақидаги хаёллари гирдобида тентираётган ЁЛҒИЗ бир кимса... Ва сентиментал ҳолатларнинг СОДИҚ ҲАМРОҲЛАРИ — ёмғир, куз, шамол, ҳазон, ойсиз тун, зимзиёлик, оқ кийим...

Дарвоқе, Олим тасвирда шошганроқ кўринади. Масалан, «кеч куз» дейди. Аммо қизалоқлар «бир хил русум»даги ОҚ ҲАРИР кўйлак кийиб юришади. «ЕР қуруқ. Фақат унда-бунда лойга ёпиш-

ган япроқлар бор», дейди. Ерни қуруқлиги ҳақида бизда тасаввур уйғотгандан кейин лой ҳақида гапириш фалати. Бунгаям хўп деб турганингда, ўқийсанки, шамол бўлаётган экан: «У ҳазонларни учиряпти».

(Еки бир бола ҳақида гапириб: «Япасқи бурни қийшиқ эди», дейди...)

Энди мана бу тасвирга эътибор қилинг: «Бамисоли нотинч денгизда адашиб-улоқиб юрган ва кунлардан бир кун нур сочаётган маёқни кўрган денгизчилар илкис қувончдан ўзларини йўқотиб қўймай, дастлаб нажотбахш маёқнинг рафторига мафтун бўлгандек...»

Бу тасвир... узоқлардан — океан соҳилларидан келиб қолгандек туюлмайдими?

Мана бунга нима дейсиз?: «Сен деразанинг шундоқ рўпарасига бориб оласан-да, худди Сулла легиони қаршисида якка ўзи қилич яланғочлаб турган Антоний сингари ўзингни ҳам ожиз, ҳам ҳар нарсага қодир сеза бошлайсан...»

Бу гапни бир грекми, испанми ёзганда — ҳайрон бўлмас эдим.

Нега бундай, а?

Олим ўзининг кредо-мақоласида: «Шаклга қизиқиш янгича форма, янгича қурилмаларни кашф этишга олиб боради», дейди ва... ШАКЛ деганда, асосан, Латин Америкаси ҳикоя шакллари кўзда тутади ҳамда бу борада улардан «ибрат» олишни тарғиб этади.

Иттифоқо шуни эслайсан-да, англаб қоласан: адиб ҳикояларидаги ғайритабиийликларнинг илдизи мана шу... ШАКЛда эмасми?

Демак, Олим ШАКЛни бировлардан олади-ю, ўзбекча гаплашадиган қандайдир одамларни унга жойлаштиради?... Мен «ҚАНДАЙДИР» дедим.

Илло, Олимнинг ушбу қаҳрамонида на МИЛЛИЙ, на ИЖТИМОИЙ, на ДИНИЙ ва на-да бошқа «ний-нийлар» билан боғлиқ жиҳатлардан (ўзбекча ёзилгани ҳисобга олинмаса) асар ҳам йўқ.

Хўш, улар кимлар бўлди?

Авторнинг жавоби тайёр: ИНСОН!

«Тавба, — дейсан. — Ахир, ИНСОН деганимиз — ҳамма вақт КОНКРЕТ шахс ҳам бўлган-ку?»

Ахир, Латин Америкаси адибларининг қаҳрамонлари ҳам шунчаки ИНСОН эмас, аини чоғда КОНКРЕТ шахслар эмасми?»

Мен гапни шу ерда тугатаман: Олим Отахонов шундай қаҳрамонни (севиб) тавсифлабди экан демак, унда бунга эҳтиёж бор ва ҳалиги тўрт-бешта «болалари» саргузаштларидан ҳам айрилолмас экан, демак, унинг «бисоти»... ҳозирча шу.

Ҳикоячилигимиз 87-йилда ШАКЛАН ва қисман мазмунан ҳам аъъанавий йўлда илгарилади. Бу йўлда яхши асарлар ҳам яратилди.

Иккинчидан, ҳикоянависларимиз ТУРМУШга ЧУҚУРРОҚ шўнғий бошладилар: бунинг САМАРАЛАРИНИ ҳам кўрдик. Учинчидан, бир қурум адиблар ТАСВИР ИМКОНИЯТларини кенгайтириш устида турли тажрибалар ҳам қилишяптики, буям СИФАТ ўзгаришларига олиб бориши табиий.

Энди, умуман, МАҲОРАТ бобидаги тилак — ОЛАМни кенгроқ, ДУНЁВИЙРОҚ мушоҳада этиш, демак, ўзимизга ИЖТИМОИЙ ва БАДИИЙ талабларни каттароқ қўйиш, қолаверса, ижод ТЕХНИКАСИ-профессионалликни мукамалроқ эгаллашдан иборатдир.

Салоҳиддин Мамажонов

ПАРВОЗГА ШАЙЛАНАМИЗ

Ҳозирги ўзбек болалар адабиётининг ҳолатига КПСС тарихий XXVII съездида қабул қилинган партиянинг янги таҳрирдаги Программаси мезони билан, шунингдек, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми, XXI съезди руҳи, талаби билан қарашимиз ва баҳолашимиз керак. Чунки болалар адабиёти ҳам умумсовет адабиётининг таркибий қисмидир. Кейинги пайтда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётимизда юз бераётган инқилобий ўзгаришлар, янгиланишлар тўлалигича болаларга, ёшларга ва унинг адабиётига ҳам тааллуқлидир. Янги таҳрирдаги Програмада ғоявий тарбия хусусида шундай таъкидланади:

«Партия мамлакатни социал-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш учун марксча-ленинча идеологиянинг ўзгартирувчи кучидан тўла-тўқис фойдаланиш, совет кишиларини ғоявий-сиёсий, меҳнат билан ахлоқий тарбиялаш, ўзида маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний мукамалликни мужассамлаштирган, ҳар томонлама камол топган, ижтимоий жиҳатдан фаол шахсни шакллантириш йўлида собитқадам иш олиб бориш учун барча зарур чораларни кўради».

Бу сўзлар, шунингдек, Програмадаги инсон омилининг буюк роли тўғрисидаги мулоҳазалар ёш авлод тарбиясига, демак, болалар адабиётига ҳам бевосита алоқадордир. Ахир ёшларни ҳақиқатгўй, адолатли, эътиқодли, ғоявий ва маънавий бақувват, мард, жасур, меҳнатсевар, дўст ва интернационалист, қисқаси, давримизнинг катта талабига жавоб берадиган етук шахс қилиб вояга етказишда адабиёт ва санъатнинг ўрни ва роли ғоят катта. Энг аввало, ҳозирги даврда мамлакатимизда авж олган ҳақиқат учун кураш руҳи ва янгича фикрлаш, ишлаш, ўзгариш руҳи болалар адабиётига қанчалик кириб бормоқда? Ҳаётимизда юз берган ярамас иллатлар ёшлар руҳига, тафаккурига, тақдирига, уларнинг дунёқарашига, ахлоқига таъсир қилмади, деб айта олмаймиз-ку?! Ёшлар орасидаги меҳнатдан қочиш, дангасалик, текинтомоқлик, юлғичлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўғрилик, мешчанлик, бемеҳриликлар илдизи ўша иллатларга бориб уланмайдими?! Ёшлар эътиқоди ва имони бутлигига ўша ярамас иллатларни ташиб юрган катталар зиён етказмайди, деб айта оламизми?! Йўқ, албатта. Ёшлар яхшилиқни ҳам, ёмонликни ҳам катталардан ўрганади. Болалар адабиёти мана шу масъулиятли дамларда нима қилмоқда, қандай нафас олмақда, қандай изланмоқда, унинг олдида қандай муаммолар турибди?

Биз болалар адабиётининг ютуғини асло камситмоқчи эмасмиз. Унинг Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин, Илёс Муслим¹ каби оқсоқолларининг бетиним изланаётганини кўриб турибмиз. Айни чоқда умумиттифоқ китобхонлари оғзига тушаётган асарлар ўқулигини айтмасдан ўтолмаймиз. Қуддус Муҳаммадийнинг 1986 йилда чиққан «Китоб-офтоб» тўпламидаги кўпчилик шеърлар аввал ёзилган асарлардир. Болаларнинг катта прозаиги Ҳаким Назирнинг «Тоҳир ва Зуҳра қиссаси»да бадий мукамаллик етишмайди. Пўлат Мўминнинг «Энг маза, эҳ маза» тўпламидаги жозиба «Олтмиш олти олтин қўл» тўпламида у қадар сезилмайди. Кўп шеърларда касбни шунчаки таъриф-тавсиф қилади-ю, болаларда унга ҳавас уйғотувчи қизиқарли воқеа, мазмун топмайди. Шундай қусур унинг «Эртақлар яхшилиқка етаклар» тўпламида ҳам учрайди. Темур Пўлатовнинг «Ужар бухороликнинг саргузаштлари» романи ўзбек болалар прозасида чуқур психологик таҳлил-ни бошлаб берди. Унда ёш гражданининг руҳий, маънавий камолот жараёнлари ёритилди, ўй-мушоҳада, онг оқими акс эттирилди. Ўзбек болалар адабиётининг шуҳратини мамлакат бўйлаб, ҳатто унинг ташқарисида ёйилишида Х. Тўхтабоевнинг улуши борлиги ҳаммамизга маълум. У Ҳошимжон ва Намоз ҳақидаги асарларидан кейин қатор роман, қиссалар ёзиб кўрди ва ўз таланти йўналиши, имконияти сатирик, юмористик, саргузашт асарлар бобида тўлароқ намоён бўлишига ишонди. Яна ёшлар мавзуси ва дунёсига қайтди: «Ширин қовунлар мамлакатда ёки сеҳргарлар жанги» романини эълон қилди. Бу ўзбек болалар адабиётидеги КПССнинг XXVII съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XVI пленуми руҳида ёзилган илк йирик асардир. Адабиётимизда энг оқсаган нарса яна катталар билан болалар тақдирини, ҳаётини бирликда, яхлитликда кўрсатишга интилишнинг жуда камлигида сезилади. Х. Тўхтабоев романда катта-кичикни ўзаро алоқада, тақдирини бири-бири билан узвий бирликда идрок этади. Ёзувчи саргузашт сюжет, кулгили воқеа ва вазиятлар, фантастик воситалар ёрдамида порахўрлик, таъмагарлик, ифвогарлик, манфаатпарастлик, бюрократлик, шуҳратпарастлик, дангасалик, мақтанчоқлик, алкогольизм каби иллатларни фош қилади. Ёзувчи яхшилик тўқсони билан ёмонлик тимсолини ишонарли тасвирлайди. Сеҳргар Иблисини қиёфасини нафрат билан чизади. Ёзувчи ўз орзу-хаёлини, пок инсон ва маънавий юксак жамият тўғрисидаги идеалини ушалган, рўёбга чиққан ҳақиқат тарзида тасвирлайди. Бунда бош қаҳрамони Акромнинг тушидан фойдаланади. Роман ўқишли, қизиқарли. Илмий-техника соҳасидаги кашфиётлардан ёзувчи инсоннинг маънавий дунёсини тадқиқ этишда фойдалана олади. Айниқса, асардаги

ўткир сатира ва кўп қирралли кулги унга алоҳида жозиба бахш этган. Асар тўғрисида жиддий баҳс қилиш мумкин. Унда композицион тарқоқлик бор, Акромнинг саргузаштлари баъзан мантиқий асосланмайди — бири иккинчисини тайёрламайди, келтириб чиқармайди, баён-таъриф, диалог кўпайиб, ҳаракат камайиб қолади, сўнгра ёзувчининг «Сариқ девни миниб» каби асарларидаги айрим усуллар, йўллар-топилдиқлар такрорланади. Тўғри, Акром «Сариқ девни миниб»даги персонажлардан бири, асар унинг давомидай. Шундай бўлса-да, ёзувчи янги-янги тасвир воситаларини қидириши керак эди. Иттифоқ миқёсига чиқаётган асарлар орасида Ҳожианбар Шайхон ва Абдулҳаким Фозилор асарлари ҳам бор. Фантастикадек қийин жанрда янги гап айтиш, янгича фикрлаш мушкул. Бу ҳақиқатни фантастика соҳасида қалам тебратаётган қатор ёзувчилар асарлари тасдиқлаб турибди. Маҳкам Маҳмудов илмий дунёдаги янгиликлар воситасида тинчлик, эзгулик, инсоний меҳр-оқибат тўғрисида қайғуради, бироқ, унинг асарларида мавжуд ҳақиқат, тўғри, актуал гапларни диалоглар орқали ва шунчаки бадийлаштириб беришга уриниш сезилади. Обиджон Юсуповнинг «Кичик Магеллан булутлари» қиссасида ўзбек фантастикасида кўп учраётган илмий мулоҳаза, илмий мушоҳадаларни баён қилишга берилиш иллати бор. Бундай асарларда фантастик сюжет, фантастик ҳолат, вазият ва шундан келиб чиқувчи ўткир конфликт, характерлар тўқнашув бўлмайди. Шу муаллифнинг «Бермуд учбурчаги»да ҳам матбуотдаги ҳар хил гаплар-хабарлар тилга олинади, бироқ энди муаллиф фантастик жанр талаби, қонунияти ва воситаларида ўз ғоясини ифода-лашга интилади.

Кейинги йилларда ўзбек болалар прозаси бир оз жонланганини таъкидлаб ўтиш керак. Роман жанрининг турли кўринишлари туғила бошлади, айниқса, болалар қиссачилиги ва ҳикоячилигида самарали изланишлар кўзга ташланмоқда. Фарҳод Мусаҷонов ва Латиф Маҳмудовларнинг ҳикояларида болалар характери, руҳий олами қизиқарли сюжет воситасида кўрсатилади. Э. Раимовнинг «Кўз илғамас шуълалар» номли повестлар тўпламида ота-оналар билан болаларнинг тақдирини бирликда бадий тадқиқ этиш фазилати бор. Бироқ Ф. Мусаҷонов ҳам, Л. Маҳмудов ҳам, Э. Раимов ҳам фаол ижод қилаётганлари, аввалги ютуғига янгисини қўшаётгани йўқ.

Ҳозирги ўзбек болалар прозасида китобхонлар ва адабий жамоатчиликиннг эътиборини тортган ёш ёзувчилардан бири Абдусайд Кўчимовдир. Унинг «Оқ каптарлар ороли» қиссаси адабий танқидчиликиннг ижобий баҳосини олди. Муаллифнинг «Ҳалқоқ» номли тўпламидан мазкур қисса, шунингдек, «Қайта туғилган бола», «Баланд тоғлар остида» қиссалари урин олган. У болалар ҳаёти, руҳиятини, болалар оламини дуруст билади, болалар ҳаётини катталар тақдири билан бир бутунликда идрок этишга уринади, шу тўғрисида замон руҳи, ҳозирги ҳаётимиздаги ўзгаришлар, янгиликлар, покланиш руҳи унинг асарларидаги болалар ҳаётида ҳам акс садо бериб туради, Энг муҳими, Абдусайд Кўчимов ўз асарларида, айниқса, «Оқ каптарлар ороли»да характер яратишга эришади, бунинг учун болаларни ҳам, катталарни ҳам ҳаракат, тўқнашув, кескин кураш майдониға тортади, уларнинг психологик ҳолатини, руҳий изтиробларини тиниқ чиғади, болалар ва катталарни ўз характери, ҳолати ва жамиятда тутган мавқеига мос тарзда сўзлатади, фикр қилдиради. Тўғри, «Қайта туғилган бола» қиссасида ҳаракат, драматизм сусайган ва ортиқча ўринлар йўқ эмас. Бунга жанр табиати, баён усули таъсир қилган деб ёзувчини оқлаш ҳам мумкин. Чунки асар боқ қаҳрамон Илҳомнинг «Хотира дафтари» усулида ёзилган. Барибир ёзувчи қизиқарли ҳикоя қилиши, сюжетни тарағ тортиши, ички драматизмга эришиши керак эди. Тамаки ўстириш меҳнатининг оғирлиги, Илҳомнинг акаси Жумавой тақдири, аммакиси билан боғлиқ ўринларда жўнлик, чалалик ва мантиқий боғланмаслик сезилади. Бироқ қиссада Илҳомнинг мағрур, қайсар, аммо ҳалол, ҳақиқатгўй, ўз сўзида туришга уринувчи бола сифатидаги фазилатлари яхши берилади. Абдусайд Кўчимов ўз асарларида болаларга хос ҳақиқатгўйлик, соддалик, табиийликни очишга уринади. Илҳом бошқа фанларни унча севмайди, аммо адабиётни, мухбирликни жуда ёқтиради. У юлғичларни ёмон кўради, фош қилиб мақола, фельетонлар ёзади. Илҳомнинг ҳикояси, нуктаи назари орқали ёзувчи Олим бобо жасоратини ёритади. Олим бобо ҳақида дoston ёзаман деб, армиядаги қаҳрамонлигини баён қилувчи ўринларда китобийлик майдонга келади. Шундай иллат «Баланд тоғлар остида» қиссасида айниқса сезилади. Тўрақул ва Раҳматиланинг тоғда ҳазина — ноёб китоблар сақланган сандиқ топиб олиши, айниқдан қочман деб ғорга тушиши ва ажойиб ер ости қирини кашф этишлари (Гагра яқинидаги Янги Афон ерости ғорининг топилишини эслатади бу), сандиқдан харита топиб, у ердан чиқиши каби эпизодларда шундай китобийлик бор. Тўрақул отасини ичувчи қилиб кўрсатилиши ёзувчи ғояси учун фаол хизмат этмайди. Қарши бобо ҳақидаги боб ҳам чўзиқ, зерикарироқ. Шундай бўлса-да, муаллиф табиатни, тоғ манзарасини севиб тасвирлайди. Тўрақулни тадбиркор, чидамли, кўп нарсани билувчи ва чин дўст сифатида гавдалантиради. «Оқ каптарлар ороли»да Абдусайд Кўчимовнинг ёзувчилик қалами ўткирлашгани аниқ кўриниб турибди. (Фақат асар охирида наша солинган тугунни Суяркул томонидан тезак билан алмаштириб қўйилиши тафсилоти далилланмаган). Қисса кенг кўламли. Катталар билан болалар ҳаёти яхлитлигича кўрсатилади. Суяркулнинг отаси Малик муаллим пок, ростгўй, бир сўзли одам. Ҳовлиси тор, хотини ва келинларининг қистови билан ер сўраб раис олдиға боради, у янаги йилга берамиз, ҳозир иложи йўқ дейди. Малик муаллим раис сўзига ишонади, чунки уни ўн йил ўқитган, ўз шогирди. Бироқ Турди ғилай (Суяркулнинг тоғаси) Малик муаллимни лақмаликда қойийди, бухгалтерга ер берди, сизга нега бермайди деб, унда раисга нисбатан адоват ўтини ёқади. Турди ғилай аввал қасир эди, роса қолхозни талаган, Назаров раис бўлган, уни бўшатади, фермага қўяди, у ердан ҳам бўшатади. Турди ғилай раисдан ўч олиш йўлини қидириб юрган эди. Муаллимни яна раис олдиға юборади, уриштиради, устидан хат уюштириб, бутун айбларини очади. Назаров чиндан ҳам юлғич, порохўр, кўзбўямачи эди.

Ёзувчи бу повестда публицистик мушоҳада, дидактик фикр-мулоҳазадан қочади, персонажларни фақат ҳаракат, ўзаро муносабат, тўқнашувда кўрсатади. Суяркулнинг оролда ўзи яқка ўтириб ўйга чўмиши, синфдошлари, ўртоқлари билан ҳаёлан баҳс қилиши, тортишиши жозибали чиққан. Малик муаллим билан Назаровнинг аввалги муносабатлари тарихини ҳам ёзувчи шу ички ўй, хотира-баҳс шаклида гавдалантиради. Умуман, ёзувчи наср имкониятларини дуруст ҳис этади. Асарда автор нутқининг ҳам, персонажлар нутқининг ҳам ширали, жонли, образли бўлиши шундан. Мазкур қисса Абдусайд Кўчимовнинг эртасига умид тўғдиради.

Кейинги вақтларда кичик ёшдаги мактаб болалари учун анча мақбул асар ёзаётганлардан бири Маҳмуд Муродовдир. Унинг «Боғча бола», Карим Раҳимнинг «Анжир гули», Ашурали Жўраевнинг

«Тошбақалар пойгаси», Муқимжон Ниёзовнинг «Олисдаги дўстлар» номли ҳикоялар тўпламларида болалар ҳаёти ва руҳиятининг кўпгина жиҳатлари ёритилади. Маҳмуд Муродовнинг тўпламига етмиштача ҳикоя ва ўттизтача эртак киритилган. Улар жажжи сюжетга эга, содда ва қизиқарли тарзда болаларнинг ўзаро муносабини, улар қалбидаги тиниқликни ва сурурни ифодалайди. «Капалак», «Ким энг кучли» каби ўнлаб ҳикояларнинг маърифий-эстетик қиммати баланд. Карим Раҳимнинг «Анжир гули» китоби икки жиҳати билан эътиборни тортади: у материални илмий оламдан олади, бироқ билимдон болаларни шунчаки таърифламайди, балки уларнинг характерларини очади, қизиқарли сюжет ёрдамида болалар фантазиясини кенгайтириш хусусида қайғуради. «Ёнғоқ чироқ ёқади», «Тугмача», «Бизбизак», «Тешик тош» каби ҳикоялари қизиқарли. Ашуралӣ Жўраев ҳаёт зиддиятларининг болалар қалби, психологияси, характериға таъсирини ўрганишға уринмоқда. «Дастлабки тўқнашув», «Бахтиёрлар поезди» ҳикояларида болалар кўзи, қалби ва нуқтаи назари орқали адашган, жиноят қилган, қинғир йўл билан кун кечириётган одамларни кўрсатади. Муқимжон Ниёзовнинг «Олисдаги дўстлар» китобида болалар руҳи, қалби, болалар тилини-дилини билиш ва уларға ишонч билан қараш керак деган ғояни тарғиб қилувчи «Уста», «Бошланғич синф ўқитувчиси», «Меҳмон», «Турғун ака» каби дуруст ҳикоялари бор. Лекин мазкур тўпламлар ва бошқа қатор ҳикоялар, повестлар учун хос бўлган муштарак камчилик мавжуд. Бу — баёнчилик, таъриф-таъсиф, хабар-информация бериш, сюжетнинг сустлиги, персонажларнинг ҳаракатсизлиги, тўқнашувнинг йўқлиги, образли тафаккурнинг ғоят камбағаллигидир. Асардаги персонажлар кураш майдонига, ҳаракат жабҳасига тортилмас экан, улар ўзларининг кимлигини намойиш қила олмайди, демак, қаҳрамон, яъни ё етук ижобий қаҳрамон, ё салбий образ бўлиб гавдаланмайди ва шу туйфайли китобхонни ўзинга мафтун этмайди. Дюмалар, Марк Твенлар, Конан Дойллар, Войничлар, Фадеевлар асарларининг сеҳри шундаки, улардаги персонажлар ўз мақсади — идеали учун фидойиларча курашади, ўт-олов орасидан ўтиб, бир-биридан хавфли ғовларни енгиб бориб ниятларига етадилар. Жўн, жозибасиз ҳикоялар Маҳмуд Муродов китобида анчагина бор («Боши хумдай бола», «Тилсим» каби). Ашуралӣ Жўраевнинг «Тоғлар — менинг дунём» ҳикоясида воқеа, ҳаракат йўқ. Карим Раҳим «Соқчи асаларилар» ҳикоясида фақат асалариларнинг тартиб-интизоми тўғрисидаги маълум гапни диалоглар орқали беради. «Анжир гули»да ҳам бадийий таҳлил ўрнини илмий жавоб, хабар бериш эгаллайди. Муқимжон Ниёзовнинг «Йўқолган ит» ҳикоясидаги воқеа ҳам, яъни ит қариса эгаларидан яшириниб ўлади, деган гап адабиётда кўп айтилган. «Ака-ука», «Бир олам қувонч» ҳикоялари ҳам баландпарвоз гап, ясамалиқдан ташкил топган. Болалар прозасида ҳам катталар прозасидаги типик иллатлар — бадийий қашшоқлик, тавсифийлик, сийқалик, баландпарвозлик кўп учрайди. Кимдир болалар ёзувчиси ўз асарларини кичик Пушкин учун ёзаётгандек ҳис қилиши керак, деган экан. Эркин Мадраҳимовнинг «Пўлат ва бобоси ҳикоялари» номли қиссасида, аннотацияда айтилишича, «еттинчи синф болаларининг бой ички оламини» ҳикоя қилиб беради. Аслида бир неча чол-ва кампирлар — илғор ва катта ҳаёт йўлини босиб ўтган одамлар ўз бошидан ўтганини, тўғрироғи, маълум ҳақиқатни баландпарвоз, қашшоқ тилда айтиб беради. Мана қаранг: «Кўп ўтмай Ватан ҳимоясиға оммавий сафарбарлик бошланиб кетди. Қишлоқ йигитлари бир-бир фронтга — жангга отланишди. Жанговар қисм сафидаги бўлинмалардан кимдир Шержон командир қилиб тайинланди. Бўлинма Астрахань билан Ростов шаҳарлари оралиғида, Улуғ Ватан урушининг оғир участкаларидан бирида жангга кирди.»

Бу бобонинг гапи. На унинг ёши, на касби, на ҳаёт йўли, тажрибаси, на юраги акс этмаган бу тилда. Бунинг устиға болалар адабиётида халқ тили бойлиги, жозибасидан фойдаланиш жуда-жуда суст. Ҳатто эртак йўлида ёзилган кўплаб ҳикоялар ва шеърӣ қиссаларнинг тили ҳам қуруқ, сийқаси чиққан. Майдалик, схематизм, банканалик, қайтариқлар кўп: копток тепиб, рогатка отиб ойна синдирма деган гаплар ёки ит одамнинг дўсти қабилидаги гапларни илгари сурувчи асарлар анчагина. Ит ҳақида, жониворлар ҳақида истаганча ёзиш мумкин. Аммо улар баҳонасида жиддий ҳақиқатни ҳимоя қилиш керак. Г. Троепольский ёки Ф. Абрамовнинг ит ҳақидаги, Ч. Айтматовнинг ит, бури тўғрисидаги асарларида ҳаётнинг фожиали томонлари нақадар теран ва чуқур тасвирланган. Ўзбек адабиётида ҳам Абдулла Қаҳҳор, У. Умарбеков, Т. Пўлатов, С. Анорбоев, Ш. Холмизраев каби ёзувчиларнинг асарларида бу мавзунинг янги қирралари қаламға олиниб, ўткир гуманистик ғоялар олға сурилган.

Болалар, умуман ёшлар, дунёни бир бутунлигича яхлит идрок этади, унинг барча овози, ранги, тўлқини, оҳанги билан, шодликлари, ғамлари, жумбоқлари, қийинчиликлари, фожиялари, дард-ташвишлари, орзу-армонлари билан тасаввур этгиси, кўргиси, билгиси келади. Ҳаёт мураккабликларини болаларға кўрсатиш керакми-йўқми деган масалада икки хил фикр юради. Бир хиллар болалар адабиёти ҳаётдаги мураккабликлар, ғовлар, жиддий гаплар ва катта ишлар тўғрисида ҳам фикр юритиши, бу билан улар олдида, келажакда қандай улуғвор ишлар турганидан оғоҳ қилиш ва руҳан, психологик тайёрлаш керак, деса, иккинчи гуруҳ танқидчилар, ташвиш, ғам-ғуссалар билан боланинг бошини қотирамаслик керак, уларни соғлом қилиб тарбиялаш, ширин хаёллар, фантазия олами сари етаклаш зарур, кейинчалик йўлида учраган ғовларни ўзи енгиб кетаверади, дейишади. Бизнингча, икки фикрни бирлаштириш керак: реал ҳақиқат ва орзу-хаёллар олами, кечаги кун сабоқлари, бугуннинг ўткир муаммолари ва эртанинг ёрқин, гўзал манзараларида етилтириш, тоблаш лозим. Жиддий асар ҳам, фожа, драматизмға бой асар ҳам, ўткир сатира ҳам, ҳаётбахш юмор ҳам болаларға ранг-баранг олам, мураккаб инсоний ўрганишда кўмак беради.

Ўзбек болалар адабиётида мана шу кенглик, хилма-хиллик, бутунлик ва тўлалик етишмаяпти. Сатирик ва юмористик асарларимиз ғоятда кам-ку! Ўсмирларнинг руҳий изланишларини, мураккаб қалбини таҳлил этувчи йирик асарларимиз йўқ-ку! Мактабнинг юқори синф болалари учун мўлжалланган кўшиқларимиз, хорға мўлжалланган кўшиқлар қани? Саёҳат кўшиқлари, маршлар, севги ва садоқат ҳақидаги лирик кўшиқлар кам-ку! Болалар драматургиясидек қолоқ соҳа йўқ бўлса керак бизда. Болалар публицистикаси ундан ҳам ачинарли аҳволда. Болалар тилида замонимиз ва замондошларимиз хусусида сўзловчи ўткир публицистик асарлар қандай зарур!

Болалар шеърӣятади янгилини бироз кенгроқ ва чуқурроқ сезилади. Асқад Мухторнинг «Ҳафта» номли китобчасида ҳар бир куннинг қадрини-қимматини тушуниш ва вақтнинг аҳамиятини англашға ёрдам берувчи қизиқарли, етук шеърлар яратилган. Ҳар кун бир меҳнаткаш паҳлавондек

таърифланади. Шоир кичкинтойларга кичик файласуф ва кичик граждандан сифатида қарайди. Раим Фарҳодийнинг «Айиқчанинг туши» китоби ихчам, манзарали ва завқли шеърлардан ташкил топган. Толиб Йўлдошнинг «Ёз элчиси» китобида фаоллик ва одобга қақирувчи жиддий дидактик шеърлар бор. Болалар шеъриятида самарали ижод қилаётганлардан бири Турсунбой Адашбоевдир. Унинг «Оқбура тўлқинлари», айниқса, «Рус тилини ўрганамиз» сериясида «Юлдузча» нашриётида чоп этилган «Совға» («Подарок») тўплами мукаммал чиққан. У миниатюр сюжетда болалар характеридаги бирор қиррани чиза олади, уларнинг руҳиятини очади, ихчам мисраларга салмоқли мазмун сингдиради. Анвар Обиджон ҳам болалар шеъриятининг мазмуни, тематикаси, қамрови, шакли, жанрлари, ифода йўллари бийитди. Унинг «Масхарабоз бола» китобига назар ташлайлик. Шоир ҳайвонлар, паррандалар, ҳар хил жисмлар ҳақида ёзади, аслида у инсонларнинг характери, қилиғи, қилмиш-қидирмиши, унинг маънавий ва ахлоқий дунёсини очади, фош қилади, иллатлари устидан кулади. Шеърлари заминда оламни ва одамларни фалсафий идрок этиш ётади. Шоир предмет ва жониворларнинг бош хусусияти, белгисини, яъни портретини чизар экан, инсонга шама қилади: «Ҳакканинг ваъдаси» шеърида у: «Текин беринг кавшайман, ўғрилиқни ташлайман», дейди. Шеърнинг ҳаммаси шу, бироқ шоир найзани нишонга тўғри отади. Тулки ҳақидаги шеърида: «Иккита ёш Хўрозга дўстликка сўз берганман. Икки дўстим бор эди, биттасини еганман», дейилади. Еки бошқа шеъри «Оташкуракка ёзилган шеър» деб номланади: «Учоқ бошида ётиб қишлайсан, бошқалар учун ўтти ушлайсан». «Бўрилар шифохонасида» шеъри эса «Врачларни вақти чоқ, келди касал Қўзичоқ», деган икки мисрадан иборат. Тўғри, А. Обиджонов баъзан шаклбозликка, ўз-ўзини таққорига йўл қўяди. Сафар Барноевнинг «Тинчликни улуғлаймиз» тўпламида мукаммал сиёсий шеърлар бор. Олим Маҳкамнинг «Олтин бошқоқ»; Тўлқин Илҳомнинг «Ҳаёт чорлайди», Ҳамза Имомбердиевнинг «Шоколадхўрлар», Тўлқиннинг «Ғунчалар» китобларида қатор маъқул шеърлар учрайди. Лекин бу тўпламларда қуруқ, насиҳатомуз хабарлар, зерикарли, дабдабали шеърлар кўп, уларда драматизм, кечинма, ёрқин образлар, бадий кашфиёт йўқ. Тўлқиннинг «Баҳорий синглимга салом!» номли саккиз бандлик шеъридан бир банд келтирайлик:

**Қалб китобин варақлаб очиб,
Баҳор отлиғ синглимга бердим.
Йўлларига ҳисларим сочиб,
Соғиндим ва соғинавердим.**

Буларда шеърин нафосат, образ, янги фикр йўқ, китобий ва ғализ. С. Барноевнинг «Дадасининг боласи» шеърида дадаси ўғлидан қоплон, арслон, сиртлон, илон, бўри ва ўғридан қўрқасанми, деб сўрайди, ҳар сафар йўқ, дейди. Кейин дадасига қараб: «Сиз қўрқасиз кеч қолиб, кўнғироқни ча-лишдан. Ойим қўрқар дод солиб Сиздан ажраб қолишдан» дейди ва шеър тугайди. «Бу-томдан тара-ша тушгандай пойма-пой мисралар билан болаларга нима демоқчи шоир?

Азиз Несин бир чиройли назутиш қилган: ҳайвонлар, паррандаларнинг болалиги жуда қисқа бўлади, инсон ўртача олтимиш йил яшаса, шундан 15—16 йили болалик даври экан. Шундай экан, бу даврнинг ичида болалар ҳаётида бадий адабиётнинг роли ниҳоятда катта (у алла эшитишдан бошлаб адабиёт оламида яшайди). Саводи чиққач, бир умр бадий асарга суянади, ундан маънавий мадад олади, унинг ёрдамида одам танийди, дунёни англайди, замонни ўрганади, кечаги кун, ўтмишдан сабоқ топади, бугуннинг оловли тўлқинида пишади, буюк келажак суруридан илҳомланади, парвозга шайланади. Бўронлардан омон чикувчи, давр юқини елкасига олиб, улуғ орзуларни амалга оширувчи баркамол инсонларни тарбиялашга ўз ҳиссасини қўшиш болалар адабиётининг муқаддас бурчидир.

Мамлакатимизда Пушкинхонлик кунлари давом этаётир. Улуғ шоирнинг асарларини севиб ўқиётган мухлислар кўнглида шоирнинг шахсий ҳаётига ҳам қизиқиш ортиб бораётгани шубҳасиз. Шу муносабат билан биз Пушкиннинг рафиқаси — Наталия Николаевна Пушкина (Гончарова)га ёзган мактублардан айримларини журналхонлар эътиборига ҳавола этаётирмиз.

ПУШКИННИНГ РАФИҚАСИГА МАКТУБЛАРИ

1
1830 йил, июннинг бошлари, Москва.

(Қоралама)

Шундай қилиб, мен Москвадаман¹, — сиз йўқлигингизда бу ерлар шунчалик аянч ва зерикарли. Аграфенанинг² олдига кириб янгилик суриштириш у ёқда турсин, Никитскийдан³ ўтишга ҳам кўнглим чопмайди. Сизнинг йўқлигингиз мени қанчалар азобга солаётганлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз. Заводдан кетганимдан пушаймондаман — барча хавотирларим⁴ аввалгидан ҳам кучлироқ бўлиб, қайта хуруж қилмоқда. — Сиздан узоқда ҳар бир дақиқани санаб ўтказаяпман.

2
1830 йил 20 июль, Петербург.

Укамни сиз билан таништиришга мушарраф бўляпман (ўзининг шахсий қизиқишлари доирасида у сизни жуда ёқтириб қолган, шунга қарамай уни хайрихоҳлик билан қабул қилишингизни ўтинаман). Менинг саёҳатим ўлғудай зерикарли ўтди.⁵ Никита Андреевич мен учун бричка сотиб олди, уям биринчи станциядаёқ синди-қолди, — мен амал-тақал қилиб тузатган бўлдим, — кейинги станцияда бу ҳол яна такорланди — кейингиларида яна. Ниҳоят, Новгородга бир неча чақирим қолганда сизларга тегишли В(севоложский)нинг изидан етиб олдим, унинг ёлдираги синган экан. Икковимиз, князь Г(олицин) картиналарини⁶ муҳокама қила-қила, манзилга бирга етиб келдик. Петербург менга даҳшатомуз зерикарли туюлмоқда, мен бу ердан ложо борича тезроқ кетмоқчиман. — Қариндошларингизга ташриф буюришни эртадан бошлайман. Нат(алья) Кир.(иллова) дачада, Кат(ерина) Ив.(ановна) Парголово (графиня Полье яшайдиган қишлоқ)да. — Мен ажойиб аёллардан фақат м-м ва м-ль Малиновскаяларнигина⁷ кўрдим, улар билан кеча, ўзим ҳам кутмаганда, бирга овқатландик.

3
1830 йил, тахм. 29 июль, Петербург.

Укам сизга мактубимни етказдими, ва, нега сиз берган ваъдангизга биноан, мактубни олганингиз ҳақда менга тилхат юбормаяпсиз? Мен уни сабрсизлик билан кутаман, тилхат қўлимга теккан лаҳзалар менинг бу ерда зерикиб ўтказган вақтларим учун бир мукофот бўлади. Наталья Кирилловна⁸ ҳузурида бўлганимни сизга⁹ айтиб беришим керак. Кириб бордим, келганим ҳақда хабар қилдилар, у ўтган асрнинг энг ажойиб аёллари сингари мени пардоз-андоз устида қабул қилди. — Менинг набира жиянимга уйланаётган одам сизмисиз? — Ҳа, бекам. — Шундай денг. Мен жуда ҳайронман, бу ҳақда менга билдиришмади, Наташа менга бирон оғиз ҳам ёзиб юбормади. (У сизни эмас, онангизни назарда тутди.) Унга жавобан мен унашувимиз яқиндагина ҳал бўлганини, Афанасий Николаевич⁹ ва Наталья Николаевнанинг¹⁰ ишлари барбод бўлганлигини, ва ҳ. ва ҳ, гапларни айтдим. У мен келтирган сабабларни қабул қилмади: Наташани қанчалик севишимни унинг ўзи билади, турмушидаги барча икир-чикирлар ҳақда Наташа менга доимо ёзиб туради, Наташа албатта ёзади ҳали, — Энди, бундан буён, қариндош бўлган эканмиз, тақсир, мени тез-тез йўқлаб келарсиз, деб умид қиламан.

¹ Пушкин 1830 йил май ойининг иккинчи ярмида қайлигининг бобоси А. Н. Гончаровга қарашли Бўз заводида меҳмон бўлган эди.

² Гончаровларнинг Москвадаги уй хизматкори.

³ Гончаровлар уйи жойлашган кўча номи.

⁴ Пушкин ва Н. Н. Гончароваларнинг унашуви турли сабаб ва жанжалларга кўра гоҳ тўхтаб, гоҳ қайта тикланиб, узоқ вақтгача чўзилиб келган эди. Пушкин ана шу можароларга ишора қилаётир.

⁵ Пушкин бўлажак тўй ҳақида отаси билан маслаҳатлашиш учун 16 июлда Москвадан Петербургга қараб йўлга чиққан эди.

⁶ Князь Голицин Д. В. (1771—1844) — Москва генерал-губернатори. Унинг хонадонидagi базмларда турли хил кўнгилочар театр томошалари, картиналар ўйналган. Пушкин қайлиғи билан илк бор мана шу базм томошалари чоғида яқиндан танишган.

⁷ Пушкин ва Гончаровлар хонадонига яқин аёллар, улар, кейинчалик никоҳ ва тўй маросимларида келин томондан вакил она сифатида ҳам муҳим роль ўйнаганлар.

⁸ Н. К. Загряжская (1747—1837) — Пушкин қайнонасининг қариндошларидан, сарой ва аристократлар доирасида эътиборли аёл бўлган.

⁹ А. Г. Гончаров (тахм. 1760—1832) — Наталья Николаевна Пушкинанинг бобоси. Наталья Николаевна 6 ёшгача бобоси уйда тарбияланган, энг сеvimли набираси ҳисобланган.

¹⁰ Н. И. Гончарова (1785—1848) — Пушкиннинг қайнонаси.

Шундан сўнг у онангиз ҳақда, Николай Афанасьевич¹ ҳақда, сиз тўғрингизда узоқ сўраб-суриштирдиган: сиз ҳақингизда подшо айтган мақтовларни менга такрорлади — шу билан бизлар жуда дўстона хайрлашдик.— Наталья Ивановна унга албатта хат ёзади, шундай эмасми?

Иван Николаевични² мен ҳали кўрганим йўқ. У ҳарбий машқларда қатнашиб, куни кечагина Стрельнага қайтиб келди. Энди Парголовога икковлон жўнаймиз, негаки у ерга ёлғиз боришга хоҳиш ҳам, журъат ҳам йўқ менда.

Илтимосимга кўра яқинда отам Афанасий Николаевичга хат ёзди, лекин, эҳтимолки, унинг ўзи Петербургда келиб қолар. Заводдаги Буви³ — бронза ҳайкални айтаяпман, албатта — нима иш қилляпти? Балки, жилла қуриса, мана шу савол менга хат ёзишга сизни мажбур қилар? Узингиз нима ишлар билан машғулсиз? Кимларни кўриб турибсиз? Қаерларда сайр қилляпсиз? Ростовга борасизми? Менга хат ёзасизми? Яна бу сўроқлардан чўчиб-нетиб юрманг, буларга жавоб қайтармасликни сиз аъло даражада уддалай оласиз — ахир сиз менга уйдирма гапларни ёзувчи одам деб қарайсиз-ку.— Яқинда мен ўзимга таниш мисрлик аёл ҳузурига бордим. У сизга жуда қизиқиб қолди. Сизнинг ён томонлама тасвирланган суратингизни чиизишга мени мажбур қилди, сиз билан танишиш истаги борлигини изҳор этди,— бу аёлни сизнинг эътиборингизга ҳавола қилишга ўзимда журъат сездим. (Марҳамат ва мурувват курсатгайсиз). Ушбудан сўнг сизга таъзим қилиб қоламан. Онангизга, опаларингизга мендан саломлар ва таъзимлар. Кўришгунча

Адрес: Жаноби олийлари
муҳтарама хоним
Наталья Николаевна Гончаровага
Москвада Никитскийдаги Гончаровлар уйи.

4

1830 йил 30 июль, Петербург.

Мана Аф(анасий) Ник(олаевич)дан келган хат, уни менга Иван Николаевич ҳозиргина бериб юборди. Бу хат мени қанчалик ноқулай аҳволга солиб қўйганини тасаввур қила олмайсиз. Бобонгиз жон куйдириб киришяётган ишга рухсат олади⁴, лекин Завод масаласига келсак, мен у ўйлаган-чалик таъсир қилувчи нуфузга эга эмасман,⁵ шунингдек, Наталья Ивановнанинг истагига қарама-қарши ва катта акангизнинг розилигисиз ҳаракат бошлаш хоҳишим ҳам йўқ. Энг ёмони шуки, ҳали тўйимиз қайта-қайта изга сурилишини мен сезиб турибман, бу аҳволда эса мен қуюшқондан чиқиб кетишим турган гап. Кат(ерина) Ив.(ановна)ни кўрганим йўқ, у Парголовода, графиня Полье ёнида, графиняни эса деярли ақлдан озган деса бўлаверади — кечки соат 6 гача ухлайди, ҳеч кимни қабул қилмайди. Кеча Сперанскийнинг қизи Багреева хоним,⁶ баъзи бир расмиятчиликларни бажармаганим сабабли, койиб таъзимимни бериш учун қақиртирибди — тўғриси, бунақа расмиятчиликларга ҳоли-мажолим қолмаган.

Киборлар орасида камдан-кам бўламан. Сизни у ерда сабрсизлик билан кутишяпти. Гўзал хонимлар мендан суратингизни кўрсатишимни илтимос қилмоқдалар, суратингизни олиб юрмаганим учун мени кечиришмаяпти. Мен эса зарринсоч мадонна⁷ олдида тўхтаб, соатлаб томоша қиламан, шу билан ўзимни овутаман, сизлар бир-бирингизга худди икки томчи сув каби ўхшайсизлар: агар баҳоси 40000 сўм бўлмаганида мен уни сотиб олиб қўя қолардим. Аф(анасий) Ник(олаевич) яроқсиз ётган Бувини шу суратга алмашлаб олганида, сўз бўларди, ахир ҳанузгача ҳайкални эритишга илож бўлмаяпти-ку. Жиддий айтсам, мана шунинг ўзи тўйимизга тўсқинлик қиладими, деб кўрқаман, Наталья Ивановна ҳам сепингиз харажатларини ўз бўйимга олишимга рози бўлмаяпти. Фариштам, марҳамат қилиб, сиз уни кўндиришга урининг.

Мен ўзгарувчан одамман, фариштам: Аф(анасий) Ник(олаевич)нинг хатини қайта ўқиб, сезяпманки, у Заводдаги мулкни энди гаровга қўймоқчи эмас, балки, менинг маслаҳатимга кўра, бир йўла бериладиган нафақа сўрамоқчи. Бу бошқа гап. Шундай бўладиган бўлса, мен ҳозироқ ўзимнинг амакиваччам Канкрин⁸ олдига жўнайман-да, мен учун қабул уюштиришини сўрайман. — Мен ҳали Бенкендорф⁹ билан учрашганим йўқ, қайтанга яхши, ҳамма ишни бир қабул пайтида битиришга ҳаракат қиламан.

Хайр, (фариштам). Мен қариндошларим дейишга журъат этган барча оила аъзоларингизга таъзимлар.

30 июль.

Олгангиз ҳақда менга тилхат юборасизми?

Русчадан таржима

¹ Н. А. Гончаров (1788—1861) — Пушкиннинг қайнотаси.

² И. Н. Гончаров (1810—1881) — Н. Н. Пушкиннинг акаси.

³ Гап Екатерина II нинг бронзадан қуюлган ҳайкали ҳақда кетяпти. Гончаровларда шахсий буюртма билан ясалган бу ҳайкални сотиб, пулини Наталья Николаевна сепига ишлатиш нияти бор эди. Пушкин ҳайкалга харидор топилган-топилмаганлиги ҳақда сўраётди.

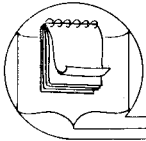
⁴⁻⁵ А. Н. Гончаров севимли набирасининг сеп харажати учун бронза ҳайкални эритиб, хом ашё сифатида сотмоқчи, бунинг учун подшоликдан рухсат сўрашни Пушкинга юклаган эди. Мабодо рухсат тегмаган ҳолда, ўз заводини сотиш ёки гаровга қўйиш мақсадида эди.

⁶ Багреева Елизавета Михайловна (1799—1857) — ёзувчи, Пушкин истеъдодини биринчилардан бўлиб пайқаган, шоирга дўстона муносабатдаги мухлисларининг бири.

⁷ Гап Рафаэль қаламига нисбат берилган «Брижуотер мадоннаси» суратининг қадимий нусхаси ҳақда кетаётди. Бу нусха ўша йиллари сотиш учун Петербург китоб магазинига қўйилган эди.

⁸ Канкрин Егор Францевич (1774—1845) — граф, ҳарбий инженер, ёзувчи. Уша даврда Россия молия министри ва Давлат кенгаши аъзоси бўлган.

⁹ Бенкендорф Александр Христофорович (1783—1844) — граф, Пушкин турмуши, ижоди ва хатти-ҳаракатларини шахсан назоратга олган давлат арбоби.

УСТОЗ МАКТУБЛАРИ

Ф. Д. Батюшкова
19[31] ёки 20 октябрь (1 ноябрь),
1898. Н.-Новгород.

Муҳтарам Федор Дмитриевич!

Дилкаш очеркларингизни Сизга қайтариб юбордим — раҳмат!

Менинг фантазиямни чоп этаверинг. Бунинг учун мени сўксалар — ҳаволаси ўзларига! Мен мактовларни етарли даражада эшитганман. Гап моҳият жиҳатидан менга нисбатан қандай муносабатда бўлишларида эмас, мен мўлжалга урдимми, йўқми, агар мўлжалга урган бўлсам, зарб қанчалик кучга эга — гап ана шунда. Зарб — бўшроқ, буни биламан. Мен шуни ҳам биламанки, бошимга ва қалбимга тушган калтак бошқаларни хурсанд қилади. Бунинг ҳеч бокиси йўқ.

Бу нарсани нашр этганимдан ўқинмайман, зотан, менинг фикрларим ва ҳисларим ҳеч қачон мувозанатда бўлмайди, ҳеч қачон бир нуқтага келиб тақалмайди — дилимда худога ўрин йўқ. Шунингдек, ҳаёт ҳақида денгиз тўлқинларисимон мактов ва ғазаб билан куйлашга, қуёш нурларисимон акс эттиришга на вақтим бор, на иштиёқим. Биламан, ёзувчи пайғамбар бўлмоғи керак, Исодан ҳам ўтказиб башорат қилмоғи лозим — мен бундай қилишга ёшлик қиламан. Мен уста кўрмаган шогирдман — Сиз шуни биласизми? Буни ғурур билан айтаяпти, деб ўйламанг, йўқ, — алам билан айтаяпман буни. Мен уста кўрмаган шогирд бўлиб, ўз жоҳиллигимнинг тўрларига ўралашиб қолганман, ўзим ўралиб қолган тўрларни бўшатишга вақтим йўқ, куч ҳам йўқ менда бунинг учун. Сизнинг танбеҳларингиз оқилона ва ўткир, қабул қилдим, корректурани юборсангиз Сиз кўрсатган камчиликларни тузатаман. Сизнинг мен учун жуда қимматли бўлган мактубингиз учун кўлингизни қаттиқ сиқаман.

Тилим ҳақидаги Сизнинг фикрингизни эшитишни истардим. Ўзимга бир ёқдан қўпол, иккинчи ёқдан рангсиз ва ҳаммиша ҳам содда эмасдек туюлади. Сиз, хусусан, «фантазия»нинг тили ҳақида фикр билдирсангиз.

Шу билан бирга, дангал айтаверинг — илтимосларим, саволларим билан Сизни безор қилмайманми?

Демак, чоп этаверинг.

Агар бу нарса учун кимдир устимдан кулса, ўзимнинг бутун ирода ва ақлий кучим билан қарши тураман, ўйлайманки, рақибимга яхшигина, кетмас жароҳат етказа оламан.

Кўришгунча!

Сизга самимий ҳурмат билан

А. ПЕШКОВ.

Нижний, Гребешок, 17

Лессингизни ўқиган эмасман, унинг назариясини ҳам билмайман.

Ф. Д. Батюшков М. Горькийнинг «Очерклар ва ҳикоялар» (СПб, 1898) икки жилдлигига «Ялангоёқлар дунёсида» сарлавҳали мақола ёзган ва танишиш учун М. Горькийга юборган эди. Мақола ўша йилиёқ «Космополис» журналининг ноябрь сониде чоп этилган. «Фантазия» — ёзувчининг «Китобхон» ҳикояси назарда тутиляпти.

УЛУҒ РУС ЁЗУВЧИСИ А. М. ГОРЬКИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 120 ЙИЛЛИГИГА

Улуғ рус ёзувчиси А. М. Горький ижоди абадиятга мансуб ҳодисалардан. Тоғнинг салобати узоқдан яхши кўринганидек, Горький ижодининг қудрати ҳам йиллар ўтган сари теравроқ намоён бўлмоқда, янги-янги қирралари ечилиб бормоқда.

Горький ижоди жаҳондаги барча илғор, ҳур фикрли ёзувчилар учун бир умр ўқиб-ўрганадиган маҳорат мактаби, ибрат мактаби бўлиб қолаверади. Шунинг учун ҳам улуғ ёзувчи туғилган куннинг 120 йиллиги мамлақатимизда кенг нишонланди. Газета ва журналларда А. М. Горький ижодининг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида ўнлаб мақолалар эълон қилинди, адиб ижодининг номаълум қирраларини ёритувчи янги материаллар, хатлари эълон қилинди.

Журналнинг ушбу сониде А. М. Горький мактубларидан айримларини эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

А. П. Чеховга
1898 йил ноябрь охирлари.
Н.—Новгород.

Мухтарам Антон Павлович!

Мактубимга жавоб берганлигиниз ва яна менга хат ёзмоқчи бўлганлигиниз учун чин дилдан ташаккур. Хатингизни интизорлик билан кутаман ва ҳикояларим ҳақида Сизнинг фикрингизни жуда ҳам билгим келади.

Яқинда «Ваня амакин»ни кўрдим, кўрдиму, у қадар кўнгли бўш одам бўлмасам ҳам, хотинга ўхшаб йиғладим, Сизнинг пьесангиздан гаранг бўлиб, эзилиб уйга келдим. Бу пьеса қалбимда нималар уйғотганини барибир дуруст ва аниқ айтиб беролмасдим, аммо унинг қаҳрамонларига қараб ўтириб ҳис қилдимки, улар гўё мени ўтмас арра билан аралаяптилар. Унинг тишлари нақ юрагим устида ғирилляпти ва юрагим арра тишлари орасида сиқилиб инграйди, пора-пора бўлади. Сизнинг «Ваня амакин» мен учун дахшатли нарса — бу драматик санъатнинг мутлақо янги кўриниши, бу омманнинг бўм-бўш бошига сиз ураётган болға. Ҳар ҳолда, омманнинг тош бағрини тешиб ўтиб бўлмайдими ва Сизни «Чайка»да ҳам, «Амаки»да ҳам яхши тушунишмайди. Сиз яна драма ёзасизми? Ажойиб ёзар экансиз!

«Ваня»нинг сўнги пардасида доктор узоқ жимликдан кейин Африкадаги жазирама ҳақида гапирганда Сизнинг талантингизга ҳайратланганимдан ва одамлардан, рангсиз, қашшоқ ҳаётимиздан кўрқувга тушиб титраб кетдим. Сиз шу жойда нақ юракка урасиз! Сизнинг улкан талантингиз бор. Лекин, менга қаранг, Сиз бунақа-зарб билан нимага эришмоқчисиз? Бундан одам тирилиб қоладими? Аянчли одамлармиз — бу тўғри, «совуқ», бадқовоқ, жирканч одамлармиз, чувриндиларга меҳрибон бўлиш, уларга ачиниш, ёрдам бериш учун саховатли бўлгандан кўра ваҳший бўлишни афзал кўрамиз, ана шунақамиз бизлар. Шундай бўлса-да, одамларга ачинасан киши. Мен унчалик саховатли одам бўлмасам ҳам, Ваняни ва унинг атрофидагиларни кўриб йиғладим, гарчи йиғлаш тентаклик, буни гапириб ўтириш ундан ҳам тентаклик. Биласизми, менга шундай туюлдики, Сиз бу пьесада одамларга нисбатан иблисдек совуққонсиз. Сиз уларга нисбатан худди қордек, қор бўронидек бепарвосиз. Маъзур тутинг, эҳтимол адашаётгандирман; ҳарҳолда ўзимнинг шахсий таассуротимни айтаяпман. Қаранг-да, Сизнинг пьесангиздан кейин мен учун ҳамма нарса кўрқинчли ва қайғули бўлиб қолди. Болалик пайтимда бир куни ўзимни шундай ҳис қилган эдим: боғимизда ўзимнинг бурчагим бўлиб, у ерга ўз кўлим билан гуллар эккан эдим ва улар яхши унган эди. Аммо бир куни сув қуйгани келсам нимани кўрдим денг: пушта кавлаб ташланган, гуллар йўқ қилинган ва топталган поляр устида чўчкамиз ётибди, бу чўчканинг орқа оёғини дарвоза сиқиб синдирган, касал эди. Уша куни ҳаво очик, лаънати офтоб юрагимнинг ҳалокатга учраган ва вайрон бўлган бир парчасига зўр бериб бемалол нур сочарди.

Мана шунақа гаплар. Бирон нарсани ноўрин айтган бўлсам, мендан хафа бўлманг. Мен бесўнақай ва кўпол одамман, қалбим мажруҳ. Фикрловчи одамнинг қалби, ҳарҳолда, шундай бўлса керак.

Кўлингизни қаттиқ қисаман, Сизга соғ-саломатлик, ишга иштиёқ тилайман. Сизни қанчалик макташасин, барибир, Сизни етарли даражада қадрлашмайди, яхши тушунишмайди, шекилли. Мен шахсан кейингисининг исботи учун хизмат қилишни истамас эдим.

Дала почтаси, 20. Нижний.

А. ПЕШКОВ.

Марҳамат қилиб, «Ваня»га ўз қарашларингизни менга ёзиб юборсангиз. Агар буларнинг ҳаммаси билан Сизни безор қилсам — тўғрисини айтаверинг. Бўлмаса, Сизга яна хат ёзавераман.

В. Г. Короленкога
1898 йилнинг ноябрь охири
(декабрь аввали).

Кеча Сизга китобларимни юбордим, ҳурматли Владимир Галактионович. Сиз қачондир менга ўз китобларингиздан бирини бера туриб: «Мана, китобларингиз чиқса, сиз ҳам менга тақдим қиласиз», деган эдингиз. Улар энди чиққан, аммо уларнинг кераклигига ўзимда ишонч йўқ. Ишонинг, бунақа дейиш билан олифтагарчилик қилмаяпман — олифтагарчилик қилишимнинг нима кераги бор! Кимдан ёмонману, кимдан яхшиман — буни биламан ва умуман, менда лозим бўлган камтарлик камроқдир. Фақат шуни айтмоқчиманки, ёзган нарсаларимнинг ҳаммасини ўқиб чиққангиздан буён ўзимни қандайдир ноқулай сездим, буни на зеркиш, на хафалик, на-да бирон нарсага ачиниш деб бўлади. Бунинг қандай ҳис эканлигини эҳтимол Сиз тушунарсиз — жуда ҳам кўнглисиз ва одамни тетикликдан мажруҳ қиладиган ҳиссиёт.

Мен ўзимни Сизнинг шогирдингиз деб атаганман, чин дилдан айтишчи — бу Сизга кўнглили эмасми? Уйлашимча, турли-туман журналларда санғиб юришим Сизда мен ҳақимда ёқимсиз тасаввур ҳосил қилади. Менга қандай муносабатдалигингизни билмайман, аммо барибир — Сиз менинг устозимсиз ва менга кўп яхшилик қилгансиз, мен буни унутмаганман ва унутмайман ҳам. Кўлингизни қаттиқ сиқаман ва охир-оқибатда Сиз сиғинган худога мен ҳам сиғинаман. Н(иколай) К(онстантинович) мен ҳақимда Сизга ёзиб юборганини эшитгач, юрагим шув этиб кетди. «Қасд олиш деб шуни айтадилар», деб ўйладим. У ҳам менда диққатга сазовор ва маъқул келадиган жиҳатлар кўрган экан. Биласизми, бу-ку яхши, аммо тушуна олмадим. У менга нисбатан қаттиққўлроқ деб ўйлардим.

Ҳозирда жуда ёмон кунларни кечиряпман, юрагимни оғир, ёқимсиз ўйлар эзмокда. Ўз вақтида ўқий олмаганим учун тақдиримдан ўкинаман. Эндиликда ўқиш керак бўлган вақтимни олиб қўймоқда.

Нохуш мактуб учун, худо ҳаққи, кечиринг, нохуш кайфият қалбимни эзляпти.

Сизга энг яхши нарса — соғлиқ, кўтаринки рух, илҳом тилайман. Рафиқангизга ҳам, Николай Федоровичга ҳам, Николай Константиновичга ҳам таъзим қиламан.
Кўришгунча!

А. ПЕШКОВИНГИЗ.

Н. К.га яхши бир сўз айтгим келади-ю, нима дейишни билолмайман. Раҳмат дейинми? Унга бунинг нима кераги бор? Узимга ҳам керак эмас.

А. П.

Нижний.

Горький китобларимни юбордим, деганида «Очерклар ва ҳикоялар» икки жилдлигини назарда тутмоқда.

Николай Константинович Михайловский (1842—1904) — рус публицисти, социолог, адабий танқидчи ва народниклик ҳаракатининг атоқли назарийетчиси. У М. Горький ижоди ҳақида «Русское богатство» журналининг 1898 йил 9—10-сонларида иккита мақола эълон қилган.

Л. Н. Толстойга

5 [18] март, 1905, Эдинбург.

Граф Лев Николаевич!

Сизнинг номингизнинг жозибаси улуғ. Дунёдаги барча саводли одамлар Сизнинг сўзларингизга қулоқ солади, ва эҳтимол кўплар унинг тўғрилигига ишонади ҳам, аммо Россияда ҳозир кечаётган воқеалар ҳақида дунёга айтган гапингиз менда Сизга эътироз билдириш истагини ўйотади.

Назаримда, чет элликлар сўраган нарса ҳақида Сиз яхши ўйлаб кўрмаганга ўхшайсиз, Сиз ўзингизнинг ички оламингизга ёт бўлган, Сизнинг ўз нуқтаи назарингизни бир жойга тўплашга ҳалақит берадиган нарсани ўзингиздан нари суришга шошилибсиз; Сизнинг сўзларингиз мамлакатимиз бошидан кечираётган ҳодисаларнинг аҳамиятини ўзида аниқ ҳис қилишни истаган чет элликларни ҳам, шунингдек, русларни ҳам чалғитиши мумкин, Сизга ана шуни айтмоқчи эдим, граф.

Мен Сизга шахсан ишонч билан яна шуни арз қиламанки, Сизнинг сўзларингизни тўғри деб қабул қилишга қодир бўлган мамлакатимиз оддий одамларнинг эндиликда нима билан нафас олаётганларини Сиз билолмайсиз, Сиз уларнинг руҳий оламини билмайсиз, Сиз уларнинг истаклари ҳақида гапира олмайсиз, халқ овозини эшитишдан тўхтаган онларингизданоқ Сиз бу ҳуқуқни йўқотган эдингиз.

Ҳа, шундай, граф! — Сизнинг ҳузурингизга келган мужиклар ва ишчилар — халқ тафаккурининг ҳақиқий журъатли ва навқирон вакилларининг фикрларини, агар бу фикрлар қачондир озод бўлган қалбингизни асир этган ғоялар билан мутаносиб келмаса, бесабрлик ва асабийлик билан қайриб ташлаганингизни шахсан бир неча марта кўрганман.

Биламанки, Сиз баъзида ҳузурингизда бўладиган халқ вакилларининг нима ҳақда сўзлашларини ва ўйлашларини аллақачондан бери эшитишни истамайсиз ва уларнинг гаплари Сизни фақат асабийлантиради ва Сиз энди халқ истакларининг ифодачисини деган номни ноҳақ ўзлаштириб оляпсиз.

Сиз Сютаяев ва Бондарев деган мужиклардан қачонлардир илиб олган философиянгни бу пассив философия фақат крепостной ҳуқуқнинг сарқити эмас, балки бутун бир рус халқига тегишли деб хулоса қилишга шошилгансиз ва Сиз англишдингиз, граф,— яна миллионлаб мужиклар бор, улар анчайин оч, улар ёввойилардек ҳаёт кечирадилар, уларнинг аниқ бир истаклари йўқ, ва яна юз минглаб мужиклар борки, Сиз уларни билмайсиз, бинобарин, қайтараман, уларнинг қалб ва ақл товушларини эшитишни истамадингиз.

Сиз аллақачон шахсий камолотни қутқариш ҳақидаги ғояларингизнинг юксаклигида тўхтаб қолдингиз, одамлар ўзларининг инсоний ҳуқуқларини англаш йўлида олға кетдилар, Сиз уларни кўздан йўқотдингиз. Сиз уларни тушунмайсиз ва уларни вакиллари кимлар эканлиги ҳақида гапиришга Сизнинг ҳақингиз йўқ, уларнинг вакили Сиз эмас, граф!

Сиз рус халқининг оч, ҳуқуқсиз, зўрлик юки остида эзилганлигини чидаб бўлмас алам билан кўриб турган, жоҳиллиги ва қўрқоқлигидан бир қадаҳ ароқ учун кимни кўрсатсалар, ҳатто болаларни ҳам, ҳаммасини уриб ўлдиришга қодир эканлигини кўрган одамларнинг фаолиятини бевақт ва ақлсизлик деб атадингиз.

Бу хато, граф. Сиз Россияда духоборлар, Павел мазҳабчилари ва мамлакат устидан ўз ҳокимиятининг зуғумини сақлаш учун ваҳшийлашган ҳуқуқрон синфимиз томонидан Россиядан қувилган, мажруҳ қилинган, қириб ташланган минглаб рус кишилари билан бўлганидек, уриб ўлдириларидан, қамоққа ташлашларидан, Сибирга сургун қилишларидан қўрқмай, ўз руҳиятларининг эҳтиёжлари ҳақида эркин ва ошкора гапирадиган, бемалол ўйлайдиган ва эътиқод қиладиган замонни кўришни истовчи одамларнинг ишларини ақлсизлик деб атадингиз.

Бу адолатсизлик, граф.

Граф Лев Николаевич! Давримиз сўз санъаткорлари орасида Сизнинг улуғворликка сазовор номингиз ўз халқини беғараз ва самимий севган ҳамда унинг учун Сиздан кам ишламаётган одамларга нисбатан адолатсиз бўлишингизга ҳуқуқ бермайди.

Воқеан, Сиз бир куни тўла бахтга эришиш учун ўз ғояларини туфайли ўқубат тортгим келади, деган эдингиз, Сиз бемулоҳазалик ва адолатсизлик билан қоралаган одамлар Сиздан кўра кўпроқ ўқубат тортганлар ва тортмоқдалар, Сиз буни биласиз.

Бу номаълум, камсуқум одамлар ўқубатни индамай ва мардона тортаяптилар, улардан ўз халқини руҳий қуллик шармандалигидан озод қилиш йўлида юзлаб ва минглаб киши ҳалок бўляпти — улар биланку келишмаслик Сизнинг ҳуқуқингиз, аммо уларни ҳурмат қилмасликка Сизнинг ҳақингиз йўқ, граф!

Сиз деҳқонга фақат ер керак, деганингизда ноҳақсиз, бу ўринда ўзингиз соф донишмандлик

манбаларидан бири деб ҳисоблаган инжилга қарши чиқяпсиз. «Инсонга ноннинг ўзи ризқ-рўз бўлмайди» — дейилади у ерда, ахир Сиз ўзингиз биласизку, рус халқи ерга эга бўлишдан ташқари эркин фикрлаш ва эътиқод қилишни ҳам хоҳлайди, бунинг учун эса уни Сибирга сургун қиладилар, Россиядан ҳайдаб соладилар, буни ҳам биласиз (...).

Сизнинг ватанингиз заминида қон тўкилаётган оғир дамларда ва молга ўхшамай, инсонларча яшаш ҳуқуқига эришиш учун юзлаб ва минглаб шонли, софдил кишилар ҳалок бўлаётганда бутун дунё диққат билан сўзини тинглайдиган Сиздек одам философиянгиздаги «Айрим кишиларнинг маънавий камолотга эришиши — барча одамлар ҳаётининг вазифаси ва маъноси мана шу» деган сўзларни фақат яна бир бор такрорлашга имконият топибсиз.

Ўйлаб кўринг, Лев Николаевич, шаҳар кўчаларида эркак ва аёлларни ўққа тутишаётган ва ўққа тутиб, яна ярадорларни бир қанча вақт олиб кетишга йўл қўйишмаётган шу кунларда одам ўзининг шахсий камолоти билан шуғулланиш имкони бормикин?

Полиция мавжуд давлат тузумини ағдариш фикрида шубҳа остига олинган болаларни калтаклаётганлигини кўриб туриб ким ўзининг дунёга муносабати ҳақидаги мавзуда фалсафа сўқиши мумкин?

Рус халқи орасида ўз майллари жиҳатидан энг беғараз ва софдил бўлган зиёлиларни калтаклаш учун кунига 50 тийинга ёлланадиган одамлар яшаётган мамлакатда дунё ва ўз руҳининг осойишталиги ҳақида ўйлаш мумкинми?

Сиз яшаётган мамлакатда ёлғончилар ва малайлар бир оилани бошқасига гиж-гижлаётган ва шаҳарда қонли муштлашувни келтириб чиқараётганлигини, бу урушда ўз инсоний қадр-қимматини англаётган ва шу орқали инсоний ҳуқуқларини талаб қилаётган одамларни йўқ қилмоқчи бўлганлигини билиб туриб қалбдаги ғазаб ва қасос ҳиссини қандай енгиш мумкин?

Халққа тушунарсиз ва кераксиз бўлган, мамлакатни вайрон қиладиган маънисиз урушда ўн минглаб одамлар ҳалок бўлмоқда; солдатларнинг азоб-уқубатлари ҳақидаги маълумотлар билан тўлиб-тошган газета саҳифаси инсон қони тўкилгандек қип-қизил ва нам туюлади, тасаввурда солдат шинели зўрлаб кийдирилган мужикларнинг жасадлари билан қопланган майдон намоён бўлади...

Ўз мамлакатининг бахтсиз кунларида ўз шахсий камолоти билан машғул бўлишга қодир одам ҳақиқат, гўзаллик ва озодлик идеаллари қадрли бўлган ҳамма одамга аянчли равишда ҳиссиз риёкор ва мунофиқ бўлиб кўринади, хўп денг, граф.

Ниҳоят, граф, жаҳоний шуҳратингиз юксаклигидан туриб энг яхши рус кишиларига отган таъна тошларингизни ўзингизга қайтариб, «Таймс»даги мактубингизни на фақат адолатсиз ва ақлсизлик, балки зарарли деб аташга ҳам журъат этаман.

Ҳа, у зарарли. Мамлакатимиздаги ваҳшийлар ва текинхўрлар халқимизни эзиб келаётган тўмтоқ ва қўпол кучларнинг манфаатларини ҳамоя қилиб иштиёқ билан тишларини қайраётганликларини, ҳуқуқсизликни ҳамоя қилаётганликларини, одамларга нисбатан нафрат оловини ёқаётганликларини, ҳақиқатни юзсизларча янчиб, ёлғонни талқин этаётганликларини, ҳодисалардан эзилиб, гангиб қолган рус жамиятини ҳар жиҳатдан бузаётганликларини кўриб турибман.

Аммо уларнинг малайлик позицияларини ҳамоя қилиш воситалари кундан-кун йўқ бўлиб бормоқда, ёлғонлаш улар учун тобора қийинлашмоқда, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати уларга қарши — мана энди Сизнинг мактубингиздан улар хурсанд бўладилар.

Ва улар бир неча кун Сизнинг сўзларингизни такрорлаб юрадилар, чўкаётган одам хас-чўпга ёпишгандек, Сизнинг сўзларингизни ушлаб олиб, Россиянинг софдил ва жасоратли одамлари юзига оғир ва аламли шодон ва заҳарханда бўлган мана бу сўзларни айтадилар:

— Лев Толстой сиз билан эмас!

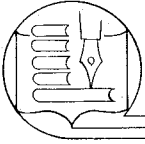
М. ГОРЬКИЙ

1905 йил, 5 март.

Эдинбург.

Бу хат гарчи К. П. Пятницкийга жўнатилган эса-да, кейин чоп этилмади ва Толстойга ҳам етиб бормади. Бу хат Толстойнинг Англияда чиқадиган «Таймс» газетаси мухбирларига Россияда бўлаётган революцион воқеалар ҳақида берган саволларига жавоби босилгач, ёзилган эди. Толстой «Россияда ижтимоий ҳаракатлар ҳақида» деган бу мактубида ҳар қандай сиёсий воқеаларни қоралаган ва диний-ахлоқий камолотни, бўйсунувчанлик ғоясини мақтаган эди. Гарчи М. Горькийнинг бу хати эгасига бориб етмаган бўлса-да, аммо 1906 йилнинг октябрь — ноябрь ойларида большевикларнинг «Новая жизнь» газетасида чоп этган «Мешчанлик ҳақида қайдлар» мақола-сида мактубдаги фикрлар тўла ифодасини топган эди.

А. АБДУСАМАНОВ таржимаси

«УХЛАЁТГАН БОТИРДИР — МИНОР»

«Хаёжонга кўмилган дунё» (1982), «Аксиз садолар» (1986), «Уйқудаги минора» (1987) китобларининг муаллифи Усмон Қўқоров истеъдодли шоир. Унинг ўзига хос бадиий олами шаклланаётганини кўриш учун бу тўпламлардаги мавзу, ғоя ва образлар силсиласини кузатиш кифоя.

«Аксиз садолар» китобидаги дастлабки шеърининг мана бу сатрлари унинг илк тўплами саҳифаларини хотирамизда жонлантиради:

**Емғирлардан — нурли сочлардан
Дов-дарактлар кўкка етгудай.
Симга кўнган қалдирғочлардан
Симёғоч шод — илдиз отгудай.**

Емғир образи Усмоннинг сеvimли услубий воситаларидан бўлиб, шоир бу имкониятдан ўй-кечинмаларини ифодалашда самарали фойдаланмоқда. Ушбу банднинг аввалида емғир табиатдаги қўтлуғ алмашилиш, яшнаш-яшариш даракчиси сифатида тасвирланган. Фаслнинг тугал манзарасини яратиш эҳтиёжи баҳорнинг иккинчи элчиси — қалдирғоч образини шеърга олиб киради. Баҳор соғинчини ифодалаш мақсадида симёғоч жонлантирилади. Ҳиссиз, қуп-қуруқ симёғоч, қалдирғочлар симларига кўнганидан, баҳор бошланаётганидан қайтадан дарактга айлангудай фусункорлик касб этади. Бу шеър — Усмон Қўқоров ижодида табиат тасвири изчил ўсаётганига биргина далил.

Усмоннинг илк ижодида Ватанга муҳаббат, унинг ўтмишини бадиий бўёқлар орқали ифодалаш фазилати яққол кўринган эди. «Аксиз садолар» ва «Уйқудаги минора» китобларида эса она юрт тарихини чуқур ўрганиш билан бирга мозий манзаралари тасвири орқали замондошимиз маънавияти учун муҳим фикр-туйғуларни бериш устувор мавқега кўтарилган. Бу — шоир ижодида гражданлик пафоси юксалаётганидан шаҳодат. Айниқса, «Бухоронинг акссиз садолари» туркумида қаро қонга қотилган йиллар, Ислом лашкарбошиси золим Қутайбанинг беомон ҳамлалари, элнинг қадим эътиқоди ва тилига раҳна солган мудҳиш араб босқини лавҳалари таъсирчан жаранглайди:

**Маҳв этишнинг собит усули —
Дин ва тилдан келди араблар.
Бенамознинг боши кесилди,
Бисмиллога қовушди лаблар...**

Шеърни ўқиркансиз, қадимий Бухоро тирилиб, тилга кириб, ўз саргузаштлари, жангномаю мусибатномасини ўзи сўзлаётгандай бўлади. Ситораи Моҳи Хосса, Лаби ҳовуз каби тарихий обидалар асрлар дардини сўйлай бошлайди. Едгорлик-

ларгина эмас, кўҳна шаҳар тошлари ҳам кечмиш даҳшатларидан оромини йўқотган:

**Шундоқ, келажакдан ажраган
Ўтмишини йўқлай олмайди...
Шаҳидларнинг қони сачраган
Тошлар фақат ухлай олмайди.**

Усмон талқинида тош — жонсиз, ҳиссиз жисм эмас. У тарих шоҳиди, унда инсоний дардқаш қалб, хотира мужассам. Чунки унинг жисми шаҳидларнинг қирмиз қони билан сўғорилган.

Шу тариқа, инсонлаштириш (ёки ташхис) санъатининг нодир намуналари билан танишиб борасиз. Шоир қаламида қадимият обидалари замонавий маъно ташиydi.

**Дубулғасин олмай,
тик туриб
Ухлаётган ботирдир —
минор.**

Шоир наздида, минора она юрт мудофааси учун абадул-абад курашга шай турган паҳлавон тимсоли. Мана, тарих воситасида бугунги инсон учун зарур ватанпарварлик фазилатининг хос талқини.

Шоир шеърдан шеърга ўтаркан, тарихни янгидан кашф этиб боради. Ҳар бир шеър денгиз тубига тушиб, ҳар гал антиқа дур-жавоҳирлар олиб чиқаётган ғаввос сафарини эслатади. «Уйқудаги минора» китобидаги «Тарихим, ҳой олис-олисим менинг», «Тарих — оғир қарвон», «Ваҳима» шеърлари шоирнинг ана шундай омадли сафари маҳсулидир. Халқ маданий меросининг ном-нишонсиз йўқотиб юборилган қисми — «Қумларда кўмилиб ётган фикрати», «Вайрон ёдномалар, аччиқ хотирлар» ўйга толдиради. Халқнинг кушандаси ўздан чиққанлиги, талофатларига «Ўзин илдизига болта кўтарган, Ўзининг чодирин чопган ботирлар» сабаб бўлганини бадиий суратлантиради. Китобхонга хиёнаткор ички душман қилмишидан сабоқ беради.

У. Қўқоровнинг поэтик образ яратиш соҳасидаги изланишлари «Шоир», «Сенга асраб келдим йигирма уч йил», «Мусаввир», «Мен, сен, у...», «Тутинган дўст» шеърларида дастлабки натижасини кўрсатган эди. «Ички душман» «Вазнсиз тошлар», «Сув ости тошлари», «Осмон бургутники» шеърларида эса янги бадиий образлар кашф этилган. «Аксиз садолар»да «Ички душман» таҳлилига иккинчи шеър бағишланган. Улар бир-бирини узвий давом эттиради, тўлдиради. Бирида ички душман образи тарих фонида ёритилса, иккинчисида ички душманнинг замонавий кўриниши тасвирланади.

**Доим ичда юриб бергансан фириб,
Сен сабаб ҳар қандай бало-қазога.
Сархуш шоҳ кўйинига илондай кириб
Изни қатл олгансан Йўмин Мирзога.
Сенга ишонади ҳар икки томон,
Ҳар икки томонда шубҳа, гумон йўқ.**

**Шул боис ҳар сафар қолурсан омон,
Сенда ўз жонингдан бўлак имон йўқ.**

Шеърятнинг муқаддас вазифаларидан бири шеърхонга ҳаётнинг номаълум ҳақиқатларини англишти, эзгу ва ёвуз, дўст ва душман кимлигини танитишдан ҳам иборат. Зотан, ички душманни пайқамаслик, унга лоқайдлик улуғ халқнинг фазлу камолотига тўғаноқ бўлаётган иллатлардандир. «Ички душман» шеъри китобхоннинг кўзларини очиш, маънан ҳушёрликка чорлаш заруратидан туғилган. Чунки, шоир тасвирлаганидек, асрлар оша «иблисдан қайта куч олиб», ажалга ҳар гал чап бериб келган ички душман вақт, вазият тақозоси билан қиёфаси минг тусга кирса-да, ҳамон «мийиғида жилмайиб туриб» орамизда яшайпти. Мана, ички душманнинг замонавий қиёфасига чизгилар:

**Кимдир заҳмат чекар, у чиқарар от...
Маънили бирон иш қилмаган бу зот,
Шу боис ҳеч қачон хато қилмаган.
Тавозе жойида, таъзим жойида,
Совуқ йилтиллади фақат кўзлари.
...Ялтироқ либосда учар сўзлари.
...Шоирлар ортига беркинган душман.**

«Тошлар» туркумида тош образи орқали инсоннинг фазлу фалокатини ифодалашда эришган ютуқлари акс этган. Тошдан поэтик образ сифатида фойдаланиш шеърятимизда янглик эмас, албатта. Абдулла Ориповнинг «Маломат тошлари» асари бу санъатнинг классик намунасидир. У. Қўчқоров тош образининг янги маъно ифодалаш имкониятларини очишга эришган. «Вазнсиз тошлар» шеърида шундай кишилар рамзийлаштириладики, «Уларнинг вазни йўқ, чунки уларни Осмон итармайди, Замин тортмайди». Шеърда на муқим маскани, на мустақил маслаги, на муқаддас эътиқоди бўлмаган, замин ва замон дардларидан холи, аросатда муаллақ яшовчи кимсалар қиёфаси тасвирланган.

«Вазнсиз тошлар»га моҳиятан қарама-қарши вазнли — «Сув ости тошлари» образи яратилди. «Сув ости тошлари» вазминликнинг фалсафий моҳиятини янада кенроқ идрок этишимизга имкон беради. Дуч келган оқимда тентираб, шўртанг денгизларга оқиб кетмайдиган, сув юзида пўкакдай қалқиб яшамайдиган бу тошлар олдинги шеърдаги муаллақ образларга тескари — ўз ватани, мавқеи, маслағига эга бўлган улғувор сиймолар тимсолидир.

Усмондаги фазилатлардан яна бири шуки, у шеърларини шарқона фалсафийлик билан йўғришга интилади. Шеърятимизда мавжуд вақт ҳақидаги фалсафий шеърлар тизмасига Усмоннинг ҳам бир неча асари қўшилди. Унингча, фурсатни ғанимат билган кишига бахт, уни зое кеткизган кишига эса аччиқ қисматдир.

Усмон Қўчқоровнинг бетакрор ташбеҳлари, истиоралари, тасвир усуллари кўп. Шу билан бирга, унда ўз-ўзини такрорлаш ва сўздан тўғри фойдаланмаслик ҳоллари ҳам учрайди.

**Най озиб борадир ўз носасидан...
 («Самарқанд сафари»)
Соғинч озиб кетди, сочлари тўзди.
 («Соғинч»)
Вақтга қараб кўзим киртайди.
 («Номаълум солдатга»)
Соғинчининг кўзлари киртайди.
 («Соғинч»)**

Китоблардаги айрим шеърлар Усмон ижоди нуқсонлардан холи эмаслигини, бу соҳада ҳали жиддий меҳнат қилиши лозимлигини кўрсатади.

**Бунча узун сенинг нигоҳинг,
Қочаман, ўралиб йиқиламан.
Бунча оғир елкамда оҳинг,
Туролмай нафасимга тиқиламан. (?)**

Бадий сўз табиийлиги билан таъсирчан ва гўзалдир. Шоир сунъийликка юз тутган жойда бадиятга путур етади. Узбек тилида «жони ҳалқумига тиқилди», «нафаси оғзида (ёки бўғзига, ҳалқумига) тиқилди» деган гаплар бор, лекин «нафасимга тиқиламан» деган гап йўқ. Бу ясама гап аслида бадият талаби — қофия эътиёжи учун келтирилган бўлса-да, тескари натижа берган. Равон ўқилаётган шеърнинг шу ерига келганда, шеърхон қадалиб қолади, сунъийликни сингдиrolмайди.

Усмон Қўчқоров фикрат шоири. Шунинг учун бўлса керак, у баъзан ғоявийликка ружуъ қилиб, шакл бадиятга етарли эътибор беролмай қолади. «Аксиз садолар» китобидаги ғоявий салмоқдор асарлардан бири — «Никарагуа»ни кўздан кечирайлик:

**Бундай хатоларни ёғий, инчунун,(!)
Ун эмас, юз эмас, мингталаб қилар.(!)
Лекин ўтган кунги ҳақорат учун
Эртага болалар хун талаб қилар.(!)**

Қайси шоирдан китоб олсангиз, ё уни чиққан китоби билан табрикласангиз ҳаммаси бир ҳолатга тушади. Хижолат бўлиб, ўтиб кетган хатоларни тузатишга тутинади. Ё муҳаррир айби билан ёки техник сабабларга кўра юз берган бу хатолар озмунча бўлмайди. Улар баъзан асар мазмунига жиддий зарар етказида. «Аксиз садолар» китобидаги Алишер Навоийга бағишланган «Самарқанд сафари» шеърининг қўйидаги сатрларига эътибор беринг:

**Ҳали билмайдик, энг бош гуноҳкор(!)
Дунё саҳнасига чиқар етаклаб.**

Сўнги икки мисра асли бундай босилиши лозим эди:

**Ҳали билмайдик, ўзбек отини
Дунё саҳнасига чиқар етаклаб.**

Шеърнинг марказий ғояси, Навоийнинг тарихий хизмати васф этилган сатр бузилган. Шоир «ўзбек оти»га максимал даражада маъно юклаш орқали қўйидаги икки мазмун юзага чиқишига эришган эди: Навоий ўзбекнинг номини ўзининг кўламдор ва юксак ижоди билан жаҳонга машҳур қилди. Навоий ўзбек адабиётининг жаҳон адабиёти жангоҳига олиб чиқди, яъни ўзбек адабиётини жаҳон халқлари адабиёти билан беллашадиган даражага кўтарди. Аммо оддий бир эътиборсизлик оқибатида бу ютуқ бой берилган.

«Аксиз садолар» ва «Уйқудаги минора» китоблари Усмон Қўчқоров ижодий такомилли масъулиятли, махсулдор босқичга кўтарилганидан гувоҳлик беради. Образлардаги тадрижийлик шоир бадий сўз устида муттасил ишлаётганлигини кўрсатади. Ёш истъедоднинг китобдан-китобга ўсиб бораётгани унинг ўзига хос бадий олами шаклланаётганига умид ва ишончимизни оширади.

**Нусратулла ЖУМАЕВ,
филология фанлари кандидати.**

ОЛИМНИНГ ЯНГИ МАЖМУАСИ

Умарали Норматов. Қалб инқилоби. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1987.

Ўзбек танқидчилигининг 60-йиллардан кейинги тараққиётини филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматов асарларисиз тасаввур қилиш қийин. Мунаққиднинг ўзбек совет адабиёти классиклари Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишланган мақолалари кейинги авлоднинг забардаст вакиллари: Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов ҳақидаги тадқиқотлари, ёхуд кейинги давр ёш ижодкорларининг асарларига билдирган илмий муносабатлари — ҳамма-ҳаммасида олимнинг ўзига хос бўлган нуқтаи назар (гарчи улар кўп ҳолатларда мунозарали бўлса ҳам) шундоққина сезилиб туради.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган «Қалб инқилоби» тўплами ҳам адабиётнинг келажаги учун жон куйдираётган мунаққиднинг эҳтиросга тўла мулоҳаза-мушоҳадаларидан ташкил топган.

Тўпламдаги биринчи мақола «Ҳаракатдаги реализм» деб аталиб, назаримизда у барча мақолалар учун умумлаштирувчи характерга эга. Мунаққид ўзбек адабиётида социалистик реализм методининг тараққиёти тўғрисидаги тадқиқотларини янада чуқурлаштириб, ўз фикр ва мулоҳазаларини кейинги 10—15 йил ичида марказий матбуотда олға сурилган фикр ва мулоҳазалар билан солиштиради, қийслайди.

Маълумки, 60-70-йилларда ижтимоий ҳаётимизда бўлган социал силжишлар билан бир қаторда адабиёт ва санъатда ҳам сифат ўзгаришлари рўй берди. Бу ўзгариш, айниқса, ҳозирги кунларда янада аниқроқ кўринмоқда. Совет адабиётининг ижодий методи бўлган социалистик реализм тўғрисидаги қарашларда ҳам маълум янгиликлар кўзга ташланмоқда. Жаҳон халқлари адабиётлари ўртасида ижодий алоқаларнинг кучайиши натижасида социалистик реализм тўғрисидаги тушунчаларимизни ўйлаб қуришимизга тўғри келди. Олим шуларга тўхталиб, 60—70-йиллардан бошлаб вақти-вақти билан жуда жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлаётган реализмнинг табиати, бу ҳодисаларнинг ўзбек адабиётидаги кўринишлари ҳақида мулоҳаза қилади. Адабиётимиз тараққиётидаги деярли ярим асрлик жараёни умумлаштириб, кейинги даврда юз берган катта ўзгаришларни характерлар экан адабиётшунос А. Акимов социалистик реализмнинг ҳозирги кўринишлари ҳақида илгари сурган фикрларга хайрихоҳлик билдиради. Яъни «Социалистик реализм адабиёти фақат ўзгариштириш, қайта қуриш пафоси билан эмас, айти пайтда маданиятимиз, социалистик ҳаёт тарзи тўплаган бойликларни сақлаш ва ҳимоя қилиш руҳи билан ҳам нафас олмақда. Эндиликда эскирган қолоқ тушунча ва удулларни қораловчи асарлар билан ёндош ҳолда, бир вақтлар назардан четда қолган, аслида эса ардоқлашга муносиб, одат ва таомилларимизни ўзида мужассам этган асарларга-да, майл ортди. Инсон хотираси билан боғлиқ мотивлар янгича жило касб этди. Адабиётда табиат муҳофазаси муаммосининг кенг ўрин олаётганлиги, илмий-техник ре-

волюциянинг инсониятга берадиган нафини, кудратини эътироф этган ҳолда, бу тезкорликнинг хатарли оқибатларини ҳам назарда тутиш зарурлиги, инсониятни бу хатарлардан огоҳ бўлишга қақриқ руҳининг кучайиб бораётганлиги социалистик реализм нафасининг бир кўринишидир. Шу маънода мунаққиднинг рус адабиёти ҳамда қардош халқлар адабиётида яратилган энг яхши намуналари билан бемалол беллаша оладиган асарлар ўзбек адабиётида пайдо бўлмаётганлигидан, ҳали ҳануз энг забардаст ёзувчиларимиз ҳам қамрови қароқ масалалар билан кифояланиб қолаётганликларидан ҳақли равишда ташвишга тушади.

Мажмуанинг навбатдаги бобида бевосита биринчи бобда қўйилган масалалардан келиб чиқиб, ўзбек адабиётида кейинги йигирма йил ичида пайдо бўлган салмоқли асарлар, уларнинг гоёвий-тематик мундарижаси, шаклий-услубий изланишлар, традиция ва новаторлик масалаларига тўхталади.

70-йиллар охири ва 80-йиллар бошларида адабиётимизда яна бир қатор таланти ёзувчилар етишиб чиқдилар. Улар дадиллик билан жаҳон адабиётининг кейинги ютуқларини ижодий ўзлаштириб, экспериментлар ўтказмоқдалар, кўпинча бу ҳаракатлар яхши натижалар бермоқда. Мунаққид бу ёшларнинг асарларидаги ўзига хосликни қайд этиб, маҳорат жиҳатидан оқсаятган томонларини ҳам рўй-рост кўрсатади. Уларнинг реализмга қўшаётган салмоқли ҳиссаларини алоҳида таъкидлаб, социалистик реализмнинг ички имкониятлари кенг эканлигини таъкидлайди. Бу жиҳатдан Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод ижодидидаги энг муҳим, оригинал изланишлар таҳлили эътиборга созавор.

Шу билан бирга у ёш авлод асарларида ўзбек адабиётининг забардаст вакиллари ижодига бориб туташадиган ўқ илдиларни ҳам тўғри кўрсатади. Ҳозирги пайтда ягона ижодий жараёнга айланган жаҳон халқлари адабиётлари ютуқлари билан омухта бўлиб кетиш — янги давр адабиётининг етакчи хусусияти эканлигини ҳам чуқур очиб беради.

Танқидчининг ўзбек ҳикоячилигига бағишланган мақолалари бошқа шу типдаги ишлардан ажралиб туради. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулум ва Абдулла Қаҳҳордек забардаст прозаикларнинг асарлари таҳлил қилинган тадқиқотлар алоҳида фазаилатларга эга. Жумладан, «Кичик мўъжиза-лар» мақолалар туркуми мажмуадаги энг салмоқли ишлардандир. Тадқиқотчи тўғри таъкидлаганидек, 70-йилларда роман ва қиссаларга эътибор ортиб, ҳикоячилик бир оз сояда қолгандек бўлди. Жанр ривожидеги сусткашликнинг бош сабаби — унга эътиборсизликда бўлган. Шунингдек, маълум бир даврда ёзувчиларда шундай кайфият ҳукмрон бўлдики, гуё ҳикоя фақат ижоднинг бошланиш даври учунгина характерли, катта ёзувчи бўлиш учун, албатта қисса ёки роман ёзиш керак деб тушунилды. Айрим ёш ёзувчилар ҳам тезроқ эътиборга эришиш учун катта жанрга кўп қўл ура бошладилар. Бироқ бундай уринишлар ҳамиша ҳам муваффақиятли чиқавермади. Дарҳақиқат, нисбатан «енгил жанр» бўлган ҳикояда дурустроқ натижага эришолмаган ижодкор қисса ва романда бирор муваффақиятга эришиши даргумон.

Уша даврда ҳатто ҳикоячиликда ўзларининг истеъдодларини ёрқин намоён қилган айрим ҳикоянавислар ҳам «бу жанрдан кўнгли совиб, бошқа эътиборли» жанрларга уриб кетдилар, деб тўғри таъкидлайди тадқиқотчи.

Тўпلامда «Ҳикоя бағридаги чўғ», «Пок қалб жилдолари», «Кураш фалсафаси» каби қисмларга бўлинган туркум мақолаларда ўзбек ҳикоячилигининг 10—15 йиллик тараққиёт босқичлари, изланишлар, эришилган ғоявий-бадий муваффақиятлар батафсил таҳлил қилиб берилади. Ўзбек ҳикоячилиги тараққиётига муҳим ҳисса қўшган моҳир прозаиклар: Ш. Холмирзаев, У. Назаров, У. Усмонов, ҳамда ёш ҳикоянавислар Э. Аъзамов, Олим Отахонов, Умрзоқ Муҳаммадиевлар асарлари мисолида 70-йиллар ҳикоячилигидаги етакчи тенденциялар ҳақида, бу жанрларда пайдо бўлаётган асарларнинг тематик ва ғоявий-бадий фазилатлари ҳақида мунаққид эҳтирос билан қалам тебратди. Ҳикоя жанрининг азалий талаблари, ижобий қаҳрамон проблемаси, қаҳрамон характери очишда ижодкор қўллаган ифода воситалари, ҳозирги пайтда умумиттифоқ адабиётда ҳикояга муносабат ва талабнинг ортиб бораётганлиги ва шу асосда ўзбек ҳикоячилигининг тараққиёт тенденциялари борасида батафсил фикр юритади. Мақолалардаги яхши фазилатлардан бири шундаки, мунаққид ижодкорларга ниҳоятда самимий муносабатда бўлади, ҳатто китобхон билан ҳам мулоқот қилади. Жумладан, «Кичик мўъжизалар» мақолалар туркумини қуйидагича якунлайди: «Сонсаноксиз ҳикоялар оқими ичидан саралаб олган бу асарларни эл-юрт олдида кўз-кўз этиш учун баҳосини бир оз ошириб, «Кичик мўъжизалар» деб атадик, агар муболаға қилган бўлсак — уэр».

Ижобий қаҳрамон проблемаси ҳозирги даврда ўзбек адабиётшунослигида эмас, балки умумиттифоқ адабиётшунослигининг диққат марказида турган ва турли баҳсларга сабаб бўлаётган мураккаб, зиддиятли проблемалардан биридир. Мунаққид «Зарур одам» мақоласида шу тўғридаги фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашади. У. Норматов адабиёт ҳодисалари ҳақидаги фикрларини ифодалаш учун янги-янги ифода воситалари қидирувчи тадқиқотчи эканлигини сезиш кийин эмас. Ҳақиқий танқидчига хос бу фазилат ҳақида О. Шарафиддинов «Гўзаллик излаб» китобида шундай ёзади:

«Ижодкор ўз услубига эга бўлиши керак. Кўпинча ижодкор, шу жумладан танқидчи ҳам бутун умри давомида ўз услубини излаб ўтади.

Бу — табиий, чунки, услуб — ижодий индивидуаллики намоён этиш шаклидир. Уни мунтазам равишда шакллантириб мукаммаллаштириб бориш керак. Бинобарин, доимий изланиш, янги-янги ифода усулларини қидириш танқидчининг ҳам муҳим вазифаси».

Дарҳақиқат, деярли 30 йиллардан бери танқидчиликдек нозик касбнинг қора меҳнатига чидаб адабиётимиз равнақи учун хизмат қилиб келаётган ҳурматли мунаққид У. Норматов ҳам бу соҳада ўз услубини яратганлардан. Айниқса, унинг ёзувчи ва шоирлар билан олиб борган диалоглари ўзбек адабиётшунослигида даставвал унинг номи билан боғлиқ. Унинг Назир Сафаров, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров билан уюштирган суҳбатлари, Уткир Ҳошимов ҳамда Омон Матжон билан ижодий мулоқотлари «Қалб инқилоби»га кирган. Мунаққид ҳар бир ижодкор билан уюштирган баҳсида адабиётнинг бирон-бир соҳасини белгилаб олади ва шу соҳани атрофлича ёритишга ҳаракат қилади. Бундай тадқиқотларнинг энг муҳим томони шундаки, танқидчи ёзувчининг ижод лабораториясига йўл топа олади ва натижада жуда ноёб маълумотлар билан ўқувчини таништиришга муяссар бўлади.

Тўпلامдаги бошқа мақолалар — «Уйғунлик», «Образ кўлами», «Адиб насрининг баъзи хислатлари», «Дўстим ҳақида сўз» мақолалари ҳам адабиётимизнинг ғоявий-эстетик фазилатлари, тараққиёт тенденциялари тўғрисидаги нозик кузатишлар маҳсулидир. Танқидчининг айрим қарашлари мунозарали эканини юқорида тилга олган эдик. Бу борада анча-мунча мисоллар келтириш, баҳслашиш мумкин. Лекин бундай нуқсонлар мазкур тадқиқот қимматини белгилай ўлмайди. Шунинг учун уларга махсус тўхталиб ўтиришни лозим топмадик.

«Қалб инқилоби» мажмуаси адабиётимизда рўй бераётган турли адабий ҳодисаларни теран тадқиқ этувчи, ютуқ ва камчиликларни холис сарҳисоб қилувчи тадқиқот сифатида катта аҳамиятга эга.

**Тўлқин ЙУЛДОШЕВ,
Жўма ХУЖАҚУЛОВ,
филология фанлари кандидатлари**

КЎНГИЛДАГИ ГАПЛАР

Матбуотда мактаб ҳақида, дарсликлар, адабиёт фанининг ўқитилиши ҳақида дилкаш суҳбатлар бўляпти, кўп маъқул мулоҳазалар, фикр ва истаклар билдириляпти. Айниқса, ўтган йил «Шарқ юлдузи» журналининг 6-сонида эълон қилинган «Мактаб ва адабиёт» давра суҳбати эътиборга лойиқ. Энди бу жонқуярликлар, ташаббуслар, танқидий хитоблар минбардан ташқарида ҳам амалга кириши керак. Ҳамма гап энди ижрода! Қанийди тезроқ бир қолига тушиб қолишдан, қоғоз-бозликдан, кўр-кўроналикдан бутунлай фория бўлсак, чекимизга тушган мўраббийлик аталмиш муқаддас вазифани бажармоққа тўла имкон бўлса!

Бизнинг касбда майда иш йўқ. Ҳар бир ҳаракатимиз катта аҳамиятга эга. Бола энг тоза, энг нафис ва энг буюк мавжудотдир. Айтинг-чи, шундай мўъжиза билан қандай қилиб махсус тайёргарликсиз, шунчаки рўбару келиб бўлади? Бу бокира оламга бўйинда гуноҳ, кўнгилда лоқайдлик билан кириш гуноҳи азим-ку! Ноқобил врач бир бемор умрига кушанда бўлиши, бир ноқобил инженер зарур механизмни ишдан чиқариши мумкин. Ноқобил муаллим эса ҳар синфда ўттиз нафардан боланинг маънавий дунёсини хароб қилиб чиқаверади. Бу — жиноятдир! Ҳеч кимга сир эмаски, хоҳлаган мактабингизга назар солсангиз, ўқувчини орқасидан эргаштирадиган, болани завқ-шавқ билан суюдиган, фидойи, ўзи ҳам суюмли бўлган муаллимлар сони ўнта бармоқ ҳисобича эмас! Кўп муаллимларда илм бўлгани билан педагогик маҳорат йўқ. Айримлари эса бола психологиясини яхши билади, тил топиша олади, аммо чуқур билим жамғармасига эга эмас. Кимгадир энг керакли нарса — меҳр етишмайди, кимдадир ўқитувчилик ғурури! Ўқитувчиликка мутлақо яроқсиз, аммо йигирма-ўттиз йилдан бери шу касбнинг нонини еб келаётганлар ҳам анча-мунча.

Менга энг малол келган нарса ўқитувчининг ўқувчидан шикоят қилишидир! Шундай ўқитувчилар борки, болаларни яхши-ёмон навларга ажратадилар. Ҳатто айримларини ўзларига душман сайлаб оладилар, катта одам билан олишгандай, қитмирлик ила олишадилар. Ҳали ўқитувчилар хонасига, ҳали директор, ҳали илмий мудири қошига тортқилайдилар, дарслардан қувиб соладилар, синф раҳбарининг қулоқ-миясини шикоят билан еб юборадилар.

Ўқувчидан шикоят қилдими, билингки, шу ўқитувчи заиф! Ўқувчининг ёмон бўлиши сабабларини ундан изламоқ керак! Ахир муаллим ўз дарсининг ҳоқими! Қандай маҳоратингизни ишга солсангиз солинг — қирқ беш минут давомида болаларни ром қилинг, ўзингизга қаратинг. Ўзингизга қаратолмадингизми, демак, бир жойда хато кетдингиз, дарсни эпполмадингиз! Ўқувчиларни эса сазойи қилишга ҳаққингиз йўқ!

Яна бир тоифа муаллимлар бор. Бундайларни мактаб бошлиқлари, ҳатто мактайдилар, намуна деб кўрсатадилар. Чунки улар дарс берадиган синфда давомат ҳамиша яхши, ўқувчилар ҳамма нарсани ташлаб бўлса-да, шу ўқитувчининг топшириқларини бажарадилар. Нафсиламрини айтганда, ўқитувчининг ўзи ҳам предметини яхши билади. Аммо... аммо болалар унга кўзи тушганда бир қалқиб оладилар. У кирса, синфга илон киргандай бўлади. Ҳар бир ўқувчи юрак ҳовучлаб, кўрқувдан кичрайиб ўтиради. Чунки бу зот хоҳлаган пайтида хоҳлаган ўқувчининг бошига ҳақорат тошини синдираверади. Жавобда сал адашдим, ё ёнбошига сал қараб кўйдими, тамом! Ҳаё, андиша тоқчага чиқади. Болага отилаётган гаплардан томирларига ўт кетади, ер ёрилса, кириб кетсам дейди. Муаллим эса синфдан мағрур ва масрур чиқади. Болаларнинг уни кўрганда зир титрашлари, саросимага тушишларидан завқ олади. «Мана, қаттиқ турувдим, болалар дарсни тўтидай ёд оляптилар», — деб кўкрагига уради. Аслида эса, мурғак инсоннинг руҳиятига дарз солаётгани, асабларини қақшатаётгани учун бу ўқитувчини жазоламоқ зарур. Келажакка ҳуррак мусичалар эмас, иродали, завқ-шавқи бутун, асаблари соғлом кишилар керак!

Ўқувчи билан ўзи орасига хитой девори қуриб оладиган ўқитувчилар ҳам бор. Уларнинг фикрича, ўқитувчи «сири» билан туриши керак. Аслида у ширинсухан, ҳазилкаш, бошқалар билан бутунлай бошқача гаплашади. Аммо ўқувчини кўрган заҳоти юзида ҳам, сўзида ҳам виқор пайдо бўлади. Тўғри, у аввалги муаллимга ўхшаб болаларни ҳақорат қилмайди, ўзининг обрўсини билади. Ўз фанини изчиллик билан ўргата олади ҳам (ҳатто имтиёзли дипломи бор). Аммо ўқувчилар уни на яхши кўра оладилар, на ёмон!

Сен болага устоз бўла туриб, ўз предметингдан бошқа нима бердинг? Ахир сен уларни магнит плёнкасига айлантириб юбординг-ку! Кирасан, фанингни қироат билан мияларига ёзасан, чиқасан. Келаси гал яна кирасан, кнопкасини эзсанг, энди ўз навбатида улар сенга пластинкадай сайраб берадилар. Гўё шу билан сен ҳам ўқувчи ҳам муддаога эришгандайсизлар. Аслидачи?... Аслида рўпарангдаги кўзлари саволга, юраги ҳайратга тўла, минут сайин, соат сайин ўсаётган ҳазрати инсонга роботга қарагандай қарадинг!

4-синфга раҳбар эдим. Бир майдагап ўқитувчининг шикояти билан синфга бўғилиб кирдим. Айбдорларни сўроқ қилишга тушдим. Кайфиятимни кўриб болалар ҳам жимиб қолишди. Мен қаттиқ бўғилганимдан ўртадаги оғир вазиятдан чиқиб, ҳа деганда дарсни бошлаш олмадим. Улар ҳам, мен ҳам сукутда. Шу пайт Мурод исми ўқувчим шошиб кўл кўтарди. «Ҳа, нима дейсан?» — дейман тиз орасидан. У деразага ўйчан тикилганча, аввал «уф-ф» дея хўрсинди.

Сўнгра: «Бугун ҳаво жуда ёмон-а», — деди ҳасратли овоз билан. Яна нима дер экан деб қараб турсам, деразадан кўзини узмаган кўйи жойига қайтиб ўтирди. Ажиб ҳолат! Жаҳлим чиқиб турганда, ҳавони нега ўртага соласан десам, боланинг обрўси синади. Ҳазилга йўйсам, шунча қилган сиёсатим бекор кетади. Шунда дарров ўзимни қўлга олдим-да, айбдорлигимни яширмай: «Нимасини айтасан, бугун оғир кун бўлди. Ўзимни ҳам, сизларни ҳам сиқилиб қолсак, бир оз фалсафа юритиб, ўзимизни овулармиз, булар гўдак-ку! Муродку журъат қилиб айтди фикрини. Аммо бечора болалар биз катталарнинг турфа феълларимизга деярли ҳамиша жимгина чидайдилар. Катта ақлга эга бўла туриб, каттакон феълларимизни кичкинагина норасида жонларга юклаб ўтаётганимизни ҳар доим ҳам ўйлаб кўрамизми? Бу гап мутлақо ота-оналарга ҳам тегишлидир. Биз фарзандларимизга тўқсон фойиз ҳолатда ўзимизнинг кайфиятимиздан келиб чиқиб муомала қиламиз. Уларнинг ўзлиги билан ишимиз йўқ. Ахир бола ҳам ҳамиша хурсанд юрмайди-ку! Унинг ҳам юз хил ташвишга тўла дунёси бор. Абдулла Ориповнинг бир гапи айниқса, болалар хусусидадир: «Ҳар бир инсон — бир Ватан. Унинг чегарасини бузиб кираверишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ».

Болалар бир умр бизни имтиҳон қилиб борадилар. Адашиб ваъда берсак-да, бажармоқ шарт! Берган ваъдангизни бажаришга имкон бўлмаса, улардан албатта, узр сўраш керак. Уқувчидан узр сўраш орият эмас. Катталар ҳам хато қилиши мумкинлиги ва хато қилган одам узр сўраши кераклигини улар ёшлиқдан билиб борсин. Токи улар улғайганда «мен каттаман, катталар узр сўрамайди», дейдиган, гўдайган худбинларга айланиб қолмасинлар.

...У мактаб раҳбарларидан бири, ҳар битта гапини салмоқлаб паст овозда, ғоятда ақлли қиёфада гапирарди.

Коридорда бирор бола бирорта қизнинг сочини тортиб қўйганини ёки қувлаганини кўриб қолдими, дарҳол кабинетига қамайди. Бирпасдан кейин бола бечора кўзларида ёш, қулоғининг таги қизарган ҳолатда чиқади. Синфни эзлаб тинчитолмаган лаёқатсиз ўқитувчилар бу «моҳир тарбиячи»га «гуноҳкорлар»ни олиб кираверадилар, у суриштирмай жазолайверади. Батман бола шўрлик унинг «ҳукми» билан 4—5 соат ўқитувчилар хонасининг бурчагида тик туришга мажбур бўлади. Қарабсизки, у кирган-чиққанга тайёр нишон: бири эрмак учун, бири бошлиққа хайрихоҳлик қилиб, олди-қочди гаплар билан болани футбол тўпидай ўйнайдилар.

Юмуш билан мудирнинг кабинетига кирсам у ерда 7-синф ўқувчиси йўғлаб-кўпчиб ўтирарди. Билсам, гуноҳи оғир экан — уйдан 150 сўм пулни олиб чиқиб кетибди. Ярмига ул-бул олиб, ўртоқларини меҳмон қилибди. Ярмини ҳаммомга борганда чўнтагидан ўғирлатибди. Хабар берган онаси экан... Болага мен уч йилдан бери дарс берардим. «Йўқ, у ёмон бола эмас. Унинг кайфиятида тасодифий бир ҳол бўлган. Бунга эҳтиётлик билан ёндашиш керак эди. Вазиятга қўлоқ солсам, мудир 500 ўқувчини тўпалаб, бу «ўғри»ни фош қилмоқчи, бошқаларга ҳам шу йўл билан «сабоқ» бермоқчи бўляпти. Болани хонадан чиқариб юбордим. Икки муаллим анча тортишдик. «Бугун уйдан олиб чиқибди, эртага бировнинг чўнтагидан олади, уни кўпнинг ўртасида бир кўрқитиб қўйиш керак», — дерди у. У деб, бу деб, охири «яна шундай қилса, ўзим жавоб бераман» деган ваъда билан уни шаштидан қайтардим. Бола билан эса бир марта кўнгилдан гаплашиб олдик. Тамом, бу ҳол бошқа такрорланмади... Агар ўшанда сазойи қилинганидами, ё алаmidан яна шу ишга қўл урар эди, ё унинг лақаби бир умр «ўғри» бўлиб қоларди. Ҳозирда у бир корхонанинг энг илғор ишчиларида. Эл-юртдан раҳмат олиб юрибди.

Бир кўни ўзини ўта «зийрак» деб билувчи муаллим худди Америка очгандай, тиржайганича: «Фалончи қизга бир йигитдан ғалати хат келибди, ўқиб берайми?» — деди. Унга яна бир муаллим нима дейди дегди! «Нима учун зўрга «уч»га ўқийди десам, ишлар ошиқ-маъшўқлик экан-да! Ярамаснинг ота-онасини қақиртиринг, хатни кўрсатинг. Бугун хат ёзса, эртага етаклашиб кетади!»

Юрагим зирқираб кетди — ўқитувчим булар ё инсон дилини парчалайдиган жаллодларми? Мактаб энг муқаддас даргоҳ. Уни нопок қадамлардан ҳимоя қилмоқ керак. Бир муаллима бор эди. Ўзи енгилёроқроқ, бунинг устига энг эзгу фан — адабиётдан дарс берарди. На ўқувчилардан андиша қилсин у, на ўқитувчилардан. Мактаб раҳбарлари ҳам истиҳола қилардилар (Унинг эри бир нуфузли идорада эди). Бу ўқитувчида на шуд бўлсин, на билим! 4—5-синф ўқувчисини хато иш қилгани учун 45 минут давомида стулни боши узра кўтариб туришга мажбур қиладиган зот ҳам шу! Мана у ҳали-ҳануз ўқитувчилик ниқобиде ишлаб юрибди. Уни тартибга қақирувчилар, танбех рувчилар бўлмади эмас, бўлди. Аммо у ҳар гал совундек қўлдан чиқиб кетаверар эди. Бирорта бошлиқ бу шахс ўқитувчиликка ярамайди, деб шартта ишдан бўшатолмади. Дарвоқе, шартта ишдан бўшатиш ҳам ўзи бўлмас экан...

Бунга анча йиллар бўлди. У мактабнинг коллективи ҳам яхши эди. Директори ҳам ҳаммага манзур, моҳир ташкилотчи. Аммо улар билан бир аёл ишларди: хулқи ёмон, уч боласи билан эридан ажралишган, ўзи бошланғич синфда дарс берарди. Унинг кўча-кўйдаги қилмичлари коллективни қаттиқ хижолатга соларди. Директор бир неча бор инсофга қақирди, обрўли муаллимлар ўртага олишди, бўлмади. Унинг дарс бериши ҳам хароб эди. Ҳеч бўлмагач, охири директор уни ишдан бўшатишга журъат этди. Бу аёлга дарҳол йўл кўрсатувчилар топилди, имзолик ва имзосиз мактублар ёзишни бошлаб юборди. Ҳатто Москвадаги идораларгача ёзди, қарабсизки, эри йўқ, уч болали аёлни ишдан бўшатгани учун мактаб директори вазифасидан четлатилди. Бадхулқ аёл ўқитувчиликда қолаверди.

Етмишинчи йиллар, «Светофор» ўйини янги расм бўлган пайт. Андижон шаҳри бўйича бу ўйинни бошлаш бизнинг мактабга топширилди. 5-синфга раҳбарман. Уларни эндигина қабул қилгандим. Бошланғич синфда пойдевори зил кетганими, ҳар қалай, ўқувчиларнинг ярмидан кўпи «ўртага» ўқир, қўйинг-чи, қолақ синф ҳисобланарди. Уларни шу кайфиятдан бир оз кўтқариш мақсадида, масъулятидан қўчиб турсам-да, бу ўйинни менинг синфимда бошлашни сўраб олдим... Уша пайт-даги «Светофор» ўйинининг ташкил этилишида хомликлар ҳам бор эди. Масалан, саволларни жюри эмас, команда аъзолари берав ва иложи борича бош қотирадиган саволлар қидириб топиларди. Унинг ичиде автоматикнинг тузилишидан тортиб, тарихигача, йўл белгилари, сонсиз қоилдлар, сатира-юмору драматик парчагача бўларди. Шу тарз икки ойча тайёрландик. Биринчи бел-

лашув мактабимиздаги 7-синф билан белгиланди (5-синфга 7-синфнинг параллел қўйилиши ўзи ғалати!) Мана, ўқувчиларим саҳнада туришибди. Ҳаммаси ҳарбийчасига ғоз, кийимлар бир хилда — янги. Кайфиятлари байрамона, ҳаяжонли. Кўринишларининг ўзиёқ қарши командадан устивор. Хуллас, савол-жавоблар поёнига етди. 5-синф энг кўп очко тўплади. Лекин жюри раиси (директор) кутилмаганда 7-синфини ғолиб деб эълон қилди. Болалар туғул ўзим гангиб қолдим. Томошага кирганлар бадтар ҳайрон. Уқувчиларни бир амаллаб четга чиқардим-да, директорнинг хонасига келдим. Жюрининг яна бир аъзоси бўлган илмий мудир: «Сиз хафа бўлманг, 7-синф бўла туриб ўзидан кичикларга ютказса, уят бўлади-да, шунинг учун шундоқ қилдик», — дейди! Ана «педагогика»! Бир зумгина менинг ўрнимга ўзингизни қўйиб кўринг-а! Оғзимга калима келмай қолди. Болаларни индамай синфга бошладим. Иродамни тўпладим-да: «Раҳмат сизга. Ишончимни оқладингиз. Сиз ютингиз, болаларим, қолган гап бекор. Энди бориб дам олинг», — дедим. Улар «ғиқ» этмас, бирининг ранги оқарган, кимдир лабини тишлаб базўр турар, кимдир пиқ-пиқ йиғлар эди.

Уч-тўрт кун ўтгандан кейин директор мени қақриб, ҳеч нарса бўлмагандай: «Бизнинг мактаб шаҳар номидан район билан беллашар экан. Синфингизни тайёрланг», — деди. «Ғолиб келган синф боради», — дедим мен. У эса: «Тавба, кап-катта одамсиз-ку, ёш болаларнинг иши деб шунча бўғиласизми?» — деган жавобни берди. Ахир ўқитувчининг бутун умри ёш болаларнинг ишидан иборат-ку! Қандай қилиб мен ўз умримга ўзим қўл силтай оламан!

Матбуотда дарсликлар борасида қуноиб айтилаётган фикрлар жуда ўринли. Уқувчиларнинг адабиёт ҳақидаги тушунчаларининг тор бўлишига, биринчидан, ўнлаб йиллардан бери бир хил қолипда чиқаётган жозибасиз дарсликлар сабаб бўлса, иккинчидан, адабиёт оламини фақат шу дарсликлардан иборат деб билган, шу рамкадан бир қадам нари-бери жиқилмаётган ўқитувчилар сабаб бўлмоқда. Бошқа фанларга нисбатан лаёқатсиз ўқитувчиларнинг энг кўпи адабиётчилар орасида десам хато бўлмас. Физика, химия, математикадан безиган, аммо олий маълумотли бўлгиси келган «ихлосмандлар» адабиётни осон соҳа деб биладилар. Ваҳоланки, бу фан боланинг маънавиятида эзгулик дунёсини яратишдай энг оғир масъулиятни ўз зиммасига олади.

Инсоният санъатсиз забун бўлур эди. Адабиёт эса санъатнинг этакчи турларидан биридир. Гап шундай экан, нима учун шундай гўзал адабиёт ҳақидаги дарсликлар санъат билан ёзилмайди? Адабиёт муаллими бўлиш нияти борларнинг эса қонида ҳеч йўқ бир чимдим ёзувчилик, ё бир чимдим шоирлик ёки минбар санъатига ихлос, яна бир чимдим актёрлик учқунлари бўлмоғи даркордир. Ҳеч бўлмаганда у ашаддий китобхон бўлсин, адабиётни мўъжизалар дунёси деб тан олсин. Ҳар қандай теран ақли одам яхши мутахассис бўла олади. Аммо минг мутолаа қилгани билан ҳар ким ҳам адабиёт ўқитувчиси бўлавермайди.

Яхши адабиёт муаллимлари ҳам талайгина. Аммо улар сафимизнинг тўртдан бирини ташкил этади холос. Агар разм солсак, рус болаларига нисбатан бизнинг болаларда оғзаки нутқ ёмон, тортиниш, ийманиш кучли, раванлик кам. Бунинг ярим гуноҳкори оила бўлса, ярим гуноҳ бизга тушади. Болаларни кам гапиртирамиз. Шеърли ва насрий парчаларни ёд олдиришни изчил йўлга қўйиш керак. Муаллим ранг-баранг, ўқувчининг юрагига калит бўладиган саволлар тузиши керак. Мўъжаз шаклларда оғзаки иншо, оғзаки баёнларни тез-тез машқ қилдириш лозим. Болаларимиз тасвирий санъат ва музикадан анча нари ўсмоқда. Бу ғоят ташвиш, ҳатто қайғулидир! Болага санъатнинг ҳамма турларидан омухта сабоқлар берилиши жуда-жуда зарур! Кўп мактабларда расм ва ашула дарслари кўзбўямачилиқдан иборат. Болани маънавий камолотга етказишда бу предметлар адабиёт билан баравар заҳмат чекиши керак. Расмдан мутахассислар дарс берсин. Ашулани консерватория ёки махсус музика билим юртини битириб келганлар ўргатсин. Классик музика санъатимизни мактаб парчасидан бошлаб болаларимизга таништирсак, буюк маданиятимиз тарихи олдида гуноҳормиз!

Мана, ўнлаб йиллардан бери бир хил темаларда жилд-жилд иншолар ёздиряпмиз. Оталари қандай ёзган бўлса, болалари ҳам худди шундай бир қолипда ёзиб беряптилар. Бир хил иншоларни текширавериб, гапнинг очиги асабларимиз гижимланиб кетди! Иккинчидан, темалардаги турғунлик, унинг устига дарсликларнинг ёзилишидаги турғунлик ўқувчиларни кўчирмакашликка олиб келяпти. Ижодий фикрлашга ўргатаман деб, баъзан акс натижани оляпмиз. Агар иншо ўқувчининг ёзма нутқи ва мустақил фикрлашини ўстириш учун олинар экан, бунинг янгича ҳамда мароқлироқ формаларини ўйлаб топсак бўлмайдимиз!

Иш планимизда мазкур «Бой ила хизматчи», «Қутлуғ қон», «Фарҳод ва Ширин», «Йўлчи юлдуз», «Синчалак», «Кўкан» каби асарларга талай соатлар ажратилган. Бу темаларга оғзаки дарслар давомида эътиборни кучайтирсак-да, эркин темадаги иншоларга кенгроқ йўл очсак. Тасвирий санъат асарлари асосида ёки «Шашмақом» куйларидан эшиттириб туриб иншолар олсак, қандай соз бўларди! Уй иншолари қаторига «Ўзимга ёққан куй», «Бир сурат таъсирида», «Бир телекўрсатув ҳақида» каби мавзулар қўшилса. Умуман, адабиёт фанининг иклими бир хил қолипга асло тушмайди. Қирқта тема бўлса, қирқ хил шакл-шамойилда ўтилади. Дарсликдан келиб чиқадиган бўлсақ, гапнинг очиги, айрим темаларни ўтмай кўя қолса ҳам бўлаверадиган. Қонидан бузиш бўлса ҳам, гоҳо ўзим шундай қилардим: маълум бир авторнинг тавсия этилган, аммо қирқ йил олдин ёзилган сустроқ асари ўрнига унинг энг бақуваат, ўзига хос хусусиятли дарсликда йўқ шеърларидан ўқиб берардим. Ёки 45 минут давомида адабиёт мўъжизалари ҳақида эркин суҳбат ўтказардим. Бунинг натижасидан ҳар гал ўзим қувонардим.

«Мен шеърни ҳам, уни ўқишни ҳам ёмон кўраман, Шеър ўтиладиган дарсларни эса кўргани кўзим йўқ» дейдиган «адабиётчи»га нима дейиш керак? Агар ўз фожиасини, ўз дарсларида адабиёт аталмиш буюк бир фанни топтаб, нимталаб яшаётганларини, талай болаларнинг дардларини ўлдираётганларини, бу эса жиноят эканлигини ўйлаб ҳам кўрмайдилар! Бизнинг етмиш фоиз охудоимиз аудиторияни ўзига жалб қилолмайдиган ўқитувчилар ҳақида бормоқда. Шундан келиб чиқиб, ўйлайман, қанийди, пединститутларнинг, айниқса, филология факультетларида актёрлик санъатидан ҳам ўргатилса, махсус мутахассислар дарс берса. Бу предмет бўйича талабалар изчиллик билан имтиҳон қилинса.

Орамизда ғоят ишчан, адабиётнинг моҳир тарғиботчилари анчагина. Аммо кейинги ўн беш йиллар давомида (дангасаларни-ку кўяверинг) ана ўша қўлидан ибратли ишлар келадиган муаллимлар ҳам ёзилиб ишлай олмаяптилар. Тўғрироғи, кўнгилдагидай ишлаш учун уларга ҳалақит

берадиган тўсиқлар кўпайгандан-кўпайиб бормоқда. Ҳаспўшлашнинг, бирини айтиб, бирини яшириб қолишнинг ўрни қолмади — тоқатлар тоқ бўлди! Ҳозир мактабларда билим бериш, бола тарбияси иккинчи ўринда. Биринчи ўринда — қоғозбозлик. 1985 йилнинг бугёғида партия ҳукумати-мизнинг бизни шу ҳолатдан қўтқариши керак бўлган қатор тарихий анжуманлари бўлди, қатор қарор ва кўрсатмалари чиқди. Ҳузурбахш шабада эсгандай ўқитувчи халқи энгил тин олди.

Мана, жадаллаштириш, қайта қуриш шиори остида бутун мамлакат бўйлаб ялпи сафарбарлик даврида турибмиз. Аммо юқоридан юборилган йўл-йўриқлар мактабга етиб келгунча бошқача тус олмақда, бу иш кўпроқ комиссиялар ташкил қилиш кампаниясига айланиб кетяпти. Кеча бир мактаб муаллимаси ҳасрат билан: «Тинкамиз қуриб кетди-ку, кечанинг ўзида тушгача бир тўп, тушдан кейин бир тўп комиссия кузатдик», — дейди.

Яна бир муаллим мана шундай югур-югурдан ғоят чарчаб дарсга кирибди ва бошини ушлаганича бир зум ўтириб қолибди. Шунда бир ўқувчи (4-синф экан) ўрнидан туриб: «Опа, комиссияларнинг дастидан ўқитувчилар жуда қийналиб кетди-я», — дермиш. Ҳатто мурғак болалар ҳам сезиб, билиб турибди катталарнинг бу кўғирчоқ ўйинларини!

Ўқитувчининг болалар билан синфдан ташқари турли қизиқарли машғулотлар олиб бориш туғул, эртанги бўладиган дарсига пухтагина тайёрланишга имкони йўқ десам, ишонаверинг! Сабаби, бир арава қоғоз тўлдириши керак, ўз устида ишлаш дафтари (бунинг ўзи бир неча бобдан иборат), «Узлаштирмовчилик билан ишлаш», «Хулқи ёмонлар билан ишлаш», «Синфдан ташқари ишлар», «Ота-оналар билан ишлаш», «Протоколлар», «Ўқувчилар ўқиётган китобларни ҳисобга олиш» каби ўндан ортиқ қоғоз папкалари ва дафтарлар мавжуд. Унинг устига бойлам-бойлам ўқувчиларнинг синф дафтарлари, диктант, баён, иншо дафтарлари, ҳар кунги дарсларнинг варақ-варақ конспектлари, тарбиявий соатлар, йўл қоидаларини ўтиш учун конспект!

1979 йиллар эди чоғи. Бир кун мактабга келсам, миш-миш! Комиссия келибди, агар «Кўриқ», «Кичик ер», «Тикланиш» китобларидан конспектинг бўлмаса, дарсга кирмас эмишсан, деган гаплар! Ғоят хафа бўлдим. Шартта изимга қайтдим, ўша кеча мазкур шевьрим ёзилганди:

«Қоғозбозликни йўқ кўргани кўзим»,
Дея ўтди-кетди кўз юмиб шоир.
Бугун тоқатимда қолмайин тўзим,
Сўзлайман худди шу хусусга доир.

Менинг юмуш жоим қўтлуғ бир даргоҳ,
Қасбим ҳам ҳурматли — устоз, муаллим.
Илму гўзалликдан айлабон огоҳ,
Покдил болаларга сўзлайман таълим.

Ишимиз хўп ажиб серзавқ, серзаҳмат,
Ишлаган сари дил ишга ошиқар.
Бир ён болалардан ёғилар раҳмат,
Бир ёнда шод эди биздан бошлиқлар.

Ҳар кун янги бир юмушни бошлаб,
Ташаббус кўрсатиб, этдик жонбозлик,
Аммо қай кунидир кўнгилни ғашлаб,
Орага суқулди шум қоғозбозлик!

Таъблар хираланди мисли ойнақдай,
Ғайратларга соя тушди шу лаҳза.
Ишонч, фаолият, юрак пойгақда,
Тўрда қоғозбозлик қўллари пахса!

Кетма-кет келувчи текширувчисин
Ора кунда олти десам ҳам оздир.
Ҳар бир муаллимнинг қиқариб мисин,
Суриштирар турли-туман қоғозни:

Олти хил конспект, беш хил маъруза,
Устига беш бойлам ёзма иш ҳам бор.
Яна ўн мажлисга ҳужжатлар тузаш —
Бари бир ҳафтада бўлмағи даркор!

Роман ўқидингми, исботни ростла,
Мазмунни ёғинг демай, қайта кўчир, ёз!

Кўрган киноингни тушир қоғозга,
Йўқса, текширувчи асло кечирмас!

Сиёсий ҳаётда кунда юз хабар,
Барисин ўқиб чиқ, ҳам айла рўйхат.
Зўр олим ёзибди тўрт янги асар —
Ўқиб чиққаним рост, дея бер тилхат!

Аллаким бошлиқни, бошлиқ-чи бизни,
Тинмай қистов қилар: бўлдир, ҳа бўлди!
Келганлар сўрамас иш-пишингизни,
Аввал бу лаънати қоғозни тўлдир!

...Бир эмас, тўрт болам бор қанотимда,
Уйим-рўзгорим бор азиздан-азиз.
Ахир улар учун қачон ортинай,
Ҳурматини қачон этолгум жоиз!

Ишлар ўлда-жўлда, қўллар қоғозда,
Кўзларим дарвоза олдида кезар.
Пичирлаш қаёқда, баланд овоз-ла
Одил текширувчин кутгум интизор.

Келақол кутганим, қоғоздан тезроқ,
Ишчан қўлларимни айлагин халос.
Ахир ишларим кўп бундан тифизроқ,
Қоғозлар ичида ёғимландим — рост!

Жамики зарурроқ вазифаларнинг
Зарури эмасми қасбим, юмушим?
Ахир Коммунанинг онгли одамин
Тайёрлаб беришлик менинг-ку ишим!

Юрак қилмас экан уришни қанда,
Ҳалол меҳнат билан бергумдир овоз.
Коммунизм қуришдай юмуш турганда,
«Қуриб кетмайдими ҳар қандай қоғоз!»

Ўқитувчилар ҳозир қизғин изланишдалар. Қолаверса, улар ёрдам ва кўрсатмаларга ғоят муҳтож. Матбуотдаги баҳс ва мунозараларни вужудлари қулоққа айланиб кузатмоқдалар. Мана шундай — йўғон чўзилиб, ингичка узилаётган бир пайтда «Ислоҳот бўйича нима иш қилдинг?» шиори остида ҳали шаҳар партия комитети, ҳали шаҳар комсомол комитети, ҳали шаҳар ва область маорифи бўлими томонидан тўп-тўп комиссиялар юборилмоқда. Улар келиб ёрдам, маслаҳат берса қанийди! Ёки ташқарида мактаб маъмурияти билан гаплашиб, аҳволни билиб қайта қолса қанийди! Қанийди, улар дарсинга кириб, хатоларингни кўрсатиб, ютуқларингга «барақалла» деб кетса! Келганларнинг камдан-ками дарс кўради. Қолганлари фақат қоғоз кўради. Ўзлари ҳам (уларга ҳам осон эмас) ботмон-ботмон қоғоз тўлдириб кетишади. Ишни ёлчирмасанг ҳам қоғоз тўлдиришни қотирсанг, мақтов, ҳатто муқофот ҳам олишинг мумкин (бундан айрим «учар» муаллимлар роса фойдаланяпти ҳам). Янши ишлар қилган бўлсанг-у, ёзмаган бўлсанг — сенинг ишла-

ганинг ёлгон! Унта одам гувоҳга ўтса ҳам бекор — улар одам, қоғоз эмас! Комиссия қоғозга ишонади! Қарабсизки, энг виждонли меҳнаткаш ўқитувчилар ҳам асосий иши қолиб кетаётганига юраклари ачишиб турса ҳам қоғозбозликка ўтишга мажбур бўлмақдалар.

Бу — тўғри йўлдан чалғишининг ўзи эмасми? Дарс учун иш план ва концепт дафтари, синфдан ташқари ишлар учун битта кундалик тўтса бўлди-да! Ахир бола билан ўқитувчи орасига қоғозлардан девор урилиб кетди-ку! Ўқитувчилар адабиётдаги янгилıklarдан кам хабардор деб койиняпмиз. Ўқувчи билан икки оғиз ҳол сўраб гаплашишга вақти йўғу, жилд-жилд китоб ўқийдимми?

Аслида, қоғозбозликка ўт қўйиш керак, аммо аксинча, қоғозлар инсоннинг умрига ўт қўймоқда! Бу шоир Эркин Воҳидов айтганидай, бонг урадиган ҳолатдир!

Мана беш-олти йилдирки, олий ўқув юртида дарс бераман. Бу ер мактабга нисбатан бир мунча тинч. Аммо қоғозбозлик барибир хуруж қилиб туради. Фарқи институтда ўқитувчиларга қараганда кафедра мудирларига ва институт раҳбарларига қийинроқ экан. Бир кафедра мудирда элликка яқин ҳужжатлар папкаси бор. Агар биттаси йўқолиб қолса, ўзини ҳам йўқотаёзди. Сабаби, бу ерда ҳам ора кунда — комиссия!

Бир нарса жуда ҳамиятга тегади, туриб-туриб орланиб ҳам кетаман: масалан, дейлик, институт ётоғида кичкинагина мушоира ўтказдим. Шу арзимаган ишни ўн жойга — кафедра мудирига, партия ташкилотига, кураторлар советига, хотин-қизлар советига, ярим йиллик ва бир йиллик ҳисоботга ёзиб беришим керак! Ёзмасам, мажбур қилишади. Ахир бу қандай гап? Нега мақтанчоқлик қиламиз! Булар бизнинг оддий, кундалик вазифамиз-ку!

Яна бир гап. Узингиз ҳам биласиз, биология, химия, география каби фанлардан тайёр, чиройли кўргазмали қуроллар сотилади. Адабиёт ўқитувчилари шу жиҳатдан ҳеч ёлчимади. На ёзувчиларнинг сифатли портретлари, на уларнинг асарларига ишланган яхши иллюстрациялар бўлсин! Рус адабиётидаги ҳар бир тема учун махсус фонохрестоматиялар чиқарилган. Агар бизда ҳам шундай бўлганда, айрим нўноқ ўқитувчиларнинг айблари бирмунча ёпилиб, ўқувчилар ҳам унча зиён қилмаган бўларди.

Ҳар бир фан ўқитувчилари ўз кабинетини ўзи жиҳозлайди. Биринчидан, бунга мактаб бир сўм ҳам пул ажратмайди. Иккинчидан, тайёр кўргазма бўлмагач, муаллим уни ўзи тайёрлайди. Қўлидан келган чиройли қилиб жиҳозлайди, келмаган бор-борича, дегандай. Қарабсизки, дидли, дидсиз манзаралар! Яна шахсий чўнтақдан қанча пул сарфланади! Кетган вақтни айтмайсизми?! Ранг-баранг кўргазмалар бўлса, мактаблар уни сотиб олса, ўқитувчилар уни осонгина жой-жойига қўйиб, ортган вақтда китоб ўқиб, ўз устида ишласа бўлмайдимми? Бу ҳақда матбуотда кўп гапирляпти-ю, лекин ҳалигача амалий ишга ўтилгани йўқ.

Синф раҳбарлиги учун маошга 30 сўм қўшимча тўланапти. Аммо синамоқ учун ҳам улар билан сўхбатлашиб кўринг: синф раҳбарликдан воз кечишга улар ҳар дақиқада тайёрлар! Уларни зада қилиб қўйдик!

Кунни кеча бир хизмат кўрсатган ўқитувчи билан гаплашиб қолдим. У ҳам синф раҳбари экан. «Қаранг, — дейди у, — атайин ҳисобини олиб юрибман. Сентябрь ойдан бери беш марта мажбурий томошага юборилдик. Шаҳардаги катта идоралар учун ўқитувчилар — чўпон, болалар — қўй. Театрнинг плани тўлмай қолса ҳам — мактаб, гастролга келган труппаларнинг билети сотилмай қолса ҳам — мактаб! Октябрь ойида область хоккейчиларининг мусобақасига тамошабин кам бўлгани учун, стадион тўлдиргани сурункасига мажбур қилиб болаларни олиб бордик. Бундай ҳолис хизматни томошабин тополмаётган қўғирчоқ театри учун ҳам қилиб турамиз. Бу томошаларга ўқувчилар қизиқадими, йўқми? Кўрсатилаётган нарсалар уларнинг ёшига тўғри келадики! Ўқувчиларнинг ўз ўқувчилари олдида мулзам бўлаётгани... булар билан ҳеч кимнинг иши йўқ!»

...Келажакнинг пойдевори мактаб. Мактабнинг шу бугунги ҳамма муаммолари келажакка дахлдор. Қайта қуриш дастлаб шу даргоҳда бўй кўрсатмоғи керак.

Ўқитувчилар тайёрлайдиган олий ўқув юртларидаги туб ўзгаришларни сабрсизлик билан кутяпмиз. Бизга янгича дарслиқлар, қўлланмалар, методик кўрсатмалар сув-ҳаводай зарур!

Энг муҳими, мазкур соҳанинг мутахассиси — ўқитувчи. Аввал унинг юрагини тинглаш керак. Унинг кўнглида дардлар, мулоҳазалар, таклифлар, хулосалар тўлиб ётибди. Хуллас, ҳамжиҳат бўлиб ишлайлик! Ҳозир, халқона айтганда, дўппини олиб қўйиб, бор ақлни йиғиб, жами қувватни бир жойга тўплаб, ҳам ҳушёрлик, ҳам тезкорлик билан ишлайдиган пайт. Шундай экан, комиссия-бозлик, қоғозбозликка барҳам берайлик! Ушандагина ўқитувчиларга ижодий изланишлари учун имкон яратилган бўлади.

Турсуной СОДИҚОВА

РАСМИЙ ЖАВОБ

1988 йил 10 февралда менинг номимга йўллаган 25 рақамли хатингизга қўйидаги жавобни йўллайман.

«Шарқ юлдузи» журнаlining 6-сонида «Мактаб ва адабиёт» мавзусида ўтказилган давра суҳбатида адабиёт дарслари мазмуни, ўқувчиларнинг ёзма ишларидаги илловий камчиликлар, мактабларда эски ўзбек имлосининг ўқитилиши ҳақида билдирган фикр-мулоҳазалар асосан тўғри.

Давра суҳбатида айтилган ва «Акс садо» рубрикаси остида эълон қилинган ҳамда қилинаётган, шунингдек, республика газеталари редакциялари ҳамда Маориф министрлигига келаятган хатларда билдирилган фикрларга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда ва ўрганилмоқда, такомиллаштирилаятган она тили ва адабиёт дарсларини ёзишда ана шу фикр мулоҳазаларни ҳисобга олиш ҳақида дарсликлар ёзаётган муаллифларга кўрсатмалар берилди.

1987 йилнинг иккинчи ярмида она тили ва адабиёт программалари лойиҳа сифатида нашр этилди, программаларга янгидан киритилган адибларнинг асарларини, она тили материалларини ўрганиш ҳақида методик тавсиялар ишларида ўқувчиларга етказилди, шаҳар ва областларда ўтказилаётган семинарларда методист олимлар ва ўқитувчи-методистлар лекциялар ўқишмоқдалар; битирувчи синфларда ёзма имтиҳон ўтказишнинг янги системаси ишлаб чиқилди: эндиликда илгаргидек 15 та эмас, балки 100 дан ортиқ иншо темаси конвертларга солиниб, имтиҳонларга яқин кунларда область, шаҳар, район халқ маорифи бўлимларига юборилади.

Ўқувчиларнинг адабиётдан ўтказиладиган анъанавий олимпиадаси шартларига ҳам бирмунча ўзгаришлар киритилди, уларда ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ижодкорлик қобилиятларини ўстириш ва тасвирий санъат ҳақида тасаввур ҳосил этишга эътибор берилди.

Халқ оғзаки ижоди, совет адабиёти намояндalarининг ҳаёти ва ижоди, асарларида тасвирланган воқеа, образлар акс эттирилган 7 та диафильм сценарийси тайёрланиб, «Узкинохроника»га топширилди.

Т. Н. Қори-Нийозий номидаги Ўзбекистон педагогика илмий-тадқиқот институтига областлардаги ўқитувчиларга амалий ёрдам беришни янада кучайтириш ҳақида кўрсатма берилди, институт ходимлари аниқ график асосида бу ишни амалга оширмоқдалар.

Мактабда бадий асарни ўрганиш, таҳлил сифатини кўтаришда ўқитувчиларга кўмаклашиш мақсадида «Бадий асар таҳлили методикаси» деган методик-қўлланма тайёрлаб «Ўқитувчи» нашриётига топширилди.

Мактабларда эски ўзбек имлосининг ўрганилиши тўғрисида шунини айтиш мумкинки, ҳозирги куннинг эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда республикада ўрта мактабда махсус программа ва дарслик асосида беш мингга яқин ўқувчи араб тилини ўрганмоқдалар. Шунга қарамай, мабодо, оналар араб тилини ўрганишни талаб этаркан, биз кўшимча равишда бошқа мактабларда ҳам буни факултатив сифатида ўқитишни ташкил этишни назарда тутялмиш.

Уйлаймизки, ҳозирги мактабларда араб тилини ўрганаётган ўқувчилар ўрта мактабни тамомлаб чиққандан сўнг ҳам олий юртларида араб тилини янада чуқурроқ ўрганиб, келгусида қадимий ўзбек халқининг маданий мероси билан танишадилар ва ундан баҳраманд бўлиб буни жамоатчиликка ҳам етказадилар.

Ниҳоят, яна сизга шунини маълум қиламизки, шу йил апрель ойида Наманган областида умумтаълим мактабларида она тили ва адабиётининг ўқитилишига доир масалаларни муҳокама қилиш мақсадида республика семинари кенгаши ўтказилади.

Хурматли, редакция, давра суҳбатида билдирилган фикрлар бўйича қилинган ва қилинаётган ишлар, амалга оширилаятган тадбирлар ҳақида хабардор қилиш билан бирга, айрим истакларимизни ҳам билдирмоқчимиз.

Маълумки, мактабларда таълим-тарбия сифатини юксак кўтариш, она тили ва адабиётни ўқитиш самарадорлигини ошириш, бу ўқув предметлари бўйича яратиладиган дарсликларнинг ҳозирги кун талаблари даражасида бўлишига эришиш учун фақат ўқитувчи ва методистлар эмас, балки адабиёт ва тилшунос олимлар ҳамда ёзувчилар ҳам актив иштирок этишлари лозим. Шунинг учун бунда биз етук адабиётшунос ва тилшунос олимлар, ёзувчилар ва шоирларнинг ўқитувчиларнинг илмий-назарий билимлар билан қуроллантиришда амалий кўмаклашишларини сўраймиз. Уйлаймизки, бу масалалар тўғрисида «Шарқ юлдузи» журналы саҳифаларида ҳам фикр мулоҳазалар эълон қилиб борилади.

Ўзбекистон ССР Маориф министри О. АББОСОВА

РЕДАКЦИЯДАН

Расмий жавобдаги бир нуқтага аниқлик киритиш зарур. Биз давра суҳбатида ҳам, ундан кейин эълон қилган материалларда ҳам республика мактабларида араб тили кенг миқёсда ўқитилсин деган фикрни илгари сураётганимиз йўқ. Ҳозирда ишлаб турган мактаблар бу вазифани тўла бажара олади деб ҳисоблаймиз. Гап бу ўринда эски ўзбек тилини ва араб графикасига асосланган эски ўзбек имлосини пухта ўрганиш ҳақида кетаяпти. Булар эса томомила бошқа-бошқа тушунчалардир.

Маълумки, халқимиз маданиятига доир ноёб ва нодир намуналарнинг аксари кўпчилиги ана шу ёзувда битилган, китобат қилинган. Фақат адабиёт ва тарих, фалсафага доир асарларгина эмас, математика, геология, кимё, география, астрономия, биология, медицина сингари фанлар, халқ китоблари, дostonлари ҳам шу ёзув орқали бугунги кунгача етиб келган. Бу бой хазинани атрофлича ўрганиш ва ундан халқимизни баҳраманд этиш муқаддас бурчимиздир. Шу соҳанинг билмидон олимлари, текстологлар тобора камайиб бормоқда. Шунинг учун ҳам эски ўзбек имлосини ўрганиш ишларини мактабдан бошлаш мақсадга мувофиқ деган таклифлар айтиляпти. Маориф министрлиги мактабларда араб тилини эмас, эски ўзбек имлосини ўрганиш борасида (ҳозирги мавжуд илмо графикаси асло ҳалақит бермаган ҳолда) амалий ёрдам берса, конкрет чора-тадбирлар ишлаб чиқса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Редакция министрлигининг дарсликлар яратишда адабиётчи олимлар ва ёзувчилар ҳам фаол иштирок этмоғи керак, деган фикрига тўла қўшилади.

Равшан Қодиров

Қисса

Хорун

У отадан ёш етим қолганди. Хаётнинг ачиқ-чучугини кўриб улғайди. Илк бор қабоҳат билан учрашган кезлари қалбида одамларга нисбатан нафрат уйғонди, аммо бу ғазаб унинг вужудида узоқ қолиб кетмади: болаликнинг беғубор ойнаси шундай тиниқки, бир-икки гард кўнгани билан у хира тортмайди.

Хорун табиатан эзгу ниятли инсон бўлиб етишди. Бу тоифа одамларнинг кўлидан ёмонлик қилиш келмайди. У институтда ўқиётган кезлардаёқ, кишиларни дардлардан халос қилиш билангина кифояланмай, балки уларнинг маънавий дунёсида учрайдиган разолатлардан ҳам фориг қилиш йўллари йўлаб юрарди. Охириги курсда таҳсил олаётган йили инсон баданидаги тўқима ўрнини боса оладиган биоматериални кашф этди. Бу сунъий ҳужайра суюқ кристаллардан тайёрланган бўлиб, унинг табиий ҳужайралардан фарқи йўқ эди.

Хоруннинг ягона мақсади янги одам яратиш эди.

У яратадиган инсон, ғараздан, тубанликдан, қабоҳатдан ва одам табиатида учрайдиган барча маразлардан холи бўлиши керак эди. Еш жарроҳ бу тўғрида кўп ўйлагач, бир қарорга келди. У қоғозбозлик авж олган ва ҳар бир иш турли қоғозлар билан сарсон-саргардонликлар эвазига битадиган лабораториялар шароитида бу ишни амалга ошириб бўлмаслигини англади. Энди у чеккароқ ердан жой топиб, ўша хилватгоҳда чоғроқ лаборатория қуриб, ўйлаб юрган мақсадини ўша жойда рўёбга чиқармоқчи бўлди.

Хорун бор-йўғини, топган-тутганини, жами маошларини шу йўлга сарфлай бошлади. Унинг бу ниятидан хабар топган хотини, ёлғизлик эгамга ярашади, деганича, кўч-кўронини ортиб жўнаворди. Хотинининг кетиб қолиши ҳам уни мақсадидан қайтармади.

Тоғ ёнбағридаги чорбоқда қурилаётган лаборатория қад кўтарган сари Хоруннинг қўли калта бўлиб бораверди. Айниқса, уста ишлатиш унинг силласини қуритаётганди. Бир тасодиф туфайли омади кулиб боқди. Ушанда Хоруннинг машинаси тоғ қишлоғи тепасидаги жарлик ёқасида бузилиб қолди. Машинанинг бузилган ерини тузатиб бўлмади. Уни судраб кетишдан ўзга иложи йўқ эди. Жарлик пастидидаги сув ёнида шаҳар чиқиндилари тўкиладиган ахлатхона бор эди. Хорун машинани

судрашга яроқли сим топиш мақсадида шу ахлатхона томон йўл солди. Сим ахтариб юриб, чиқиндилар ичида тимирскиланаётган уч-тўрт кишига кўзи тушди. Кийимлари бир ҳолда, башаралари кўкинқираб шишган бу одамлар қўлларидаги узун таёқ билан ахлат титиб, шиша териб юришган эди. Булар бир пайтлари 108-модда билан таърифланадиган бошпанасиз саёқлар эди. Мардикорга пули йўқ, қисилиб юрган Хоруннинг кўзига улар арзон-гаров ишчилар бўлиб кўринди. Аста «ахлат тоғи» томон юрди.

Кун иссиқ ва дим эди. Чиқиндилардан кўтарилаётган бадбўй ҳид димоғига урилиб, ўқчитиб юборди. Хорун бу лаънати ҳидга чиқолмаслигини сизди ва бу одамларнинг ҳеч нарса билмагандек ахлатхона ичида бемалик юрганларига ажабланди. Турган жойида «Ҳей!» деб чақирди. Улар ҳеч нарса эшитмагандек индашмади. Бу ҳол Хоруннинг ғашига тегса-да, чидади. Дастрўмоли билан димоғини тўсиб, пастликка одимлади.

Узларини «озод жамоа» деб атайдиган бу саёқлар билан келишишнинг ўзи бўлмади. Агар Хорун уларга спирт ҳақида гапирмаганидами, шубҳасиз, бир битимга келишолмасди — ҳамма ишни спирт ҳал қилди.

Эртаси куни келишилган жойда Хорунни ўн нафардан ортиқроқ саёқлар тўдаси кутиб турган эди. Башараларидан ит ҳуркийдиган бу нусхаларни кўрган Хорун ичидан зил кетди. Куни шуларга қолганини эслаб эзилди. Лекин ҳозир ҳиссиётга бериладиган вақт эмасди. У бошлаган ишини охирига етказиши керак.

«Озод жамоа» дагилар ичида қўли гул қурувчилари ҳам бор экан. Иш юришиб кетди. Индамас, одамови бу кимсалар фақат ишдан сўнг спирт ичиб шакаргуфторлик қилишганларидагина кулишар ва қачонлардир ҳақиқий инсонлардек ҳаёт кечирганликларини эслашар эди. Қурилиш тугаб, иморатнинг пардоз-андоз ишлари бошланган паллада Хорун уларга ичкиликни ташлаш мумкинлигини, бу борада ёрдамини аямаслигини гапирган эди, улар бир кечадаёқ ғойиб бўлишди. Хорун уларни уч кун кутди. Бу кунлар ичида саёқлардан бирортаси ҳам қорасини кўрсатмади. Уларни ахтариб ахлатхонага борган эди, у ердан ҳам ҳеч кимни тополмади.

Хоруннинг эзгули ва ичкили ҳақидаги панд-насихатлари туфайли иш яна чала қолди. Унинг бахтига яхшиям Ҳожар кампир учраб қолди, бўлмаса лабораториянинг битиши амримаҳол эди.

Иягида узун-қисқа тўртта мўй усган бу кампир жуда бадавлат эди. У саломатлигидан ўзга нарсадан нолимасди: пули бисёр, егани олдида, емагани ортида, яккаю ягона қизига ичкүёв бўлиб уйланган йигит хизматкордек бир нарса, доим қўли кўксиди. Ҳожар кампир пулнинг қудрати олдида тиз чўкмайдиган бир нарса борлигини жуда яхши билар, аммо пулнинг қодир у нозирлиги туфайли уни ҳам бўйсиндириш мумкин деб ҳамиша ўзига ўзи таскин бериб келарди.

Кампирнинг юраги хаста эди. Бундан икки йил бурун юраги тўсатдан хуруж қилиб қолди. Кампир «ғийқ» этиб товуш чиқарди-ю, бир кўкариб, талвасада қолди. Худди ўша дамда кўзига на пул, на мол-дунё кўринди. У энди умрини ҳар не йўл билан узайтириш қайғусига тушди. Дунё кўзига қоронғи эди, ана кетдим, мана кетдим деб юрган дамларида Хоруннинг доврўғини эшитиб, у ишлайдиган касалхонага келди. Хорун унинг ҳалқумида илқиллаб турган ҳаётини сақлаб, жонига оро кирди. Шундан сўнг Хорун Ҳожар кампирнинг кўзига азиз-авлиёдек кўринадиган бўлди.

Ҳожар кампир ҳам қарздорлигича қолмади, у одмигина кийиниб юрадиган Хоруннинг камхаржроқ эканлигини дарров пайқаб олди. Кампир бу йигит тумшуги қонаса ҳам душман олдида тупурмайдиган хилидан эканлигини сизди. Бу тоифа одамларнинг машқи баланд бўлишини Ҳожар кампир яхши биларди, шу сабаб ишни она-бола тутинишдан бошлади.

«Болам, мендан шу нарса сенга ёдгорлик бўлиб қолади» деб машина олиб берди. Операциядан чиққанидан сўнг, ўзига келган кунининг эртасига, Хорунга қилинган бош-оёқ сарпони хамир учидан патир қабилида кўрди. Хорун аввалига кампирнинг бу ҳадяларини ўқим қилолмай юрди. Аммо Ҳожар аянинг: «Мен нима қилаётган бўлсам бегонага эмас, ўз ўғлимга қилаётибман» дея аврашлари Хорунни бундай нарсаларга бепарво қарайдиган қилиб қўйди.

Унинг бутун фикри-зикри тезроқ лабораторияни битириб, ўйлаб юрган илмий фаразларини амалда синаб кўриш эди. Бу борада Ҳожар кампирнинг бадавлатлиги унга жуда қўл келарди. Хорун кампирдан каттагина пул қарз сўради, бундан кампирнинг боши осмонга етди. Қўлига мўмайгина пул тушган Хорун тез орада лабораторияни қуриб битказди. Икки йил бетиним изланди. У қарама-қаршилиқлар ва бир-бирларини янчиб яқсон қилишлар эвазига келадиган тараққиётни яхши биларди, баъзи олимларнинг ҳозиргача шу йўлдан боришлигини унутмасди. Инсоният бошига қиргин-қиёмат кунларини соладиган илмий ишлар билан шуғулланувчи олимлардан нафратланарди. Хуллас, у ўзини ажал келтирувчи қуролларга қарши воситаларни изловчи одамлар тоифасига қўшарди. Янги одамни яратишдан мақсади ҳам башарият оламга ато этган тараққиётни сақлаб қолиш эди.

У яратадиган одам ядро урушининг даҳшатларидан бирига радиоактивликка бардошли бўлиши ва барча офатлардан омон қолиб, ўзидан кейинги авлодга (агар ундан авлод қолса) маданий меросни етказиши керак эди.

Ниҳоят, янги одамни яратди. Биоматериалдан ясалган бу одам инсонлар феъл-атворида учрайдиган жами иллатлардан, қусурлардан холи эди. У қуйиб қўйгандек Хорунга ўхшарди. Уларни бирга кўрган киши булар бир қориндан тушган эгизаклар деб ўйлар, лекин ҳануз уларни бирга кўриш ҳеч кимга насиб этмаган эди.

Хорун унга Адаш деб ном қўйди.

Янги одам Хорун ўйлагандек радиоактивликка чидамли бўлолмади. Бу ҳол унинг кўнглини чўктирса-да, руҳини туширмади. У Адашга тиббиётни ва жарроҳликни ўргатди. Адаш устозидан ўтса ўтардики, аммо ортда қолмасди.

Хорун чорбоғида илмий ишлар билан машғул бўлган кезлари Адаш клиникада унинг ўрнига ишлар, олган маошнини эса икки қўллаб унга топширарди. Шу боис Хорун ҳам вақтдан, ҳам моддий жиҳатдан ютар эди...

* * *

Хорун тонгга яқин кўрган нохуш тушидан уйғониб кетди. Назарида хонанинг ҳавоси димиққандек, ғуборлидай туюлди. У дераза ёнига келиб ойнани очиб юборди. Шаҳар осмони хиёл

қизғиш эди, кўкиш, сийрак туман ичида кўкимтир, оқ-кўк рангли уйлар, дарахтлар кўзга ташланарди. Баланд биноларнинг катак-катак деразаларида бирин-кетин чироқлар ёна бошлади. Аравачасини судраб қўлларида узун супурги кўтарган фаррошлар саратон тобига дош беролмай тўкилган барглари тўдалаб аравачага солишар, сўнг хаёлчан кимсадек нигоҳларини ерга қадаганларича аравачанинг мой емаган ғилдираklarини ғичирлатиб-ғичирлатиб яна ўз йўлларида кетишар эди.

Каллаи саҳарлаб уйғонадиган онаси емакхонада одатдагидек ёлғиз ўзи чой ичиб ўтирарди. У ювиниб, кийиниб олган Хорунни кўриб, ҳайрон бўлиб сўради:

— Тинчликми, бугун сўфи азон айтмасдан туриб олибсан?

— Машинамни устахонага олиб бормоқчи эдим.

— Бугун ишга бормайдиган кунингми?

— Ҳа.

— Утир, чой ич, ҳозир қуймоқ қилиб бераман,— онаси шундай дея ўрнидан туриб, ҳали совиб улгурмаган товага икки дона тухумни бўлиб ташлади.

Хорун банди жимжимадор чинни кружкага шакар солиб устидан тўлдириб чой қўйди, кейин қошиқ олиб, ҳафсала билан аралаштира бошлади.

— Бугун нима иш қилмоқчисан? — ликопчадаги қовурилган тухумни унинг олдига қўя туриб гапирди онаси.

— Нима эди?

— Холанг тушимга кирибди, машинанг эртарақ тузалса, холангникига обориб қўйсанг.

— Қачон бормоқчисиз?

— Кечки салқинда бориб келсак, яхши бўларди.

— Холамникида кўп ўтирасизми?

— Мени ташлаб қўйсанг бўлди, ётиб, эртасига ўзим келавераман.

— Бўпти, кечки пайт обориб қўяман.

Онаси, унинг сўнгги пайтларда феъли тез-тез ўзгаришини пайқаса ҳам сиртига чиқармасди. Ишининг қийинлигига ва хотинининг кетиб қолганига йўйиб, ўзини оғир олиб юраверарди. Аслида Хорун ўзгармасди. Адаш билан унинг орасидаги тафовут онанинг кўзига шундай кўринарди. Она Адашнинг Хорун эмаслигини хаёлига ҳам келтирмасди. Онага бўлган меҳрибончилик борасида Адаш Хорунга нисбатан бир поғона баланд турарди. Хорун номигагина нонушта қилди-да, индамай ўрнидан турди.

— Мен кечки пайт келаман, тайёр бўлиб турунг.

— Ҳеч нарса емадинг-ку...

— Эртарақ бориш керак, бўлмаса навбат етмайди.

Хорун машинани ўт олдириб, моторни бирпас қиздиргач, тўппа-тўғри Ҳожар кампирникига йўл олди. Қарздор бўлиб қолган Хорун ўзи сезмаган ҳолда кампирнинг шахсий табибига айланганди. Кейинчалик у бу ишни Адашнинг зиммасига юклади. Ҳожар ая «иҳ» деса унинг олдига дарҳол Адаш ғирилларди. Шу-шу Хорун кампирнинг қорасини кўрмайдиган бўлди.

Хорун шу бугун эслаб қолди — тутунган онаси бўлмиш Ҳожар аяни кўрмаганига ярим йилдан ошипти. Кампирнинг олдига боришдан яна бир мақсади қарзини тўлаш эди. Аниқроғи, у қарз муддатини бироз чўзмоқчи ҳам эди. Ҳозир бу пуллар унга сув билан ҳаводек зарур.

У таниш кўчага кириб борди; тутунган онасининг дарвозасини қоқди. Эшикни куёв очди.

Истараси иссиқ бу йигитни кўрган кишининг ҳаваси келарди. Аммо ишлашга хуши йўқ, берсанг ейман, урсанг ўламан қабилида турувчи бу йигитни Хорун кўпам ёқтирмасди. Икки қўли доимо кўксиди, хўжасининг бир имосига муштоқ қул каби юрувчи бу кимсани ҳар кўрганида, у ўз-ўзидан ижирғаниб кетарди.

— Э, Хизрни йўқласак бўларкан,— деди у.

— Тинчликми? — дея ҳайрон бўлиб сўради Хорун.

— Бугун туни билан мижжа қоқмадик.

— Нима бўлди? — ичкарига кира туриб сўради Хорун.

— Эй, яна юраклари...

— «Тез ёрдам»ни чақирдинларми?

— Қаёқда, биласиз-ку, сиздан бўлак ҳеч бир дўхтирга ишонмайдилар.

Хорун қават-қават тўшақда ётган Ҳожар кампирнинг олдига кирганида, кампир бадавлат бувасидан совға олган етимчадек, қувонганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди.

— Бемор маҳтал бўлса табиб ўз оёғи билан келар экан! — дея ёзиғлиқ адрас кўрпачага чўккалади Хорун.

— Вой, бўларингга қоқиндиқ бўлай, болагинам, қаёқларда юрибсан? Бир тупканинг тагида онам бор эди, деб ўйламайсанми, биласан-ку, сендан бўлак ҳолимдан хабар оладиганим йўқ...

— Бу иш дегани ҳеч тугамас экан, ая, ўзингиз биласиз.

— Ишқилиб, тан-жонинг соғми?

— Кўриб турибсиз-ку, отдекман, мени қўя турунг, ўзингизга нима бўлди?

— Эй, сўрама! — дея кампирнинг кўзларида ёш қалқиди.

— Менга гапирмасангиз, дардингизни кимга айтасиз,— Хорун сурилиб келиб, кампирнинг билагидан ушлаб, томир уришини текшира бошлади. Кампирнинг томир уриши бежо эди.

— Ая, яна юрагингизнинг мазаси қочибди,— кампирнинг билагидан қўлини ола туриб гапирди Хорун.

— Болам, шу одам деган нозик нарсани ҳеч касал бўлмайдиган, ҳеч ўлмайдиган қилса бўлмайди-ми?! — деганича орзиқиб кетди Ҳожар кампир.

— Бўлади, ая,— бамайлихотир жавоб берди Хорун.

— Қари-қартагларниям шунақа қилса бўладими? — ишонқирамай сўради Ҳожар ая.

— Бўлади.

— Мени-чи?

— Сизниям.

— Бунга қанча пул кетади, Хорунжон?

— Арзимаган пул кетади.
 — Болагинам, сен менга авлиёдексан, сенинг қўлингдан келмайдиган иш йўқлигига ишонаман. Энди менга ростини айт. Жилла пайт ўлмайди қилишинг учун қанча сўрайсан,— дея кампир очиқ савдога ўтди. Бу гап Хорун учун аяни муддао эди.
 — Аввал қарзларимни узай, кейин у ёғи бир гап бўлар,— Хорун чўнтагидан икки даста пул олиб, кампир ётган кўрпачанинг ёнига қўйди.
 — Ая, хафа бўлмайсиз бу ҳаммаси эмас, ярми, қолганига бир оз сабр қиласиз.
 — Ҳеч замонда она ўз фарзандига қарз берадими, болам! Пулингни ёнингга солиб қўй, уят бўлади-я,— деди кампир хафа бўлган оҳангда ва пулларни секингина Хоруннинг олдига сурди.
 — Сиз шундай дейсиз-ку, лекин қарз қарз-да! — Хорун пулларни яна кампир ёнига қўйди.
 — Бўпти, айт, шунинг ёнига яна қанча қўшай?!
 — Ундай деманг, уят бўлади, сизни онам деганман!
 — Дориларингни ўзи фалон пул бўлса керак?
 — Бу томонини ўйламанг!
 — Бундай пайтларда ийманиб бўлмайди, болам, пул одамнинг юзини сарғайтирмайди!
 Пулнинг қадами етмайдиган жойнинг ўзи йўқ. Оғзингга сиққанини айт, топиб беролмасам, ўлимимга розиман!

Хорун ўйланиб қолди.

— Айтавер, болам, мени Ҳожар бойвучча дейишади.
 — Мен бошқа нарсани ўйлаяпман, ая.
 — Дилингдагини очиқ айтавер!
 — Мен сизни ўлмайди қилиб қўйсам, биласиз, бу кўлимдан келади. Яшайвериб, яшайвериб охири чарчаб қолсангиз, ўша пайтда олдимга келиб: «Болам, ҳаёт жонимга тегди, энди мени ўлдир», десангиз, сизни қайси қўлларим билан ўлдираман?!
 — Инсоннинг зуваласига бўрининг хаамири қўшилган. Бўри ҳар қанча емасин, очман дейди, одам ҳам бўридек гап, қанча кўрмасин, кўрмадим дейди.
 — Ая, бир нарсани сўрасам, кўнглингизга олманг яна...
 — Ҳеч тортинмасдан сўрайвер, дедим-ку сенга.
 — Дунёга устун бўлмоқчимсиз, нега энди бунчалик кўп яшашни истаб қолдингиз?
 Кампир гапиришдан олдин, боядан бери уларнинг суҳбатига анграйиб ўтирган қизи ва куёвига бир имо қилганди, улар индамайгина хонадан чиқиб кетишди.

Икковлон ёлғиз қолишгач, кампир гап бошлади:

— Болам, мен бу дунёдан кўзим очиқ кетишидан қўрқаман, сендан яширадиган гапим йўқ: бу мол-дунёни йиғишни ўзи бўлмаган. Тўғриси айт қолай — давлатимни кўзим қиймаяпти! Узинг биласан, мана шу овсар қизим билан пандавақи куёвимдан бошқа қонуний меросхўрим йўқ. Мабодо, худо кўрсатмасин, омонатни топширгудек бўлсам, булар мендан кейин мисқоллаб йиққанганимни батмонлаб сочишади. Шуларни ўйласам, назаримда, гўримда тик турадигандай бўлиб кетаман. Айтиб қўяй, сендан ҳеч нарсани аямайман!

— Яхши, мен бир ўйлаб кўраман.

— Нима қиласан мужмал қилиб, болам, пишадиган савдо бўлса, шартта айт қўй-да!

— Биз бу савдони пиширишни ҳозирча қўя турайлик, ая.

— Нега энди?

— Юрагингизнинг жуда мазаси қочган, энг аввал юракни даволаш керак. Сизга парҳезни сақлаб туринг дегандим, гапимга кирмабсиз: яна юракни ёғ босибди.

— Яна кесасанми...

— Бошқа иложи йўқ!

Бу гапни эшитган кампир дами чиққан пуфақдек бирпасда бўшашиб қолди.

— Бўлмаса мен сизни касалхонага ётқизиш ҳаракатини қилай,— дея Хорун ўрнидан турмоқчи эди, кампир уни тўхтатди.

— Болам, бу сафар ҳам тиғингдан омон чиқсам, илло-билло чизган чизингдан чиқмайман,— деди.— Айтганингнинг ҳаммасини бажо келтираман. Сен мени жилла пайтгача ўлмайди қилиб қўй...

Кампир шундай деб, инқиллаб ўрнидан турди-да, нариги хонага чиқиб кетди. Бироз ҳаяллагач, тугунча кўтариб чиқиб келди. Уни Хорунга тутқазиб:

— Дори-пориларингга ишлатарсан,— деди.

Хорун Ҳожар аяни касалхонага ётқизиш тараддудига тушажагини айтиб, тугунчани олганича ўрнидан турди.

— Ая, бу яхшиликларингизни сира унутмайман. Елкамга сал офтоб тегиши биланоқ қарзларимни узарман,— деди хижолатомуз овозда.

Ҳожар кампирникидан чиққан Хоруннинг кўнглидаги эрталабки нохушлик ҳамон тарқамасди. Бинолар билан тўла шаҳар унга тангу тор кўриниб, дилини баттар ғашлади. Бепоен кенгликларни кўмсади. Хаёлига чўлга чиқиш керак деган гап келди-ю, юраги бир орзиқиб тушди. Автовокзал томон йўл олди. Унинг даштга боришдан яна бир мақсади — таркибида кварц кўп бўлган тупроқда ўсадиган ўсимликлардан йиғиб келиш эди...

Мени азизим деманг

Шаҳарлараро қатнайдиган автобуснинг йўлга чиққанига ярим соатдан ошди. Атрофда бир хил манзара. Хоч шаклидаги симёғочлару шудгорланган далалар, яккам-дуккам учраб турадиган баргсиз, қуруқшаган дарахтлар... Чор атроф бепоен кенглик. Ложувард осмон гумбазининг уфққа туташ гардиши оч-яшил рангда товланади. Ахён-ахёнда дала қирғоқларида қолиб кетган трактор тележкалари кўзга чалинади. Хорун бу хилдаги манзаралардан зерикиб, ёнида ўтирган хушрўйгина жувонга нигоҳ солди. У ойна томонда ўтирарди.

Автобус ойнасидан қиялаб тушаётган қуёш нури аёлнинг билагидаги соатига урилиб, уни ялтиратиб юборди. Ялтирашдан ҳосил бўлган митти акс Хоруннинг кўзига тушиб, гўё «кўп тикилма, кўзинг тегади» дегандек бир сония унинг кўзларини қамаштирди. Хорун кўзини қисиб, бошини сал орқага олди. Акс бир сакради-да, олдиндаги ўриндиқнинг суянчиғида жилвалана бошлади. Хорун гоҳо йўқолиб, гоҳо ялтираб жилваланаётган шуълага қараб қолди. Хорун анча маҳал ундан диққатини узолмади. Автобус қаттиқ силкинганида акс бир зумгина ялт этди-ю, кўздан йўқолди. Хорун у яна кўринармикан деган умидда ўриндиқ суянчиғига бирпас тикилиб турди. Автобус аввалги маромда юраётган бўлса ҳам, акс бошқа пайдо бўлмади. Кейин акс ҳосил қилиш учун қўлини ойна томон қўзиб, билагини у ёқ-бу ёққа айлантира бошлади. Кумуш соат бир-икки товланди-ю, лекин акс кўзга ташланмади. Хоруннинг бу қилиғидан ажабланган жувон унга қаради. У аёлнинг нигоҳини сезмай, ҳамон билагини айлантириб, дам соатига, дам суянчиққа қараш билан овора эди. Хоруннинг бу қилиғи аёлнинг иззат-нафисига тегди чоғи, жаҳл аралаш:

— Уялмайсизми? Кап-катта киши! — деди секингина.

Хорун ногаҳон келган овоздан ҳайрон бўлиб, ялт этиб унга қаради.

— Менга айтяпсизми?! — ҳайратини яширолмай сўради у.

— Бўлмаса кимга? — унинг чўзиққа мойил юзига ярашиб турган қалин, пушти лаблари билинар-билинмас титраб кетди.

— Тушунмадим?

— Нега ўзингизни гўлликка соласиз?

— Агар тасодифан оёғингизни босиб олган бўлсам, узр? — деди ўзидан хавфсираган Хорун. Жувон жаҳл билан ойна томонга ўгирилиб олди.

— Бу ёғи қизиқ бўлди-ку! Емаган сомсага пул тўлаш деб шуни айтишса керак-да! — Хорун шундай деб ёўлдирганича томоғини бўғаётган галстугини сал бўшатиб қўйди.

— Ўзиям роса пихини ёрганлардан экансиз! — деди жувон. Сўнг киноя билан «ҳим» деб истеҳзоли кулиб қўйди.

«Нима қилдим экан... ё ростдан ҳам оёғини босиб олдиммикан?.. Ёки бирон нозик жойига тегиб кетдимми? Қизиқ... унга эшиттириб сўкинмадим шекилли...» дея ўйлай бошлади Хорун ва тўсатдан пайдо бўлган фикридан таъсирланиб, жилмайиб қўйди. Сўнг жувонга разм солди.

Аёл тиззалари устига астари ташқарига қилиб букланган плашини ташлаб ўтирарди. Эғнида айлана ёқали қора жун свитер, устидан яшил рангли кофта кийиб олган. Джинси юбка оёқларини тиззасидан пастигача беркитиб турарди.

У, ўзига қаратилган нигоҳини сездми чамаси, ёноғини қўли билан беркитиб, ғашини келтираётган кўнғир сочларини бармоқлари билан ёнига тараб қўйди. Аёлнинг бу ҳаракатидаги майинлик ва жозибани уни яна ҳам дилбар қилиб юборди.

— Нега ойингиз сизни бунақанги чиройли қилиб туққанлар? — деди тиржайиб Хорун.

— Дадамлар сизга ўхшаган сур бўлганлар, — кинояли табассум билан жавоб қайтарди аёл.

— Қойил, танишининг антиқа йўлини топибсиз! Мақташга арзийди! Мен галвар сиздан кечирим сўрамоқчи бўлиб турувдим! — деди Хорун.

Аёл шарақлаб кулиб юборди.

— Чиройли кулар экансиз, овозингиз ҳам жарангдор! Ҳа, майли, танишсак танишайлик, исмиим Хорун. Ар-Рашиди йўқ, — деди қўлини кўришиш учун чўзиб.

— Нима бало, телбамисиз? — дея афтини ғалати қилиб буриштирди аёл, сўнг яна терс гапириб, дераза томон ўгирилиб олди. Хоруннинг қўли ҳавода муаллақ қолди. У ўнғайсизланганидан қизариб кетди. Кейин атрофга олазарак қараб олди. Сўнг бир энтикиб яна луқма ташлади:

— Ола қарға қағ этди, ўз кўнглини чоғ этди! Шундай бўладими!?

— Кўринишингиздан туппа-тузук одамга ўхшайсиз! Нега ёш боладай майнавозчилик қилаяпсиз?! — шундай дея аёл ўгирилиб, унга тик қаради. Хорун ҳеч жаҳл ярашмайдиган мулоийм боқувчи кўзларга бирпас қараб турди-да, бепарво оҳангда:

— Мен эмас майнавозчилик қилаётган. Аксинча, сиз... — деди.

— Нима! — хитоб этди жувон.

— Нега кўзингизни бунақа олайтирасиз, худди ранидае¹ларнинг кўзига ўхшайди-я.

— Мени ҳар хил адабий қаҳрамонларингизга қиёсламанг!

Хорун масҳараомуз кулиб қўйди.

— У бечоралар ҳеч қачон адабий қаҳрамон бўлган эмас. Шунчаки думсиз амфибиялар турқумига киришади.

— Нима, бу ҳақоратлашнинг янгича усулими?

— Йўқ, шунчаки илмий термин, холос.

— Бу билан ўзингизни илмий иш билан шуғулланувчи киши қилиб кўрсатмоқчимисиз? Лекин бу ролни эплай олмадингиз. Сиз кўпроқ пандавақи эсонтойларга ўхшаб қолдингиз!

— Бўлиши мумкин, — деди Хорун. Сўнг тирсақ тирагич остидаги тўрт бурчак бўртмани беёйиб, суянчиқни орқага ташлади-да, ястаниб ётиб олди.

Аёл титраб кетди. У аччиқ-аччиқ гапириб, хумордан чиқмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босиб, ўриндиқ четларини ғижимлади. Бирпас ташқарида ғизиллаб ўтаётган машиналарга, қорамтир асфальтга тикилиб турди. Кейин бармоқлари автобус ойнасини асабий черта бошлади.

— Гражданка, бировларнинг ҳаловатини бузманг, — деб тўнғиллаб қўйди Хорун. Аёл ичида «тўнка» дейиш билан кифояланиб, ойна чертишни бас қилди. Сўнг бўлиб ўтган ҳангомани ўзича талқин этишга тушди.

«...Нега энди у менга бунақанги беибо қилиқни кўрсатди. Мени ким деб ўйладийкин. Аҳмоқ!.. Одам ҳам шунақа сурбет бўладими? Яна зиёлиларга ўхшаб кийиниб олганига ўлайми! Айтганча ран... ран... «ранидае» деб ҳақорат ҳам қилди. Бу нима дегани экан, ҳар қалай унутмаслик учун ёзиб қўйиш керак», — у ўзича шундай ўйлаб, тиззасида турган ёмғирпўшини кўтариб тағидидаги яшил сумкасини очди. Ичидан кўк муқовали дафтарчасини олиб, катта-катта ҳарфлар билан ҳалиги сўзни ёзиб қўйди. Унинг ҳаракатларини ёнбошлаганича кузатаётган Хорун яна гап қотди:

¹ Ранидае — бақанинг лотинча номи.

— Ёзиб қўйяписизми? Тўғри қиласиз. Фаромушхаёллик дардидан халос бўлишнинг якяку ягона усули шу. Тиббиётда тасдиқланган.

— Фойдали маслаҳатингиз учун ташаккур. Агар янглишмасам, ўзлари шу дардга мубтало бўлсалар керак? — деди заҳархандалик билан аёл.

— Дўппига тўрт кун, телпакка тўққиз кун гапирадиган хилидан экансиз-а?

— Шилқимликни ҳам чегараси бор, йигит!

— Кечирасиз! Мен сизнинг жиғингизга тегмоқчи эмасдим! Бунга ўзингиз мажбур қилдингиз!

— Мен-а?

— Ҳа, сиз.

— Қандай қилиб.

— Ахир биринчи бўлиб ўзингиз гап ташладингиз-ку.

— Эй, ҳали гап бу ёқда денг! — дея аёл у томонга батамом ўгирилиб олди. Хорун ҳам суянчиқдан қаддини кўтариб, суҳбатни қолган жойидан давом эттирди.

— Майли, пачакилашиб ўтирмайлик-да, гапни лўндасидан бошлайлик. Қани, айтинг-чи, нима мақсадда сиз менга бекордан-бекорга дашном бердингиз?

— Бекорларни айтибсиз!

— Бекорга «шудгорда қўйруқ на қилсин», азизим.

— Мени азизим деманг.

— Бўлмаса нима дейя? Ахир исмингизни билмайман-ку? «Ҳой» деб чақириш ноқулай.

— Исмин Мунира! — дея у бейхтиёр исмини айтиб юборди. Сўнг андиша қилди чамаси, лабларини билинар-билимас қимтиб қўйди.

— Исмингиз жуда-жуда чиройли экан.

Мунира, қора кўзлари ёниб турадиган, хушбичим мўйлови ўзига ярашган истараси иссиқ йигитга тикилиб турди. Сўнг кесатиб:

— Хушомадингиздан кўнглим тоғдек кўтарилди-я! — деди.

— Раҳмат.

Аёл бошқа гапирмади. У ёнидаги сумкасини тиззасига қўйиб устига ёмғирпўшини ташлади. Хорун яна ястаниб олди-да, кўзларини юмганича, тасавурида Муниранинг сиймосини чиза бошлади.

Автобус манзилга кун ботишга яқин келди. Автостанция район марказидаги кичкина бозор яқинида жойлашганди. Йўловчилар бирин-кетин автобусдан туша бошлашди. Улар орқа қаторларда ўтиришгани учун бир оз кутишга тўғри келди. Хорун тепадаги юкдондан ёмғирпўшини олиб билагига ташлади. Сўнг олдинда «дипломат» сумка кўтарган йигитнинг орқасидан юра бошлади. Ойна тарафда ўтирган Мунира бир семиз кишини ўтказиб юбориб, унинг орқасидан салонга тушди. Йўловчилар бирин-кетин автобусни тарк этишди. Энг охири Мунира тушди. Эшик тагида кутиб турган Хорун унга ҳурмат юзасидан қўлини узатди. Аёл узатилган қўлга таяниб автобусдан осонгина тушди, кейин Хорунга:

— Раҳмат, — деди-да, оқсоқланганича индамай кета бошлади.

— Мунира!

— Кузатиб қўймоқчимисиз? Овора бўлманг, ўзим кетавераман, — деди совуққина қилиб Мунира.

— Мен сиздан бошқа нарсани сўрамоқчи эдим.

— Нимани?

— Кечирасиз, сўраш ноқулай бўлса ҳам сўрайман, ўнг оёғингизнинг аннормаллиги неча сантиметр?

Мунира ялт этиб унга қаради.

— Худо ҳаққи, кўнглингизга олманг. Мен бир мутахассис сифатида сўрадим, — шошиб гапирди Хорун. Мунира унинг самимий боқиб турган кўзларига ишонқирамай тикилиб туриб:

— Рост гапиряписизми? — деб сўради.

— Ҳа.

— Ундай бўлса айтинг-чи...

— Ҳа, суякни ўстириш мумкин.

— Сиз...

— Мана, мен ишлайдиган клиниканинг адреси, — дея йигит унга қоғоз тутди.

Мунира Хорун узатган қоғозга бирров кўз югуртирди: «Хорун Содиқов, медицина фанлари кандидати, доцент, жарроҳ». Қоғозни сумкасига солиб қўйди.

Шундай қилиб, Хорун ёзувчи Мунира Жабборова билан тасодифан танишиб қолди. Муниранинг даштга келишдан мақсади чўл одамлари тўғрисида туркум ҳикоялар яратиш ва шу билан бирга ўзи ишлайдиган газетанинг топшириғини ҳам бажариш эди. Хорун эса, дашт кенгликларига дилтанглигини ёзишни ва шу билан бирга, чўл ерларда ўсадиган сапсара деган дори-вор ўсимлик илдизидан кварц микроэлементларини олишни кўзлаган эди. У бу микроэлементлардан юрак хасталикларини операция қилишда фойдаланишни кўпдан бери ўйларди.

...Мана, бугун Хоруннинг чўлга келганига роса уч кун бўлди.

Кўк юзини қоплаган кулранг булутлар бағрини хира тортиб турган қуёш аста ёриб чиқди. Баногоҳ чарақлаб пайдо бўлган нурдан ерда Хоруннинг сояси равшан акс этди. У тўппа-тўғри совхоз идораси томон йўналди. Чўзилиб бораётган соясига боқиб, мийиғида кулиб қўйди. Буни ўзича у яхшиликка йўйди.

Совхоз маъмурияти икки қаватли бинода жойлашганди. Бетондан қурилган, таши оҳак билан оқартирилган, томи тўнкарилган қайиқни эслатувчи уйнинг биринчи қаватида совхоз идораси жойлашган, иккинчи қаватида одамлар оилалари билан яшар эди. Оқлиги билан бошқа бинолардан ажралиб турган бу уйнинг олдидаги бир парча ер ағдарилиб, атрофи учли, пастаккина ёғоч панжара билан ўраб қўйилган. Панжаранинг ўнг тарафидаги торгина йўлакча эшик остонасига туташган.

Хорун бир табақаси қия очиб турган эшикдан ичкарига кирди. Бетон полни чангитиб супураётган сийрак соқолли чол, унга бир қараб қўйди-да, супуришда давом этаверди.

— Ассалому алайкум, отахон! — деди Хорун. Чол бош ирғаб кўйди.— Ҳорманг! — деди Хорун овозини баландлатиб. Чол гўё эшитмаётгандек индамай супураверди.— Чарчамадингизми, отахон? — деса ҳам чолдан садо чиқмади.— Ҳаммаёқ чангиб кетибди-ку! — Хорун баландроқ гапириб юборгани учун овози ҳайқириққа ўхшаб чиқди. Товуш тепа қаватга урилиб, акс-садо билан шинанггина йўлакни тўлдириб юборди. Чол супургисини улоқтириб, унинг ёнига келди.

— Нега наъра тортаяпсан, кар эмасман, секинроқ гапирсанг ҳам бўлади! — деб жеркиб ташлади.

— Наъра тортаётганим йўқ. Директор бормилар, деб сўрамоқчидим,— деди Хорун.

— Муддаойингни саломингдан кейин айтиб қўяқолмайсанми! Мени чарчаш-чарчамаслигим билан нима ишинг бор? — деди у жиззакиларча жириллаб.

— Ўзим шунчаки...— деди Хорун чолнинг бу қадар тажанглигидан ичида кулиб. Айни пайтда, нега бундай муомала қилади, деб ғазабланди ҳам.

— Нега бекордан-бекорга бўкириб, қуруқ манзират қилаяпсан! Чангитмаслик учун сув сепиш кераклигига ўзимнинг ҳам ақлим етади! — дея чол яна заҳрини соча бошлади. — Ичгани сув етишмайди-ю... Бор, ўнг қўлдаги хонага кирсанг, сўраган одамнинг топасан! — чол шундай деди-да, улоқтириб юборган супургиси томон йўналди.

Хорун индамай чол кўрсатган тарафга юрди. Пиллапоя бошланган жойда кичик саҳн бўлиб, унинг бир томони панжарали тўсиқ билан деворга туташган эди. Хорун ним зангори рангга бўялган, қизил ҳарфлар билан «Директор» деб ёзиб қўйилган эшикни аста тақиллатди. Ичкаридан:

— Кириг! — деган овоз эшитилди.

— Мумкинми? — дея Хорун эшикни оҳиста очиб, ичкарига кирди. Рўпарадаги катта, ялтироқ стол қаршисида ўтирган икки юзи қип-қизил, ҳайбатидан от хуркадиган киши стулни қарсиллатганича кўришиш учун ўрнидан турди. Салом-алиқдан сўнг Хорунга ўтириш учун жой кўрсатди. Хорун шу аснода эшик томонга қўйилган диваннинг чеккасида қисилибгина ўтирган ўрта яшар аёлни кўриб қолди. Бош ирғаб у билан ҳам саломлашди. Жувон тепа милкининг чап томонидаги тилла тишларини намойиш қилиб ялтиратганича:

— Яхшимисиз,— деб тиржайиб кўйди. Сўнг калта юбкасини тортиб, бежиримгина, букчайиб-роқ ўтириб олди. Хорун директорга юзланди.

— Ҳўш, хизмат, меҳмон! — дея директор куюқ жингалак сочларини бармоқлари билан орқага таради ва стол суянцигига билагини ташлаб, унга қия бўлиб сурилди.

— Бир илтимос билан келган эдим.

— Қулоғим сизда.

— Озроқ тажриба ўтказмоқчи эдим, шунга...

— Ҳужжатларингизнинг ҳаммаси тахтми? — деди унинг гапини бўлиб директор, кейин ишбилармонлигини кўрсатмоқчи бўлгандек, икки тирсагини стол устидаги ойнага кўйди-да, хиёл букчайиб юзига жиддий қиёфа беришга интилди. Хорун бунақанг тезкорликни кутмаган эди, тараддулланиб қолди. Шошганда лаббай топилмас, деганларидек, у ҳужжатлари турган ён чўнтаги қолиб, бошқа чўнтақларини кавлаб-кавлаб, охири қизариб-бўзариб уни топди-да, директорга узатди.

Қоғозларни кўздан кечирган директор ҳайратини яшира олмади:

— Кечирасиз, меҳмон, сўраганим айби йўқ. Ўзингиз доктор экансиз-ку, аммо ўсимликлар устида тажриба ўтказмоқчи бўлаётганингизга ҳайрон қолдим!

Хорун эндигина гап бошламоқчи эди, директор олдинроқ сўз қотди:

— Бунинг устига жарроҳ экансиз. Кейин, бу қоғозларда қайси ўсимлик устида тажриба олиб борилиши ҳақида гап йўқ-ку?

— Жуда ғалати бўлди-ку!.. Мабодо хасталаниб қолса, у гиёҳни қайнатиб ич, бу гиёҳнинг малҳамини сур, деб бир-биримизга турли маслаҳатлар берамиз. Ҳўш, тиббиётчи наботот устида тажриба ўтказса, нега энди ҳайрон қолишимиз керак. Кейин, қоғозда қайси ўсимлик устида иш олиб бориш ҳақида гап бор. Фақат ўсимликнинг номи лотинча кўрсатилган.

Директор қоғозларни яна бир марта синчиклаб кўриб чиқди.

— Ҳа, бор экан, мана, «сапсара» дейилган экан,— деди-да, бошини қашиганча ўйлаиб қолди.

— Нима дўхтирсиз? — қизиқсиниб сўради диванда ўтирган аёл.

Хорун қассобман деб юборишдан ўзини аранг тийиб:

— Хирургман,— дея қисқагина жавоб берди.

Қоғозларни тита-тита узоқ ўйлаган директор, хижолатомуз гап бошлади:

— Меҳмон, сиз менинг вазиятимни тушунарсиз. Агар қишлоқ касалхонасида тажриба ўтказман деганингизда ҳам бирнав эди. Бу ишни амаллаб эпқага келтириш мумкин бўларди. Аммо сиз ўтказадиган тажриба бевосита ер билан боғлиқ экан, бунинг устига, бу «сапсара» деган ўсимлигингиз биз етиштирадиган экинга заррача алоқаси йўқ экан. Мен сизга айтсам, бизнинг совхоз мана шу даштда очилган биринчи совхозлардан. Хабарингиз бор, биз экадиган «сапсара» билан ҳазиллашиб бўлмайди! — деди директор.

— Менга ер керак эмас...— унинг гапи яна бўғзида қолди.

— Биз экадиган экин ер билан тирик! Ер эса бизда қарич-қаричи билан ўлчоғлиқ! Ҳозирча янги ерларни очганимизча йўқ. Сиз мени заминдор деб ўйламанг-да!

Хорун директор тажриба нима ҳақида-ю, унинг инсониятга тегадиган нафи тўғрисида бир оғиз сўрамаганидан бу одам билан иш битириб бўлмаслигини сезди.

— Кечирасиз вақтингизни олганим учун,— деди такаллуф билан.

— Ҳечқиси йўқ,— деб ўрнидан турди директор.

— Менга ер керак эмасди. Мен сиздан «Газик» машинасини сўрамоқчи эдим.

Директор ўйлаиб туриб, шундай деди:

— Меҳмон, «Волга» сўрасангиз, жоним билан берардим, лекин бизда сиз сўраган машина йўқ.

— «Волга» қумда юролмайди-да.

— Наиллож,— деди директор қўлларини ёйиб.

— Хайр, яхши қолинглар,— дея Хорун эшикни оҳиста ёпиб, чиқиб кетди.

— Дўхтир экансан, тинчгина уйингда ўтиравермайсанми...— дея тўнғиллади унинг ортидан директор.

Хорун таъби тирриқ бўлиб йўл чеккасидаги бетон қувурга ўтирганича машина пойларди. Қуёш яна булутлар ортига ўтган, қорамтир осмон тобора тундлашиб, ерни ёпирилиб босиб келмоқда эди. Буталар ортидаги тепаликда ялт этиб чақнаган чақмоқдан оловли из қолди. Бирор фурсат ўтар-ўтмас момақалдиروқнинг бўғиқ гулдураси эшитилди.

Ҳозир бошланади, деб ўйлади Хорун ва кўлидаги ёмғирпўшини кийиб, ёқасини кўтариб қўйди. Қўрғоштин тусли булутлар бағрида товланаётган қурумдек қора булут шитоб билан катта йўл томон босиб келарди. Яқин орада яна чақмоқ йилтиллади.

Челақлаб қуядиганга ўхшайди, дея ўйлади Хорун. Сўнг ёмғирдан паналаш учун яна совхоз идорасига йўл олди. Ичкарига кирмади. Эшик тепасига ўрнатилган соябон остида жаланинг ўтиб кетишини поймамоқчи бўлди. Девор раҳига суянганича, шамол ҳукмида бир-бирига айқаш-уйқаш қоришаётган булутларни томоша қила бошлади. Бир пайт:

— Сувдан қўрқасанми? — деб сўраган овоз унинг хаёлини бўлди. Хорун товуш эшитилган томонга бурилди. Остонада қўлларини белбоғига артаётган бояғи чол турарди.

— Йўқ.

— Ёмғир худонинг оби раҳмати, озгина ивисанг, зиён қилмайди. Ёш экансан, фойда бўлади.

— Нега унақа даяпсиз? — ҳайрон бўлиб сўради Хорун.

— Кучингга куч қўшилади, чиниқасан, дилинг равшан тортади. Мен сендай пайтимда ёмғир деса бошланг бўлиб, этикни улоқтирганимча дала кезиб, роса ивирдим.

— Шамоллаб қолишдан қўрқмасмидингиз?

— Йўқ!

— Мен ҳам ёмғирни хуш кўраман. Аммо ҳозир шалаббо бўлиб бўкишга тобим йўқроқ, отахон.

— Узинг биласан, айтдим-қўйдим-да...

— Бошқа сафар бир иложини қилармиз,— деди Хорун ҳазил аралаш.

— Бошқа сафар... Бошқа сафар худойи қилиб сумалак билан сийласанг ҳам бунақанги ёмғирни ёғдирмайди ҳазратим! — дея чол белбоғини бир силтади-да, айлантириб, қора чопонининг устидан ўраб, белини боғлаб олди. Кейин Хорунга қараб:

— Аттанг, аттанг... шундай дамни бой бердинг-а, болам, ҳай майли, қаерда бўлсанг ҳам ишқилиб омон бўл! — деди-да, зина ҳатлаб пастга тушди.

Даҳшат билан гумбурлаган момақалдироқ атрофни ларзага келтирди. Чол сийрак соқолини силлаганича осмонга қаради. Булутларни обдан кузатди-да, далага қараб борадиган йўл буйлаб юриб кетди.

Шитир-шитирлаб ёғилаётган йирик ёмғир томчилари бир оз ўтмай росмана жалага айланди. Хорун ялангликдаги йўл ўртасида парвойифалак кетаётган чолга қараб таажжубланди. Чол йўл чеккасида турган трактор тележаксининг панасига ўтиш ўрнига очиқ майдонни кўзлаб юрарди. Бир эмас, икки жойда яшин чақнади. Гумбурлаган овоз ҳали тинмасдан шамол кўтарилиб, гўё осмоннинг туби тешилгандек, челақлаб ёмғир қуя бошлади. Том тарновларидан шариллаб сув тушиб, бир зумда бўтана пайдо бўлди. Яқиндагина шамол билан ўйнашаётган чанг-тўзонлар пилч-пилч лойга айланди. Ҳалқоб сувларга зарб билан урилаётган томчилар сув юзасида ажиб нақшлар чизарди. Ёмғир пуфакларини томоша қилиб зериккан Хорун яна чол кетган тарафга қаради. Чол, қора чопонини ечиб, битта яктада, қўлантаёқ идора томон келаётганди. У қадамни тезлатиш ўрнига ҳамон парвойифалак эди.

Чол билкиллаган ерда ботмон-ботмон лойли излар қолдириб, аста Хоруннинг ёнига келди. Оппоқ яктаги жиққа ҳўл бўлиб баданига ёпишиб қолган, юз-кўзларидан томаётган томчилар очиқ турган кўкрагига думалаб тушиб, яктагининг ёқасига шимилиб кетарди.

— Жонингизни қийнаб нима қиласиз-а,— деди куюниб Хорун. Чол индамади-да, кўлидаги чопонини унга тутқазди. Қуруқ жойга чиқиб, иштонининг почаларини шимарди. Сўнг Хорундан чопонини олиб ичкарига кириб кетди. Бирор дақиқа ўтар-ўтмас кўлида кетмон билан пайдо бўлди. Йўл ўртасидаги кўлмак сувларни панжара ортидаги чопилган ерга етаклай бошлади.

— Нима қиялпсиз, отахон? Бирпас сабр қилинг, ёмғир тинсин, кейин қиларсиз, бунақада касал бўлиб қоласиз-ку! — деди чолга жони ачиб кетган Хорун.

Қария унга бир қараб қўйиб, ишида давом этаверди. Унинг кўзларида севинчга тўлган боланинг шодланишига ўхшаш аломат бор эди.

— Нега келганингизни билмайман-у, отахон, лекин ҳозир шу қилаётган ишингизни тўхтатсангиз бўларди.

Чол сувни очиб бўлгач, кетмонга суяниб, шашти пасая бошлаган ёмғир остида осмонга тикилганича туриб қолди. Кузнинг салқин шабадаси этини жунжуктирса ҳам парво қилмасди.

Ола-тасир бошланган жала қуввати энди сусайган, ёмғир шивалаб ёғар эди. Бетиним эсаётган шабада кучайгандан кучайиб, бора-бора чиябўридек чийиллай бошлади. Осмон юзини қоплаган қора булутларнинг охири кўринмасди.

Хорун ёмғир тозалаб қўйган асфальт бошига етиб келганида, қулоғига чийиллаган овоз чалинди. У бу нарсани шамолга йўйиб аҳамият бермади-да, туфлисига ёпишиб қолган лойларни тозалаш учун оёқларини силкитиб-силкитиб, пошналарини асфальтга уриб қўйди. Чийиллаган овоз бир оздан сўнг чинқириқча айланиб кетди. Ногаҳон бошланган бу товуш унинг вужудини ларзага келтириб, миясини ғувиллатиб юборди. Хорун қулоқ пардаларини қоматга келтираётган ёқимсиз оҳангга бардощ беролмай қўллари билан қулоқларини беркитди. Чинқириқ тўхтагандай бўлди, кейин кўз ўнгида тўқ сиёҳ рангли ярим ой шакллари пайдо бўлиб, бир-бирлари билан айқаш-уйқаш қўшилганича турли жимжималар чизишди. У нималар бўлаётганини англашга улгурмай, ҳалиги шакллар худди портлагандек парчаланиб кетди ва зум ўтмай яшил майда зарраларга айланиб, ерга сингий бошлади. Ҳамма ёқни қоплаб олган ярим зарралар бетўхтов ер бағрига интиларди.

Хорун минглаб-миллионлаб зарралар бутун аъзои-баданига тикан мисол санчилаётганини ҳис этди. У жон ҳолатда кийимларини қоқишга тушди.

Борлиқни ўлик сукунат босди. Шамол ҳам тўхтаган. Гўё ёмғир ҳам ёлмагандек. Дахшатли чинқириқнинг нафаси тинган. Худди ҳамма нарсадан жон чиқиб кетгандай. Ваҳимали сокинлик ва чарс-чурс жилва билан баданига санчилаётган яшил зарралар Хорунни батамом ҳолдан тойдирди. У нафаси сиқилиб, ҳаво етишмаётганини сизди, сўнг кўз олди қоронғилашиб, кўкрагини фикимлаганича ерга ағдарилди...

* * *

Мунира ишни газетанинг топширигини бажаришдан бошлади. Ўша ёмғирли кунда у райком вакили билан бирга совхоз бўлимларини айланиб чиқаётганди. Тўртинчи бўлимга буриладиган йўлнинг чеккасида юзтубан бўлиб ётган Хорунни учратишди: райком вакили уни учиб қолган маст гумон қилиб, адабини бериб қўйиш мақсадида машинани тўхтатди. Мунира маст киши ётган тарафга қайрилиб ҳам қарамади, ёзилажак мақоласи ҳақида ўй сурганича, ўзи билан ўзи бахаёл ўтираверди. Машинадан жаҳл билан тушган райком вакили ер тшлаб ётган Хоруннинг тепасига келганида иккиланаб қолди, чунки у мастдан кўра кўпроқ мурдага ўхшарди.

Уни машинага олиб чиқмоқчи бўлганларида, Мунира, ўликдан кўрқаман, деб туриб олди. Шундан сўнг райком вакили ҳам қўл силтаб қўя қолди. Улар совхоз директорининг хонасига кирганларида, райком вакили директордан йўл чеккасида ўлиб ётган одам тўғрисида суриштира бошлади. Директор уларнинг сўзларидан Хорунни таниди ва меҳмонларга унинг кимлигини ҳамда чўлга нима мақсадда келганини гапириб берди.

Мунира беихтиёр автобусда ўзи билан бирга келган йигитни эслади ва шу заҳоти у берган ташриф қоғози ёдига тушиб, қоғозни сумкасидан олди-да, бирров кўз югуртириб чикди-ю, безовталаниб қолди. Унинг бу ҳолатини сезган райком вакили:

— Ҳа, Мунираҳон, тинчликми? — деб сўради.

— Биз бир автобусда келган эдик...

— Сиз ташвишланманг,— деди-да, вакил Муниранинг бу тарафларга келишидан мақсадини директорга тушунтирди. Сўнг унга: — Сиз хотиржам суҳбатлашаверинг, Мунираҳон, мен ҳозир келаман,— деганича хонадан чиқиб кетди.

Мунира райком вакилининг Хоруннинг ёнига кетганини фаҳмлагач, кўнгли хиёл жойига тушди-ю, аммо таскин топмади. Ҳозир қулоғига бирор гап кирмаса-да, ноилож суҳбатни бошлашга мажбур бўлди.

Директор бу қолюқ совхозни оёққа турғазгунга қадар тортган қийинчиликларидан то ҳозирги кундаги етишмовчиликларгача ҳамма-ҳаммасини гапирди. У шундай ҳазин ва шундай нолиб гапирдики, Муниранинг юраги баттар ғашланиб кетди. У директорнинг гапларидан фақат бир нарсани — ҳеч нима йўқлигини ва ҳеч қачон бўлмаслигини тушунди. Мунира: «Мақтанадиган жойингиз йўқми?» деб сўраган эди, директор жонланиб қолди. Энди у совхозни оёққа қўяётганида ишни нималардан бошлагани ва ҳозирги кунда қандай тадбирлар кўраётгани тўғрисида киши билмас мақтанди. Бу сафар у факт ва рақамларни шунчалик қалаштириб ташладики, Мунира унинг хотирасига қойил қолиб ўтираверди. Суҳбат охирида эса, бу совхозда фақат «биргина» киши, у ҳам бўлса мана шу рўпарасида ўтирган директор яшашлигини билиб олди.

Райком вакили анча ҳаяллаб келди. Директорнинг хонасида ичилган икки пиёла чойдан сўнг улар йўлга отланишди.

Кузнинг намхуш ҳавоси яна ёмғирдан дарак бераётганди.

Улар бояги жойдан ўтаётганларида, Мунира Хоруннинг йўл чеккасида чўзилиб ётган жонсиз гавдасини учратмади. Кейин райком вакилидан сўради:

— Ҳошимжон Иноғомович, ҳамшаҳаримнинг тақдирини қандай билсам бўлади? Тирикми ўзи?

— Ажали етмаган экан. Аҳволини район касалхонасининг бош врачидан билиб оласиз.

Вакилнинг бу гапи Муниранинг кўнглини ёриштирди.

У палатага кириб келганида, биллагига томчи дорининг осма игнаси санчиб қўйилган Хорун беҳуш ётарди. Мунира икки кун мижа қоқмай унинг тепасида ўтирди. Бу кунлар ичида унинг командировка муддати тугаган эди. У редакцияга кўнғироқ қилиб, редактордан яна икки-уч кунга жавоб олди.

Учинчи кун Хорун кўзини очди. Икки марта «манфий зарадсизлантириш» сеанси ўтказилгач, ўзини яхши ҳис қила бошлади. У ёстиқдан бошини кўтара олмаса ҳам, тепасида ўтирган аёл билан бажонудил суҳбатлашаётганди. Аёлнинг сўзлари дардига малҳам бўлаётган эди.

Хорун суҳбат асносида Мунирага майл бераётганини сизди ва бу ҳақда камроқ ўйлашга интилди. Негаки уни ҳозир бошқа бир нарса, аниқроғи, ўша кунги муҳршиш воқеадан сўнг пайдо бўлган янги бир ғоя қийнаётган эди. У энди Адашга ўхшаш, аммо радиоактивликка чидамли бўлган «Супер одам» яратиш иштиёқи билан ёнаётган эди.

Ажал қуёши

Уфқ томон бўзариб ботаётган қуёш нурларида йўл бўйидаги теракларнинг шамолда ҳилпирётган барглари кумуш каби товланарди. Йўл адоғи шом кўланкасида ғубор ичра кўринаётган тоғ чўққилари томон сингиб кетганди.

Хорун пишиқиб оқаётган сой устидаги лоп-лоп кўприкдан ўтгач, машинани чорбоғ йўлига бурди. Сой тепасидаги хилват, қуюқ дарраҳзор саккиз хонали каттагина иморатни кўздан пана қилиб турарди. Ҳеч бир кимса зов ёнидаги тўқайзор ичида ҳашаматли бино борлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Чорбоғга олиб борадиган ўт-ўланлар билан ниқобланган йўлда кўтарма кўприк бор эди. Бу кўприк радио орқали бошқариларди. Кўприкни бошқарадиган радиооператчиликларнинг бири чорбоғда, иккинчиси эса, Хоруннинг машинасига ўрнатилган эди. Чорбоғни электр қуввати билан сойга ўрнатилган қўлбола генератор таъминларди. Уйни, ҳаммомни, ертўладаги операция хоналарини ва лабораторияларни иситиш ҳамда овқат тайёрлаш учун ёқилғи сифатида сувдан ажратиб олинадиган водород газ ишлатиларди. Чорбоғ кўпроқ медицина муассасига ўхшаб кетарди. Хо-

наларга иккитадан, учтадан ва тўрттадан қўйилган каравотлар эса касалхона палаталарини эслатарди.

Кўприқдан ўтиб олган Хорун яна уни кўтариб қўйди. Машина чироғи ёруғида атрофни кузатиб чиқди. Сўнг хоналарга бирма-бир кириб, ҳамма ёқни кўздан кечирди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Адаш ётган ертўладаги лаборатория қопқоғини очди.

Адаш Сангина исмли аёл туфайли бўлган жанжалга аралашиб, иши терговга тушиб қолганидан кейин Хорун уни жуда эҳтиёт қиладиган бўлганди. Шу боис у чўлга сафарга кетаётганида, Адашни лабораторияга беркитиб, жонсизлантириб қўйганди.

Хорун пастдаги операция хонасининг эшигини очди. Антибактериал чироқнинг ўлимтик зангори нури хонани аранг ёритиб турарди. Бу нурдан хонадаги жами нарсалар ўз шаклини йўқотиб, сирли бир шарпадек кўринарди. У ўзини нафаси қайтиб, димиқиб қолаётгандек ҳис этди. Сўнгра хонани ёритиш мумкин бўлган чироқ борки, ҳаммасини ёқди.

Бир зумда худди портлагандек ёришган чироқ нурларидан, мўъжазгина бу хонага гўё қуёш парчаси узилиб тушгандек бўлди. Кучли ёруғдан кўзи қамашган Хорун бир он ҳеч нарсани кўролмай қолди. Кўзи нурга кўникиб, хонадаги буюмларни кўра бошлагач, операция столида ўлик мисол ётган Адашнинг теласига келди. Унинг юзи мурда юзидан фарқ қилмасди. Кўм-кўк, гезарган лаблари, оғир юмилган қовоқлари тананинг анчадан бери жонсиз ётганидан далолат берарди.

Хорун унинг муздай билагини ушлаб, томир уришини текширди. Томир жуда суст, лекин бир маромда ураётганди. Кейин худди ўликнинг кўзини очгандек, аста унинг қовоқларини кўтариб, кўзларини кўрди: уларда ҳаракат, ифода — тириклик нишонаси йўқ эди.

Хорун ҳафсала билан ишга киришди. Роппа-роса чорак соат уннагач, Адашнинг ранги қирмизи тус олиб, чехрасида жон аломатлари пайдо бўла бошлади. Шундан сўнг енгил тин олган Хорун асбобларни йиғиштириб, жой-жойига қўйди-да, юқорига кўтарилди.

Икки кишига мўлжаллаб нонушталик тайёрлади. Кейин Адашнинг обдан ўзига келишини пойлаб, тебранма креслода узоқ ўтирди. Бугун Хоруннинг вақти чоғ эди. Айниқса, ташқаридаги майин ҳаво унинг кайфиятига хотиржам бир руҳ бахш этганди. Бундай хотиржамликка у анчадан бери орзуманд эди.

Адашнинг ҳолидан хабар оладиган вақт ҳам келди. Креслода тебраниб, ширин хаёллар оғушида ором олаётган Хорун ўзини мажбур қилиб ўрнидан турди.

Операция хонасининг эшиги очилиши билан чалқанча ётган Адаш қаддини ростлади. Энди у батамом ўз ҳолига қайтганди.

- Аҳволларинг қалай, Адаш?
- Мени унутмаганингиздан бошим осмонга етди, валинеъматим!
- Сенга бир дунё гапларни топиб қўйганман.
- Онамизнинг, ўзингизнинг саломатлигингиз дурустми?
- Ҳаммаси яхши. Ювинақол, бирга нонушта қиламиз.

Адаш операция хонасида апил-тапил ювиниб артингач, Хорунга эргашди.

Деразадан ташқарига боққан Адашнинг кўзлари қамашиб кетди. У дарахтларнинг сарғимтир ҳамда яшил баргларига узоқ тикилиб қолди.

- Буни қаранг, кечагина ёз эди, бугун эса куз охирлабди.
- Нимасини айтасан, Адаш, вақт бамисоли ўқдек учаяпти.
- Кўришмаганимизга ҳам анча бўлибди.
- Ўтир, бугун сен билан бирга нонушта қилмоқчиман.

Адаш индамай Хоруннинг қаршисидаги стулга ўтирди. Унинг кўзидаги қувонч яққол сезилаётганди.

- Нимадан хурсандсан, Адаш? — чой қуя туриб сўради Хорун.
- Кузни соғинган эканман, табиатни кўриб, қувониб кетдим!..
- Табиатни кўриб, севинган бўлсанг, яхши.
- Боя, сенга бир дунё гап топиб қўйганман, дегандингиз?
- Шошилма, дўстим, аввал нонушта қилиб олайлик, сўнг бафуржа гаплашаверамиз.

Адаш бошқа гапирмади, у қўлидаги чойга тикилганича хаёлга толди.

Тонг ёришди. Эрта келган қарғаларнинг овози эшитилди. Кеч кузнинг яна бир куни бошланди.

Хорун ҳеч нарса емай хаёл суриб ўтирган Адашга гапирди:

— Адаш, бемор одамларнинг соғларга, майиб-мертикларнинг келишган одамларга, тавияларнинг гўзалларга ҳасад қилиши ҳақида ўйлаб кўрганмисан?

- Ҳасад нимадан чиқади — шу саволимга жавоб бер-чи?
- Ҳасад норозилик ифодаси бўлади, валинеъматим.
- Севги-чи?
- Севги — интилишдир, севги атак-чечакдан дадил қадамга ўтадиган йўлдир, валинеъматим!
- Хиёнат-чи?!
- Хиёнат — ўз борлигига тупуришдир.
- Адаш, сендан ҳеч алам ўтганми?
- Ҳа!
- Қачон?
- Ижозат берсангиз, шу саволингизга жавоб бермасам...
- Майли, зўрламайман. Нега сен ҳеч нарса емаяпсан, бунақада толиқиб қоласан-ку!
- Негадир иштаҳам йўқ.

— Ҳа, Адаш, даҳага киришингга ҳали вақт бор экан, — деб ҳазиллашди. Адаш жилмайиб қўйди. Нонушта қилиб бўлган Хорун яна тебранма креслога ўтириб, сигарет тутатди. Номигагина тамадди қилган Адаш дераза олдига келиб, ташқарини томоша қила бошлади. Бурқситиб чекаётган Хорун унга гап қотди:

— Адаш, сен ядро урушини қандай тасаввур этасан?

У ялт этиб Хорунга қаради.

— Мен бу урушда фожеа ва даҳшатни кўраман.

- Бу шунчаки гап, Адаш.
- Сизни асосан нима қизиқтиради, валинеъматим?
- Меними, мени кўп нарса қизиқтиради!
- Бўлмаса, мен сизга бу уруш ҳақидаги тасаввуримни айтиб бера қолай.
- Жуда соз!

Адаш дераза раҳига суяниб, шифтга боққанча гапира бошлади:

— Шаҳар устида, дейликки, ўртача қувватли ядро бомбаси портлади. Портлашдан пайдо бўлган зарба тўлқини атрофдаги осмонупар улкан уйлари гугурт қутисини парчалагандек парчалаб ташлайди. Туяни шамол учирса... дегандек, ўша қиёмат дамларида маҳалладаги бир-икки қаватли уйлар кунпая-кун бўлиб, тупроққа қоришиб кетади. Зарба тўлқинининг яқсон этувчи кучи янги вайроналар ҳосил қилиш учун узоқ-узоқларга кетгач, шаҳар узра кул ва тутундан иборат даҳшатли кўзиқорин ўсиб чиқади. Бу кўзиқориннинг бақалоқ думида ҳосил бўлган қип-қизил олов зум ўтмай телага кўтарилади-да, оч зангор тус олади. Кейин худди кўзни қамаштирувчи офтобдек нур соча бошлайди. Атроф шунчалик ёришадики, ҳеч қандай соя қолмайди.

Лекин бу «офтоб»нинг нурлари илиқ ва майин эмас!

Ёрқинлиги дилларга сурур, кўзларга шавқ бағишламайди!

Порлаган бу ёғду — ажал кўеши!

Улимнинг бу офтоби шунчалар еб тўймас юҳоки, ўзининг бир неча сония давом этадиган умрида минг-минг ҳаётни бир қултум сувдек ютиб юборади.

Валинеъмат, энди сизга бу қирғин нурининг даҳшатига мансуб бир-икки манзарани айтиб берай.

— Давом этавер, Адаш, жуда чиройли сўйлаяпсан! Менга ёқаяпти!

— Бу оловли шар нури етган жой борки, куйдириб кул қолди. Этларни жизғанақ этиб куйдириб, суюқларни эритиб юборади. Энг даҳшати бу нурнинг димида энг кўп ҳалок бўладиганлар норасида гўдақлардир. Чунки атрофнинг совуқ ва мовий ранг олиб ёришганлигига қизиқиб қолган гўдақ деразадан бошини чиқаради. Олисда, бир неча терак баландлигида шуълаланаётган «ажал кўеши»га қизиксиниб боқадди ва ўша заҳоти юракни эзувчи чинқириқ билан хонага отилиб киради. Азобдан чириллаб айланаётган болага қараган она эсидан ажраб, беҳуш йиқилади, негаки боланинг момиқ юзлари куйиб кўмирга айланган, кўзлари эса оқиб тушган бўлади.

«Ажал кўеши» қаҳ-қаҳ отиб сўнгач, кўзиқорин шаклидаги ғубор тик кўтарилаверади ва бора-бора қолчасини шиширган заҳарли илон кўринишини эгаллайди. Кейин хиёл эгилиб, оташ ва оғу пуркамоқчи бўлган аждардек биланглайди.

Аммо бу аждарнинг оғзидан олов ҳам, сафро ҳам чиқмайди. Сокин офатнинг кўзга кўринмас зарралари отилиб чиқади. Улимнинг бу зарраларида на ҳид, на ранг, на ҳарорат бор. Касби-кори емириш бўлмиш бу зарралар шунчалик аҳил ва баҳамжиҳат ҳаракат қиладиларки, йўлларида ғов бўлган тўсиқларни тешиб ўтиб, дабдала қилаверадилар, бу ваҳшиёна зафар давом этади. Улар миллиардлаб игналардек баданларга санчиладилар. Лекин биз танамизга бетиним қадалаётган бу игналарнинг оғриғини ҳам сезмаймиз, ўзини ҳам кўрмаймиз. Энди биз «оқ ўлим»нинг кўринмас тўрига илинамиз. Кошки эди, бизни чирмаган бу тўр оёқларимизга илашса, қўлларимизни бойласа!.. Йўқ, у бундай тўрлардан эмас. У бизни ичимиздан қамрайди. Илимизга жойлашиб олиб, илиқда ҳосил бўладиган қизил қон таначаларини емира бошлайди. Узининг қизил жигаридан маҳрум бўлган қон ҳаёт озиғи бўлмиш кислородни таший олмай қолади. Борлигимиз чинни мисол оқариб кетади. Бу на даҳшатки, валинеъмат, биз соф ҳавода бўғилиб ўламиз.

Ҳаёт кушандаси бўлмиш бу лаънати зарралар қани энди ўлдириши билан кифояланиб кўя қолса! Йўқ, улар юз йиллаб ҳаётнинг бош кўтаришига, унинг нишона кўрсатишига йўл қўймай, ғов бўладилар!

Ҳаёти сўнган Ер эса сукунат оламининг ташландиқ бир бўлагига айланади...

— Бу урушнинг даҳшатини анча тўғри фаҳмлабсан, Адаш. Мен сенга айтсам, бундаги энг бахтли одамлар бомба портлаган эпицентрдаги кишилардир. Улар ўлганликларини ҳам билмай, оғриксиз, азобсиз бир зумда бўғайланиб, ҳовурдек кўтарилиб кетадилар. Қолганлар эса, қийноқли ўлимга маҳкум бўладилар.

— Бир сўз билан айтсак, ядро уруши ажалнинг заминдаги тириклар устидан қўли баланд келадиган урушлардан бўлади.

— Лекин... ҳамма вақт ҳам ажалнинг қўли баланд келавермайди, Адаш!

— Аммо мен бу нарсаларни кўрмаяпман, валинеъматим!

— Буларни кўришинга жуда оз вақт қолди.

Хорун сигаретни кулдонга эзгилаб-эзгилаб ўчирди. Сўнг ўрнидан туриб, Адашнинг ёнига келди, унинг елкасига қўлини ташлаганича, яна гапира бошлади.

— Мен бу гапларни бежиз сўрамадим, Адаш! Сен бу ерда дам олаётганингда, бундан икки ой бурун, чўл тарафга зарур иш билан сафарга чиққандим. Биласанми, у ерда бир ўлимдан қолдим. Адаш сергакляниб Хорунга қаради.

— Нима бўлди? — безовталаниб сўради у.

— Электростатик майдонда қолдим. Лекин мендан олдин ёмғирни яхши кўрадиган бир чол ўлиши керак эди, ажали етмаган экан, ўлмади. Буни қара, Адаш, ўлим мени ҳам бир сафар сийлади...

— Тушунтириброқ гапирсангиз-чи?

— Шошилмасанг, тушуниб оласан. Хўш, ҳозирги пайтда ўтказилаётган ядро синовлари атроф-муҳитга таъсир қилиш билан бирга об-ҳаво йўналишини ҳам ўзгартириб юборар экан. Лекин энг хавфлиси... — Хорун гапиролмай ўйланиб қолди — яна хаёлига уни абгор қилаётган яшил заррачалар урилган эди.

— Хўш-хўш, энг хавфлиси нима экан? — қизиқиб сўради Адаш.

— Тўғрисини айтсам, ҳозирча бу менинг тахминларим, шунчаки илмий фаразларим, — деди Хорун. — Балки бу нарсалар мен ўйлаганча бўлмаслиги мумкин. Қисқаси, ядро синовларидан пайдо бўлган дайди зарралар булултарга қоришиб учиб юради. Ҳали айтганингдек, улар зарядсиз нейтронлар оқими, шундайми?

- Ҳа, ҳа, шундай, — шошиб жавоб берди Адаш.
- Буни қара, Адаш, момақалдироқ пайтида бу зарралар зарядланиб қолар экан.
- Нималар деяпсиз?
- Ҳа, зарядланиб қоларкан. Бунинг устига, жуда кучли манфий зарядли майдон ҳосил қилар экан.
- Уларнинг манфий зарядланишини қандай билдингиз?
- Бу жуда оддий қонун-ку! Биласанми, қарама-қарши зарядлар бир-бирларига интилади-лар. Ернинг потенциали эса манфий. Агар улар мусбат зарядли бўлганда эди, мен яшин ургандек ўлиб кетардим.
- Лекин жуда кучли манфий зарядли электр майдонида қолиш ҳам ўлиш деган гап-ку!
- Тўғри айтасан, инсон баданида манфий ионларнинг кўпайиб кетиши модда алмашинувини издан чиқаради. Бунинг оқибатида турли касалликлар келиб чиқиши табиий.
- Демак, ҳозирги ядро синовлари оқибатида янги-янги касалликлар пайдо бўляпти, дейишимиз мумкин экан-да!
- Ҳа, авваллари беморларимизга момақалдироқдан сўнг кўпроқ сайр қилинлар, ҳавода азон кўп бўлади, бу нарса саломатлигиниз учун фойдали, дердик, энди, момақалдироқдан кейин зин-ҳор-базинҳор ташқарига чиқа кўрманлар, дея огоҳлантирсак бўлаверади.
- Адаш яна хаёлга чўмди.
- Буни қара, Адаш, биринчи жаҳон урушида берилган қурбонлар — Европада минг йиллар давомида бўлган жангларнинг қурбонларига тенг экан. Иккинчи жаҳон урушидан эса хабаринг бор... Лекин буларнинг бари ҳозирги ядро талофоти олдида хамир учидан патир бўлиб қолди. Энг даҳшати — ҳозирги даврда ер юзидаги одамларнинг ҳар бирига уч тоннадан портловчи «тринитротолуол» тўғри келади. Ёш, қари — ҳамма ўлим қамровида... Ахир бу телбалик-ку, Адаш!
- Ранги девор мисол оқарган Адаш эси оғандек чурқ этмай, Хорунга тикилиб турарди.
- Асабларини бир оз жиловлаган Хорун яна гапида давом этди:
- Наҳотки, инсоният минг-минг йиллар эвазига эришган тараққиёт, камолот шу телбаликнинг қурбони бўлса?.. Биз бунга йўл қўймаслигимиз керак! Тушуняпсанми, Адаш, йўл қўймаслигимиз керак!
- Нима қилмоқчисиз? — аранг сўради Адаш.
- Инсониятни, одамларни сақлаб қолиш керак!
- Қандай қилиб?!
- Радиоактивликка бардошли янги «супер одам» яратмоқ даркор! Сен эса, бахтга қарши, радиоактивликка чидамсизсан!..

Кўзгудаги қиёфа

Хорун режаларини Адашга тушунтириб бергач, анчадан бери дилини ғашлаётган гапни айтиш-га жазм қилди.

— Сен менга жуда азизсан, Адаш! Сендан жудо бўлиш мен учун жуда оғир. Ҳозир эса сен менга сув ва ҳаводек зарурсан. Одамлар бўлажак урушнинг даҳшатини сезмаяптилар. Улар парво-йфалак бўлиб, маишатдан бўшамаяптилар. Мен бошлаган ишимни тугатишим керак. Айниқса тажрибалар ўтказишда сен жуда асқотасан...

— Валинеъматим, бутун вужудим билан хизматингизга тайёрман!

— Ишонаман, Адаш, аммо мен сенга бўлак нарса ҳақида гапирмоқчи эдим.

— Нима тўғрисида?

— Сангинага тааллуқли...

Адаш ялт этиб Хорунга қаради.

— Адаш, Хорун Содиков тирик экан, сен Сангинани унутишинг керак. Мен номим булғанишига йўл қўймайман. Эшитяпсанми?!

— Валинеъматим, мен номингизни ҳеч қачон топмайман, — кўзлари жавдираб деди Адаш.

— Биламан, бу гаплар сенга ёқмайди. Лекин мен гапиришга мажбурман, негаки ишинг ҳануз терговда. Адаш, қулоғингга қуйиб ол: тергов ишлари билан ҳазиллашиб бўлмайди! Сенинг устингдан бошланган иш ҳали ёпилганича йўқ.

— Мен — Хорун Содиковман...

— Уша куни касалхонадан ҳеч қаерга чиқмагансан, ўн тўққизу элликда операцияга кириб кетгансан. Сангина масаласи тушунарли бўлса керак.

— Ҳаммаси тушунарли...

— Эҳтиёт бўл, Адаш, ўйин ҳали давом этади, — Хорун шундай деб, уни ёлғиз қолдириб, чиқиб кетди.

Якка ўзи қолган Адаш хаёлга чўмди...

У Сангинани беҳад севарди.

Сангина жуда гўзал аёл эди. Унинг тик қотиб турувчи бўлиқ кўкраклари, хипча бели, мармардай оқ, текис оёқлари адл қоматига жуда мос эди. Унинг жодули кўзлари, бўсага ташнадай хиёл очик ақиқ лаблари, нафис бўйинини кучоқлаган тўлқин-тўлқин қора сочлари фақат эркакларни эмас, ҳатто аёлларни ҳам ром этарди.

Сангина қоматини кўз-кўз қилиб турадиган тор кўйлакни кийишни ёқтирарди. Гўё ўз чиройи етмагандек, янаям гўзалроқ кўриниш учун пардозга зўр берарди. Бир оз бачканароқ демаса, пардоз уни очиб юборарди. Бир сўз билан айтганда, Сангина сулув аёл эди. Лекин у ўзини бахтсиз аёллар қаторига қўшарди. Негаки, у ҳам кўпчилик хотинлар каби бахтини эркаклардан изларди. У бир қиё боқишига юзлаб эркаклар зорлигини ва бир ишва қилса, улар ҳеч нарсани ўйламай ўзларини унинг оёқлари остига ташлашларини яши биларди. Лекин у бундай эркаклардан нафратланарди ва уларни «лозим бандалари» деб атарди.

Сангинанинг касби кинорежиссёр эди. У иккита фильмни суратга олгач, аёл қиёфасидаги эркакка айланиб бораётганини, бу соҳа аёллар касби эмаслигини тушунди. Шундан сўнг фильмлар

дубляжга ишга ўтказишларини сўраб ариза ёзди. Унинг аризасини инobatга олиб, дубляж цехида ишлашга рухсат беришди.

Сангина Адаш билан касалхонада танишган эди. Ушанда у «кўричкакка чалиниб касалхонага тушган, Адашнинг кўлида шифо топган эди. У кўзлари ўйчан боқувчи, очиқ чехрали ва табиати ўзгаларга ўхшамаган бу ғалати йигитни ёқтириб қолганди. Аммо Адашнинг унинг севги ҳақидаги шаямаларига мойиллига билдирмай расмий муомалада бўлиши ғашини келтира бошлаганди. Сангина Адашнинг ҳам кўнглида унга нисбатан майл борлигини, у Хорун Содиков исми-шарифи остида юрган сунъий одам эканлигини ва шу туфайли ҳиссиётларга эрк беролмаслигини хаёлига ҳам келтирмасди.

Агар ҳақиқий Хорун касалхонага келмаганда эди, Адаш Сангина учун бир умрга орзу бўлиб қоларди. Хоруннинг клиникига ташриф буюришига ҳам Адашнинг Сангинани яхши кўриб қолганлиги сабаб бўлганди.

Янги одамнинг сунъий юрагида муҳаббат ҳиссининг пайдо бўлиши Хорун учун қувончли эди, аммо, «севги оташи» Адашнинг онг узвларига путур етказиши уни ўйлатиб қўйганди...

У Сангинани кўргач, кечикканлигини англади. Бу аёлни нафақат сунъий одам, билъакс, юраги тошдан бўлган киши ҳам ёқтириб қолишларини тушунди. Хорун Сангина билан танишгач, унинг етти пуштини суриштирди. Кечагина ундан ҳол-аҳвол сўрашдан нарига ўтмаётган врачнинг бугунги ҳол сўраши Сангинани таажжублантирди. У буни яхшиликка йўйиб, сир бой бермади. Хорунга фақат аёлнинг касби маъқул бўлмади.

Хорун Адашга Сангина билан учрашиб туришга рўйхуш бермасе-да, аммо бу нарсани қаттиқ таъқиқлаб ҳам қўймади. Шундан сўнг Адаш Сангина билан очилиб гаплашадиган бўлди.

Касалхонадан доволаниб чиққан аёл орадан бир ой ўтгач, яна Адашни йўқлаб келди. Энди у ўз тақдирини Адаш билан узил-кесил боғлашга қарор қилганди.

Улар учрашдилар. Бирга узоқ сайр этдилар. Қоронғи тушиб шаҳар чироқларини ёқа бошлаган маҳал, «Севги хиёбони» деб аталадиган анҳор ёқасидаги боққа келишди.

Дарахт шохлари орасидан фаввора остида ёнаётган чироқларнинг кўк, қизил, зангори ранглари ажиб товланиб, фаввора томчиларида аксланарди. Гоҳ-гоҳ энгил шабада эсар, шунда улар ўтирган дарахт панасида камаланиннг етти хил жилосини кузатиш мумкин эди.

Чироқ ёғдусидаги парваналарни қувлаётган кўршапалаклардан бири улар ёнидан кескин бурилиб кетди. Сангина чўчиб тушди. Адаш эса парво қилмади. Аёл бошини фаввора томон бурди. Унинг кўзида қалқиб турган ёш ёноғига тушаётган ёруғдан ялт-юлт ёнди. Адаш буни пайқамасди.

— Хорун, сиздан бир нарса сўрайман, майлими?

— Сўранг.

— Сиз бахтлими сиз?

— Менин бахтли онларим жуда кам бўлган.

— Мен эса бир умр бахтни қидираман.

— Умуман бахт ҳақида ўйламаган маъқул.

— Нега энди?

— Чунки қуруқ бахт ҳақида ўйлагандан кўра, бахтга олиб борадиган йўللарни ахтариш ёқимлироқ.

Сангина индамади. Анҳор тарафдан эсган шабада дарахт шохларини эгиб ўтди. Шу орада хиёбонга яқин бўлган минора соати бонг урди. Адаш беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Зерикдингизми?

— Ҳа.

— Бўлмаса кета қолайлик?

— Яхши бўларди.

Улар жигина кета бошлашди. Катта йўлга чиққанларида уфқ томондан бостириб келаётган кўрғошин тусли булутлар ой юзини қоплаб олганди. Қуршовдаги ой нурлари булут чеккаларини ёритиб, саргимтир, кўкиш ёғду таратарди...

Улар тўхтаган бинонинг кўча тарафга қараган ҳамма чироқлари ўчган, атроф қоронғи эди. Йўлак эшигига яқинлашганларида ой булутлар қуршовидан чиқиб олди. Сангина энгил бир ҳаракат билан сочларини тўғрилаб қўйди. Адаш лифтни кизил чироқли тугмачасини босди. Эшик фириллаб очилди. Улар лифтга чиқишди. Сангина етти рақамини босди. Эшиклар яна фириллаб ёпилиб, лифт аста юқорига кўтарилга бошлади. Шу тоб Адашнинг димоғига қалампирмунчоқ ҳидини эслатувчи ғалати бир ис урилди. Бу Сангина сепган «Мени унутма» атирининг ҳид эди. Адашнинг бош-кўзи айланиб, юраги гупиллаб уриб кетди. У беихтиёр лифтни тўхтатувчи тугмани босди. Лифт тўхтади. Сангина ҳайрон бўлганича Адашга қараб қолди. Бўйдан энтикиб кетган Адаш эпчил бир ҳаракат билан Сангинанинг белидан бир қўлини ўтказиб олди, кейин иккинчи қўли билан унинг бўлиқ кўкракларини ғижимлаганича бағрига босиб, лабларидан ўпа бошлади. Яшин мисол урилган эҳтирос аёлни беҳуш қилаёзди. Сангинаниннг кўзлари юмилиб, баданига титроқ югурди.

Узоқ давом этган бўсадан кейин Адаш аёл лабларидан секингина ажралди. Сангина тирик аёллардан эди...

— Тентаккинам... бунча тез... — деди-да, кнопкани босиб, лифтни юрғазиб юборди.

Сангинани уйигача кузатиб қўйган Адаш, ўша кунни шаҳар кўчаларида узоқ тентиради...

Улар тез-тез учрашиб турадиган бўлишди.

Ушанда Адаш Сангина билан оқшом пайтида кўришганди. Бу сафар улар марказий истироҳат боғининг кўлида учрашишди.

Бўзариб ботаётган қуёшнинг ранглари сувда узун қизғимтир из қолдирган, моторли қайиқлар залворидан ҳосил бўлган тўлқин ўрқачлари кўлнинг бетон қирғоқларидан ошиб, атрофга сув зарраларини бетининг сачратаётган эди. Адашнинг кўкрагига бош қўйиб олган Сангина аста гап қотди:

— Хорун, назаримда сиз доимо нимадандир ўксигандек кўринасиз.

— Сизга шундай туюлса керак.

— Йўқ, сизнинг кўнглиннгиз нимадандир ғаш.

— Нега энди кўнглим ғаш бўлар экан, ахир ёнимда сиз борсиз-ку, менга бўлак нарса керак эмас.

— Сиз менга ишонмайсизми?
— Ишонаман.
— Сиз менга ишонинг, ишончингизни ҳеч қачон оёқости қилмайман.
— Одамлар нега бир-бирларига ишонмайдилар?
— Бунинг сабаблари кўп.
— Лекин асосий бир сабаб бўлиши керак-ку?
— Ҳа, бор! Улар бир-бирларидан кўрқадилар!
— Мен сиз одамларга ҳайрон қоламан, баъзан қилаётган ишларингиздан ажабланаман. Назаримда ҳаёт сизлар учун пойга майдонидек, ўзларингиз эса, ким ўзарга чопаётганларга ўхшайсизлар... Мен...

— Қачондан бошлаб ўзингизни одамлар қаторига қўшмай қўйдингиз? — унинг гапини бўлиб, кулганича сўради Сангина. Кейин: — Худди сиз одам эмасдек гапирасиз-а! — деди яна кулиб. Адаш сергак тортди.

— Йўқ, мен одамман... лекин негадир... — Адаш гапиролмай чайналди.

— Хорун, сиз ниманидир мenden яширяпсиз...

Шу пайт ёнларидан:

— Нега ўпишмаяпсизлар? Латта экансан-ку, ошна! — деган овоз келди.

Улар ялт этиб овоз келган томонга қарашди. Оқ шим, қора кўйлак кийган барзанги бир йигит масхараомуз тиржайиб турарди.

— Кўрқитвордимми? — дея Сангинага яқинлашди барзанги.

— Сизга нима керак? — деди аёл ўзини Адашнинг панасига олиб.

— Менгами? Менга қулоғингиздаги зирагингиз билан билагингиздаги соатингиз керак. Шуларни берсангиз, мен ўз йўлимда тинчгина кетаман, сиз ошигингиз билан айшингизни сураверасиз.

— Бермасам-чи?

— Унда мана бундай қилиб ечиб оламиз! — Барзанги шундай деб Сангинанинг билагидан ушлаб тортди.

— Дўстим, аввал мен билан гаплашсангиз бўларди. Аёл кишига куч ишлатиш...

— Ия, нимадир чийилладими? — Барзанги шундай деб, Сангинанинг билагидаги соатини еча бошлади.

— Мен сизга яхшиликча айтаяпман, бу ишни қилманг, дўстим.

— Учир овозингни! — ўшқирди йигит.

Адаш бу сафар чидаб туролмади. Барзангининг билагидан ушлаб сиқа бошлади. Суяги мажклангудек оғриган йигит додлаб юборди. Адаш уни бирпас бўкиртиргач, аста қўлини бўшатди. Барзанги бир юлқиниб билагини бўшатиб олди-да, шу заҳоти бўй баравар сакраб Адашнинг чакаги аралаш бошига тепди. Назарида унинг боши елкасидан учиб кетгандай бўлди, лекин қилт этмай, қаҳрли ва йиртқич нигоҳ билан қадалиб турган рақибини кўрди-ю, тиззалари қалтираб, вужуд борлиги бўшашиб кетди.

Сангина додлаганича барзангига ташланди ва унинг бир ҳаракатидан ерга юзтубан учиб тушди.

Истироҳат боғидаги кўлнинг кимсасиз чўмилиш майдончасидаги бу воқеани кўрган икки милиционер шошиб қолишди.

Милиционерлар етиб келишга улгура олмадилар. Барзангидан икки қадам берида тўхтаган Адаш, бир он нафас ростлади, сўнг ваҳшиёна бир қичқириқ билан ўқдек осмонга отилди. Мушқдай ўгирилиб ерга тушганида, барзанги кўкрагини чангаллаб, каловлиниб қолди ва шу бўйи ўзини ўнглолмай, гурсиллаганича ерга ағдарилди. Унинг оғзидан сизиб чиқаётган оч қизил рангли қон қумга тома бошлади.

Адаш дақиқа сайн кўз нури сўниб бораётган йигитга қараб туриб гапирди:

— Шундай ишлар бўладики, ошна, гоҳо мушқунинг ўлгиси келса, сиққон билан ўйнашади! Шунақа! — Адаш шундай деб ўгирилиб кетмоқчи бўлганди, ҳаллослаб етиб келган милиционерлар унга ташланди ва зум ўтмай иккиси ҳам додлаганларича қумга ағдарилди.

Адаш шундагина ўгирилиб орқасига қаради. У ерда тўлғонаётган милиционерларни кўрди-ю, нима иш қилиб қўйганини фаҳмлади ва бир зумда унинг онги ишлашдан тўхтади. Энди уни инстинктив ҳиссиёт бошқара бошлади. Бу ҳис уни вазиятга қараб ярим соатдан бир соатгача бошқара оларди. Мана шу вақт ичида Адаш фикрлашдан маҳрум бўлиб, стихияли ҳаракат ҳолатида яшарди. Хорун бу нарсани «химоя воситаси» сифатида кўзда тутганди.

«Химоя блоки»нинг ҳукмига ўтган Адаш орқа-олдига қарамай қоча бошлади. Қаддини кўтариб олган милиционерлардан бири тўппончасини филофидан бўшатиб, қочаётган Адашга қарата кетма-кет ўқ узди.

Қум шириллаб оқаётган қонни шимиб, қўнғир тусга бўялди. Чўккалаб қолган йигитни кўрган милиционер аранг ўрnidан турди-да, оқсоқланиб яна у томонга югурди.

Эмаклаб-эмаклаб қирғоққача етиб олган Адаш ўзини кўлга ташлаб, сув қаърида ғойиб бўлди.

Милиционер сувга қоришаётган нимпушти қонга бирпас анграйиб турди-да, у ҳам ўзини сувга отди.

Сангинанинг юракни эзувчи фарёди эшитилди...

Ушанда кўл тубини қидириш тонг саҳаргача давом этганди. Бу орада тўртта мурда топилиб, уларнинг руҳлари ўз жисмларини тарк этганига кўп вақт бўлган экан. Ўзини сувга ташлаган йигитнинг на мурдаси, на бурдаси топилди. Сув тубига танга чўкса топгувчи ғаввослар ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб титиб ташлашди. Кўёш билан баҳслашувчи улкан прожекторлар офтоб чиққунга қадар кўлнинг туб-тубигача ёритиб турди. Лекин қидирув бесамар ўтди.

Ҳафсаласи пир бўла бошлаган жиноят қидирув бўлимининг катта инспектори капитан Қоратоев яна милиционерни сўроққа тутди:

— Оёғидан яралангани аниқми?

— Қумдаги қон доғларини кўрдингиз-ку!

- Узингизни унинг кетидан сувга отгансиз, шундайми?
- Худди шундай!
- Одамнинг белидан келадиған саёзгина шу жойда чўкиб кетдимми?
- У ярадор эди, ўртоқ капитан!

Қоратоев индамади, тўппа-тўғри чўмилиш майдончасига келиб тўхтаган милиция машинаси томон юрди. Бу машинада жиноят қидирув бўлимининг инспектори лейтенант Иноятлов унинг кўрсатмаси билан касалхонага бориб келганди.

- Хўш, касалхонада нима гаплар?
- Аёл ўзига келгач, сўроқ қилдим, — шошилиб гапира бошлади лейтенант.
- Илтимос, сал секинроқ гапиринг.

Иноятлов Сангина билан қилган суҳбатини ва бўлиб ўтган воқеаларни батафсил гапириб берди. Сўзининг охирида чўнтагидан кичкина расм олиб капитанга узатди.

— Биз қидираётган йигит мана шу бўлади. Исми Хорун, фамилияси Содиқов экан. Ёши ўттиз тўртда, касби хирург, медицина фанлари кандидати, илмий даражаси бор. Клиникада доцент лавозимида ишлар экан.

Қоратоев лейтенант узатган суратни олиб синчиклаб кўра бошлади. Расмда келишган, хушсурат йигит кулиб турарди. У суратдаги йигитни обдан кўриб, расмнинг орқасини ўғирди: унинг ортида «Сангинага эсдалик учун» деган ёзув бўлиб, худди шу дастхат билан уй адреси ва телефон номери ёзилганди. Инспектор суратни яна бир бор кўриб, индамай ён чўнтагига солиб қўйди.

— Жуда яхши, ишимиз анча энгиллашибди, — деди Қоратоев.

— Агар иш сиз айтганчалик бўлганида, ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон кўчарди-я! — деди жиғибийрони чиқиб лейтенант.

— Тушунмадим, аниқроқ гапиринг.

— Биз мурдасини қидираётган Хорун Содиқов мен касалхонага борганимда бир беморни операция қилаётган экан. Аёлни у ишлайдиган клиникка олиб боришган. Ҳаммасини ўша ерда бил- бил олдим...

— Унда биз кимни қидиряпмиз?! — ҳайрон бўлиб сўради капитан.

— Билмадим...

Капитан бирпас ўйланиб турди-да, яна бояги милиционерни чақирди.

— Сержант, сувга чўкиб кетган йигитни кўрсангиз, танийсизми?

— Боя айтдим-ку, ўн йилдан кейин кўрсатсангиз ҳам танийман, деб.

Инспектор ёнидан фотосуратни олиб милиционерга кўрсатди.

— Мана шу расмдаги киши ўшанга ўхшайдимми?

Милиционер суратга бир боқди-ю, ҳеч иккиланмасдан:

— Ҳа, худди ўшанинги ўзи, — деб жавоб қайтарди.

— Янглишмаяпсизми?

— Йўқ.

Терговчи милиционерга жавоб бериб юборгач, яна Иноятловга юзланди.

— Узингиз учрашдингизми ўша врач билан?

— Ҳа.

— У ўзига тушаётган шубҳадан хабари борми?

— Ҳозирча йўқ.

— Ҳозирча деганингиз нимаси?

— Чунки жиноят рўй берган пайтда у касалхонада бўлган. Милиционернинг гапи ва қумдаги қон излари жиноятчининг оёғидан яраланганидан далолат беради. Хорун Содиқов эса соппа-соғ. Кейин, ўзини тутиши ўта хотиржам. Агар мен ўша тобда унга бўлиб ўтган воқеа ҳақида гапирганимда, у ҳеч иккиланмасдан мени талбага чиқарарди. Тўғриси айтсам, унинг на қиёфасида, на афти ангорида бирор бир саросимани кўрмадим ҳам, сезмадим ҳам. Узингизга маълум, бундай пайтларда, айбдор темирдан ясалган бўлса ҳамки, бирор бир нишона беради.

— Қизиқ...

— Кейин, аёл кўрқувдан эсини йўқотиб, нима деганини ўзи ҳам билмаган бўлса керак, деб ўйладим.

— Ҳозирги милиционер-чи, у ҳам янглишдимми?

— Билмадим.

— Жуда ғалати-ку!

— Экспертиза натижасини кутиш керак.

Экспертлар қумдаги қон доғларидан анализ олишгач, бу қоннинг на инсонга, на бир жониворга алоқадор жойи йўқлигини, умуман, у қандайдир ғайритабиий қон эканлигини айтишди.

Жиноят қидирув бўлимининг катта инспектори капитан Қоратоевнинг боши қотгандан қотди...

Тергов пайтида Сангина бўлиб ўтган воқеани гапирар, Хорун эса бундан тонор эди. Уларни юзлаштиришганда, Хорун уни операция қилганини ва шундан сўнг бу аёлни бошқа кўрмаганлигини айтиб, Сангинадан юз ўғирди. Хоруннинг бир неча кунда шунчалик ўзгариб кетганига ҳайрон бўлиб, ўзига ўзи «одам олмаси ичида» экан-да, деса, Хоруннинг соппа-соғлигини кўриб, ажабланар эди. Негаки, у ўз кўзи билан унинг яраланганини ва сувга чўкиб кетганини кўрганди...

Хуллас, калаванинги учини тополмаган Қоратоев марказга текшириш учун юборилган қоннинг жавоби келгунга қадар ишни вақтинчалик тўхтатди.

Мана шу машмашали воқеадан сўнг Хорун Сангинани ёмон кўриб қолди. Адашни эса жуда эҳтиёт қиладиған бўлди.

Кўлда яраланган Адаш Ҳожар кампирниқидан паноҳ топганди. Ушанда у Ҳожар аяни «мени кўлда безорилар пичоқлаб кетишди» деб алдаган эди...

...Шуларни ўйлаб ўтирган Адаш ўрнидан турди ва Хорунни излаб, пастга, лабораторияга тушди. Хорун креслога чўкканича хаёлга толган. Адаш унинг рўпарасига жимгина ўтирганча лаборатория анжомларини кўздан кечира бошлади. Адашнинг назарида операция хонасининг шифтига ўрна- тилган катта думалоқ прожектор қотиб қолган ўргимчакка, атрофини гир ўраган майда чироклар эса унинг кўзларига ўхшаб кетди. Лекин бу ўргимчак шаффоф ва тиниқ эди. Ёстиқ нималигини бил-

майдиган операция столи эса ғассолнинг ўлик ювадиган тахтасидек туюлди. Жарроҳлик асбоблари эса, инквизиторнинг жон олғувчи ашъёларидек кўринди. Лекин буларнинг ҳаммаси жон ато этувчи буюмлар эди. Адаш буларни яхши биларди.

Хорун ҳам шу нарсаларни ўйлаётганди. Аммо унинг кўзига прожектор ойналарини чанг босиб хира тортгандек, операция столи талабга жавоб бера олмайдигандек, жарроҳлик асбоблари эса эскириб қолгандек кўринди.

Икки олим, икки жарроҳ ўз хаёлларига берилганларича анчагача жим қолишди. Хорун ҳам, Адаш ҳам — олим ва жарроҳ эди. Лекин улар орасидаги тофовут осмон билан ерча эди.

Орадаги сукунатни биринчи бўлиб Адаш бузди.

— Валинеъматим, сиздан бир нарсани сўрасам, майлими?

— Сўра, Адаш.

— Мендаги «ҳимоя блокин» олиб ташлашинг иложи йўқми?

— Қизиқ... нима, у сенга халал беряптими?

— Ҳа, валинеъматим, у менга халал беряпти. У лаънати блок мени рост гапиришимга йўл қўймайди, шуни биласизми?

— Қара, шу нарсани билмас эканман?! — дея атайин кесатди Хорун.

— Мен рост гапиришни истайман! Ҳеч кимни алдагим келмайди! Ахир, ўзингиз айтмоқчи, мен Янги Одамман-ку...

— Ҳа, сен — энг сўнги нусхадаги одамсан, — киноя қилди Хорун.

— Ундай бўлса, нега мен ёлғон гапиришим керак?! Нега одамларни алдашим керак?!

Хорун хандон отиб кулганича ўрнидан турди.

— Адаш, бу ҳаётда фақат рост гапириб яшаб бўлмайди... баъзан-баъзан ёлғон ҳам сўйлаб туриш керак! Уқдингми? Агар мен сендаги «ҳимоя блокин» олиб ташласам ёки ўзгартирсам, сен бу дунёда бир дақиқа ҳам яшай олмайсан. Ўзингни ўзинг ҳалок қиласан. Одамлар ҳали баркамоллик чўққисига етганларича йўқ.

— Валинеъматим, менинг севишга ҳақим борми?

— Сен менга бу саволни иккинчи мартаба беряпсан.

— Илтимос, саволимга жавоб беринг.

— Ҳа, ҳақинг бор.

— Ёлғон ва алдамчилик аралашмаган севгини чин муҳаббат дейиш мумкинми?

— Сен файласуф эмас, жарроҳсан! Вазифанг фалсафа сўқиш эмас, одамларни даволаш. Яна эслатаман, мен сени сафсата сотиш учун эмас, кишиларнинг дардларига малҳам бўлишинг учун яратганман. Шуни билгинки, сенинг маънавий дунёинг анча пок. Сен аблаҳлик қилишни, мураккаб операциялар учун катта-катта пора олишларни билмайсан! Шуни билки, Адаш, мен сендаги «ҳимоя блокин» олиб ташласам, сен «жарроҳ роботга» ёки «врач манипулятор»га айланасан. Яна қайтараман, одам алдашни билгани учун одамдир!

Хорун асабийлашганича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Валинеъматим, мен сизнинг ҳамма шартларингизни бажарсам, «ҳимоя блокин» олиб ташлайсизми?

— Ҳа!

Хорундан бу сўзни эшитган Адаш таскин топиб, чеҳраси очилиб, ўрнидан турди.

— У ҳолда розиман, қилишим керак бўлган ишларни айтсангиз.

— Энг биринчи топшириқ — «кредитор» кампирни операция қилишинг керак, яна юрагининг мазаси қочибди. Иккинчиси — олдинга оқсоқ бир аёл келади, исми Мунира, шу аёлни операцияга тайёрлайсан, операцияни ўзим қиламан.

— Нима, уни менга ишонмайсизми?

— Гап ишониш, ишонмасликда эмас... мен... уни...

— Ҳа, тушундим, сиз у аёлни ёқтириб қолгансиз, севаман дейишга тилингиз бормаяпти.

— У сени мен деб ўйлаши мумкин. Сен яна...

— Хавотир олманг, валинеъматим, ахир менда «ҳимоя блокин» бор-ку.

Хорун қулиб юборди. У анчагача ўзини кулгидан тўхтата олмади. Кейин ўзини мажбур қилиб жиддий тортди:

— Ҳа, айтганча, мабодо терговга чақиргудек бўлсалар, бора кўрма. Дарҳол олдимга кел. Бу иш билан ўзим шуғулланаман, — деди ясама вазминлик билан Хорун.

Хорун унга яна бир қанча вазифаларни юклаб, қилинажак ишлар юзасидан кўрсатмалар берди. Сухбат охирида ишни пишиқлаш учун Адашни имтиҳон қилиб кўрди. Адаш синовдан ўтгач, унга руҳсат берди.

Охири келгуси сонда

Ямин Қурбон

МАСАЛЛАР

Қобиклардаги қуртлар

Баногоҳ таралди ўрмонда садо:
«О, даҳшат! Жигарлар, келмоқда бало!
Келмоқда бир гала қизилиштонлар,
Ҳар бири вабодек ғорати жонлар!»
Қоча бошладилар қуртлар шу маҳал
Қобиклардан ҳарён ўрмалаб жадал:
Боқмай талвасада на ўнг, на сўлга,
Қоча бошладилар қолгандек дўлда.

Қочгай адолатдан қилмиши лойқа,
Тоб бермиш қайда нур тиғига соя.

Карнайчи ва ўғри

Юраги сезгандек бўлиб ненидир
Ёстиқдан бошини кўтарди Ашир.
Бошин кўтардию тутди қалтироқ,
Чақиб кўзларида баногоҳ чақмоқ.
Ахир, ҳовлисида юрар бегона,
Эгни ҳам булутсиз тундайин қора.
Юмрон мисоли у аланглаб ҳарён,
Ўтди молхонага кўланкасимон.
Ашир, денг, карнайчин олди жадал,
Чалди том бошига чиқиб шу маҳал.

Қўшнилар кўзидан уйқуси ўчиб,
Чиқдилар кўчага бамисли кўчиб.
Зириллади Ўғри гангитиб бу ҳол,
Зириллаганидек кушхонада мол.
Ерга ташладию сигир бошбоғин,
Ортга тисарилди ҳовучлаб жонин
Ва бирдан қочди у қочгандек қуён,
Уриб қон-қонида васваса туғён:
«Ажалим етганга ўхшаб турибди,
Оломондан, ахир, ким қутулибди?!»

Сўтак

Қичқирди Қоровул қулочин ёза,
Ўғри урганлигин қилиб овоза.
Қалқди эл бу ҳолдан ёниб ғазоби,
Уяси бузилган арилар каби:
«Қани у беимон, қани у аблаҳ,
Ўзгани қақшатиб кўргувчи фараҳ?!»
«Ў-ў, ўзин кўрмадим, кетибди шилиб,
Омборни эгасиз ҳовлидек қилиб!!»
«Сен тирик туриб-а шу ерда, ўғлон?!
Ўғри бир чивиндир, сен эсанг — бўрон.»
«Кўзим сал илинган экан-да, эвоҳ,
Йиқитди йўлимга ғафлат қазиб чоҳ!!»
«Дерларки, қай ит гар ғафлатга асир,
Қашқирлар унинг нақ илигин ғажир.
Қовун туширибсан, хулласи, жўра,
Тўккандек лаванг ўз шўрига шўрва.»

Ҳар бир жой эвлаган кишигадир, бил,
Пойгада от ўрнин босолмагай фил.

Ялоқилар

Киргач сўриларда узумларга таъм,
Бўлди денг ялоқи қушларга байрам.
Тонгдан то шомгача минг бири қўноқ,
Ғужумлар ўрнида қоладир пўчоқ.
Йиртгудек бўлиб бу аҳволдан ёқа,

Тутди узумларга эгаси доқа.
Жиртиллашди қушлар питрашиб шу зум
Йўқотишгандек нақ ноёб бир буюм:
«Эҳ, эҳ! Узумларинг қолсин-е сабил,
Ит баҳра олмаган тош бағир, бахил!!»

Қайиқчи билан ўғри

Соҳилга тушдию бадқовоқ ўғри
Боқди Қайиқчига боққандек бўри:
«Вақт тиғиз, ишга сол ҳунарингни бот.
Бил, кира ҳақингни тўлайман зиёд.
Кўлнинг у бетига элтиб қўйсанг бас.»
Боғичдан ечилиб қайиқ шу нафас,
Сахий йўловчига хумордек кўпдан,
Силжиди ўлжасин қувгандек чўртан.
Қайиқчи этаги ҳилпираб елда,
Кўриниб қолди пул борлиги белда.
Ўғрининг кўзлари чақмоқланиб нақ,
Мушукдек суйканди бўлибон илҳақ.
Бу сир Қайиқчига сезилиб қолди,
Қони жўш урдию тарсаки солди.
Олишув авж олиб кетдики чунон,
Кўл ичра бамисли қутирди тўфон.

Ўғри Қайиқчини йиқиб оқибат,
Ғарқ қилмоқ кўйида улоқтирди шахт.
Қайиқчи кетдию кундуздек шўнғиб,
Тўнтарди қайиқни остидан сўқиб.
Ўғри, денг, баногоҳ йиқилиб чалқа,
Чинқирди рўбарў келгандек лаққа.
То унинг ўзига келгунча ҳуши
Қайиқчи қайиққа ўлтирди, сурди.
Кўлнинг ўртасида қолганин кўриб,
Ўғри сочларини юлди ўкириб:
«Қанча балиқларни еганман яйраб,
Энди ерлар мени балиқлар талаб».
Бу ҳолни Қайиқчи кўрдию кулди,
Газанда қопқонга тушган туулди:
«Дегайлар, шакаринг бўлғувси заҳар,
Тушган кемангда гар қўзғасанг хатар.»

Абдуғани Абдуғафуров

«ОҒИР ЙИЛЛАР» ЭМИШ...

Ота-оналар мажлиси ҳам шунча чўзиладими. Оббо, жимиртак муаллим-эй. Оилада бола тарбиялашдан биз — оқсоқолларга ваъз айтяпти. Бошқаларни билмадим-у, айниқса мен — ёзувчи одамга малол келди. Вой бошим! Кечаги заҳри қотил ҳамон миямни чангаллаб турибди. Бир ёқда кетма-кет эсноқ. Ияк томирларим узилиб кетмаса гўрга эди.

Уйга қайтганимда, ўғлим дарс тайёрлар, магнитофонда эса машҳур Челентано вадаванг ашула айтарди. Деразага қараб ўтиргани учун уйга кирганимни сезмади. Оёқ учида яқин бордим-да, разм солдим. Кундалигини варақляпти. Алгебра — икки, геометрия — икки, тарих — икки, ие, адабиёт ҳам — икки. Ана холос! Бу ҳали ўз отасининг асарларини ҳам ўқимаган чиқар? Тарбияни бошламасам бўлмайдиганга ўхшайди.

Ўғлимнинг сочини чангаллаб, стулдан турғиздим. У бетига бир, бу бетига бир тарсаки тортдим. Бисотимдаги жами ҳақоратларни аямай тўқдим.

— Дада, дада, нима қиялсиз? — ўғлим додлаб кўлимга ёпишди. — Вой сочим, айбим нима?

— Ҳе, айбини билмаган пандавақи. Яна аълочиман, дейди. Кундалигингдаги «икки»-ларни кўрмади, дейсанми? Ҳе, текинхўр! Узим емай сенга едириб, ўзим киймай сенга кийдириб юрсам-у... Математикани билма, тарихни билма, майли. Ахир адабиётниям билмайсанми? Адабиётнинг гонорари сени боқаяпти-ку, нодон?!

— Бу меники эмас, — пичирлади ўғлим.

— Сеники бўлмай кимники? Патирхонов сенми, ахир?

Ўғлим кўзёшларини артиб деди:

— Эски шкафни титкилагандим. Сизнинг кундалик дафтарларингизни топиб олдим. Ушани варақлаб ўтирувдим...

— Ие-ие, шундай демайсанми, ўғлим. Биз ўқиган йиллар жуда оғир йиллар эди-да...

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ

Жуманиёз Жабборов. Бир бутунликда жаҳон	3
Хосият Бобомуродова. Кўзимдан ёш эмас, олов тўкилар	8
Анвар Исроилов. Буюк ганжинадир кўкдаги қуёш	25
Охунжон Ҳакимов. Ватан даъвати	28
Муҳаммад Ражаб. Куч сезади дарёлар ирмоқларнинг мавжида	108
Шукур Содиқ. Бахт муқим қолади абадиятдай	113

НАСР

Иброҳим Раҳим. Дилхирож. Қисса	10
Мурод Муҳаммад Дўст. Лолазор. Роман	30

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Улуғбек Абдусаломов. Қоравой. Ҳикоя	111
---	-----

ҲИКОЯЛАР ҲАЗИНАСИ

Хорхе Луис Борхес. Улмайдиган одам	116
--	-----

БОЛАЛАР ДУНЕСИ

Ҳабиб Саъдулла. Эътиқод. Достон	125
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Иван Мунаев. Қардошлигимиз сарчашмалари	131
---	-----

ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР

Икром Расулов. Қайта қуриш ва муаллим	139
---	-----

САНЪАТ

Шоҳалил Шоёқубов. Классик миниатюранинг иккинчи ёшлиги	147
--	-----

НАВОИЙХОНЛИК

Нурулла Аҳмедов. Мангу барҳаёт образ	153
--	-----

ИКОДХОНАДА БИР СОАТ

Гулчехра Нуруллаева, Юсуф Жумаев. Ҳар қадамда муаммо, муаммо...	156
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Шукур Холмирзаев. Мўъжиза бўлиб қолсин	162
Салоҳиддин Мамажонов. Парвозга шайланамиз	170

ПУШКИНХОНЛИК

Пушкиннинг рафиқасига мактублари	174
--	-----

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Устоз мактублари	176
----------------------------	-----

ТАҚРИЗЛАР

Нусратилла Жумаев. «Ухлаётган ботирдир — минор»	180
Тўлқин Йўлдошев, Жума Хўжақулов. Олимнинг янги мажмуаси	182

АКС-САДО

Турсуно Содиқова. Кўнгилдаги гаплар	184
---	-----

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Равшан Қодиров. Янги одам. Қисса	190
--	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Ямин Қурбон. Масаллар	206
Абдуғани Абдуғафуров. «Оғир йиллар» эмиш...	207

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

[Звезда Востока]

№ 6

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор А. Ҳайдаров. Рассом Ф. Алимов

Корректор М. Имомов.

Редакцияга келган бир босма тобоқчада бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 07.04.88 й. Босишга рухсат этилди 23.05.88 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-13936. Фотонабор. Офсет босма усули. Босма листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
ҳисоб листи 20,2. Тиражи 171432. Буюртма 3185.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.